

512.12
M86 09
к

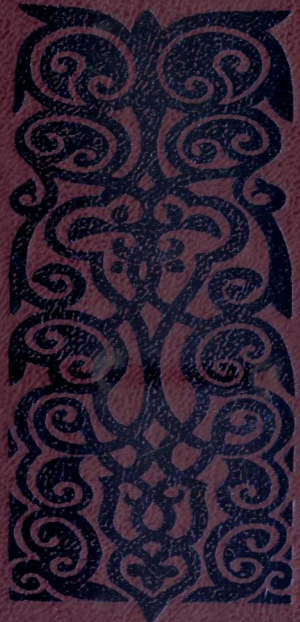

Еуразия мұрасы

ҚАЙЫМ

МҰХАМЕДХАНОВ

6

THE AKHAPAT
DAILY DAVAR

DAVAR

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ
МИНИСТРАЛІГІ

ҚАЙЫМ

МҰХАМЕДХАНОВ

КӨП ТОМДЫҚ
ШЫҒАРМАЛАР
ЖИНАҒЫ

Л. Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ “ОТЫРАР КІТАПХАНАСЫ”
ҒЫЛЫМИ ОРТАЛЫҒЫ

821.512.122.09

Алаш тұрасы

М.86

к

ҚАЙЫМ

МҰХАМЕДХАНОВ

6

Мақалалар
Зерттеулер
Пікір хаттар

АЛМАТЫ "ЕЛ-ШЕЖІРЕ" 2008

ББК 83.3 (5 Қаз)
М 86

Қазақстан Республикасы
Мәдениет және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
“Әлеуметтік маңызды әдебиет түрлерін шығару” бағдарламасы

Шығармалар жинағы Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің жанындағы “Оғырар кітапханасы” ғылыми орталығында дайындалды.

Жауапты редакторы – филология ғылымдарының докторы, профессор Тұрсын Құдакелдіұлы Жұртбай.

Пікір жазғандар:

С С Қирабасв – ҚР ҰҒА-ның академигі, ф.ғ.д. профессор.

Р Ф.Нұрғали – ҚР ҰҒА-ның академигі, ф.ғ.д., профессор

А С Еспенбетов – ф.ғ.д., профессор.

Колжазбалар мен фотосуреттер Қаным Мұхамедхановтың балалары – Мұслиманың, Розаның, Жәнібектің, Назымның, Бекеттің, Қанағаттың, Динаның, Дегдардың, Қарлығаштың және Қазыбектің отбасы архивтерінен алынды.

Жинақты құрастырып, баспаға дайындап, түсініктемелерін жазған – Ербол Ісләмұлы Іргебасв.

Мұхамедханов Қ.

М 86 Көп томдық шығармалар жинағы. Алматы. “Ел-шежіре”, 2008.
– 320 бет.

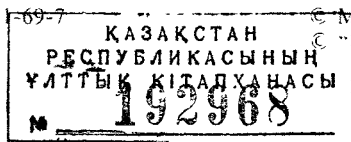
ISBN 978-601-7011-69-7

Ғалым, әдебиет сыншысы Қаным Мұхамедхановтың көп томдық шығармаларының алтыншы томына оның әр жылдарда жазған мақалалары мен қазақ әдебиетінің тарихына қатысты зерттеулері, сондан-ақ пікір-хаттары енгізілді. Ал екінші бөлімде шетел жазушыларының творчестволық өмірбаянына арналған мақалалары іріктеліп берілді.

0503020905
М ————— –2008
00(05)-08

ББК 63.3 (5 Қаз)

ISBN 978-601-7011-69-7

© Мұхамедханов Қ., 2008
© “Ел-шежіре”, 2008

БІРІНШІ БӨЛІМ

Мақалалар мен зерттеулер

ШӘКӘРІМНІҢ ШЕЖІРЕСІ

Шәкәрімнің табиғи ақындық қуатын, өнер-білімге құштарлық қасиетін және зор қабілетін ерте танып, ерекше бағалаған Абай. оған ең алдымен қазақ шежіресін жазуды тапсырып, мәслихат етеді.

“Абай қазақ шежіресін жаз деп, он тоғыз жасымнан қазақ шежіресін жинай бастадым. Абайдың ұқтыруыммен және сол кісінің ел-елге кісі жіберіп, хат жазып жинақтаған мағлұматтары да шежіре де бар”, – дейді Шәкәрім.

Абайдың Шәкәрімге қазақ шежіресін жазуды тапсыру мәселесіндегі негізгі мұрат-мақсатын оның “Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы” деп аталатын, ғылыми дәлелді, тарихи деректі, шағын ғана зерттеу еңбегіне көз жіберіп, көңіл бөлсек, тереңірек түсінеміз. Абай былай деген: “Біздің қазақтың ықыласы атасын ғарабтан (арабтан – Қ.М.) шықты дегенді, яки бәни Исраилдан шықты дегенді ұнатқандай. Онысы, әрине, тауарихтан (тарихтан – Қ.М.) хабар тисе, сол жақтан тигендіктен. Ислам діні бұрынғы ата-бабаларды ұмыттырып, діндестерді жақын көрсеткендіктен һәм артқы жағы хабарсыз, қараңғылықта қалғандықтан болған іс...”, – деп қазақ халқының тарихына жат, жалған пікірдің сырын айқындап ашып, түсіндірген. “Қазақтың түбі қайдан шыққанын” тарихи деректер негізінде зерттеп, ғылыми тұрғыдан қарап, қысқаша баяндап жазған.

Қазақтың түбі қайдан шыққанын ғылыми дәлелді, тарихи деректі етіп, қазақ шежіресін жазу жолын Шәкәрімге Абай өзі бастап көрсетіп берген. Шәкәрім Абайдың мәслихаты бойынша, тарихшы ғалымдардың, оқымысты жазушылардың

сол кезде қолы жеткен кітаптарын ізерлеп оқып, терең зерттеп, ұзақ жылдар бойы еңбек етіп, мол мағлұмат жинап, тұңғыш қазақ шежіресін жазуға кіріскен. Шежіре кітабының кіріспесінде Шәкәрім былай дейді: “Қазақтың түпкі атасының жайын білмек болып, көп уақыттан бері сол туралы естіген-білгенімді жазып алып және әртүрлі жұрттың шежіре кітаптарын оқыдым. Оқыған кітаптарымның мұсылманшасы: Табари “Тарих ғұмуми”, “Тарих ғұсмани”, “Тарих антшар ал-слам”, Нәжіп Ғасымбектің “Түрік тарихы”, Абұлғазы Баһадүр ханның жазған “Шежіре түрік” және әртүрлі кітаптардан алынған создер”.

Осы оқыған кітаптарының бәрін бірдей атап, түсінік беріп жатпасак та, ең бірініні аталған тарихшы Табари туралы ғана бір-екі ауыз айта кетейік. Ат-Табари — арабтың тарихшы ғалымы. Оның туған жылы белгісіз, бұдан 1066 жыл бұрын, яғни 923 жылы өлген адам. Шәкәрім Табаридың “Тарих ғұмуми” (“Всеобщая история”) деген кітабын оқыған. Табаридың бұл тарихи еңбегі туралы орыс совет ғалымдарының пікірі мынадай: “Многомное произведение ат-Табари — служило основным источником для европейских историков-арабистов XIX в. Своего исключительно важного значения оно не утратило и в наше время” (Е.А.Беляев). Шәкәрім өрине, Табари кітабын түпнұсқасынан араб тілінде оқыған.

Шәкәрім көп оқып, көп білген оқымысты. “Орысша кітаптан. — дейді Шәкәрім, — оқығаным: Радловтың ұйғыр туралы (“К вопросу об уйгурах” — деген, 1893 жылы Петербуртта басылып шыққан кітабын айтады — Қ.М.), Аристовтың түрік нәсілі туралы; дүниедегі әртүрлі жұрттың шежірелерінен орысшаға көшірілген создері. Оның ішінде түріктің ең ескі замандағы шежіре кітаптары, “Құтадғу білік” (Жүсіп Баласағұнидың дастаны, XI ғасыр. — Қ.М.), Қоша-Цайдам деген кітаптың сөзі (Орхон жазбалары, VI — VIII ғасыр — Қ.М.) және қытайдың Юань-Чоо-Ши деген жазушысының сөзі. Және ғараб, парсы, Рум, Европа жазушыларының сөзі” — дейді.

Араб тарихшы-ғалымдарынан, Табаридаң басқа, Ибн-аль-Асирдің (1160-1233), Ибн Халдунның (1332-1406) еңбектерімен де таныс болған.

Бұлардан басқа орыс тарихшы ғалымдары: Березин, Левшин, Спасский, Масвскийлерді шежіреде атап айтып, олардың еңбектеріне сілтеме жасап отырады.

Сөйтіп, Шәкәрім он тоғыз жасынан бастап, қазақ шежіресін жазу жұмысына кірісіп, Абайдың көзі тірісінде негізінен аяқтап, Абай қайтыс болған соң баспаға әзірлеп, “Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі” деген атпен 1911

жылы Орынборда, өз каражатымен бір мың дана кітап етіп бастырып шығарған.

“Шежіре” – Шәкәрімнің тұңғыш жарық көрген еңбегі. Басқа еңбектері сияқты, Шәкәрімнің бұл қазақ шежіресі де әлі зерттелген жоқ. Жазушы, оқымысты тарихшының шежіре кітабын зерттеп, әділ пікір айту, ең алдымен біздің тарихшы ғалымдарымыздың борышы болуы керек.

Шәкәрім шежіресі қазақ тарихы үшін ешқашан маңызын жоймайтын еңбек. Өйткені Шәкәрім шежіресі Абайдың патриоттық идеясынан туған. “Біраз сөз казактың түбі қайдан шыққаны туралы” атты мақала-очеркінде, ең алдымен, саяси-әлеуметтік маңызы зор, тарихтық күрделі мәселеге ерекше назар аударып, “Ислам діні бұрынғы ата-бабаларды ұмыттырып, діндестерді жақын көрсетуге” тырысқанын, қазақты аластыру әрекетінен туғанын әшкерелейді. “Қазақтың түбі қайдан шыққанын” анықтап, дәлелдеп-тануға және қазақтың туған халқына деген сүйіспеншілік, патриоттық сана-сезімін рухандыру мақсатымен өзінің арнаулы зерттеу еңбегін жазашы.

“Шежіре” деген сөзге Қазақ Совет Энциклопедиясында берілген анықтама-түсінікте: “Шежіре (араб, шаджарат – бұтақ, тармақ) халықтың шығу тегін, таралуын баяндайтын тарих ғылымының бір тармағы. Ру, тайпалардың өрбуін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізген, қалыптасқан ресми шежіре мәдениетті елдердің бәрінде де кездеседі” – деген. Одан әрі шежіре туралы айта келіп: “Шежіре топтаудағы дерегі мол еңбектер: Ш.Құдайбердіұлының “Қазақ шежіресі” (Орынбор, 1911)”, – деп, ең алдымен Шәкәрім шежіресін атаған. (ҚӘӘ-сы, 12-том, 1978ж., 232-бет.)

Шәкәрім орыс ғалымдарының, Шығыстың оқымысты тарихшыларының еңбектерін зерттеп оқып, оларға тарихи нұолу жасайды. Ел аузында ежелден сақталып келе жатқан тарихи аңыз әңгімелерге де көңіл бөліп, онда айтылатын уақиғаларды тарих кітаптарындағы мағлұматтармен салыстырып барып, өз еңбегінде пайдаланып отырады.

Шәкәрімнің шежіре кітабында жалпы тарих, әдебиет, тіл, этнография жайында, тарихи тұлғалар жөнінде, тағы басқа әлеуметтік мәселелерге байланысты мағлұмат-деректер мол екенін көреміз. Шежіредегі мұндай мағлұмат-деректер, қазақ халқы тарихының, әдебиетінің кейбір жеке мәселелерін айқындап, анығырақ түсінуге бағдарлайды.

Абай жинақтаған мағлұматтардың да шежіреде пайдаланғаны туралы Шәкәрімнің сөзін жоғарыда айтқан едік. Енді мағлұматтарды шежіреде қай түрле, қалай пайдаланғанын көрсетіп, салыстыру ретінде, бірер мысал келтірейік. Ол Абайдың жазғандарын сол қалпында көшіре салмайды.

Шәкәрім қазақтың тарихи аңыз әңгімесін пайдаланып және Әбілғазы Баһадүр мен Аристов кітаптарындағы мағлұматтарға сүйеніп, қазақ шежіресінде бір мәселе туралы былай деп жазады: “Біздің қазақтың үш жүзге бөлінгенін қазақтар былайша айтады: Әз Жәнібек қазақты Қашғардағы Шағатай нәсіліне қарағанда соң кешікпей, сол кезде қазақты һәм көшпелі басқа елдерді Жүніс ханның Ахмед деген баласы билеп, оның ағасы Жәніке, шын аты Махмұд деген Ташкенде үлкен хан болыпты”, — дей келіп, Ахмед ханның қазақтан әскер жасақтап, қалмақты шапқанын баяндайды.

“...Қалмақты шаба берген соң, — дейді шежіреде, — қалмақтар Ахмед ханды “алашы” қойыпты, мағынасы жан алғыш дегені. Оны естіген Ахмед хан, қалмақ бұл атты қорыққан соң қойды, енді қалмақты шапқанда “алашылан” шабындар деген соң, қазақтар “алашы” деп шауып, сол қазаққа ұран болыпты.

“Алаш — алаш болғанда, Алашы хан болғанда, қалмаққа не қырмақ”, — деп қазақ мақтанатұғыны сол”, — дейді. Одан әрі Жошы нәсілінен шыққан Шайбақ ханның Әмір Темір нәсіліне қарсы соғысын баяндай келіп: “Шайбақ Ташкенді алмақ болғанда, қазақты билеген — Ахмед-Алаша мен ағасы Жәніке Махмұд Ұратөбеде Шайбақпен соғысқанда, қазақтар: “Шыңғыс тірі күнінде бізді Жошы ұлысына беріп еді. Шағатай біздің ханымыз емес, тәжік-сарт біздің туысқанмыз да емес, “Өзбек — өз ағам, сарт — салағам”, — деп, Шайбақ ханға қосылды. Сол соғыста Шайбақ жеңіп, Махмұд-Жәніке мен Ахмед-Алашты өлтірген соң, ондағы Шағатай нәсіліне қарап жүрген қазақпен жақын елдер және қазаққа қосылды. Бұл сөздің анықтығы Әбілғазы Баһадүр, Аристов екеуінің кітабында да бар. Сол себептен қазақтың ауыз екі сөзі де рас шықты.

Ол уақытта Әз Жәнібектің баласы Қасым хан еді. Қол астындағы халқы бір миллиондай болды. (“Қазақ шежіресі”, 32-33 бет).

Осы тарихты Абай былайша баяндап жазған:

“...Әмір Темір нәсілінен Құмаршаһ баласы, белгілі Бабыр патшаның шешесімен бір туысқан екі бауыры болған. Үлкені Ташкенге хан болып, кішісі қазақты билеген. Бұлар Шағатай нәсілінен Юнус ханның балалары болған. Сол қазақты билегенінің ағы Ахмет екен... Сол өз уақытында аттанысқа жарарлық қазақтан үш жүз әскер шығарып, үш жүзбасыға билегінгі. Әр жүздің халқы өз ынтымағымен бір туысқанға есеп болыпты. Қазақтың “Үш жүздің баласы” дейтұғыны сол.

Ахмет хан қалмақты көп шауыпты, көп қырыпты. Қалмақ

рахымсыздығына қарай: “Мынау бір алашы болды ғой” дейді, жан алушы дегеннің орнына. Сондықтан ол кісі Алаша хан атаныпты. “Бабыр намода” солай жазылған. Сонан соң хан, бұл атты қалмақ қорыққанынан қойды ғой, енді сіздер шапқан уақытта “алашы – алашы” деп ұран-сүрен салыңыздар деп бұйырып, бұлар айғай салғанда, көп жанның айғайымен “алаш-алаш” деп кетіпті. Сондықтан: “алаш-алаш болғанда, Алаша хан болғанда, қалмаққа не қылмап едік” деп, алаш ұранды қазақ атанған себебі сол екен”. – дейді. Одан әрі Шайбақ ханның соғысын Абай былай баяндайды: “Бұлар Шағатай нәсіліне қарап жүргенде, Жошы нәсілі өзбек халқын билеп жүрген екен. Сол Жошының Сибан яки Шибан деген баласының тұқымынан бір белгілі Шайбақ деген хан шығып, Әмір Темір тұқымынан һират (Фират – Қ.М.) Бұхар, Самарқан шаһарларын тартып алып жүргенде, ақырында мұның алдынан Алаша хан, Ташкенттегі Жәніке хан деген ағасымен қосылып қалың әскермен шығып, Ұратобеде жеңіліп, ағайынды екеуін де, бала-шағаларына дейін, Шайбақ өлтіргенде, біздің қазақ: біз әуелден өзбек жұртымен аталас едік және де Шыңғыс хан тірі күнінде бізді Жошыға тапсырған еді, “Сарт – садағам, өзбек – оз ағам” деп, Шайбаққа қарап кетті. Сол сөз осы күнге шейін мақал болып қалған. Сонан кейін бізді қайтып Шайбақ тұқымы билеген емес. Онан соң біздің ханымыз, төреміз – бәрі де Жошы нәсілінен бола келген” (Абай Құнанбаев, шығармаларының екі томдық толық жинағы, 1977. “Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы”. 233 - 234 - бет).

Бұл арада, Абай мен Шәкәрімнің Юнус (Жүніс) ханның балалары: Ахмед-Алаша мен оның ағасы Жәніке (Махмұд) хан туралы тарихи дұрыс дәлелдеп, толық баяндап жазғанына көңіл бөліп отырмыз.

Абай мен Шәкәрім баяндап жазған осындай тарихи мағлұматтарды бес томдық “Қазақ ССР тарихы” кітаптарынан да, Қазақ Совет Энциклопедиясынан да қанағаттанып оқи алмаймыз. Тарих кітабында Юнус ханның баласы Ахмед-Алаша хан аталғанымен, оның Алаша хан деп аталуы туралы айтылмайды және ол жайында Абай, Шәкәрім жазған мағлұматтар кездеспейді (История Казахской ССР, том. 2, Алма-Ата, 1979, стр. 263).

Қазақ Совет Энциклопедиясындағы мақалада да Алаша хан тарихы жоқ, ол туралы Абай мен Шәкәрім беретін мағлұматтар аталмайды. ҚСЭ-сында: “Сұлтан Ахмед (Алаш) хан (1465–1503) Моғолстан ханы. Жүніс ханның баласы... Ол 1470–1503 ж. (1470 жылы Ахмет 4–5 жасар бала ғой – Қ. М.) біртұтас мемлекет құру үшін қазақ хандарымен Қашғар

мен Жаркентті бағындару ниетімен Дулат өмірі Мырза Әбу Бөкірмен соғысып, жеңіске жете алмады. 1503 ж. Мұхаммед Шайбаниден жеңіліп, Ақсуда қайтыс болды” – (ҚСЭ-сы, 10 том. 461-бет), деген ғана үстірт мағлұмат беріледі.

Ал, Абай мен Шөкәрімнің берген мағлұматтарын академик В.В.Бартольдтың еңбектерінен көреміз. Жүністі, оның үлкен баласы Махмұдты (Жөнікені), одан кейінгі баласы Ахмедті айта келіп, Бартольд былай деп жазады: “Ахмед, родившийся в 870 (1465-66 г.), несколько не походил на своего брата. По описанию его племянника Бабура, это был настоящий сын степи: человек крепкого телосложения, суровый и храбрый воин... Ахмед в двух битвах разбил калмыцкого предводителя Тайчжи-Эсена, его подвиги навели на калмыков такой страх, что они дали ему прозвище Алача или Алачи. т.е. “Убийца!..

...Призванный своим братом на помощь, Ахмед... отправился в Ташкент. Шайбани в 1503 г. При Ахsikете напал врасплох на монгольское войско и взял в плен обоих братьев...”, – дейді. (Академик В.Бартольд. Сочинения, том II. часть I. Москва, 1963, стр 90). Сойтіп, Ахмед-Алаша хан тарихын Бартольд та, Абай да Бабурдың жазғаны бойынша баяндағанын көреміз.

Осы айтқандарымыздың өзі де Шөкәрім шежіресі Абайдың мәслихаты бойынша жазылған деуімізге тағы бір дәлел.

Шөкәрім шежіресі қазіргі шала-шарпы, үстірт жазылып жүрген кейбір тарихи мағлұматтарымызды дұрыс түсініп білуімізге кең көмек көрсетеді. Дәлел ретінде бірер ғана мысал келтірейік.

ҚСЭ-сының 4-том, 278-бетіндегі бір мақаланы оқып көрейік: “Жаныш сұлтан (т.о.ж. белгісіз) – 15 ғ. соңы мен 16 ғ. басында өмір сүрген әскербасы. Ата-тегі туралы нақты дерек жоқ. Ж.С.Қасым ханның тұсында қазақтармен Шайбани әулетінің арасындағы күрес тарихында еске алынады”. (Мақаланың авторы және әдебиеті көрсетілмеген – Қ.М.). Энциклопедияда “ата-тегі туралы нақты дерек жоқ”, – деген. Жаныштың кім екенін Шөкәрім шежіресі анықтап береді. Шежіреде арғы аталарынан бастап, Әбусағидқа келеді де: “Әбусағид хан. Өз Жөнібек аталған осы Әбусағид еді... Мұның тоғыз баласы: Ераншы, Махмұд, Қасымхан, Айтқан, Жаныс, Қамбар, Тыныш, Өсік, Жәдік. Осы айтылған Қасымхан, біздің қазақтың “Қасымханның қасқа жолы” деген білім жолын шығарған хан еді”, – деп жазады. (Шежіре. 82-83 бет). Олай болса, энциклопедиядағы “Жаныш дегені – Жаныс, Қасымханмен бір туысқан, Өз Жөнібектің баласы болады. Қазақ ССР тарихының екінші томында (орыс тіліндегі) Жөнібектің баласы Қасымханмен бірге, Жөнібектің

басқа балалары да аталып, Жапыс – Джаныш (267, 268, 329 бет) деп, Тыныш – Таныш (268,329-бет) деп жазылған. Тарихта белгілі “Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама” деп аталатын аса ауыр халды Шәкәрім шежіресінде былай баяндайды:

“...1723 жылы қазақ-қалмақ болып жиылып соғысқанда, қалмақтың бастығы Цэван-Рагтан қазақтың көбін қырып, қалғанын қуып жіберген. Сонда қазақтар аш-жалаңаш жаяу шұбап, бір қолдың басына келіп, қолді айнала сұлап жатыпты. Сонда бір ақсақал кісі айтыпты: “Балалар, адам бастан кешкен жақсылықты қандай ұмытпаса, жаманшылық көргенін де сондай ұмытпау керек. Біздің бұл көрген бейнетіміздің аты: “Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама болсын”, депті. Мағынасы: табанымыз ағарғанша жаяу жүріп, қолді айналып жатқан күн дегені. Және сол жолда айтылған қазақтың ескі өлеңі мынай:

Қаратаудың басынан көш келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді,
Қарындастан айырылған қиын скен,
Қара козден молдіреп жас келеді...

Ауып көшкенде, Қаратаудан көш асқанда, енесін артып алған бір тайлақ көшті жанап боздайды, қарындасын – жақынын қалмақтар өлтірген жылаулар оны жоқтап, ол да зарлайды. Көштің алдын-артын шолып жүрген батырлар қарауылда отырып, соны көріп айтқан өлеңдері еді”, – дейді (Шежіре, 36-37 беттер).

Осы уақиға ресми тарих кітабында: 1723 жылдың көктемінде жоңғарлардың сансыз қолы Қаратау тауларынан асып, Талас өзенінің аңғарын басып кірген. Қазақтар бұл кезде шабуыл болатынын күтпеген еді де, қыстауларынан жазғы жайылымға көшуге дайындалып жатқан еді. Мұндағы қазақ халқының бәрі түгелінен дерлік қырылып кетті. ал ірі қалғандары мал мүлкін тастап, қашуға мәжбүр болды” (Қазақ ССР тарихы, I том, 1957.249 бет), – деп жалаң да жадағай баяндалған.

Шәкәрім шежіресінде елдің бәріне бірдей түсінікті бола бермейтін, басқа тілдерден кірген сөздерге, қонерген сөздерге түсінік беріп оғыруды қажет деп білген. Мысалы, “Қаратаудың басынан көш келеді” өлеңіндегі: “Мына заман қай заман – бағы заман” деген өлең жолындағы “бағы” деген сөзге: “Бағы” деген “өзін-өзі билеп, нұсқаға қарсы келгендер” деп түсінік береді. Яғни “Ақтабан шұбырындыға” ұшыраған елдің береке-бірлігі кетіп, бет-бетімен босып, бүліншілік

заманға. “бағы заманға” душар болуы, “Бағы” араб сөзі. “Арабша — орысша сөздікте” “1) несправедливость, притеснение” — деп түсіндіріледі. (“Арабско-русский словарь”, Москва, 1970 стр.97).

Осы бір сөзге ерекше көңіл аударып отырғанмыздың себебі: осы күні “бағы” деген сөз “баяғы заман, коне заман” ұғымында қолданылып жүр. Оған мысал өте көп. Бәрін тізіп жатпай-ақ, тілші-ғалымдарымыздың, әдебиетшілеріміздің жазғандарынан бірер мысал келтірейік.

“Қазақ әдебиетінің тарихында” (I том, бірінші кітап) былай деп жазады: “...тарихи туындыларда баяндалатын қолбасы, батырлар, бұрынғы бағы заман батырларынша суреттеледі” (1960 ж. 487 бет). “Бағы заман батырлары сияқты О.жабай өз руының, Мейрам Сүйіндік руының жоғын жоқтап Абылайға қарсы аттаналы” (598-бет). Республикамыздың баспасөз беттерінен мұндай мысалдарды жүздеп-мыңдап келтіруге болады.

Ерте заманда бір мағынада қолданылған кейбір сөздердің кейінгі замандарда екінші мағынаға ауысып кететіндері болатынын білеміз. Бірақ ерекше тарихи уақиғаға байланысты басқа тілден алынып, қолданылып, берік қалыптасқан “бағы” сөзі бұрмалауға келе қоймас. Сол сияқты “бағы” деген сөз де осы күні көп жерде, “баяғы, ерте заман” мағынасында орынсыз қолданылып жүр.

Шәкәрім шежіреде “бағы” сияқты басқа да бірталай сөздің түп торкінін анықтауға көңіл бөліп, өзінің пікірін жазып отырады. Бірер ғана мысал келтірейік. Мысалы: “Нәсілі бір болмаса да екі түрік ағайын болғысы келсе, бір жерін қапатып, қандарын сүтке яки қымызға қосып бөліп ішеді де, қаны қосылған қарындас болдық деседі. Оны “анда” дейді. Біздің қазақтың құланда дегендегі “андасы” осы сөз” — дейді (Шежіре, 18-бет). Һұндар (ғұндар — Қ. М.) ханының қағынын “нен-ші” деуші еді. Біздің қазақтың өзінен үлкен кісінің қағынын “женеше” дегені сол сөз болады” (Шежіре, 13-бет), — деген жорамал айтады.

Түрік эгномимдерін этимологиялық талдау жасау мәселесінде де шежіреде көп көңіл бөлінеді. Шәкәрім бұл мәселеде өзінен бұрынғы тарихшы ғалымдардың пікірлерін ескере отырып, өзінің ой пікірлерін, болжауларын дәлелдеп келтіріп отырады.

Шәкәрімнің “Қалқаман—Мамыр”, “Еңлік—Кебек”, “Нарғалақ—Айсұлу” поэмалары уақиғасының тарихтық негізі шежіреде бар. Ақынның бұл көркем шығармаларын — тарихи дастандар деуімізге әбден болады. Шежіреде баяндалатын

уақиғалар оның поэмаларында көркем суреттеліп, көсіле жырланады.

Шежіреде ықшамдап берілген кейбір тарихтық мағлұмат— деректер дастандарында кеңейтіліп, айқындалып сипатталады. Шежіресі мен поэмалары терең тамырласып жатады. Мысалы, жаңағы “Ақтабан шұбырынды, алқа қол сұлама” уақиғасы баяндалғанда: “...бір қолдің басына келіп, қолді айнала сұлап жатыпты. Сонда бір ақсақал айтыпты” — десе, “бір көлі” — қай қол, “бір ақсақалы” кім, осының бәрін “Еңлік—Кебек” поэмасында айқындап, ашып береді:

...Сырдан қалмақ қуған соң біздің елді,
Күні-түні шұбырып Шуға келді.
Табан тиіп жүре алмай, халі құрып,
Сұлап жатты айнала Саумалқолді.

Сонда Шакшақ Жәнібек сөз сөйлепті,
Балалар, осы сөзді ұмытпа депті,
“Ақтабан шұбырынды” мұның аты,
Құдай қосса алармыз біз де кекті...

— деп, одан әрі “Ақтабан шұбырынды...” кейін қазақтың қай елі, қай жерлерге қоныстанған тарихын баяндап береді де, “Еңлік—Кебек” дастанын бастайды. “Ту тіккен тобықтының қол баспысы Жуантаяқ, Токтамыс деген кісі” — деген өлең жолындағы “Жуантаяқ” деген сөзге “Тобықтының бір топ елінің аты”, — деп түсінік береді. Ал енді “Жуантаяқ” — деген сөздің анықтамасын, түп төркінін шежіріден білеміз. Шәкәрім: “...Тобықтының екі баласы: Ырысбетек, Дәулетек. Бұл Дәулетек бір аста жуан таяқ ұстап, ошақ басын қорғағаннан “Жуантаяқ” атанып, нәсілі де сол атпен атанды” — дейді. Және “абыз” сөзінің төркінін: “Дәулетектің үш баласы: Байғара, Байшора, Жиеншора. Бұл Жиеншора оқымысты кісі болған соң, “хафиз” дейміз деп, гілі келмей “абыз” атандырыпты” — деп түсіндіріп береді. (Шежіре, 64 бет).

Шәкәрімнің көркем шығармаларын, тарихи әңгімелерін толық, терең түсініп оқу үшін оның шежіресін жақсы білуіміз керек. Мысалы: “Ақтабан шұбырынды...” уақиғасын баяндай келіп: “Біздің Әнет бабаң деген кісінің 97 жасында жүре алмай қалған жолы да осы. Бабаңмен туысқан Қалқаманның Мәмбетейдің Мамыр деген қызы туралы оққа байладың деп, Әнет бабаң өкпелеп, Бұхара төңірегіне кеткені де осы жолының аз ғана алды еді” (Шежіре, 34 бет);

“...Әйткінің бәйбішесінен Олжай, тоқалдан Байбөрі, Қалқаман Мәмбетейлердің бір Мамыр деген қызын (Мамыр-

дың әкесінің аты — Байғазы. — Қ. М.) алып қашып, сол үшін садақпен атуға бұйырылып, садақ қара санына тиіп, олмей қалып. Әнет бабаңа окпелеп, Бұхар маңындағы елге барыпты. Тұқымы бар деп естиміз. Мұнымен туысқан Байборі “Бөкең” атанып, оның нәсілі мұнда жүз үйдей бар” (Шежіре, 68 бет). — деген үзінділерді алайық. Шежіреде баяндалған осы тарихи уақиға бойынша Шәкәрім “Қалқаман—Мамыр” дастанын жазған.

Откен іс ойға күнгірт, көзге танық,
Кормесе де білгенге бәрі қанық,
Мың жеті жүз жиырма екінші жыл,
Қазақтың Сыр бойында жүргені анық.

Әнет бабаң — аргынның ел ағасы,
Әрі бай, әрі молла ғұламасы.
Орта жүзге үлгі айтқан ғаділ екен,
Сол кезде тоқсан беске келген жасы.

Кішік деген - бабанның өз атасы,
Мәмбетей - ол Кішіктің бір ағасы.
Мәмбет сопы, Кішіктің шешесі бір —
Қатаған Тұрсын ханның ханышасы.

Мәмбет сопы мен Кішік бір шешеден туған екен, олардың шешесі “Қатаған Тұрсын ханның ханышасы”, яғни қызы екен Сонда “Қатаған, Тұрсын хан дегені кім? Оның ханышасы (қызы) кім?” деген сұрақтар туады. Бұл сұрақтарға “Қалқаман—Мамыр” поэмасынан жауап таба алмаймыз. Ондай мәселені ақын поэмасында дәлдікпен айтып жатпайды. “Еңлік—Кебек” дастанындағы “Әңгіме алдында аз сөз” деген олеңінде Шәкәрімнің “Керек болса оқындар шежіремнен, жазылған сонда анықтап түгел сөзі”. — дегені бар. Сондықтан “Қалқаман—Мамырда”, айтылған: “Мәмбет сопы, Кішіктің шешесі бір, — Қатаған Тұрсынханның ханышасы” деген сөзінің сырын анықтап білгіміз келсе, ол мәселені шежіреден қарасак, айқындап ашып береді. Шежіреде былай баяндалған: “...Есім хан 1628 жылы Тұрсын Мұхаммед ханды өлтіріп, Қатаған елін шапты. Бұл сөздің анығы мынау: “Шежіре түрікті жазған Абуназы Баһадар хан туысқандарымен хандыққа таласып, Үргеніштегі өзбектер бұзылып, үш бөлініп кеткенде, осы Есім ханның қолына келіп тұрдым. — дейді.

Сонда Есім хан Тұрсын ханды өлтіріп, Қатағанды шапты, — дейді. Жәрдем қоремін деп келген хандардың жайы бұлай болған соң, Есім ханнан рұқсат алып қайттым. — дейді.

Бұлай болғанда біздің тоғызыншы атамыз Сарының қағыны Тұрсын ханның қызы – Қоңырбике сол 1628 жылы алып келінген болды. Оны қазақтар былай айтушы еді: Атамыз Сарымен бір туысқан інісі Әлі деген бір сартта қызметкер болып жүргенде, Есім хан Қатаған елінің ханы Тұрсынды өлтіріп, Ташкенді қайта алып деп хабар келіпті. Мұны естіген соң, әлі сарттың жемге байлаған екі атын мініп, елге қарай қашыпты. Жолда келе жатып, әкесінің өлгенінен бұрын сейілтге шығып жүрген Тұрсын ханның қыздарына жолығып, оларға сырын айтпай, елге келіп, елден кісі алып барып, Айбике, Нұрбике, Қоңырбике деген Тұрсын ханның қыздарын, қанша нөкер қыз һәм жасау, жолдастарыменен алып келген соң, Әліге көріп-бастап барған жүлдесіне Қоңырбикені барша киім, шатыр-сайманыменен берген соң, жасау, киімдерін өзі алып, Қоңырбикені ағасы Сарыға беріпті. Сол Қоңырбикеден біздің сегізінші атамыз – Кішік пен Мәмбет соны туыпты. (Шежіре. 34-35 бет).

“...Мұсабай бидің бір баласы – Сүйірбас, Сүйірбасғың үш баласы: Әлі, Сары, Қожаберген... Сарының бәйбішесінен екі баласы: Мәмбетей, Үмбетей және Тұрсын ханның қызы Қоңырбикеден туған екі баласы: Мәмбетсопы, Кішік... (Шежіре, 66 бет).

“Мәмбетсопы, Кішіктің шешесі бір – Қатаған Тұрсын ханның ханышасы” деген сөздің қысқаша тарихы осы.

Шежіреде тарихи дұрыс баяндалған осы уақиға, Сәбит Мұқановтың “Жарқын жұлдыздар” кітабында: “... 1629 (?) жылы Есім ханға еріп барып Түркістан қаласын жаулайтын (дұрысы Ташкент қаласы. – Қ.М.) арғынның бір бағыры – Әлі (?). Сол өлтірілген Түркістан ханы (дұрысы Ташкент ханы – Қ. М.) – Тұрсынның қызы – Қоңырбикені Әлі еліне алып кеп інісі (дұрысы ағасы. – Қ. М.) Сарыға қосқан...” (“Жарқын жұлдыздар”, 1964 жыл, 163 бет) – деп тарихи шындықтан шығыңқырап, бұрмаланып баяндалған.

Әлі алып келетін Тұрсын ханның үш қызы: Айбике, Нұрбике, Қоңырбике деген едік. Қоңырбикенің тарихын айттық. Енді Айбике мен Нұрбикенің тарихына қысқаша тоқтайық.

Айбикені де, Нұрбикені де Шаншар деген кісі алған, Шаншардың арғы аталарын Шәкәрім былай таратады: “Арғын ағаның нәсілінен Қодан, Қоданнан Дайырқожа (Ақжол). Дайырқожаның бәйбішесінен – Қарақожа, Қарақожаның бәйбішесінен: Қуандық, Сүйіндік, Бегендік, Шегендік. Кіші әйелінен Болат (Болатқожа), лақап аты – Қаракесек. Болатқожаның нағыз екі баласы: Майқы, Бошан, асыранды екі баласы: Жалықпас, Қамбар. Осы төртеуінің нәсілі

Қаракесек атанады. Бошанның бес баласының бірі — Таз, оның баласы — Бұлбұл. Бұлбұлының бес баласының бірі — Шаншар. Тұрсын ханның Айбике, Нұрбике дейтін қыздарын алатын Шаншар осы.

Шаншар мен Айбикеден туған төрт баласының бірі — Келдібек. Келдібектің алты баласының бірі — Қазыбек (Қаз дауысты Қазыбек).

Қазыбектің баласы Бекболат, одан Тіленші, одан Алшынбай. Алшынбайдың Жүсіп деген баласының қызы Ділдә — Абайдың бәйбішесі болады.

Шаншар мен Нұрбикеден туған үш баласының бірі — Бертіс, оның үш баласының бірі — Бектемір. Бектемірдің баласы — Мешеке. Мешекенің балалары: Қазанқап, Битен, Шитен. Қазанқаптың баласы — атақты күйші, домбырашы — Төттімбет (1815-1862). Битеннің балалары: Тонтай, Қонтай. Тонтайдан — Тұрпан. Тұрпанның қызы Ұлжан — Құнанбайдың әйелі, Абайдың шешесі болады.

Революциядан бұрын Қарқаралы уезінің екі болыс елі Айбике—Шаншар, Нұрбике—Шаншар деп аталатыны тарихта белгілі.

Қазақ совет энциклопедиясында “Айбике” деген мақалада: “Айбике — Орта жүз Арғын ішіндегі Қаракесек руының бір атасы (?). Революциядан бұрын “екі мың үй Айбике” аталған (санына қарай). Атақты Қазыбек би осы Айбикеден шыққан. Бұлардың енді бір атасы — Нұрбике. Кейде екеуін қосып, Айбике-Нұрбике — деп те атайды. Атақты күйші Төттімбет Қазанғапұлы, оның әкесі Мүшке (дұрысы — Мешеке. — Қ.М.) күйші осы Нұрбикеден шыққан... Ойын-сауыққа, мысқыл мазаққа құмар ел болған. Сондықтан олар “шаншар”, “шаншардың қулары” аталған, — деп түсіндіреді. (ҚСЭ-сы, 1-том 161-бет).

Мақала жалпы үстірттеу жазылған және “Шаншар” деген атаудың түп төркінін түсінбей, Шаншар деген кісінің есімі содан тараған рудың аты екенін аңғармай, ой-жота баяндалған.

Энциклопедияның 12-томындағы мақалада: “Шаншар — 18 және 19-ғасырда өз бойындағы табиғи қызғылықты іс-әрекеттерімен, өкір сықақ-келемеждерімен және шанышпа әжуа-қалжыңдарымен халық арасына кең танылған — Қаракесек руынан шыққан күлдіргі өнершілер әулеті...”, — делінген. Бұл мақалада да “Шаншар” деген тарихи адам есімі, сол есімінен туған ру аты деп білмейді, “шанышпа”, “әжуа-қалжышпа” туындаған сөз деп, яғни “күлдіргі”, “юморист” ұғымында түсіндіреді.

Мұхтар Әуезов: “Абайдың өз шешесі Қаракесек ішінде

Бертіс бидің тұқымы болады. Ұлжанның әкесімен бірге туысқан ағалары Қонтай, Тонтай, Орға жүзіс қалжынымен тегіс аты жайылған, белгілі мысқылшыл, тапқын, күлдіргі болған. Бұл әдет Бертіс. Шаншар руына түгел жайылған мінез”. — деп Шаншар — кісінің есімі, ру аты екенін анық, ашық жазған ғой (Абай. Толық жинақ, 1933. 343 бет).

Жазушы, әдебиетші, тарихшы ғалымдар Шәкәрім шежіресіне әр кезде қоңіл боліп, өзлерінің зерттеу еңбектерінде пайдаланып отырған. Мысалы, Сәкен Сейфуллин “Қазақ әдебиеті” (Бірінші кітап. “Билер дәуірінің әдебиеті”, 1932 ж.) кітабында Ахмет—Алаша хан туралы айта келіп, Шәкәрім шежіресіне сілтеме жасайды. Және “Қобыланды батыр” жырына талдау жасай отырып, Сәкен былай дейді: “Белгілі қазақ шежірешісі, ақын Шәкәрімнің шежіресінде Қобыланды батыр болған адам. Мұны Шәкәрім шежіресі толық айтады. Оның айтуына қарағанда, Қобыланды батыр, қазақ атаулы елдің ноғайлы атымен жүрген заманының адамы. Шәкәрім шежіресі бойынша, Қобыланды батыр Арғын Дайырқожа биді өлтіргенде, Дайырқожаның әкесі Қылдан деген ақын жылап баласына мына бір жырды айтқан екен дейді:

...Қара Қыпшак Қобыландыда
Нең бар еді құлыным!
Сексен асып, таяғанда тоқсанға,
Тұра алмастай үзілді ме жұлыным,
Адасқанын жолға салдың
Бұл ноғайлы елінің,
Аққан бұлақ, жанған шырақ,
Жалғыз күнде құрыдың!
Қара Қыпшак Қобыландыда
Нең бар еді, құлыным!

Міне, мұнда қазақ атаулы рулардың ол кезде ноғайлы болып жүргенін айқын айтады.

Бұл уақиға Шәкәрім шежіресінің 31-бетінде айтылады. Шәкәрім одан кейін былай дейді:

“...Қыдан тайшы деген өленші, ақын дегені. Біздің қазақтың арғын атасы Қотан ақын дейтіні осы. Және бұл сөзге бір дәлел арғын Жанақ ақынның Уақ Жарқын биге айтқан өлеңі. Жарқын би: “Атаңда ақындық бар ма еді?” дегенде, Жанақ айтыпты:

Алашта Арғын ата болған зерек,
Өзгеден ол кісінің жөні бөлек.

Арғынның түп атасы ақын Қотан
Оленге бізден ұста болса керек...”

(Шежіре, 31-32 бет).

Шежіредегі осы мағлұматты Әлкей Марғұлан өзінің “О носителях древней поэтической культуры казахского народа”, – атты мақаласында келтіреді. Бірақ Әлкей Марғұлан Шәкәрім шежіресіне сілтеме жасамаған және Жарқын биді қазіргі Абай ауданының адамы деген. Дұрысы Жарқын қазіргі Жаңасемей ауданының адамы. Олендегі: “Алашта Арғын ата болған зерек” деген жолдағы екі сөзді өзгертіп: “Ертеде Арғын ата болған зерек”, – деп берген.

Сәбит Мұқанов та, шежірені атамай және: ешбір сілтеме жасамай, былай деп жазады: “Қазақ арасында “Арғын атасы Қотан ақын” дейтін мәтел бар, сол “Қотан” дегені осы Қотан, Қотанның ақын болғандығы туралы ХІХ ғасырдың ортасында жасаған, Арғын руынан шыққан Жанак ақынның бір ауыз өлеңі бар. Уақ руынан Жарқын деген би Жанак ақынға “Атанда ақын болған кім бар?” деп сұрау қойғанда, Жанак:

Алашта Арғын ата (?) туған зерек,

Өзгеден сол кісінің жөні бөлек.

Арғынның түп атасы ақын Қотан

Оленге бізден ұста болса керек...”

(“Жарқын жұлдыздар”, 1964 ж. 161-162 беттер).

Жоғарыда айтылған С.Сейфуллиннің Шәкәрім шежіресінен келтірген, Дайырқожа, Қобыланды батыр жайындағы мағлұматын және Ә.Марғұлан мен С.Мұқановтың шежіреден алынған деректерін Мұхтар Мағауин “Қобыз сарыны” (1968) монографиясында, Шәкәрімге сілтеме жасай отырып, дұрыс берген (“Қобыз сарыны”, 12-13 бет). Тек өлеңіндегі: “Арғын аға” деген сөзді “Арғын ата” депті.

Сәбит Мұқанов “Жарқын жұлдыздар” (1964) атты монографиясында Абайға арналған бөлімінде Шәкәрім шежіресіндегі тарихи мағлұматтарды мол найдаланған. Бірақ ешбір жерде Шәкәрім шежіресі аталмайды, шежіреге сілтеме жасалмайды. Бірнеше ғана мысал келтірейік. “Абайдың ата тегі” деген тарауында С.Мұқанов былай деп жазады: “Арғын деген аттың қайдан шыққаны туралы ғылымда мынандай жорамалдар бар: ескі қытай тарихында, монғолдардың батысында (?) көшіп жүретін, түрік тұқымдас “Бай-Егу” деген ел бар. Қытайлар “р” дыбысын айтпайды және сөздің аяққы дыбысын тастап сөйлейді. Егер “Бай-Егудің” ортасына “Р” әрпін қойса, аяғына “н” қосса “Бай-Ергуи” боп шығады.

Бай – қытайда, “зор”, “ұлы” (түрікше “улуғ” деген сөз) деген мағынада. Олай болса “Бай – Ергун” – “Ұлы – Ергун”, яғни “Ұлуғ – Ергун” болады...” (“Жарқын жұлдыздар”, 159 бет).

Шәкәрім былай дейді:

“Арғын” деген не себептен аталғаны туралы, орыс жазушылары әр түрлі сөз айтады. Соның ішіндегі қисындысы түрік Орхонский надписытағы “Ұлуғ Ергин” деген сөз сықылды көрінеді. Бұрынғы заманда осы “Ұлуғ ергин” деген тап монғол жұртының күншығысында жүрген. Оны қытайлар “Бойе-гу” дейді. Себебі қытайда “р” харфі жоқ және сөздің аяғындағы харіфті тастап айтатұғын әдеттері бар. “Байе-гу”-дің ортасына “ра” қосып, ақырына “нән” харфін қосса, “Бай-ергун” болады. “Бай – ергун” нәм “Ұлуғ аргу” – екеуі де “Ұлуғ аргу” дегенге келеді... (Шежіре, 61-бет). Және Сәбит Мұқанов былай дейді: “Тарихта Арғын-аға деген кісі болған. 1262 жылы Шыңғыс ханның кенже баласы Толо Харасан деген елге Ойрот атапған елден Арғын-аға деген кісіні хан сайлаған”... (“Жарқын жұлдыздар”, 159 бет). Бұл да Шәкәрім шежіресінен алынған дерек.

Шәкәрім былай дейді: “Менің өз ойымша, біздің осы орта жүздегі арғынның атасы, Әбілғазы ханның шежіресінде айтылатұғын Ойрат Арғын-аға деген кісінің нәсілі болса керек. Оның мәнісі мынау: Шыңғыс ханның кенже баласы Толо үлкен хакан болған кезде, Ойрат атапған елден Арғын-аға деген кісіні Харасан деген жерге хан қойған. Сол мұсылманша 440 жылы орысша 1262 жылы еді... (Шежіре, 64 бет).

Сәбит Мұқанов тағыда былай деп жазады:

“1822 жылы жоғарыда аталған “Сібір қазақтарын басқарудың уақытша ережелерін” шығарады. Бұл ережеге наразы болғандар, Россияға бағынбаған жаққа көшуге қобалжып, кейбір елдер көшіп жатқанда, Балқаш көліне құятын Тоқырауын өзенінің бойында отырған Тобықтының Дадан дейтін руының бні Қарамеңде Шыңғыс тауында отырған Мұсабай руының бні Кеңгірбайға өлеңмен былай сөлем айтады:

Басында Сырдан шығып Орға келдік,
Табан тиіп жүре алмай зорға келдік.
“Қол (?) алдынан құрулы талқы” деген.
Бұл жаққа баққа келмен, сорға келдік.

Сөлем де Кеңгірбайға кел кегелік,
Мықты сабаз атанды терлетелік.
Мұсылманның жұрғына маңдай қойып,
Аты жақсы дариядан әрі отелік.

Кеңгірбай бастаған Шыңғыс тауындағы Тобықты Қараменденің ол сәлеміне қызбайды”. (Жарқын жұлдыздар, 166-167 беттер).

Сәбит (Мұқанов) бұл мағлұмақты Шәкәрім шежіресінен алса да, анахронизмге ұрышып қалған. XVIII ғасырда болған уақиғаны XIX ғасырдағы мәсеілемен шатастырып алған.

Шәкәрім былай дейді:

“1723 жылы қалмақтан жеңіліп, “Ақтабан шұбырынды” коріп, Орта жүз Ешім, Нұра, Сарысуға барғанда, біздің тобықты Орынбордың бергі жағында Ордың Қараағашына барған. Онан да әрі барған Кіші жүз қазағы орысқа қарамақ болыпты деген соң, сонан қорқып Тобықты көшіп, Ырғыз, Торғай озендеріне келген. Сонда біздің төртінші атамыз Ырғызбай менен інісі Торғай туып, аттарын сол өзен атымен қойыпты. Онан және бері қарай көшіп, Мамай батыр бастап, осы Көкен Орда, Доғалаң тауларының ортасына келіпті. Сол кезде Орта жүз де орысқа қарамақ болды дегенде, Дадан Тобықты Қараменде бидің біздің Кеңгірбай биге сәлем айтқан олені мынау:

Басында Сырдан шығып, Орға келдік,
Табан тиіп жүрс алмай зорға келдік.
“Құл алдынан құрулы талқы” деген,
Бұл жаққа баққа келмей сорға келдік.

Сәлем де Кеңгірбайға кел келелік.
Мықты сабаз атаңды төрлетелік,
Мұсылманның жұртына маңдай қоғып,
Аты жақсы дариядан әрі отелік”.

(Шежіре, 44-бет).

Мұхтар Әуезов те, Абайға арнаған әдеби және ғылыми зерттеу жұмыстарында Шәкәрім шежіресін және оның басқа еңбектерін де орынды пайдалып оғырған. Шәкәрім мен Мұхтардың жалпы қарым-қатынасы, творчестволық байланысы өз алдына бір өңіме.

Шәкәрімнің “Құр шежіре деменіз мұның өзін, ойлаңыз ғибрат алып әрбір сөзін” – дегенін өнетелі өсиет деп білің. Шәкәрім шежіресін ғылым тұрғысынан қарап, терең зерттеп оқың, ғибрат алуымыз керек.

Қазақ әдебиеті 14.07. 1989 жыл.

“ӨУДЕМЖЕР” ӘНІ КІМДІКІ? **немесе Көкбай ақынның әншілік өнері жайында**

Көкбай Жанатаев (1861-1925) – Абайдың ең талантты, әрі ақын, әр әнші шәкірттерінің бірі. Ол – Абаймен 1880 жылдардан бастап, жиырма бес жыл бойы айрылмас жолдас, аинымас адал дос болған адам.

Көкбай он жасынан бастап он бес жасына шейін ауыл молдасы Толетай деген кісіден сабақ оқып, сауатын ашады. Он бес жасында оқуды тастап, ойын-сауық, той-думан қуып кетеді. Ән-күйге, олең-жырға құштар, талапты, талантты жас Көкбай домбыра тартып, ән салып, олең айтып өседі.

“Жасында мұсылманшылық оқуды едәуір өндіріп оқыған соң, Көкбай әншілік, ақындыққа көп ауысады... Ел ортасындағы бір сайлаудың үстінде, Семейдің сол күндегі оязы Көкбай берген бір арыз қағаз бойынша, оны жазаламақ болады. Сонда оперлі, оқуы бар жігітті аяп, Абай кепілдікке алады. Осыдан соң Көкбай өмір бойы, Абай өлгенше, оның іні-досы, шәкірті боп кетеді”, – дейді Мұхтар Әуезов.

Абаймен достасып кету тарихын, өзінің естелік әңгімесінде, Көкбай былай баяндайды: “Ел ішінің ақы алысып, ақы берісіп жатқан съезі еді. Мұны өткізуге Семейден Лосевский деген ояз келіп еді. Сол бір ісімді жақтырмай, мені ел кісілерінің ортасында тұрғанымда, стражниктерін (атарман) жіберіп жазаламақшы болды. Әлгілер ерікке қоймай, әкегін бара жатқан соң, қасымда ерін жүретін өлеңші жігіттерім бар еді, солардың біреуінен Абайға бір ауыз олеңмен сөлем аитып жібердім. Ол кезде ән салып, өлең айтағұым, қасымдағы жолдастарым да сондайды әдет қылатын.

Оязға әкелген соң, Абай келді де: “Жазығы не?” деп істің жөнін сұрады. Содан кейін Лосевский: “Бұған біреу басшылық етіп, тәрбиесіне алмаса, мына елдің ортасында арызқой, пәлеқор болып, бұзылғаты жүрген адам. Сен гөрбиеге алып, міндетті болып, түзгемін дессен берем. Әіпнессе, жазаға ұшырайтын ісі бар”, – деді.

Абай маған кепіл болып, алып шықты. Осыдан кейін Абайдың жолдасы болдым. Жолдастығым 25 жылға созылды. Жанағы оқиға 1880 (**Қазақ совет энциклопедиясының 6-томында (8-бет) Көкбайдың туған, өлген уақыты: 1863-1927 жж. деп қате көрсеткен. Қ. М.)** жылдардың шамасында болып еді. Содан кейін, қыс болсын, жаз болсын – Абай ел араласа, қасында жүріп, аулына келсе, үйінде бірге жатып, айрылыспайтын болдық. Абайдың қасында ай жүріп, ай

жарым жүріп келіп бір әредік толас болғанда ғана, өз үйіме бір жұма. көп болса он күнге рұқсат алып келіп, артынан қайта барамын...” (Абай. Толық жинағы. 1933 жыл 387-бет).

Біз бұл жолы Көкбайдың толық өмірбаянын, ақындық өнерін емес, оның әншілік өнері жайында сөз қозғамақпыз.

Көкбай жас кезінде әнші-ақын болған. Мұхтар да ең алдымен Көкбайдың әншілігін атап айтады. Көкбай Абаймен жақын жолдас болған кезде 20 жаста еді. Өнерпаз, әнші жігіттерді қасына жинап алып, серілік құрып жүрген шағы болатын.

Лосевский ояз Көкбайды жазаламақ болғанда: “...арызқой, пәлекет болып, бұзылғалы жүрген адам” – десе, орыс тілін жақсы білетін және орысша жазуға да тоселген Көкбайдың қолымен жазылған шатағы мол арыздар аз түспеген болуы керек.

1880 жылы Көкбай Семейдегі үш жылдық уездік орыс мектебін бітіріп шыққан болатын.

Және Мұхтар: “Өнерлі, оқуы бар жігітті (Көкбайды. Қ. М.) Абай аяп, кепілдікке алды” – дейді. Сонда “өнерлі, оқуы бар” жігітті Абай 1880 жылдан бұрын да, яғни Семейде орыс мектебінде оқып жүрген оқушы-шәкірт, әнші Көкбайды білген.

1876-78 жылдары Семейдің уездік мектебінде Тобықты елінің жастары: Әнияр Молдабаев, Ысқақ Солтабаев, Айтқазы Жексенаев, Көкбай Жанатаев, Найман-Сыбан елінің Әріп Тәңірбергенов, Шәкет Омарбеков сияқты жастары оқитын (олардың кейбіреуін оқуға Абай түсірген).

Абай Семейге келген кездерінде оқушы-шәкірт жастардың басын қосып, мәжіліс құратын болған. Сол шәкірт кезінде Әріппен айтысқан бір өлеңінде Көкбай:

Семейге Абай келсе,
бізде думан,
Ән салып, босамаймыз
айғай-шудан.
Бас қосу, бақастасу,
мәжіліс құру,
Секіңді бір ғылымның
жолын қуған,
Тарихтан неше түрлі Абай
сойлеп,
Өзі елер отырады аузын
буған
Бір барсаң мәжілісінен
кеткің келмес,

Хакімлей Аплатон аңырап
тұрған.
Келбеті біліміне ылайықты,
Япырым-ай, мұндай адам.
қалай туған! —

дейді. Осы сөздің өзінен-ақ әнші, шәкірт Кокбайды Абайдың 1880 жылдан бұрын да білінен көрсеміз.

Кокбайдың жас кезінде шығарған өлеңдері, әндері сақталмаған. Ол жөнінде Мұхтар Әуезов: “Жас кезінде, Абай уақытында айтып, жазып жүрген өлеңдерін өзі көп ұқыптап жинамаған. Бірақ сол кезде Абай айналасындағы бар ақынның ішінде, суырыпсалта, импровизацияға ең жүйрік ақын Кокбай болғаны даусыз. Сол талантты бағалап, Абай бұны өзі жазып жүрген алғашқы өлеңдеріне ие қып шығарады. Көп өлеңдерін өзі жазып, Көкбай атынан таратады”, — дейді.

* * *

Енді “Әудемжер” әні туралы мәселеге келейік. Көкбайдың ағалас, жақын туысы, Көкеңнен оқу оқып, сабақ алған шәкірті, ақынның бірталай шығармасын қағаз бетіне түсіріп, сақтап бізге жеткізген — мұғалім Есентай Бердин еді (1894-1967). Ертеректе Есентаймен Кокбай туралы әңгімелескен кезімізде, ол кісі Көкбайдың ақындығымен бірге әншілік өнерін де сөз етіп, олардан бірер жыл бұрын шығарған әні болатын деп, сол әнді домбыраға қосылып, өзінің баяу ғана қоңыр даусымен айтатын. Әннің “Әудемжер жүре алмаймын аяғымнан” деп басталағын өлеңін ғана Есентайдан жазып алған едік. Біз ол кезде Кокбайды ақын деп танып, оның өлең, поэмаларына, айтыс өлеңдеріне көп көңіл бөліп, әнші де болған деген пікірді жай ғана жадағай сөз етіп жүрдік. Музыка маманы болмағандықтан, ол кезде Көкбайдың әншілік өнеріне мән бере алмадық. Және “Әудемжер” әні нотаға түспеген соң, музыка мамандары ол әнді зерітпей, пікір айтпаған соң, “Әп Кокбайдікі, Есентайдан естіп едім” деп жазуды қолайсыздау көрдік. Семей театрында “Айман-Шолпан” пьесасы алғаш қойылғанда (1934) “Әудемжер” әні Арыстанның ариясы болып айтылып жүрді. Ол кезде Арыстан болып ойнайтын, қазіргі Қазақстанның халық артисі Шахан Мусин еді. (Және концерттерде “Әудемжер” әнін үнемі айтып жүретін, Семей театрының артисі, талантты жас әнші Мәжит Шалқаров болатын. Мәжит 1943 жылы Ұлы Отан соғысында қаза тапты (1911-1943).

“Бірінші рет біз Мәжитті 1936 жылдың аяғында Семейде тыңдадық. Ол 1937 жылы Алматының Абай атындағы опера және балет театрына кірді. Концерттерде, радиода ән айтып жүрді. Мәжит “Қорлан”, “Үш дос”, “Екі жирен”, “Жамбас сипар”, “Тауһар қыз” әндерін әсіресе жақсы айтатын. Осы әндерді бір кісідей-ақ орындайтын шебер Жүсіпбек Мәжиттің өншілігі алдында бас иетін, оның “Жамбас сипарына”, “Екі жиреніне” ғаласуға болмайтынын айтатын”, — дейді Ахмет Жұбанов (“Замана бұлбұлдары”. Алматы, 1963 ж., 412-бет).

Халыққа кең жайылып, ел емірене тыңдайтын, әйгілі әндердің бірі болып кеткен “Әудемжердің” шығарушы авторы кім екені, әннің гуу тарихы кейінгі жылдарға шейін ешбір сөз болмай, зерттелмей келді.

Тек 1964 жылы академик, композитор Ахмет Жұбанов тұңғыш рет “Әудемжер” әнін зерттеп, әннің авторы Көкбай екенін атап айтып, “Қазақ әдебиетінің тарихы” кітабының бірінші томында жазды. Енді А. Жұбановтың сөзін толық келтірейік:

“Музыка дүниесінде елеусіз болып өтіп бара жатқан адамның бірі — Көкбай. Ол Абайдың айтуынша: “Олең жиған тырбанып, ән үйренген ырғалып”. Абай бұл жолдарды еріккеннен жазбаған. Оның үстіне Көкбай “Әудемжердің” авторы деген сөз расқа шығып келеді. Көкбай Ленинге арнап ән шығарған адам... Ол осы “Әудемжермен” тынып, басқа ән шығармағанның өзінде де әңгіме етерге тұрарлық әнші. Ойткені “Әудемжер” — әннің еркесі. Әсіресе, оны марқұм Мәжит Шалқаров орындағанда әннің шоктығы шығып, барлық кескіні көз алдына келетін. “Әудемжер” — лирикаға толы, үлкен азаматтық әуені бар, қазақтың классикалық ән қорында ауыз толтырып атауға тұратын шығарма. Біз оны музыкалы пьесаға енгіздік. Бірақ, ол “Әудемжердің” өзгерген, “арықтаған” варианты болды. Аса зер салып қараған кісіге “Әудемжерде” үлкен драмалық кезеңдер де кездеседі.

Көкбайдың ақындығы көпке мәлім де, ал оның өншілігі, ән творчествосы қаға берісте келе жатыр” (“Қазақ әдебиетінің тарихы”, бірінші том, екінші кітап. Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы. Алматы, 1964 жыл, 188-189-беттер).

Сөйтіп, музыка ілін терең түсінегін, серік сезімді, ұшқыр қиялды, кең ойлы, зерттеуші ғалым — Ахмет Жұбанов, Көкбайдың “Әудемжер” әнінің мән-мағынасын, сыр-сипатын, көркемдік, эстетикалық қасиетін айқындап, ашып берген.

Мен Ахмет Жұбанов марқұммен 1947 жылдан бері жақсы таныс едім, Алматыда болған кездерімде үнемі жүздесіп, әңгімелесіп жүрелінбіз. “Замана бұлбұлдары” кітабын баспаға әзірлеп жүрген кезінде өзім жақсы білетін Естан туралы және

Моди жайында біраз деректі мағлұматтар да бергенім бар. (“Замана бұлбұлдары” 429-430-беттер).

1964 жылы шыққан “Қазақ әдебиетінің тарихы” кітабында басылған “Фольклор және музыка” деген үлкен мақаласында Кокбай және “Әудемжер” әні туралы жазғанын оқыған соң, бірер жыл кейін (1965 не 1966 жылдар болса керек) Алматыда болған кезімде, әдейі Ақаңа барып, сәлем беріп, Кокбайға ерекше көңіл бөлгеніне қуанышымды білдіріп, алғыс айттым. Әңгіме арасында: “Ақа, сіз мақалаңызда Кокбай “Әудемжердің” авторы деген сөз расқа шығып келеді және Көкбай Ленинге арнап ән шығарған адам дейсіз... “Әудемжер” сол кісінің әні дегенді Көкбайдың ең жақын адамынан естігенім бар еді. Ал Ленин туралы ән шығарды дегенді естігенім жоқ. Бірақ, Көкбайдың Ленинге арнаған өлеңі менде бар”, – дедім. Ақаң “Қайым, сен оған күдіктенбе, ол – даусыз, анықталған мәселе. Әдебиет тарихына арналған мақалаға кітап шығып бара жатқан соң, Кокбайды әдейі кіргіздім. Кокбайдың әншілігі, “Әудемжер”, Ленинге арнап шығарған әндері жайлы жеке жазамын. Ол туралы деректер жеткілікті. Ленинге арнаған өлеңінің бары жақсы болды...”, – деді. Қайда, қандай деректер бар деп сұрауды қолайсыз көрдім. Кокбай туралы әңгімеден әңгіме туындап кетті. Бұл менің Ақаңмен ақырғы жүздесуім болды. 1968 жылы Ақаң дүниеден көшті. Көкбай туралы жазды ма, жаза алмай кетті ме, білс алмадым.

“Кокбайдың “Әудемжер”, Ленинге арнап шығарған әндері туралы деректер жеткілікті”, – деген сөзі мен үшін жұмбақ сияқты болып қала берді. Сұрамағанымға оқидім. Өзім музыка маманы болмаған соң, бұл мәселеге қайтып оралғаным жоқ.

* * *

Ахмет Жұбанов қайтыс болған соң, он жылдан кейін, 1978 жылы Ирина Левицкаяның “Живые драгоценности (документальная повесть об Александре Викторовиче Загаевиче, композиторе, этнографе, открывшем миру неизвестную дотоле страну прекрасного)”, – деп аталатын кітабы қолыма түсті. Қызыға, құныға оқыдым. Загаевичтің 1925 жылы шыққан “Қазақ халқының 1000 әні” және 1931 жылы шыққан “Қазақ халқының 500 әні және күні” деген екі кітабымен жақсы таныс болатынымын. Енді И. Левицкаяның кітабынан Загаевичтің қолжазба күйінде қалған қазақ әндерінің үйішілі жинағы бар екенін білдім.

И. Левицкая кітап жазып жүргенде Москвада тұратын Загаевичтің қызы Ольга Александровнамен танысып, көп

мағлұмат алғанын, әкесінен қалған архивымен таныстырғанын айта келіп: “От нес я узнала, что третий том “Казахских записей” хранится в библиотеке Казахской Академии наук. Что передан он туда по просьбе ее президента Каныша Имантаевича Сатпаева, сохранившего о Затаевиче самую светлую память и огромное уважение”, — дейді. Және 1968 жылы Алматыға келіп, Затаевичтің өз қолымен жазылған қазақ әндерінің үшінші жинағымен танысқанын, ол жинақтың Қазақ ССР Ғылым академиясына 1961 жылы октябрь айында тапсырылғанын айтады. Кімдерден қандай әндер жазылғанын біраз атап келіп, Левицкая кітабының 222-бетінде әйгілі әнші Қали Байжановтан Затаевичтің жазып алған әндеріне ерекше қоңіл аударып: “Бесценны записи, сделанные у Кали Байжанова. Его “Кокпай” превосходит! — утверждает собиратель” — дейді. Дәл осы сөздерді оқығанда, ойым оңға бөлініп, тебіреніп кеттім. Ахмет Жұбановтың бейнесі көз алдыма қайта келгендей болды. “Ақаң марқұм баяғыда айтқан, Көкбайдың “Әудемжері” туралы дерек жеткілікті дегені осы болар-ау”. — дедім де, қобалжи бастадым. Себебі: “Қали әнші ағалыды, онын айтып берген әні, “Кокпай” — превосходит!” — дейді. Ал бірақ, “Әудемжер” деген сөз мүлде жоқ қой... Енді Алматыға барып, Затаевичтің қолжазбасын өз көзіммен қорғей, қоңілім қоншпмейтін болды. Оның да сөті түсті. 1982 жылы июль айында Алматыда болған кезімде, Академияның ғылыми кітапханасының “Сирек кездесетін кітаптар және қолжазбалар” деп аталатын бөліміне бардым. Затаевичтің қолжазбасы қолыма тиді. Қолжазбаның сыртқы бетінде “Затаевич Казахские записи. Материалы для III-тома казахской музыки” — деп жазылған. Ән айтып берген адамдардың аты-жөні, әндердің аты, нотасы жазылыпты. Олардың ішінде Әміре Қашаубаев, Манарбек Ержанов, Құрманбек Жандарбеков, Қанабек Байсейітов, Қосымжан Бабақов, Елубай Өмірзақов, Жүсіпбек Елебеков, тағы басқалары бар екен. Менің іздегенім “Көкпай”, “Қали Байжанов” деген есімдер. Әндердің аты орыс және латын әріптерімен жазылған екен. Бір кезде “Кокпай. Кокрай”, “Қали Байжанов” деп бадырайтып жазылған сөздерге кездестім. Ол сөздердің астында әннің нотасы ғана жазылған, сөзі жазылмапты. “Әудемжер” деген сөз мүлдем жоқ. Мен нота танымаймын. Қандай ән екенін біле алмай мысым құрыды. Ешкімге еш нәрсе айтқам жоқ. Нота жазуының фотокошірмесін түсіріп алдым да, Семейге қайттым. Үйге келе сала нота білетін Қарлығаш деген балама пианиноға ойнатып қорін едім, әйгілі “Әудемжер” әні болып шыға келді.

Енді Кокбай бұл әнді қай кезде, қандай жағдайда шығарған

деген мәселеге келейік. Кокбай 1923 жылы наукастана бастаған соң алдын ала қаралып, емделу үшін Ленинград, Москва қалаларына барады. Москва дәрігерлеріне қаралып, онда жатып емделіп, ауруынан айыға бастағандай болған соң, көңілі өсіп, сергіп қалады. Астананы аралап көріп, ондағы қазақ азаматтарымен әңгімелесіп, әсіресе, Ленин жайында жақсы мағлұмат алып қайтады.

Бірақ наукасынан мүлдем айығып кете алмайды. 1924 жылы наукасы қайталап, денсаулығы томендей бастаған соң, дертке дәрмен іздеп, тағы да үлкен қалаларға барып қаралады.

1924 жылы декабрь айында Семейде Абайдың дүниеден қайтқанына 20 жыл толғанына арналған естелік-кеш өткізілгенде, Кокбай да сол кешке қатысып, Абай туралы естелік әңгімесін айтып береді. Бірақ, ол бұл кезде наукас жеңіп, меңдете бастаған халде еді. Бұл жөнінде Мұхтар Әуезов былай дейді: “Көкбай Абайменен 1880 жылдан бастап, 25 жылдай жолдас болған. Сондықтан бұл кісінің әрі аға, әрі жолдас-дос болған жақыны Абай туралы білген мағлұматтары көп болса керек еді. Бірақ сол 1924 жылы Көкеңнің саушылығы азайып, үлкен ауыр наукасты болды. Ауруынан “емделсем, жазылар ма екен” деген үмітпен, Томск, Мәскеу, Ленинград сияқты қалалардың бірінен қайтып, біріне барып, қыс бойғы уақытын жүріспен алып, орнығып отыра алмады.

Сондықтан, Абай кешінде “Естегіні айт” деп, өзі білген жайларын көп алдына сойлеп берудің міндетін айтқан уақытымызда да, өзімен жеке әңгімелескенде де, көңілінде алаң көп болғандықтан, Көкең өзі білген жайларының барлығын толық қылып, түгендеп шыға алмады. Сонан соң, 1925 жылдың жазға салымында наукасы ауырлап елге қайтты. Кетерінде “Үйге барған соң, шамам келсе, Абайдың жайын толық қылып жазармын”, — деп еді. Елге барған соң, ол уәдесіне жете алмады. Ойткені наукасы жеңіп, әкеліп мұршасын келтірмегені. (Абай. Толық жинағы. 1933 жыл. 385-386-беттер.)

1925 жылдың күзінде наукасы асқынып, Көкеңнің халі нашарлайды. Ағайын-туысқандарып жиып алып, енді үшінші рет Москваға жүргелі отырғанын, ауруының аса қауіпті екенін айтып, елмен қоштасады. Нашарлаған халін көріп отырған ағайын-туғандары алыс сапарға шығуын ұнатпайды. “Жете алмайсыз ғой”, — деп рұқсат етпейді. Қаракол деген жерде отырған ауылынан жолға шыққан күннің ертеңінде, Күшікбай кезеңіне жеткен жерде, Смағұл деген кісінің үйінде, 3 октябрь күні Көкбай дүниеден қайтады. Наукасы рақ екен.

Сойтіп, 1923 жылы наукасқа ұшыраған Кокбай бір үміт, қауіптің үстінде жүріп, ақыры 1925 жылы қайтыс болған.

Қазір “Әудемжер” деп аталып, айтылып жүрген әні мен

олеңін Кокбай денсаулығы томендеп, өмірден күдер үзе бастаған кезінде 1924 жылдары шығарған болуы керек. Оны өннің өзінен де, сөзінен де көрінетін арманға толы, шерлі сарынынан (драматизм) айқын аңғаруға болады.

Енді өніне Кокбайдың өзі жазған олеңін келтірейік.

Әудемжер жүре алмаймын
аяғымнан,
Ұстаймын екі қолдап
таяғымнан.
Сайраған Орта жүздің
бұлбұлы едім,
Көрілік, келіп қалдың қай
жағымнан.

Қайырмасы:

Япырмау, қай жағымнан,
Шіркін-ай, қай жағымнан.
Қалды-ау, қалды-ау,
Қайран дүние-ай,
Ой, жалған дүние-ай!

Әудемжер жүре алмаймын
белім ұйып,
Таба алмай дертке дәрмен
тарттым күйік.
Олшеулі шіркін өмір,
откенің бе,
Кең дүние, кетем сені қалай
қиып,

Қайырмасы:

Япырмау, қалай қиып,
Шіркін-ай, қалай қиып.
Қалды-ау, қалды-ау,
Қайран дүние-ай.
Ой, жалған дүние-ай!

“Әудемжер” өнін Затаевичке айтып беріп, тұңғыш нотаға жаздырған атакты өнші, Қазақстанның халық артисі Қали Байжанов — Кокбайдың замандасы, Қали Кокбайдан 15-16-ақ жас кіші. Қали Байжанов қазіргі Павлодар облысының Баянауыл ауданында 1877 жылы туған. Ол, әрине, Абайдың

және ұлы ақынның досы Кокбайдың да ақындық атақ-даңқына ерте қанық болған адам. Сырттай ғана таныс емес, көрген, білген деп те айта аламыз,

1924 жылы Абайдың дүниеден өткеніне 20 жыл толғанына арналып, естелік-кеш өткізілгенін, ол кешке қатысқан Кокбай туралы Мұхтар Әуезовтің айтқанын жоғарыда келтірдік. Әміре, Әлмағамбет әншілер де сол кеште болып, Абайдың әндерін айтқан. “Қазақ тілі” (қазіргі “Семей таны”) газетінде жарияланған хабарда: “Осы жылы (1924) 29 декабрьде Луначар клубында, қазақтың байтақ даласында өткен атақты сыршыл ақын Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының дүниеден өткеніне 20 жыл толғанын еске түсіру үшін, Семейдегі: “Географическое общество” еске алу кешін жасайды. Кеш тәртібі: 1. Абай өмірбаяны. 2. Қазақ әдебиетіне сіңірген Абайдың еңбегі. 3. Мінез көріністері (Абайдың жолдасы Кокбай ақсақалдың әңгімелері). 4. Абайдың әндері (әншілер: Әміре, Әлмағамбет). Келушілерге билет тегін беріліп, кеш сағат алтыдан қалмай басталады. Кеш өткізу комиссиясы атынан – Әлкей Марғұлан”.

Осы келтірілген деректерге сүйеніп, 1924 жылы Қали Байжанов Кокбаймен Семейде кездескен дейміз және сол кезде “Әудемжер” өнін Кокбайдың оз аузынан естіген деп ойлаймыз.

Затаевич Қалидің айтуы бойынша нотаға түсіріп, өзі баспаға әзірлеп жүрген “Қазақ әндерінің” үшінші жинағына кіргізген. Тегінде, Затаевич Қалимен бірнеше рет кездесіп, кездескен сайын оның аузынан қазақ әндерін жазып алып жүрген. Затаевич 1926 жылы Семейге келіп, одан ел аралап шыққан сапарында өзі коруге көптен құштар болып жүрген Қалимен июльде Қарқаралыда тұнғыш рет жолығып, танысқан. 1927 жылы апрельде Москвада кездескен. (Александр Затаевич. “500 казахских песен и кюев”. Алма-Ата, 1931. 264-265). Одан кейін де жолығып, Қалидың айтатын әндерін жазып алған. Қали Байжанов 1926 жылдан бастап, 1933 жылға дейін Алматыда, Қазақ драма театрында қызмет істеген. Қали 1966 жылы 90 жасында Қарағандыда қайтыс болды.

Біз көрген “Қазақ әндері” деп аталатын, 1963 және 1978 (“Ауыл кеші көңілі”) жылдары басылып шыққан жинақтарда “Әудемжер” Ақан серінің өні деп берілген.

Кейбір орындаушы-әншілердің өздері айғып жүретін тәуір деген әндерін, авторын анық білмесе де, Ақан сері не Біржан сал сияқты атақты әнші-ақындарға ғана салатын әдеттері болатыны ежелден белгілі нәрсе.

1920 жылдардан бастап, Ақан серінің өмірін, әншілік, ақындық оперін зерттеп жазған, бірде-бір ғалымның

еңбектерінде Ақанның “Әудемжер” деген әні, олені бар деп айтылмайды. 1935 жылы Сейфуллин бастырған Ақан сері олендері жинағында “Әудемжер” деген олең аталмайды. “Қазақ әдебиетінің тарихы” кітабында Ақан сері с арналған үлкен мақалада “Әудемжер” деген ән де, олең де ауызға алынбаған. Басқасын тізіп айтып жатпай-ақ қояйық.

1963 жылы Ақан сері шығармаларының ең толық жинағы басылып шықты. “Жалпы редакциясын басқарып, арнаулы редакциясы мен тектология жұмыстарын жүргізген және “Ақан сері” атты зерттеу жұмысын жазған филология ғылымдарының кандидаты, ақын Әбділда Тәжібаев”. “Шығарушылар ақсағы: өнер ғылымшырының докторы, профессор А. Жұбанов, филология ғылымдарының докторы, профессор Е. Ысмайылов, филология ғылымдарының кандидаттары А. Нұрқагов пен Ә.Тәжібаев (бас редактор) және ақын А. Шамкенов”. Кітапта Ақан серінің 118 олең, әндері басылған. Олардың ішінде “Әудемжер” деген ән де, олең де жоқ. Сөйтіп, Ақан серіде “Әудемжер” деген ән де, өлең де болмағанын көреміз.

Өмір бойы қазақ халық композиторларының, әншілерінің, солардың ішінде Ақан серінің тарихын зерттеп, бірнеше кітап, әлденеше мақала жазған Ахмет Жұбанов “Әудемжер” Ақанның әні деп айтқан емес.

“Әудемжер” Көкбайдың әні деп атап жазып, зерттеп, әнінің мазмұн-мағынасын ашып, талдап берген Жұбанов емес пе?

“Қазақ әндері” атты жинақтарда жарияланып жүрген “Әудемжер” әнінің олені де дұрыс берілмеген. Оленінің екінші шумағындағы: “Кім тілер көрілікті жапын қиып, тиынды бірсу берген олжа көріп, жүрмін жас кісідей дүние жиып” деген сөздер Көкбайдың аузынан шыққан сөздер емес, үлкен мағыналы әннің қасірін төмендегіп тұрған, қисынсыз қосылған бөгде сөздер. Әннің қайырмасындағы “Сәулем-ау... қалу-қалу-қала-ләлу” дейтіндер де бұл әнге қабыспайтын жаңа сөздер.

Көкбайдың өзінің әнін, өзінің сөзімен дұрыстап айтатын болайық!

* * *

“Көкбай Ленинге арнап ән шығарған адам”, — дейді Ахмет Жұбанов.

А. Жұбановтың әрбір істің бағынына бармай, көзі жетпей, көңілі сенбей тұрып, тұжырымды пікір айтпайтын, үлкен абыройлы адам болғанын жақсы білетінбіз. Және ұлы көсемнің көзі тірісінде Көкбайдың оған арнап олең жазғандығы А. Жұбановтың “Ленинге арнап ән шығарған” деген сөзін растап, бекіте түсетін деректің бірі деп білеміз.

Бірақ әннің өзі жөнінде Жұбанов білген мағлұмат, негізгі дерек бізге әлі белгісіз болып қалып отыр.

Кокбай науқастанан бастаған кезде, 1923 жылы Москваға барып, емделіп қайтқанын жоғарыда айтып. Астананы көріп, көңілі өсіп, еліне қайтып келген соң, Ленинге арнап жазған өлеңі:

Осы жолы ауырсам да,
 көңілім шат.
Түсімде іс көргендей
 бір ғаламат.
Лениннің кім екенін анық
 білдім,
Тек ұзақ өмір берсін
 сау-сәламат!
Ұғындым Ленин жайын
 бір адамнан,
Зағ екен артық туған
 барлық жаннан.

Ленин тұрса ел болар
 қазақ жұрты,
Жарықты бірдей көріп
 алғын таңнан.
Осы еді қуанышым
 қойнымдағы
Мұны айту – борыш еді
 мойнымдағы.
Еділет кімде болса,
 жолын қу деп.
Тіледім сөзінде бас
 қойдым-дағы
Жығылмас мәңгі делім
 Ленин туы,
Көкке орлеп, көтеріліп
 алтын буы.
Ежелден езгі болып
 келе жатқан,
Өмірін тіле, қазақ көп руы!

Елбекнің халықтың қамқоры, ұлы көсемді жырлау – азаматтық борышым деп білген ақын, ең ақырғы өлеңін Ленинге арнаған. Осы өлеңімен Кокбайдың ақындық сапары аяқталады.

“Қазақ әдебиеті” 13.05. 1983 жыл

“ҚҰДАЙ” ДЕГЕН СОЗДЕН ҚҰДАЙ САҚТАСЫН...”

1. Шөкәрім, Шығармалары. (Өлеңдер, дастандар. кара сөздері. Алматы. “Жазушы”, 1988. Редакция алқасы: З. Ахметов, М. Базарбаев, Ш. Елеукенов, М. Жармұхамедов, М. Қаратаев, С. Қирабаев, Ш. Сәтбаева, М. Сқақбаев. Ә. Тәжібаев, Ә. Шәріпов. Редакторы: Исраил Сапарбаев. Құрастырғандар: М. Жармұхамедов, С. Дәуітов (А. Құдайбердиев).

2. Шөкәрім. “Жолсыз жаза”. Өлеңдер мен поэмалар. “Жалын” баспасы. Алматы. 1988. Құрастырған, алғы сөзін, түсініктерін жазған Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, филология ғылымдарының кандидаты Мұхтар Мағауин. Редакторы: Есенбай Дүйсенбаев.

Шөкәрім ақынның шығармалар жинағының екі кітабы, екі түрлі баспа орнынан басылып шығып бүгін қолымызға тиіп отыр. “Жазушы” баспасы шығарған кітабы “Шығармалары (өлеңдер, дастандар, кара сөздер)”, — деп аталған. “Жалын” баспасы шығарған кітабы “Жолсыз жаза”. Өлеңдер мен поэмалар”, — деп аталған.

“Жазушы” баспасынан шыққан кітаптың көлемі — 560 бет. Кітаптың құрылысы: Әбдіда Тәжібаев пен Шәмшиябану Сәтбаеваның “Шөкәрім Құдайбердиев (1858-1931)” атты мақаласы (5-24 беттер). “Бірінші бөлім. Өлеңдер” “Екінші бөлім. Дастандар”. “Үшінші бөлім. Проза, кара сөздер және “Түсінікгер”.

“Жалын” баспасынан шыққан кітаптың көлемі 254 бет. Кітаптың құрылысы: Мұхтар Мағауинның “Абайдың інісі” атты мақаласы (5-24 бет), “Өлеңдер”, “Поэмалар” және “Дәйектемелер”. Бұл кітапқа ақынның өлең түрінде жазған шығармалары ғана кіргізілген.

“Жазушы”, “Жалын” — екі баспа да Шөкәрім шығармаларын хронология тәртібімен беруді қоздеген. Бірақ бұл тәртіп толық сақталмаған. Және кейбір өлеңдердің жазылған жылдары екі кітапта екі түрлі көрсетілген. Мысалы, “Жазушы” баспасында “Жастық туралы” деген өлеңнің (26-29-беттер) соңында “1879” деп көрсетілсе, “Жалын” баспасында сол өлеңнің (34-37-беттер) соңында “1883” деп көрсетілген. “Жазушы” баспасында “Көрілік туралы” деген өлең (29-31-беттер) соңында “1879” десе, “Жазушы” баспасында (38-40-беттер) “1883” деген.

“Жалын” баспасында бастапқы бес өлеңнің: “Жаз келер...”, “Жаз шығып...”, “Жиырма үш жасымда”, “Жастық туралы”.

“Көрілік туралы” өлеңдерінің жазылған жылдары көрсетілген. Одан соңғы келетін алыс бір өлеңнің бір де біреуінің жазылған жылдары көрсетілмеген.

“Жазушы” баспасынан шыққан кітапта бастапқы алты өлеңінің (26-50) жазылған жылдары көрсетілген. Одан кейінгі 51-беттен бастап 130-бетке дейінгі басылған өлеңдердің жылдары көрсетілмеген. “Көрілік” (130-бет) деген өлеңнің соңында “1905” деп көрсетілген де, одан соңғы 130-144 беттердегі өлеңдердің жазылған уақыты көрсетілмеген. “Адамның ең жақсысы” (144-146) атты өлеңнің жазылған жылы “1912” деп көрсетілген де, 146-беттен 178-бетке дейінгі өлеңдердің жылдары көрсетілмеген.

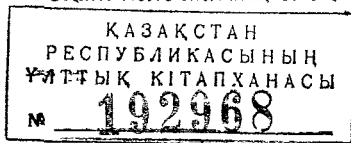
Әрине, Шөкәрім шығармаларының жазылған жылдарын анықтау аса күрделі мәселе.

* * *

“Қазақ әдебиеті” газетінің 1988 жылғы 24 июнь күнгі 26-санында басылған мақаламызда (“Біздің міндет”) Шөкәрімнің 1924 жылы жарияланған “Қазақ тілі” газетінің басқармасына өтініш” деген хатын келтірген болатынбыз. Ол хатында “Шолпан” журналында жарияланған “Ләйло—Мәжнүн” дастанының көп сөздері қате басылғанын айтып, ақын қатты ренжіген. Және сол мақаламызда “Қазақ әдебиеті” газетінде (1988 жыл, 15 апрель) жарияланған Шөкәрімнің тоғыз өлеңінде кеткен қателерді атап көрсетіп: “Шөкәрімнің жаңадан жариялана бастаған азғана өлеңінің өңін айналдырып, шырқын бұзып алып отырғанымызда, ақынның жалпы шығармалар жинағын шығару мәселесі көңілімізді қатты алаңдатады”, — деген едік. Содан жеті ай өткеннен соң, ақынның шығармалар жинағы басылып шығып, екі кітабы қолымызға тиіп отыр.

“Жазушы” баспасынан шыққан “Шөкәрім. Шығармалары” кітабының мол көлемін және ақын мұрасын баспаға өзірлеген редакция алқасының құрамын көргенде көңіліміз толып, қуаныш құшағына боленгендей болдық.

Кітаптың басынан бастап, ақын өлеңдеріне үңіліп, құныға оқуға кірістік. “Бірінші бөлім” ақынның “Жастық туралы” деп аталатын, арнаулы әнімен айтылатын әйгілі өлеңімен басталыпты. Өлең Абайдың “Сегіз аяқ” үлгісімен жазылған. Мүлтіксіз ұйқасы мен келісімді ырғағы сайма-сай үйлескен өлеңді тайпалтып оқып келе жатып, өлеңінің:

Шырайың қашып,
Асығып-сасып,
Қыз үшін түнде келгенде (?).

— деген жеріне жеткенде кілт мүдіріп қаласын. Мүдіртіп, ұйқасты бұзып тұрған “келгенде” деген сөз. Ақын өзі жазған түпнұсқасы бойынша оқып көрейік:

Шырайың қашып,
Асығып-сасып,
Қыз үшін түнде кезгенде
Бар малды салып,
Шаруадан калып,
Серілер үйден безгенде,
Қарамай ұят, арына,
Жанды қиып жарына.

Қате басылған бір ғана сөз өлеңнің көркін кетіріп, қандай нұқсан келтіріп тұр!

Абай сияқты әр нәрсені өз атымен атап, бұлтартпай жазу — Шәкәрімнің де өлеті. “Жазушы” баспасы мұндай мәселеге келгенде, ақынның — өзі жазған сөзін алып тастап, оның орнына өз жанынан толеу сөз салып, сыпайылық сақтап және сақтық жасамақ болғаны байқалады. Мысалы, “**Көрілік туралы**” деген өлеңінде ақын: “Далаға шығып сие алмай, киімін жөндеп кие алмай” десе, “**Шығармалары**” кітабында: “Тізенді бүгіп ие алмай”, — деп өзгерткен (30-бет).

“**Жаз келер**” деген өлеңін ақын:
Сөйтсе де адам көзі бір тоймайды,
Құдайым берсе-дағы қанша несіп,

— деп аяқтаса, “**Шығармалары**” кітабында Шәкәрімнің “Құдайым” деген сөзін алып тастап:

Сүйтсе де адам көзі бір тоймайды,
Харакет берсе-дағы қанша несіп,

— деп (41-бет) “жондеген”.

Осы аталған өлеңдер “Жолсыз жаза” (“Жалын” баспасы) кітабына да кіргізіліпті (27, 34, 38-б.). Ол кітапта бұл өлеңдер өзгеріссіз дұрыс басылған.

Сөйтіп, “Жазушы” баспасы көңіліміздің айнашқы қуаныш қызуын сапқындата бастады. Жаңағы көңіл бөлінен өлеңдеріміз бұрын баспасыз жүзіне шыққан өлеңдер емес, Шәкәрімнің баласы Ахаптың көшірген қолжазбаларынан алынған өлеңдер.

Ахат марқұм әкесінің көзі тірісінде, әсіресе, әкесі өлгеннен кейін оның кітап болып басылып шыққан шығармаларын да, басылмаған қолжазбаларын да, ерінбей, жалықпай, ұқыпты көшіріп, жазып отырған, Әрине, Шәкәрім шығармалары Ахат жазбаларында да түгел сақталмаған. Ол өз алдына бір мәселе.

Қазіргі шыққан ақынның, екі кітабындағы шығармалар Шәкәрімнің бұрын басылған кітаптарынан және Ахат қолжазбаларынан алынған. Бұл жинақтар, әрине, ақынның толық жинағы емес.

Біз енді ақын шығармалары толығырақ қамтылып басылған, “Жазушы” баспасынан шыққан кітаптағы шығармалардың текстологиясы туралы ғана пікір айтамыз.

Шәкәрімнің “Қазақ айнасы” атты өлеңдер жинағы кітабының 1912 жылы Семейдегі “Ярдан” деп аталатын татар баспасынан басылып шыққаны белгілі.

Және “Қазақ айнасы” кітабын баспаға әзірлеп, бастырушы (издатель) және редакторы Шәкәрімнің өзі болғаны кітаптың сырты бетінде: “Нашир уа мөхәррир: Шаһкарим Құдайберді ұғлы” деп жазылған (басылған).

Татар баспаханасынан араб әрпімен басылып шыққан кітапта қазақтың тол сөзі долме-дөл беріле бермейтінін де ескеруіміз керек.

Ең алдымен, сол кітаптан алынған өлеңдердің жинақта (“Жазушы” баспасынан шыққан кітапты “Жинақ” деп атап отырмыз) жарияланғандарының кәте басылған, не бұрмаланған, өзгертіліп басылған жерлеріне тоқталамыз. “Қазақ айнасы” кітабындағы бастапқы өлең “Өзіме” деп аталады, одан кейінгі өлең “Көкірскте толған шер...” деп басталады (3-4 -беттер). “Өзіме” деген өлеңнің, бірінші жолы: “Қолда қалам, көзде жас, толқынып ой” деп басталса, “Жинақта”: “толқынып ой” деген сөз орынсыз өзгертіліп: “толқындап ой” деп берілген. “Қазақ айнасында” осы өлеңнің сегізінші шумағының соңғы жолы: “Көт айналсаң” еш жерде оңалмайсың” десе. “Жинақта”: “Құр айналсаң...” деп өзгертілген (68-бет). Осыдан кейін келетін:

Құдайдан жарылқа деп жәрдем сұра,
Сен талайды қылдың қои біле тұра.

Аяғыңды аңдап бас өлім таяу.
Қарсы алдыңда дайын тұр қазған ұра,

— дейтін 4 жол өлең “Жинаққа” кірмей қалған, (“Құдай” деген сөзден сескенген болу керек).

“Қазақ айнасында” екінші өлең (4-бет):

Көкіректе толған шер, көңіл қаяу,
Ермейсің деп елім жау, досым баяу.
Сүйер кісім, сүйенер жақыным жоқ,
Бір өзіне сыйындым, бар құдай-ау.

— деп басталса, “Жинақта” бұл бір ауыз өлең мүлдем жоқ. Бұл өлеңде де “құдай” деген қорқынышты сөз түр ғой! Осы өлеңнің бесінші шумағының үшінші жолы “Қазақ айнасында”: “Мақтан, атак іздесең құдайдан без”, — деп басылса. “Жинақта” “құдайдан” деген сөзді құрытып: “Мақтан, атак іздесең адамнан без”, — деп өзгертіп, жондепті (68-бет). Өлеңнің жетінші шумағының екінші жолындағы “пөлекор” деген сөз “Жинақта” “жалақор” деп өзгертіліп және соңғы екі ауыз өлең жинақта орынсыз қысқартылған.

Бұл өлең “Жалын” баспасынан шыққан кітапта “Қазақ айнасы” бойынша толық және дұрыс (бір-екі сөзі болмаса) басылған (67-бет). Бұл кітаптағы кемшілікті де көрсете кету керек. “Қазақ айнасындағы” “Өзіме” деген өлеңдегі дұрыс басылған бірнеше сөз бұл кітапта (“Жалын” баспасы) қате берілген. Мысалы, бірінші шумақтың екінші жолы “Қазақ айнасында” “Шіміркеніп, тітіреп, салқындап бой” делінсе, мына кітапта: “Жиіркеніп, тітіреп, салқындап бой” (65-бет) деп басылған.

“Көкірекке толған шер...” деген өлеңнен кейін “Қазақ айнасында”: “Бір аллаға сиынған арам өлмес”, “Жуандар”, “Қорқақ бай” деп аталатын үш өлең (136 жол) “Жинаққа” кіргізілмеген. Себебі: бірінші өлеңде “алла”, “құдай” деген екі сөз, екінші өлеңде “құдай”, “тәңірі” сөздер бес жерде кездеседі екен. үшінші “Қорқақ бай” деген өлеңде 9 жерде “құдай”, екі жерде “алла”, “мұсылман” деген сөз бар екен. “Жинаққа” бұл өлеңдердің кірмей қалуы “құдай” деген сөздерден қауіптенгендіктен болуы керек.

“Қазақ айнасында” алынған: “Бай мен кедей” (69-70 беттер), “Қайтқан шал” (71-74-беттер), “Піскен мен шікі” (74-77-беттер), “Қулар” (78-79-беттер) өлеңдеріндегі қате басылған он төрт сөзді тізіп жатпаймыз. “Партия адамдары” атты ұзақ өлеңнің екінші шумағының бірінші жолы “Қазақ айнасында”: “Ауыз дәмін кіргізер нөрі бар ма” (16-бет) деп басылса, “Жинақта” “Ауыз дәмін кіргізер дәмі бар ма” деп берілген (80-бет). Өлеңнің “Қазақ айнасындағы”:

Бар жұмысы алдау мен ұрлық, пара,
Бірі арам демейді бұл бишара.
Зұлымдарды көпірмен қосып айтқан,
Нанбасаңыз құраннан оқып қара,

— деген жетінші шумағы “Жинакка” кірмей қалған. Өлеңде “кәпір”, “күран” деген сөз болған соң, кітапқа кіргізілмегені көрініп тұр. Өлеңнің он тоғызыншы шумағының бірінші жолындағы “күдай” деген сөздің орнына “қазақ” деген сөз салыныпты. Шәкәрім ақын: “Күдая, бәрі бірдей құтырған ба?” десе. “Жинақта” “Қазақтың бәрі бірдей құтырған ба?” — деген. Осыдан кейін келетін өлеңнің төртінші жолындағы “мұсылман” деген сөзді “ағайын” деген сөзбен ауыстырып: “Мұсылманға ұқсайды қай арасы?” дегенді “Ағайынға ұқсайды қай арасы”, — деп берген. Жиырма екінші шумақтың үшінші жолындағы “күдайым” деген сөзді өзгертіп: “құлағым” деген. Одан кейінгі келетін төрт жол өлеңді мүлдем алып тастаған, (“Қазақ айнасы”, 17-бет). Жиырма алтыншы шумақтың төртінші жолы “Қазақ айнасында”: “Сонда тура күдайға жол табасың”, — деп басылса (17-бет), “Жинақта”: “Сонда тура шындыққа жол табасың” деп берілген.

“Қазақ айнасында” басылған (18-20-бет) “Абай марқұм откен соң өзіме айтқан Жырларым” деген Шәкәрімнің үлкен өлеңіне “Жинақта” (83-87-бет) кіргізген “жаңалықтар” екінші шумақтың үшінші жолындағы “алла” дегенді “тағдыр” деп өзгерткен. Ақын: “Алланың жазған ақ өлім” десе, “Жинақта” “Тағдырдың жазған ақ өлім” деген. Тоғызыншы шумақтың төртінші жолы “Қазақ айнасында”: “...А, күда, оңда”, — деп отыр” деп басылса, “Жинақта” “күда” деген сөзді (алып тастап: “А, тоба, оңда” деп отыр” деп басқан. Жиырма үшінші шумақтың үшінші жолында Шәкәрім:

“Ақ ісіне күдай жақ,
Адамнан тіпті шошыма,

— десе (“Қазақ айнасы”, 19-бет), “Жинақта” “күдай” деген сөзді жойып:

“Ақ ісіне адам жақ,
Адамнан тіпті шошыма!”

— деп, өлеңнің мағына, мазмұнын да жойған (85-бет).

“Қазақ айнасында” отыз үшінші шумақтан кейін келетін он екі жол (үш ауыз) Шәкәрімнің былай деген өлеңі бар:

Жәрдемші кім онда де,
Қаруым қайсы сонда де,
Ақ жүрекпен аллаға
А, күдай, өзің оңда де.
Таусылмаса арманың,

Қиылмаса қалғаның,
Тіпті, бекер болмай ма,
Бір аллаға нанғаның?

Қорық құдайдың көрінен,
Дозақтың қатты зөрінен.
Құтыласың олген соң,
Бұл қайғының бәрінен. (19-20-беттер).

Бұл өлең жинаққа мүлдем кіргізілмеген.
Отыз бесінші шумақтан кейін келетін ақынның тағы
мынадай үш ауыз, он екі жол өлеңі бар:

Онда да саған мін емес,
Ол мұсылман діні емес.
Мұсылманбыз дегені,
Бұл қазақтың шын емес.
Хақ мұсылман кім болар,
Айтса сөзі шын болар.
Рахым, ұят, ар, ынсап -
Төртеуі болса дін болар.

Төртеуінің бірі жоқ,
Бойында иман нұры жоқ.
Құры айтқанмен бола ма,
Мұсылмандық түрі жоқ.

(“Қазақ айнасы”, 20-бет).

Шәкәрімнің “Абай марқұм откен соң өзіме айтқан
жырларым” деген өлеңі осылай қорытылып, аяқталады.
Ақынның бұл өлеңі де “Жинаққа” кіргізілмеген. Сөйтіп,
Шәкәрімнің 164 жол өлеңінің 28 жолы қысқартылып, ақынның
өзі жазған сөздері өзгертіліп, өлеңнің идеялық мазмұнына
байланысы жоқ бөтен, бөгде сөздер кірізіліп, шығарманың
құрылысы бүлінген, ақынның ой жүйесі бұзылған, мазмұнына
сай тұрған түр-көркемдігіне нұқсан келтірген.

“Өлген қоңіл – ындысыз өмір” деп аталған, көлемі 192
жол ұзақ өлеңнің әрбір шумағы сегіз жолды ұйқаспен
жазылған (24 шумақ). “Қазақ айнасында” өлеңнің құрылыс
түрі толық сақталып, дұрыс басылған (20-24 -беттер), мысалы,

Қабағынан қар жауған
Қараңғы бұлт жоғалды,
Қасқара атмай бет ауған
Қаһарлы жел де оңалды,

Кошейін деп қыбырлап,
Ел қыстаудан қозғалды,
Жараты жүрек жыбырлап,
Жазылмай жалғыз сол қалды.

“Жинақта” бір өлеңді бөлшектеп, он өлең егін жариялаған (87-93 -бет), Бөлшектелген әрбір өлеңге ат қойылған (кітаптың “Мазмұны” бөлімін қараңыз, 557-бет). “Жинақтың” 89-бетіндегі:

Адал кісі еді-ау деп,
Алғыс айтып алғай ма,
Әркімді о да жеді-ау деп,
Әйтпесс сөгін қарғай ма,

— дегенге жалғас келетін төрт жол өлең қысқартылған. Ол өлең мынау:

Ақысы болса кешер-ақ,
Алладан сауап алмай ма?
Адал еді десер-ақ,
Тәңірі алдына бармай ма.

(“Қазақ айнасы”, 22-бет).

Бұл төрт жол өлеңді “Жинаққа” кіргізбей, аластайтын себепін көріп отырсыздар. өлеңде: “Алла”, “Тәңірі” деген сөз бар ғой.

Тоқсан бірінші беттегі үшінші шумақ өлеңнің екінші жолы: “Күрмеуін тағдыр шешеді” — деп берілген. Дұрысы: “Күрмеуін алла шешеді”. 92-беттегі үшінші шумақтың екінші жолы: “Алалға дайын мінезім” — деп берілген. Дұрысы, “Аллаға дайын мінезім”. Осы беттегі соңғы шумақтың төртінші жолындағы “күдай” деген сөз жойылып, оның орнына “іс” деген сөз салынған да: “Оңдасын істің ақырын” деп басылған. Дұрысы: “Оңдасын күдай ақырын”. (“Қазақ айнасы” 23 - 24-беттер).

“Өлген көңіл — ындысыз өмір” өлеңінен ақырғы сегіз жол шумағының бастапқы төрт жолы “Жинаққа” кіргізілмеген, аяққы төрт жолы жеке өлең ретінде берілген.

“Өлген көңіл — ындысыз өмір” өлеңі “Жолсыз жаза” (“Жалын” баспасы) кітабында “Қазақ айнасы” бойынша, толық және дұрыс басылған, тек желі-сегіз сөзден қате кеткен (76-81-беттер).

“Қазақ айнасы” кітабынан алынып, “Шәкәрім, Шығармалары” (“Жазушы” баспасы) жинағына кіргізілген

“Мал жимақ” атты (94-96-бет) оленің бесінші шумағының соңғы екі жолын “Қазақ айнасынан” келтірейік:

...Білім блмек, әр іске шебер болмақ,
Кетпес дәулет осы ғой құдайға хақ. (25-бет).

Ал, “Жинақта” осы олендегі “Құдай” дегенді алып тастап:

...Кетпес дәулет осы ғой әмбеге хақ,

— деп басылған (24-бет). Сол сияқты сегізінші шумақтың төртінші жолы да “құдай” деген сөзбен аяқталады:

Адал құл аштан өлмес, құры қалмас,
Жүрген алар деген ғой бір құдай да.

“Жинақта” былай “түзетіліп” берілген;

Адал қол (?) аштан өлмес, құры қалмас,
“Жүрген алар” деген ғой осындайда (?).

Оленің “Қазақ айнасында” басылған оныншы шумағы “Жинақта” кіргізілмеген. Бір ауыз оленде “құдай” дегеннің екі рет айтылуы аса қауіпті көрінген болуы керек. Оленің ақырғы шумағы “Қазақ айнасында” (26-бет) былай басталыпты:

“Құдай таза жаратты, сен таза бол...”. “Жинақта” “Құдай” дегеннен оп-оңай құтылып:

“Баста таза жаратты, сен таза бол...” — депті (95-б). “Жинақта” (96-97-бет) басылған “Өкінішті өмір” оленінде жіберілген бес қатенін біреуін ғана аған кеткенік. Төртінші шумақтың бірінші жолы “Қазақ айнасында”:

“Ащы сөзім, достығым дінге нансаң”... — деп басылса, “Жинақта”: “Ащы сөзім достығым — маған нансаң”, — деп, дінге деген сөзден қашып, “маған” деген сөзбен ауыстырып, ақынның ой-пікірін бұрмалаған. Сол сияқты “Хайуан мен ақымақтар” атты (98-100-бет) өленде жіберілген бес қатенің бәрін тізіп жаппаң, біреуін ғана көрсетейік. Өленің бірінші шумағы “Қазақ айнасында”: (28-бет) былай басталады. “Бір құдай неше түрлі жан жаратты...” “Жинақта” тағы да “бір құдай” дегенді алып тастап: “Табиғат неше түрлі жан жаратты” деп, Шәкәрімді “түзеткен”.

Осындай өзіншілі орескелдікті көргенде Шәкәрімнің:

Оңдіге тағы оң беріп қырған қалай,
Түзетілмеі шаң басып тұрған қалай,

Түзеймін деп қиратып күншілдікпен,
Дұрыс істі теріске бұрған қалай?”

— деген олеңі ойға еріксіз оралады.

“Сәнқойлар” (100-101-беттер) деп аталатын бір олеңді “Жинақта” екі олең етіп басып, олеңнің ең соңғы қорытынды екі шумағы алынып тасталған. Алынып қалған олең:

Сен өзгерме, өзің бол,
Жаратты ғой болар сол,
Құдайдан шебер болмассың,
Қылман-ақ қон онан мол.

Есы тузу пішінді,
Түзете алмай қысылды.
Сен құбылмай тек отыр,
Түзетсін құдай ішіңді.

(“Қазақ айнасы”, 30-бет).

“Еріншек” (102-104-бет) деген олеңнің сегізінші шумақтан кейін келетін екі шумағы ішінде: “Ораза, намаз, азан, құдай” деген сөздер болғандықтан, “Жинаққа” кіргізілмегін:

Ораза, намаз келеді,
Оған да ақыл береді.
Кешіңер деп құдайың,
Рахыметі күшті деп елі.

Шақырмай-ақ қой азанды,
Кешеді құдай жазанды,
Жап оқысаң болмай ма,
Кетіре бермей мазанды.

(“Қазақ айнасы”, 31-32-беттер).

Сойтін, ақынның ой-жүнесі кесіліп, олеңнің желісі үзіліп қалған. Осы олеңнің он екінші шумағының үшінші жолында Шәкәрім. “Құдай өзі-ақ береді”, — десс, жинақта “Өмір өзі-ақ береді”, — деп өзгертілген. Қалаида Шәкәрімге “Құдай” деген сөзді айтқы збауға тырысып-ақ баққан!

“Жан менен дене һәм көңіл” (106-108-бет) деп аталатын олеңде ақын сөзін өзгертіп, оңин айналдыру, бұрмалап, бұзу жеті жерде кездеседі. “Бояулы суыр” (118-119-бет) олеңінде — алты жерде, “Қаппыр менен болене” (120-121-бет) олеңінде — үш жерде, “Қасқыр, гүлкі, бөдене” (123-128-бет) олеңінде

— сегіз жерде кездеседі, т.т. Ондай қателерді тізіп корсетіп, жаза бастасан әнгіме ұзаққа кетеді.

Ақын “Сөз сынап, өлең өлшемек” деп атаған өлеңнің аты ойланбай өзерттілігі: “Сөз жазып, өлең өлшемек” делінген (110-бет)

“Сынау” мен “жазу” деген екі сөздің бірінен бірі алшак, екі түрлі ұғымы бар емес пе? Және әрбір шумағы сегіз жолдан құрылған жеті шумақ өлең екіге бөлініп екі өлең етіп берілген. “Сөз сынап, өлең өлшемек” атты өлең үшінші шумаққа шейін дұрыс келеді. Үшінші шумақ:

Білімді жұрттың ақыны,
Біздің сөзді сынамас.
Жазушының жақыны,
Қазақ мұны ұнамас.

— деп (111-бет) басталады да, айтылып келе жатқан ой аяқталмай кілт үзіледі. Яғни, үшінші шумақтың жартысы төрт жолы жоқ. Ол өлең 110-беттің басында жүр. Сол адасып жүрген төрт жол өлеңді жоғарыда келтірілген, үшінші шумақтың аяқталмай тұрған төрт жолына әкеліп қоссақ, түгенделіп, өлең өз қалпына келіп, дұрысталады.

Өлең “Жинақта” (“Жазушы” баспасы) екіге бөлініп, қым-қиғаш болып, бүлініп басылған. “Сөз сынап, өлең өлшемек”, — деген өлеңі. “Қазақ айнасындағы” (36-37-беттер) нұсқасы бойынша. “Жолсыз жаза” (“Жалын” баспасы) кітабында тұтастық қалпы сақталып, жарияланыпты. Бұл кітапта өлең төрт жолды шумақ түрінде басылған. Сегіз жолды шумақ түрінде берілгені дұрысырақ болатын еді.

“Шәкәрім.Шығармалары” кітабындағы “Қазақ айнасында” атынып басылған өлеңдерге қысқаша жасаған текстологиялық шолуымызды осымен аяқтап, Ахат Шәкәрімұлының қолжазбаларынан алынған үш-төрт өлеңнің ғана басылу жайына тоқталып өтеміз.

“Ескі ақындық” деп аталатын (140-143-беттер) жыр үлгісімен жазылған өлеңді желдіртіп оқып келе жатып:

...Олай келсек ескі жыр,
Салады тұлпар жүрісін.
Міне,байқа мұнысын,
Кейде жорға, кейде жел.
Бұлдыр қағып асар бел...
...Осындай жырды ұнаңдар! (141-бет),

дегеннен соңғы, бас-аяғы жоқ, жалғыз жол:

“Құлпырмай ма тау мен жер?”, — деген өлеңге келгенде
доқып тұрып қаласың. Сөйтсек, “Осындай жырды ұнаңдар
— дегеннен кейін:

Ескі жыр кейде сипаттар,
Қыран құстың ұшқанын...

— деп басталатын 16 жол өлең бар екен. Одан кейін бұл
өлеңге жалғас:

Кейде күннің райын,
Сипаттаған түсі бар...

— деп басталатын 12 жол өлең бар екен. Жоғарыда аталған
бас-аяғы жоқ, жетімсіреп тұрған: “Құлпырмай ма тау мен
жер?” — деген жалғыз жол өлең мына айтылған 12 жол өлеңнің
13-інші жолы, яғни аяғы екен. “Кейде күннің райын,
сипаттайтын түсі бар”, — деп басталатын өлеңнің тоғызыншы
жолынан бастап, төрт жолын оқып, сол төртінші жолдан кейін:
“Құлпырмай ма тау мен жер?” дегенді қосып оқысаң:

Кейде бұршак, кейде қар,
Кейде жауын, көп нөсер.
Ә дегенше ашылып,
Аптыққан желі басылып,
Құлпырмай ма тау мен жер.

— деген өлең болып шығады.

Бұл өлеңнің дұрыс басылған түпнұсқасын “Жолсыз жаза”
кітабынан оқисыздар. (104 - 107-беттер).

“Атадан қалған ақ сауыт” деп басталатын өлеңнің:

Өнер қылды “жаксылар”
Қасқырша елін жұлғанды,

— дегеннен кейін келетін төрт жолы “Жинаққа” (148-бет)
кіргізілмепті. Ол өлең мынау:

Момындар жүр зар жылап,
Қоң еттері жалбырап,
Жасаған не өзін тап,
Елді осындай қылғанды.

“Тіршілік, жан туралы” (226-233-беттер) өлеңдегі кәте

басылған бірнеше сөзді ғана атап кетейік. “Жинақтың” 227-бетіндегі үшінші шумақ өлеңнің бастапқы екі жолы.

Радийді бұрын біліп пе ең,
Электр ұстап көріп пе ең?..

— деп басылған. Дұрысы:

Радионы бұрын біліп пе ең,
Электрон ұстап көріп пе ең?

Төртінші шумақтың да екі сөзі қате басылған:

...Спирт, гипноз, телепат,
Пакризм мен лунатик,
Жан сезу, түскер

— бәрі жат. Өлеңнің бұл жолдарындағы қате берілген екі сөзді дұрыстап:

Спирит, гипноз, телепат,
Факиризм мен лунатик,
Жан сезу, түскер — бәрі жат.. ,

— деп оқысақ түсінікті болады. Осы өлеңде Шәкәрім қолданған, көпшілік оқырман толық ұғып, біле бермейтін: электрон, спирит (спиритизм), телепат (телепатия), факиризм, лунатик (лунатизм) сияқты сөздерге, ғылыми термин сөздерге, қысқаша болса да ұғынықты етіп түсінік беру аса қажет еді.

Осы өлеңде Шәкәрімнің “газа арақ” деген сөзі бар, ол сөзін “Жинақта” алып тастап, оның орнына, өлеңнің мағына — мазмұнын жоятын “газасын” деген жапаң сөз салынған.

Күлерсін мас деп сөзіме,
Мастығым жақсы өзіме.
Газасын (?) тауып бір жұтсан,
Көрінер еді-ау көзіңге,
Алдыңғы айпақан елдерім. (233-бет, екінші шумақ).

Ал, Шәкәрім: “Таза арақ тауып бір жұтсан...”, — деген.

“Жинақта” ақыпның “арақ” деген сөзінен ат-тонның ала қашқан. Мысалы. “Беністе бар сұлу жар” деп басталатын өлеңінде (243-бет) ақын: “Арақтан тыйды ол бізді” (екінші шумақ) десе, “Жинақта”: “Арудан тыйды ол бізді” деп өзгерткен. Төртінші шумақта ақын: “Көусары болса, арақтай”,

десе, “Жинақта” “Кәусары болса шараптай” деп өзгерткен. “Өртейін деп атқа көмдім” деп басталатын өлеңде (244-246 - беттер) Шәкәрім:

Бір күн арақ ішіп едім,
Түсті жарым ойыма,

— десе, “Жинақта”: “Бір күн шарап ішіп едім...” деп өзгерткен (245-бет), бесінші шумақ). Сегізінші шумақта Шәкәрім:

Тіпті айықпа, сорлы басым,
Мен арақтың құлымын,

— десе, “Жинақта” “...Мен ардақтың ұлымын” деп ақын сөзінің мән-мағынасын мүлдем жойып жіберген.

“Дін” атты өлеңнің (263-264-беттер) оныншы шумағын “Жинақтан” оқып көрейік:

Жердің (?) жүзін дәл тауып,
Ешбір дін жоқ орныққан...

— депті. Бұдан еш нәрсе түсінуге болмайды. Бәрін бүлдіріп тұрған “жердің” деген бөтен сөз — Шәкәрім жазған түпнұсқа мынау:

Жардың жүзін дәл тауып,
Ешбір дін жоқ орныққан,
Бәрінде де бар қауып,
Дін көбейді сондықтан,

— дейді ақын. Ақынның “Жардың жүзін дәл тауып” деп отырғаны: хақиқатты, шындықты дәл тауып дегені. Яғни, хақиқатты дәл гапқан ешбір дін жоқ дейді ақын. Шәкәрім дін туралы өзінің ой-пікірін баяндай келіп, “Дін” атты өлеңін былай деп қорытып, аяқтайды:

Үш нәрсеге хақиқат,
Нансаң, иман тіпті оңай.
Күнә деген қиянат,
Жан жоғалтмас, бар құдай.
Осы үшеуін ақылмен
Әбден сылап нана атсаң,
Ақ жолына қондың беті,
Анық ұғып қана атсаң.

Ақынның өз түсінігін, өз ойын қорытып жазған, осы екі

ауыз олеңін “Жинаққа” кіргізбей, алып тастап, ор зорлық, үлкен қиянағ жасаған.

“Шөкөрім. Шығармалары” кітабында жарияланған барлық өлеңді түгел қамтып, кездескен кемшіліктерін тізіп жазу бір мақалада мүмкін емес. Бұл арада Шөкөрімнің 1924 жылы жарияланған өтініш-хатын келтіріп, ақынның өзін сөйлеткен орынды болар:

“Ташкенттегі “Шолпан” журналы менің өлең қылған “Ләйлі–Мәжнүн” әңгімесін соншалық көп қате қылып басыпты. Оны түзету қайтадан бір кітап жазғаннан қиын. Кей өлең мүлде жоқ, кейінің жартысы жоқ, әріп қатесі есепсіз көп. Олеңімді соқыр, ақсақ, шөлақ қол қылыпты. Олеңнен хабары бар кісі оқыса, ол менің кемшілігім емесін білер” (“Қазақ әдәбиеті”, № 26, 1988 жыл).

Енді “Шөкөрім. Шығармалары” кітабының “Екінші бөліміне” кірген дастан, поэмаларының бұрын жарияланғандарының біреуіне ғана тоқталамыз.

“Еңлік–Кебек” дастаны 1912 жылы жарияланған нұсқасы бойынша басылған. (291-309- бет). “Әңгіме алдында аз сөз” деп аталған кіріспесінде қате басылған және өзгертіліп берілген тоғыз сөздің тортеуін ғана көрсетеміз. Ол алтыншы шумақтың үшінші жолы бұрынғы (1912) баспасында: “Тарбағатай, Шыңғыстың жан-жағында Қошпелі көп қалмақ бар бұрын тұрған” – десе (4-бет). “Жинақта”: “Тарбағатай, шыңғыстың...” деп (293-бет) қате басқан. Сол сияқты келесі он жетінші шумақтың екінші жолы бұрынғы баспасында: “Нор Жайсаң, Шәуешектен өте қашқан” десе, “Жинақта”: “Нұржайсын...” деп белгілі қолдың аты бұрмаланып, қате басылған. Одан соңғы он сегізінші шумақтың бірінші жолы бұрынғы баспасында:

Қалмақты шабысуға Мамай келген,

Босап қалған Шыңғысты көзі көрген,

– деп дұрыс басылса, “Мамай” деген сөзді алып тастап, оның орнына “Матай” деген сөз салып: “Қалмақты шабысуға Матай келген”, деп түзеткен. Шөкөрім білмей жазған деп ойлаған. Олай дейтініміз: Шөкөрім “Мамай” деген сөзге: “Мамай – Тобықтының бір табының ағасы, Жұмағұлдың баласы”, – деп түсінік берген (“Еңлік–Кебек”, 1912 жыл, 4-бет). Ал, “Жинақта” Шөкөрімнің берген түсінігін алып тастап, оның орнына: “Матай – ру аты”, – деп түсінік берген (293-бет). Тіпті, оны да қоя тұрып, өзіміз сөз етіп отырған “Еңлік–Кебек” поэмасының “Әңгіме алдында аз сөз” деген кіріспе ретіндегі өлеңнің соңғы жолдарындағы сөздерін оқып көрейікші:

...Бос тұрған соң Шыңғысқа Матай қонған,
Біздің ел өне-міне деп жүргенде.

Тобықты. Қанжығалы көшкен сонда,
Өзге Момын коше алмай қалған онда.
Шыңғысты Матай алды дегенді есіп,
Қанжығалы қатыпты орта жолда.

Келгені Тобықтының осы маңға,
Мың жеті жүз-сәксенге тақалғанда.
Елді бастап әкелген Матай батыр,
Орда, Көкен, Ашысуға Доғаланға.

Осы өлеңдегі сөздерден Матай кім, Мамай кім екені және Матай руы мен Тобықты руының арасындағы Шыңғыстау үшін таласы, жер дауы туатыны белгілі емес пе. Басқа қате кеткен жеке сөздер жайында, Шөкөрімнің жер-су, ру, кісі аттарына байланысты берген қажетті түсініктерінің кітапқа кіргізілмей қалғандығы туралы айтып жатпаймыз. Поэманың ойсырап қалған жерін айтпай кетуге болмайды.

Кебектің аласып келіп, Еңліктің үйінде қонып, екеуінің түнімен сырласып, әңгімелескен уақытасы баяндалып келеді де:

Таң жарығы түскен соң шаңыраққа,
Кебек тұрды арқандап ат қоймаққа.
Еңлік үйден арқанды ала шығып
Құшақтасып жөнелді жартас жаққа,

– (302-бет) дегеннен кейін ақынның енді ғана бастап, баяндап келе жатқан уақытасы үзіліп қалады да, поэма осы арада орасан ойсырап, сюжет желісі үзіледі. Оның себебі: ақынның алты шумак (24 жол) өлеңі кіргізілмей қалған.

Поэманың соңында ақынның төрт ауыз өлеңі басылған. (“Еңлік–Кебек”, 1912 жыл, 17-бет). Ақын ол өлеңін: “Жігіттер! Бұл өлеңді жазған мәнім...” деп бастап, “Еңлік–Кебек” поэмасын жазудағы мақсатын баяндай келіп, былай деп қорытады:

А, құдай! Кінәмді өшір, сауапқа жаз,
Таусылмайды рақыметің, не болмайды аз.
Жан кетіп, ағайын, мал қалған кезде,
Өлмес, өшпес дәулетім осы қағаз!

Ақынның осы өлеңін “Жазушы” баспасынан шыққан кітабына кіргізбей, алып тастаған.

Шөкәрімінің асыл мұрасын мүлтіксіз жариялап, халыққа кіршіксіз жарқырағын жеткізу – біздің аса жауапты әрі құрметті борышымыз.

“Қазақ әдебиеті” 17 март 1989 жыл.

АШЫҚ ХАТҚА АЙҚЫН ЖАУАП

(Мұздыбай Бейсенбаев жолдастың “Абай және оның заманы” деген кітабы туралы)

Құрметті оқырман!

Откен сенбідегі ұлттық нөмірде Абай музейінің қызметкері М. Бейсенбаевтың ашық хатын баспасөз бостандығы бәрімізге ортақ деп сан рет талап етуіне орай жарияладық. Онда ендігі сөзді абайтану ілімінің білгірі, ғалым Қ. Мұхаметхановқа беретінімізді айттық. Бұл көзқарасын білдіру ниетінен туған шешім. Сөзді Қ. Мұхамедхановқа берейік.

“Семей таңы” газетінің откен сенбідегі нөмірінде М. Бейсенбаевтың газет оқырмандарына ашық хаты жариялануына және ондағы даулы пікірлердің менің сын-ескерішелеріме орай айтылуына байланысты мына мақаламен жауап беруді жөн көрдім.

Бұл еңбектің қолжазбасын (машинкаға басылған көлемі 167 бет) зер салып оқып шықтым.

Кіріспе. “Архив – өткен заман шежіресі” деген бөлімінде архивтің жалпы тарихи мән-мазмұнын айта келіп: “Ұлы ақын, ағартушы-демократ Абайдың заманын, қоғамдық қызметін жан-жақты зерттеп, ғылыми өмірнамасын жасау үшін қаншалықты маңызды екенін академик-жазушы Мұхтар Әуезов, атакты ғалым-академик Әлкей Марғұлан өр уақытта айтып, жол көрсетіп, кеңес бергені баршаға аян” – дейді. Сөйлем құрылымында, сөз қолданысында кеткен кемшілік көзіне ұрып тұр. Мұндай түсініксіз сөйлемдер бір бұл жерде ғана емес, кітапта аяқ алып жүргісіз. Оларды жіпке тізіп жағнаймыз, автор қалай жазса, солай қолданамыз. Автор Ә. Марғұланның бұл саладағы ғылыми зерттеу еңбегі, неше алуан құнды жаңалықтарды еліміздің архив қорынан тауып, жариялап отыруы Абайтану ғылымына қосылған баға жетпес үлес еді дей келіп, қолжазбаның 7-ші бетінде, мынаны айтады: “Бұрын-соңды Абайды зерттеушілер саны аз болған жоқ,

жарияланған еңбектер де, кітаптар да баршылық. Әрқайсысы Абайды әр қырынан түсіндіретін зерттеулер...

Абай және оның өскен ортасы жайында кей зерттеушілер пікірлерінің дәлел-тұжырымдары жетпей, жалпылама аңыз-лақап, ел ішінің ауызша өңгімесі түрінде көрініс беретіндері кездесетін”.

Автордың мұрат-мақсаты осындай ойсырап жатқан “олқылықтың” орнын толтыру екен. Ол былай дейді: “Бұндай олқылықтың орнын архив деректерімен толтырып, анықтай түсу мақсаты алға қойылды. Сол арқылы тарихи жайлардың шындығы мен ұлы ақынның қатал заманда, кедергі-кезеңі мол дәуірде өмір сүрген жайы мен нақтылы деректер арқылы танысуға жол ашады”.

Ол ашылған жол қандай жол екен?

“Ол 1969 жылғы Қазақ ССР Мәдениет министрлігінің коллегиясының қаулысы. Ұлы ақынның туғанына 125 жыл толу мерекесі қарсаңындағы даярлық мәселесі қаралды. (Абай музейінің экспозициясын жаңарту мәселесі). Белгілі әдебиетші, ғалым Мүсілім Базарбаевтың басшылығымен өткен бұл мәжілісте арнайы қаулы қабылданды. Жылма-жыл ғылыми сапарлар белгіленіп, еліміздің архив мекемелерін барып зерттеу, іздеу жұмыстарын жүргізуге мүмкіндік туғызылды” — дей келіп, автор өзінің абайтану ғылымына қосқан мол еңбегін айтады.

“Осы ақыл-кеңестердің, үкіметтік қамқорлық нәтижесінде соңғы 18 жылда Семей, Омбы, Түмен, Москва, Ленинград, Томск, Қазан, Қазақстанның мемлекеттік архивтері мен кітапханаларында сарыла отырып Абайға тікелей де, жанай да қатысы бар материалдарды жинақтап, тауып, сұрыптап, зерттеп, ұлы ақынның Семейдегі республикалық әдеби-мемориалдық музейіне әкеліп, музей қорына өткіздік. Кейбір актуальды мәселелер мерзімді баспасөз беттерінде жарияланып, халықтың рухани игілігіне айналды” (7-ші бет).

“Абай туралы тың деректер” гарауында мағлұматтарын келтірді. Құнанбайдың семьясы туралы (1852 жылғы) мәліметті 1976 жылы Москвадағы әскери-тарихи архивтен табылды”, — дейді. Бұл мәліметте Құнанбайдың үш әйелі, балалары ататып, балаларының туған уақыттары көрсетілген. Соның ішінде Абай 1846 жылы туған делінген, Абай туралы тың деректердің бірі Бейсенбаев: “Абай осы уақытқа дейін 1845 жылы туған делініп келе жатыр. 1905 жылы “Семипалатинский листок” газеті Абайға некролог бергенде 1845 жылы — жылан жылы туды. 1904 жылы — қоян жылы ошіді деп көрсеткен” дейді. Бұл мағлұматты бәріміз де білеміз, жалғыз “Семипалатинский листок” газеті жағрафия

қоғамының Семей болімінің жазбаларында “Абай скончался на 60 году своей жизни. Он родился в год змея (жылан жылы) в 1845 году, умер в год зайца (қоян жылы) в 1904 году” делінген. “Записки Семипалатинского дела Западно-Сибирьского отдела Императорского русского географического Общества. Выпуск III-й”, Семипалатинск, 1907 г. стр. 2). Бұл екі басылымда да Абайдың туған жылы 1845 жыл, жылан жылы деп дұрыс көрсетілген, ал өлген 1904 жыл дегені дұрыс, бірақ ол “қоян жылы” емес.

1909 жылы Петербургта басылып шыққан Абайдың олеңдер жинағы кітабында, Көкітай Ысқақұлы Құнанбаев мұны: “1845 жылы жылан жылында туды, 1904 жылы ұлу жылында 60 жасында дүниеден қайтты” деп жазған (105 бет). 1845 жылы жылан жылы, 1904 жылы ұлу жылы екенін Көкітай дәл көрсеткен. Абайдың туған, өлген жылдары туралы нақты мағлұматтар осы болады. Ал, Бейсенбаев өз пікірін былай қорытады: “1963 жылы баспадан шыққан М. Исаковтың “Халық календары” атты кітабына жүгінсек, жылан жылы 1846 жыл болады. Олай болса архив дерегі дәл сияқты”, – дейді. Егер М. Исаков “Халық календары” атты кітабында жылан жылы 1846 жыл болды десе қателеседі. Дұрысында 1846 жыл – жылан жылы емес, жылқы жылы болады. Ал, жылан жылы 1845 жыл, яғни Абайдың туған жылы екенін Көкітай Ысқақов дұрыс көрсетіп жазғанын жоғарыда айттық.

Озі зерттеп байыбына бара алмаған Бейсенбаев көрінгенге көзсіз жүгіне салды. Бұл арада Көкітай Ысқақовқа, Мұхтар Әуезовке жүгінгені дұрыс болатын еді. Ал, архив материалдарына да көзсіз сене беруге болмайды ғой.

Бейсенбаев айтып отырған 1852 жылғы архив материалдарында 1846 жылы туған делінсе, 1853 жылы архив мағлұматында Абай 1844 жылы туған делінген. Ал, 1909 жылы Петербургте басылып шыққан Абайдың олеңдер жинағы кітабындағы Абай суретінің астына 1849 жылы туған деп көрсетілген (104 бет). Мұның бәрі саф алтын демеі, қайсысына сену керектігін зерделемесе, зерттеуші ме ол?

Бейсенбаев 1852 жылғы архив материалын “1976 жылы Москвадағы әскери-тарихи архивтен табылды”, ф-400” деп көрсетеді.

Москвадағы бұл архив “Центральный Государственный военно-исторический архив” деп аталады. (ЦГВИА-ның 400 фондысы 1976-шы жылдан әлдеқашан бұрын зерттелінген, оны Л.М. Әуезованың “Исторические основы эпопеи “Путь Абая” (Алма-Ата, 1969 і.) кітабынан білеміз. Ендеше Бейсенбаевты шатастырған бұл дерек оқырманға жаңалық емес.

Абай туралы тағы бір тың дерек деп келтіргені: “1858 жылы 6 майда “О численности магометанских мечетей и прихожан мужского-женского пола в г. Семипалатинске” деген ведомость жасалған (Каз. ССР, ф-15, 0-1). Семейдегі мешіттердің саны мен оның иелерінің кім екені корсетілген. 1858 жылғы бұл мәлімет Абайдың Семейдегі оқыған кезімен сәйкес келеді. Бірақ аттары аталған мешіт иелерінің Ахмет-Ризаға жақын келетін фамилиялары жоқ. Сонда Ахмет-Риза бергі алам, Абай оның әкесінен оқыды ма, ол кім, оны анықтау бізді қиындыққа тірейді” деп қынжылады Бейсенбаев. Қынжылатын жөні бар. Мешіт пен медресенің ара жігін айырып түсінбесе, қайдан қиналмасын. Архив: Семейдегі мешіттің саны және ол мешіттерде намаз оқуға баратын қанша адам екені туралы мәлімет беріп отыр ғой. Медресе және медресист (медресе мұғалімі) туралы мәлімет беріп отырған жоқ. Сондықтан Бейсенбаевты қиындыққа тірсен архив емес, түсінік тапшылығы. Абай оқыған медресе медресисттері: Ғабдулжаппар, Ахмет Риза. Қамалитиндердің кімдер екенін нақты білу үшін, Құрманғали Ғалиұлының “Тауарих Хәмсе шаркий” кітабына үнілу керек. (Қазан, 1911. 391-397-беттер).

Тағы бір “тың дерегі”: “Абайдың жас кезінде жазылған бір архив дерегі оның інісі Халиолла Оскенбаевқа жазған хаты. Бұл хат Ленинградтағы Шығыс зерттеу институтының архивінде сақталған. Абайдың хаты 1866 жылы 8 мартта жазылған. Халиолла бұл жылы Омбыдағы кадет корпусын да оқитын. 1866 жылы 4 февральда Құнанбай ауылының молдасы Ғабитхан Ғабдыназарұғылы Халиоллаға хат жазыпты...” дейді де, “Ленинград, Шығыс зерттеу институты, 39-іс. 50-52-об” деп архивқа сілтеме жасайды, яғни бұл тарихи деректерді Мұздыбай өзі тауып, зерттеген болады.

Шынығында, бұл материалды Ленинград архивындағы Ш. Уәлиханов қағаздарының ішінен тауып алып, тұңғыш рет 1941 жылы жариялаған Ә. Марғұлан болатын.

Ол туралы 1941 жылы 23 майда “Социалистік Қазақстан” және “Каз. правда” газеттерінде хабар берілген: “Абайдың жаңадан табылған хаттары”.

СССР Ғылым академиясының Қазақстандағы филиалының ғылыми қызметкері Ә. Марғұлан жолдас жақында қазақ коркем сөзінің атасы Абай Құнанбаевтың жаңадан үш хаты табылғандығын мәлімдеді.

Ол хаттар СССР Ғылым академиясының архивінен, Шоқан Уәлихановтың материалдарының ішінен табылған. Бұл үш хаттың үшеуі де 1865-1866 жылдары Омскідегі Кадетский корпусқа оқын жүрген Абайдың інісі Халиоллаға жазылған. Бірінші хат Абайдың әкесі Құнанбайдың 1865

жылы жаздырған хаты. Бұл хатта Құнанбай баласының білім алып, адам болуына тілектес екенін білдіреді...

Екінші хатты Абайды оқытқан ғұлама ғалым Ғабитханға жаздырған.

Үшінші хатты Халиоллаға Абайдың өзі жазған. Абай ол хатында інісінің жақсы оқып, білім алуына тілектес екенін білдірген.

Бұл хаттардың қайсысы болса да Абайдың өмірбаянның зерттеушілерге көп мәлімет беретін өте құнды тарихи документтер (“Соц. Қазақстан”, 1941, 23 май, дәл сол күні “Каз. Правда” газетінде де жарияланған).

Бұдан соң да осы хаттардың мазмұны, қайдан, қалай табылғаны әлденеше рет жазылып, жарияланды. (1959 жыл, 12 июнь) және Ә. Жиреншиннің “Абай және орыстың ұлы революцияшыл демократтары” атты кітабында да жарияланып: “Осы хаттарды Ленинград архивінен іздеп тапқан – профессор Әлкей Марғұлан” деп түсінік берілген (47-бет).

Бейсенбаев: “Абай туралы тың дерек ретінде оның болыс болған жылдары қол қойған қағаздарын айтады. 1979 жылы май айында Қазақстанның мемлекеттік архивінде болғанымызда “Дело об от кочевки казачки Кузеновой с сыном Кучук–Тобыктынской волости” деп аталған іспен таныстық. Іс 31 октябрь 1866 жылы жүргізілген (Каз. ССР. ф -15,021. 1852). Осы істе Серегиополь ішкі округтік приказына Абайдың атынан рапорт жазылыпты. Қатынас қағаздың аяғына: “И. Құнанбаев” деп орысша қол қойылған. Осы документке сүйенсек, Абай ел басқару ісіне 20-21 жасынан бастап-ақ қағысса керек” деп, Абай туралы “тың дерек” тауып, оның белгісіз болып келген бір қасиетін жаңадан ашқан адам сияқтанады.

Мұхтар Әуезов “Абайдың туысы мен өмірі” деген мақаласында “Ақыл-ойға, шешендік, сезімділік келгенде ерге ер жеткен жас жігіт сол уақытта-ақ өз ортасынан иығы асып, басын оза бастаған” деп, 1933 жылы жазғаны мәлім емес пе? Және Бейсенбаев айтып отырған Қаз. ССР архивінен бір ғана дәлел келтірейін. Мен Абай музейінде директор болып істеп жүргенде (ол қызметті 1947-1951 ж.ж. атқардым) Абай музейі туралы орыс тілінде “Исторический очерк музея” жазылған болатын. Сол очерктің “1946-1947 годы” деген тарауында былай деп жазылған:

“Во второй половине 1946 г. научными сотрудниками Исаковым и Б. Акерманом была начата большая работа по поискам материалов в областном архиве. Была обнаружена собственноручная подпись Абая на статсводке Конур-Кокше – Тобыктынской волости за 1876 год, где в то время Абай

был волостным управителем. Эта подпись является единственным сохранившимся русским автографом Абая. На другой сводке была обнаружена подпись Искака Кунанбаева. Были также найдены полицейские дела друзей Абая Долгополова, Гросса, Леонтьева, Лобанского, Коншина, а также ряд ценных материалов, касающихся Е. П. Михаэлиса”

Бұл материалдардың бәрі де Абай музейінде сақтаулы. Бұл зерттеу жұмыстары Бейсенбаевтан 40 жыл бұрын жүргізілген. 15-фондысы 1979 жылдан әлде қайда бұрын зерттелген болатын.

“Абайдың бұдан кейінгі екінші қолтаңбасы, қолы — дейді Бейсенбаев, 1876 жылы Қоңыр-Көкше еліне болыс болған кезде орысша жазған мәліметте де кездеседі. Онда: “Ибр. Кунанбаев” деп қойылады (музей қоры, ҚП-609).

Тағы да: “Ал арабша қойған қолы, — дейді, 1876 жылы орыс-түрік соғысы кезінде орыс әскерлері не ат, көлік, ұй, тамақ, ақша беру туралы жазылған хатта бар (музей қоры, ҚП-888). Осы уақытқа дейінгі архив деректерін” зерттеу нәтижесінде Абайдың өз қолтаңбасын үш рет көріп отырдық” деп, осының бәрін өзі зерттеп тапқан адам болып шығады.

Шынында бұл мағлұматты Мұздыбайдан әлдеқайда бұрын, Абай музейінің бұрынғы қызметкерлері 1946 жылы тапқан болатын. Қазір Абай музейінде сақтаулы. Бейсенбаевтың: “Осы күнге дейінгі архив деректерін зерттеу нәтижесінде” дегендегі архиві Абай музейінің архиві екенін өзінің “музей қоры, ҚП-609. ҚП-888” деген сілтемесінен байқалады.

Және Абайдың 1875-1878 жылдары Қоңыр Көкшеле болыс болған кезіндегі толық тарихын директор Центрального Государственного Исторического архива Каз. ССР Киреев жазып жариялаған. (Ф.Н. Киреев “Новые данные к биография Абая”. Журнал “Казахстан”, 1947г., № 7). Бұл мағлұматты М. С. Сильченко кітабын да жазған. (“Творческая биография Абая”, 1957 г., стр.12). Абай шығармаларының бір томдық толық жинағында (1961), Л.М.Әуезованың “Исторические основы эпопеи “Путь Абая” кітабында да жазылған (1969, стр. 209-212). Мұхтардың өзі де жазған т.т...

Бейсенбаев: “Дело по представлению губернатора Семипалатинской области с ведомостями о движении дел за 1866 г.” деген архив документтерін айтады да: “Осы документтің 42-бетінде рет саны 209 былай деп көрсетілген: “О выборе волостного управителя в Кучук—Тобыктинскую волость”. Бұл қылмысты іске беріліп ат (?) деп, архив документін түсінбегендігін көрсетеді. Оған өрі: “Бұл Абайдың 22 жасында болған іс. Абай патша әкімдерінің бұйрығын орындамай, сайлау жүргізбей қарсылық көрсеткен сияқты,

сол үшін жауапқа тартылса керек” (!) деп жаңсақ пікір айтып адасады. Осы ойжота болжамын Мұхтар жазған Абай өмірбаянымен байланыстырмақ болып орынсыз әуреленеді.

Бейсенбаев одан әрі: 1875-1878 жылдардың арасында, Абайдың Қоңыр-Кокше еліне болыстық қызметке сайланған “жылдардағы кездесетін архив деректері де қоғам қайраткері, демократ Абайды әр қырынан тереңірек таныта түсіп отырады” (!?) дей келіп, Абайдың болыстық қызметін сөз етеді. Бұл архив материалдарын кім тауып, кім зерттеп жариялағандығын жоғарыда айттық.

Бейсенбаев енді Абай мен Михаэлистің танысу тарихына тоқтайды. Бұл да бұрыннан белгілі нәрсес. Ол туралы кейінірек айтамыз.

“Қазақстанның мемлекеттік архивінде — 1876-1877 жылдардағы Абай үстінен берілген Борібаев дегеннің арызы бар (Қаз. ССР ф-64, 021, д-1430) деп алып, Абайды тергеу ісінің тарихын баяндамақшы болады. Бұл да Бейсенбаев ашқан жаңалық емес.

Бұл архив былай деп аталады: “Дело по жалобам киргиз, о противозаконных действиях волостного управителя Ибрагима Кунанбаева...” (ф-64, 01, д-1430, связка 90). Бұл материалдарды мен Абай музейінде директор болып қызмет істеп жүргенде 1945-1951 жылдарда Алматы архивінен көшіріп алып музейге әкелгенмін (көлемі 55 бет машинопись). Қазір Абай музейінде сақтаулы. Және Алматы архивінің директоры Ф.Н.Киреев 1947 жылы “Казахстан” журналында жариялаған (“Казахстан”, № 7). Бұл материалмен Мұхтар да танысып, Абай өмірбаянына кіргізіп жазған (1951): “...Абайға қарсы отірік шағым, жалған жала жапқан Үзімбай Борібаевтың арыздары Абайды көп тергуге ұшыратады” дейді. (Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер. 1967ж., 53-бет). Кейін бұл мәселелер тулары Л.М.Әуезова көбірек етіп жазған. (Исторические основы эпопеи “Путь Абая”, 1969, стр. 209-212).

Бейсенбаев Абайдың тергеу жұмысын айта отырып: “орыс-түрік соғысы жүріп жатқан кез болатын. Абай бастаған бір топ адамдардың орыс әскеріне ат, қолік, киім, қаражат беру туралы жазған шақыру, үндеу хаттары да бар еді. Бұл оқиға сонымен сәйкес келеді” деп үндеу хатты келтіреді. Бұл да Бейсенбаевтың жаңалығы емес. Ол хатты баяғыдан бері білеміз, көшірмесі Абай музейінде сақтаулы. Бұл мәселені Мұхтар Әуезов та зерттеген. Әуезов Алматы, Семей архивтерін жағалай қарастырып Абайдың Қоңыр-Кокшеге болыс болған жылдарын нақтылы архив деректерімен анықтайды. Абайдың ірі тергеуге ұрынған арыздарын және 1877-78 жылы орыс-

түрік соғысына байланысты Семей уезі болыстарының архивтен табылған үндеу хатына, әрі онда Абай Қоңыр – Кокше болысы атынан қол қойған деректерге сүйенеді” дейді М.Мырзахмстов (“Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары”. 1982, 53-бет).

“Сексенінші жылдардағы Абай” деп аталатын тарауда Бейсенбаев: “...абырой-атағы асқан Абайды 80-90 жылдардың архив материалдарын жинап-зерттеу кезінде тағы да биіктен тани түсеміз”(?!) дейді.

Сонда Абайды қандай “биіктен тани түсеміз скен”? Келтіретін дәлелі: Семей статистика комитетінің секретары болған Миколин дегенге география қоғамының Бағыс-Сібір бөлімі қазақ ертегілерін жинау жөнінде тапсырма берген екен... Миколин 1882 жылы жазған, жауап хатында қазақ тілін білмегендіктен ондай тапсырманы орындай алмайтындығын айта келіп: “Полагаю, что в этом отношении для отдела мог бы быть полезен Ибрагим Кушанбаевич Ускенбаев – (управитель Мукурской волости Семипалатинского уеза); весьма развитый киргиз, умеющий при том писать по-русски достаточно связанно” – дейді. Осыдан барып Бейсенбаев: “Бұл деректен сексенінші жылдардағы Абайдың білімі, орысша сауаты, географиялық қоғам адамдарына танымал болғандығына, Мұқыр болысына управитель екендігіне нақтылы анықтамалар алып отырмыз” дейді қолжазбасында. Сойтіп, Абайды үшінші рет болыс болған деп отыр.

“Абайды тағы да биіктен тани түсеміз” дегендегі Бейсенбаевтың келтіретін бір дәлелінің түрі осындай. Және “Абайдың... Мұқыр болысына управитель екендігіне нақтылы анықтамалар алып отырмыз” дегені жеке адамның (Миколиннің) хаты болса, ол ресми документ емес. Абай Мұқыр болысына ешқашан управитель болған емес. Абайдың қанша, қашан болыс болғанын Мұздыбай Бейсенбаевтан гөрі Мұхтар Әуезов жақсы білсе керек деп ойлаймыз. Мұхтар былай дейді: “Абай өмірінде екі рет назначением болыс болған. Бірақ бұл екі жолында өз еліне болыс болмай, Шыңғыстың қоршыл болысы, Қоңыр-Кокшеге болған. Қоңыр-Кокше кейінгі заманда Қызыладыр, Мұқыр деген екі болысқа бөлінді”.

Осы “Сексенінші жылғы Абай” дейтін тарауында Бейсенбаевтың өзі тапқан болып отырған архив материалдарының бәрі де Бейсенбаевтан бұрын табылған, зерттелген Абайға байланысты деп табылған тарихи мән-маңызы барлары жарияланған.

Бейсенбаев: “Қарамола съезінде Абай төбе би болып сайланып, заң ережесін жасау тапсырылған болатын. Бұл

казактар үшін жасалған заң ереже 1886 жылы Қазан қаласында басылып шығады”, — деп бұл материалдарды өзі тапқан болып: “Қазан. Лобачевский кітапханасы. Т-68 — арабша”, — деп сілтеме жасайды. Қарамола съезінде Абайдың төбе би болғаны, ереже жазылғаны, осының бәрін Мұхтар Абай өмірбаянында да, “Абай жолы” романында да суреттеген.

“Ереже” 1885 жылы “Дала уәлаяты” газетінде де жарияланған, Қазанда да басылып шықты.

1961 жылы шыққан Абай шығармаларының бір томдық толық жинағында заң ереже туралы жазылған және “Бұл заң ережені Қазан қаласынан тауып әкелген Академияның қызметкері Қарта Қаңтарбаев” делінген (32-34 бет).

Бұл мәселе жоғарыда аталған Л. М. Әуезованың кітабында да (1969, стр. 213-214) айтылған. Сойтіп бұл да Бейсенбаев ашқан жаңалық емес.

Тобықты, Бұғылы болысының бай қазағы Ыбырай Ибаков дегеннің қатынын тағы бір жуан Ыбырай Күнтуов деген тартып әкегеді. Билер қатынды байына қайтарып беру туралы билік айтады. Күнтуов ол билікті орындамайды. Ибаков Омбы генерал-губернаторына арыз береді. Арыздың ішінде: “Шыңғыс болысының қазағы Ыбырай Құнанбаевтің үгіттеуімен әйсілімді бермей отыр” деген сөз бар. Бұл жоғарыда біз көрсеткен архивтағы (Алматы архив фонды) көп арыздың бірі. Абайға қатысы жоқ сырттан айтылған көп өсек, отіріктердің бірі. Осыдан Бейсенбаев маңызды пікір айтпақ болын: “Бұл істі баяндағанда әйсел теңсіздігі, бас бостандығы сияқты қоғамдық үлкен мәні бар жұмыстарға Абайдың қатысы байқалады”, — дейді.

Бұдан кейін Бейсенбаев Абайдың қозқарасының дұрыс қалыптасуын көрсетпек болады. Ол үшін: “Саяси қылмыскер” деп есептеліп, патша өкіметінен қуғын көріп, Семей қаласына келген әр түрлі ұлттардың өкілдерімен жақындасуын анығырақ айқындай түсуге тиістіміз. Олар: С.С.Гросс, А.А.Лсонтьев, Н.И.Долгополов, П.Д.Лобановский, А.Блек, Н.Я.Коншин”, — еді дейді де, солардың өмірбаяндарын, Абаймен қарым-қатынасын баяндауға кіріседі. Осының бәрін өзі бастап зерттеген адам болғысы келеді. Алматы архивінен, көбірек Абай музейі архивінен сілтеме жасап отырады. Бұл мәселені өзінен бұрын зерттеген адам бар деп айтпайды. Абайдың орыс достары туралы ең бірінші мағлұмат беріп жазған (1909) Көкітай Ысқақовты, Мұхтар Әуезовті аузына да алмайды.

Абайдың орыс достары туралы архив материалдарын зерттеп еңбек жазған Абай музейінің жоғарыда айтылған бұрынғы қызметкері нағыз ғалым адам (1916 жылы Петербург

университетін үздік оқып бітірген) Борис Александрович Акерман еді.

Ол кісінің “Абай и его русские друзья” деп аталатын еңбегі соғысқа байланысты, одан кейінгі басқа жағдайлармен басылмай қалды. Қолжазбасы Абай музейінде сақталатын. Оның еңбегін басқа бір алашкерлер де пайдаланды.

Екінші зерттеуші Ә. Жиреншиннің “Абай и его друзья” атты кітабының IV тарауы: “Русские политические ссыльные друзья Абая” (268-312), деп аталып былай басталады:

“Важную роль в духовном росте, формировании мировоззрения сыграли дружеские связи с сыльным студентом Петербургского университета Е. П. Михаэлисом, народовольцами Н. Н. Долгополовым, С. Гроссом, А. Блеком, П. Лобановским, А. Леонтьевым, Н. Коншиным. Все они отбывали ссылку в Семипалатинске”.

Бұл жөнінде жолдас Бейсенбаев зерттеуі ешбір сын қотермесе керек. Сондықтан оның жазғандарына талдау жасап жатуды керексіз деп білдік.

Біреудің зерттеп жазған еңбегін иемдену және оны орескел бұрмалау жақсы емес. Мысалы, Абайға орыс достары “қандай ықпал, әсер етті дегенге келсек”, — дейді де, мынадай дәлел келтіреді:

“1883-1884 (?) жылдардан бастап Абайды және оның балалары Ақылбай мен Мағауияны Семей қаласында өздері ұйымдастырған (?) “Елге бастауыш білім беру қоғамына мүше етіп қабылдады”, — дейді. Мұндай дерек қайдан алынған? Семей пединституты шығарып тұрған “Ученые записки” екінші кітабында (1957) доцент Л. М. Перелыгиннің “Об истоках стихотворения Абая “Обучаются в интернате” атты мақаласы жарияланған. Сол мақалада былай делінген: “...известно, что позднее поэт вносил средства в общество попечения о начальном образовании. Общество это было основано в 1887 году, Абай вступил в него 1893-94 г. Были действительными членами Ақылбай и Магавья. И они внесли втроем семь рублей. (“Отчет совета общества попечения о начальном образовании в Семипалатинске”, изд. 1895).

Осы мағлұматты бұрмалағаны былай тұрсын, бұл қоғамның қандай қоғам екенін де Бейсенбаев жолдас түсіне қоймаған сияқты.

Автор еңбегінің ендігі тарауы “Токсаныншы жылдардағы Абай” деп аталады. Ол да архив деректерінде ұшырасатын Абай есімі аталып жазылған қағаздар бірде жалақорлық арыздар түрінде, бірде әкімшілік орындардың документтері түрінде, бірде болыс сайлаулары кезінде толтырылған қағаздар

ретінде кездесіп отырады” — дейді. Сонан соң жоғарыда өзіміз айтқан Алматы архивіндегі (ф-64) бір арызды айтады.

Ол 1890 жылы Батыс-Сібір генерал-губернаторы атына Абайды жамандап жазған Қазанғап Қынашевтың арызы, Бейсенбаев сол арыздың мазмұнын көшіріп жазды да, тыңды. Бұл арызды Мұхтардан бастап зерттеушілердің бәрі біледі. Абайдың үстінен берілген, бірақ аяқсыз қалған жалған жала-арыздар архивте көп. Абайды зерттеушілер ондай арыздар туралы жазғанды қажет деп таппаған. Тек тергеу жүргізіліп, Абайды әуреге салған арыздарға ғана көңіл бөліп, оларды зерттеп жазған (Мысалы Үздікбай Борібаев сияқтылардың арызы).

Егер Бейсенбаевты Қазанғаптың арызы қызықтырған болса, онда ол арыздың нәтижесі не болды? Абайға зардабы тиіді ме? Арыз жазған Қазанғап кім? Қандай адам? Арыз жазған себебі не? Осы мәселелерді зерттеп жазуы керек еді. Амал не, ол, арызды сол қалпында, көшірін берумен тынған. Қазанғап Қынашевты біз тарихтан жақсы білеміз. Ол Уақ руының басты адамдарының бірі, оның баласы Иманбазар Қазанғапов та оқыған адам, ақын, “Әнибал”, “Алтын сақина” атты поэмалары Қазанда басылып шыққан. Қазанғап туралы Әріп ақышның:

Әркім мақтап айтады Қазанғапты,
Қазанғап хақ жолында қаза тапты,
Әкең Қаныш бір кездік пышақ еді,
Кездіктен қанжар туды алтын сапты,

— деген өлеңі де бар.

Қазанғаптың арызын болған соң, Бейсенбаев былай депті: 1890 жылдардағы Абайға байланысты архив деректі (!?) Батыс-Сібір генерал-губернаторы Барон Таубенің қазақ даласына арналған санарында, өз көңіліне ұнаған ел адамдарына приказ арқылы сыйлықтар беруі деп, “Особое прибавление к Акмолинским областным ведомостям” № 46, 16. XI — 1890 г.” деп сілтеме жасайды. Бұл газеттің дұрыс аталуы былай: “Киргизская стенная газета” Особое прибавление к Акмолинским, Семипалатинским, Семиреченским областным Ведомостям”. “Дала уолаятының” газеті осылай аталып, екі тілде Омбыда шығып тұрған қосымша газет.

Таубенің бұйрығы архивте жатқан нәрсе емес, осы газетте екі тілде де жарияланған. Нағралталғандардың ішінде: Оспан, Ысқақ, Абай Құнанбаевтар бар. Бұл мағлұматтарды Мұхтардан бастап Абайды зерттеушілердің бәрі де біледі. Бұл да Бейсенбаевтың тапқан “тың деректі” емес. Барон Таубенің Семейге келгені, шен-шекпен тапсырғаны жайында Абай

туралы мақалаларда талай рет жазылған. Мысалы, 1961 жылы шыққан Абай шығармаларының бір томдық толық жинағының 38-бетінде: “1890 жылы Омбының генерал-губернаторы Барон Таубе келіп патша үкіметіне атқарған қызметі үшін болыстық управительдерге медаль тағып, зерлі шапандар жапқаны” айтылған.

Енді Мұздыбай Бейсенбаевтың: “Қазақстанның мемлекеттік архивінде ерекше тапсырманың чиновнигі, титулярный советник Бернер дегеннің 1892-1893 жылдардағы хабарламасы бар” деп сілтеме жасаған архив материалын (Каз. ССР, ф-15, О-1, д-1834) Л. М. Әуезованың кітабында (“Исторические основы эпохи “Путь Абая”, 1969) келтіріліп, “ЦГА Каз. ССР, ф-15, О-1, д-1838” деп сілтеме жасаған архив материалдарымен салыстырып көрейік. Ләйла Мұхтарқызы материалды түпнұсқа бойынша, яғни орыс тілінде келтірген, Мұздыбай Бейсенбаев қазақ тіліне аударып берген. Салыстыру үшін бір ғана үзінді келтірейік. Л.Әуезова кітабынан: “влиятельный Ибрагим Кунанбаев обратился к Семипалатинскому военному губернатору с прошением в котором он ходатайствует о разрешении ему и другим кибитководельцам чингизской волости образовать оседлое поселение по Баканасу и его притокам Джаныбек и Байкошкар. Но при этом он просит о разрешении своим доверителям в течение 5 лет продолжать кочевые хозяйства с перечисленным их Мукурскую волость и переводе по р. Баканас двух сельскохозяйственных школ Семипалатинской области (стр. 172).

М.Бейсенбаев қолжазбасынан: “...ықпалды қырғыз Ибрагим Қунанбаев Семейдің әскери губернаторына өтініш етіп сойлесіп арызданыпты (?). Өзіне және Шыңғыс болысының 45 шанырақ үйіне осы Баканас, Байкошкар, Жәнібек бойын сұрап, оларды отырықшы ел еткісі келеді және әбден отырықшыланып болғанға дейін 5 жыл көшпелі шаруашылық қалпында жүре тұруға рұқсат сұрайды (?). Олардың Мұқыр болысы есебінде тұруын тілейді (?). Сонымен бірге Семей облысының екі ауылшаруашылық мектебін осы Баканас бойына көшірін орналастырса деп тілек білдіріпті (33-бет).

Аударма дәмді емес. Жоғарыда айтқанымыздай бұл мақалада кітаптың стилі мен тіліне талдау жасауды мұрат етпегендіктен аударма кемшіліктерін көрсетіп жатпадық.

Сөйтін, сөз болып отырған бұл архив материалы да Бейсенбаев тапқан “тың дерек” емес. Бұл материалдармен Мұхтардың таныс болғанын және романында пайдаланғанын Л. М. Әуезова өз кітабында жазған (226). Және осы архив материалы 1956 ж. “Советский Казахстан” журналының 9-шы нөмірінде жарияланған.

Бейсенбаев тағы да былай деп жазыпты: “Абайдың егіншілік кәсіпке елді жұмылдыру, ауыл шаруашылығы мамандарын даярлап оқыту идеясын өз баласы Мағауияны ауылшаруашылығы мамандарын даярлайтын мектепке беріп оқытуынан тағы айқын көріп отырмыз”.

Бұл Бейсенбаевтың өз жанынан шыққан тағы бір жаңалығы, ашығырақ айтсақ, отірігі.

Мағауия ауылшаруашылығы мектебіне түсіп оқыған емес.

Мұздыбай өзінің отірігін шындық ретінде дәлелдемек болып, “архив документін” келтіреді (Қаз.ССР, ф-408, 0-1, д-1. Начато 1884 г. на 85 листах). Осы фондының ішінде: “Список воспитанников Семипалатинской школы” деп аталатын мәлімет бар. Мағауияның оқығаны осы мектеп: “Семипалатинская мужская киргизская школа” деп аталған. Бұл мектептің ауылшаруашылығына ешбір қатысы жоқ. Бейсенбаев мұны ауылшаруашылық мектебімен қалай шатыстырғанын кім білсін?

Мектепте барлығы 32 қазақ баласы оқыған. Тізімде Мағауия 18 болып жазылған. “Отметка по успехам” деген графада Мағауияға “отлично” деген баға қойылған (32 шәкірттің ішінде жалғыз Мағауия “отлично” деген баға алыпты). “Когда может окончить курс” деген графада “В городское 5-й классное училище” деп жазылған (кейін бұл училищеді М.Әуезов оқыған (1907-1912).

Менің Мағауия жайында жарияланған мақалаларымда осы көрсетілген архив материалдары айтылған. Мағауия туралы мақала соңғы кезде “Жұлдыз” журналында жарияланған (“Жұлдыз” 1985, № 4).

Одан кейін Бейсенбаев тағы да әлдеқашан зерттелген архивтағы (15), Абай үстінен берілген арыздарға оралады. Мұздыбай ол арыздарды зерттеп пікір айтады. “Сол арыздың бірнешеуінің мазмұнын келтірейік” — деп, арыздардың мазмұнын көшіріп жаза береді де, аяғында: Міне, Абай өмірінің соңғы жылдары ел ішіндегі бітпейтін, бітпеспейтін, өңтік, болыс сайлауы, жер болыс, рулық жік, әкімшілік жолмен ел билеу тәсілдерінің бәрі де Абайға соқпай өтіп жатқан жоқ. Абайды жазықсыз жаралайды, жазалайды” деген сияқты бұлдыр сөздермен қорығады.

Бұдан кейін Бейсенбаев “1898 жылы отетіп Мұқыр болысының сайлауы деген елге лаң әкелген уақиғаға толы сайлау болды”, — деп Семей губернаторының Омбы генерал — губернаторына: “Произведенные два раза выбора не состоялись и сопровождались дракой, грабежом, неповиновением и спрашиваю разрешение применить Мукурской волости примечание 63 статьи Степного

положения” — деп берген теллеграммасын оған Омбы генерал-губернаторының: “Согласно ходатайству разрешаю применить Мукурской волости примечание 63 статьи Степного положения”, — деп рұқсат берген телеграммасын келтіреді де Бейсенбаев ақылға сыймайтын қорытынды жасап былай дейді: “Абай “сабаларды” дейтін Мұқыр сайлауы оқиғасын осы документтер бекітеді” (?) — дейді. Бұл телеграммалардың Абайдың сабалғанын дәлелдейтін, Бейсенбаевше айтқанда “бекітетін” документ бола алмайтыны көрініп тұр емес пе?! “Бірақ, — дейді тағыда Бейсенбаев, — сол сайлаудың алдын ала дайындығы, оту барысы жанжал шығарушылар кімдер? Кімдер кінәлі дегенге жауап жоқ, қағаз бетіне түспеген”. — деп түйыққа тіреледі. Мұның түсінбейтін де, қиналатын да ештеңесі жоқ.

Мұқыр сайлауы, Абайдың сабалуы — ақын өмірінің ең бір ауыр кезеңі. Бұл оқиғаны Мұхтар Әуезов баяғыда зерттеп толық жазған, романында суреттеліп, баяндалған.

“...Абайдың үнесі арманда болып өткізген өмірінің ең мағынасыз қорытындысы сияқты болып, бір үлкен уақиға туады. Бұл оқиға Мұқыр болысының сайлауында болған”, — деп бастап осы оқиғаның тарихын, Абайдың сабалу мәселесін, себебін, Абайға қол көтергендер кім екенін голық сипаттап жазған. (М.О. Әуезов Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер. А., “Ғылым” баспасы, 1967, 73-78 беттер).

Мұқыр сайлауының тарихы, Абайға қастандық жасау уақиғасы Л.М. Әуезованың кітабында да (236-237 беттер), Абай шығармаларының I томдық жинағында да (1963 жыл) жазылған (47-52 беттер).

Бейсенбаев жоғарыда айтылғандай: “жанжал шығарушылар кімдер? Кім кінәлі? дегенге қағаз бетінде түскендер байқалмайды” деуіне ешқандай негіз жоқ. “көрмес түйені де көрмес” деген осы да.

Әлдеқашан зерттеліп, әлденеше жарияланған Шаймардан Қосшыұлов деген молданың Абайға хат жазғанын, Абай аулына тіпту жүргізілгенінде Бейсенбаев өзі тапқан “тың дерек” ретінде баяндап жазған болады. Оны ұқсатып саралай алса жақсы ғой. Бірақ Бейсенбаев архив материалдарын керекті-керексіз жерінде тізе бергенімен оларды өзі дұрыс түсініп, байыбына бара алмайды. Архив документтерін жүйелі түрде зерттеп, алдап, анализ жасауға дәрменсіз болғандықтан уезд бастығының Абай ауылына тіпту кезеңінде жасаған протоколын шалағай көшірін жазумен тынған.

Абай ауылын тіптуге себеп болған мәселені зерттеп жазған Л. М. Әуезова былай дейді: “В ряде крупных городов Казахстана при некоторых мечетях усилиями панисламистов

создавались конспиративные типографии, в которых печатались призывы к созданию муфтията и другая пропагандистская литература панисламистского толка...” (ЦГА Каз. ССР, Ф-15, 0-2, д-399, лс 8,9).

“Автором и распространителем подобных посланий был, Кокчетавский мулла Шаймардан Косшыгулов, одним из убежденных панисламистов Акмолинской области. При его аресте был произведен обыск, обнаружены почтовые расписки об отправлении корреспонденции нескольким лицам, причем в их числе был Абай Кунанбаев. В связи с этим Семипалатинский генерал-губернатор в апреле 1903 года предписывает Семипалатинскому уездному начальнику: “В виду производившегося ныне дознания по поводу распространения среди киргизского населения противоразительственных прокламаций и необходимости обнаружения содержания как упомянутого письма, так и вообще корреспонденций Ибрагима Кунанбаева предлагаю Вашему Высокоблагородию... отправиться по месту жительства названного Кунанбаева, произвести у него тщательный обыск и всю взятую у Кунанбаева корреспонденцию предоставить мне...”.

Л.М. Әуезова осы мәселеге байланысты Алматы архивына (фонд 15) емес, Москва архивындағы (ЦГАОР СССР, ф-102) документтерді де зерттеп, талдап, толық жазып қорытынды жасаған (Л.М. Әуезова, “Исторические основы эпоса “Путь Абая”, стр. 214-220).

Бейсенбаев жоғарыда айтылғандай уезд начальнигінің Абай ауылын тінту жайында жазғанын көшіріп, “...Кунанбаевтан алынған бұл хатты конвертімен қосып сізге жіберіп отырмын. Уезд начальнигі Новроцкий” деп аяқтайды. Бұдан соң Бейсенбаев: “Сонымен Абай патша өкіметіне саяси сенімсіз адам көрініп, оған тінту жасалды. жауаптар алынды. Соңында Абайға көлемді мінездеме қағаз жазылып толықтырылып, генерал-губернаторға жіберілді... жазылған мінездеме мазмұнын толық келтірейік” деп тағы көшіреді.

Бейсенбаевтің “көлемді мінездеме” деп отырғаны Омбы генерал-губернаторы Сухотинның: “собрать и доставить возможные обстоятельные сведения о личности Кунанбаева” деген талабы бойынша Семей генерал-губернаторының Абай туралы мәліметі. Осы документті Абайға берілген ең зор, нағыз дұрыс баға деп үстірт ойлап, жаңсақ түсінген Бейсенбаев: “Абай өмірінің ең соңғы жылдарында жазылған бұл мінездеме қағаз, Абай жүріп өткен өмір жолдарының айқын куәсіндей әсер береді. Біріншіден, Абайдың саяси көзқарасы өбден қалыптасқан, сенімді, мемлекет мүддесін

терең түсінетін. Россияның өз еліне прогрессивті ықпалын әріден ұғынатын адам. Саяси қайраткер...” деп, одан әрі патша генералының сөзіне сүйеніп, мақұлдап, дәріптей түседі.

Ал, Бейсенбаев айтып отырған, Абайға берілген “көлемді мінездеме” туралы Л.М.Әуезова былай деп жазады: “...Семипалатинский генерал-губернатор сообщает, что в политическом отношении он считает А. Кунанбаева, “человека умного и не фанатика...” В суждениях своих — пишет он далее, — во время бесед Кунанбаев обнаруживает полное понимание государственных интересов и правильные взгляды на цивилизаторскую миссию России в азиатских владениях...” (ЦГА Каз. ССР ф-15). Этот документ дает возможность убедиться твердой и ясной позиции Абая по отношению к панисламистам и их стремлению обособить казахский народ от русского с помощью крайнего религиозного фанатизма.

Чиновнику царского колониального аппарата, толкующему взгляды Абая как признание цивилизаторской миссии России в ее восточных колониях, естественно не дано было понять всей глубины философских, политических взглядов Абая — просветителя и демократа, видевшего две России и ориентировавшегося на Россию демократическую, а не на Россию царского самодержавия — палача народов, против которой боролись все лучшие демократические силы его времени” (“Исторические основы эпопей “Путь Абая”, стр. 218-219) деп жазады ғалым тарихшы, Л.М.Әуезова дұрыс қорытынды жасаған.

Патша чиновнигінің Абай туралы өз түсінігі бойынша берген, көлемі бір беттік ресми мәліметін Бейсенбаев ең құнды документ деп біліп, тағы да былай дейді: “Абай өміріндегі жеке бастық, семьялық, қоғамдық іс-қылықтар не дегенмен де осы документте анығырақ, толығырақ көрініс тапқан”.

Шаймардан Қосшығұловтың Абайға хат жазуы, Абай ауылының тінтілуі бұл мәселелер жөніндегі архив документтері Бейсенбаевтың тапқан “тың деректер” емес екенін ол материалдармен Мұхтардың таныс болғанын да Л.М.Әуезованың кітабынан көреміз.

“Знакомства автора эпопеи с этими подлинными историческими свидетельствами, а также глубокое изучение социально-политических взглядов Абая позволило ему сделать ряд художественных обобщений творчески домыслить реакцию Абая на усиление панисламистской пропаганды в Казахстане в начале XX века” (стр. 219). Және Қосшығұловтың жазған хатының мазмұнын сонау 1950 жылы жарияланғаны туралы тағы Л.М.Әуезова былай дейді: “Содержание упомянутого

письма Косшыгулова было опубликованый Ф. Киреевым (“Казахстан” 1950 №21).

Сойтіп, Бейсенбаевтың: “соңғы 18 жылда архивтер мен кітапханаларда сарылып отырып Абайға тікелей де жанай да қатысы бар материалдарды жинақтап, тауып, сұрыптап, зерттеп, ұлы ақынның Сәмейдегі республикалық Абай әдеби – мемориалдық музейіне әкеліп, музей қорына откерлік” деп, архивтерде сақталған Абай атына байланысты материалдардың бәрін өзі тауып, өзі зерттеген болып, өзін-өзі дәріптеп, Абайды ғылыми, тарихи тұрғыдан қарап тұңғыш зерттеуші екенін ойгілеп жазып, ұнамсыз мінез көрсетеді. Бейсенбаев былай дейді: “Абай және оның өскен ортасы” жайында кей зерттеушілер пікірінің дәлел тұжырымдары да жетпей жаппылама аңыз, лақап, ел ішінің ауызша әңгімесі түрінде көрініс беретіндері кезлесетін деп қорытынды жасайды да: “Бұндай олқылықтың орындарын архив деректерімен толықтырып анықтай түсу мақсаты алға қойылады” дейді.

Абайтану мәселесінде “олқылықтың орындарын толықтырып”, “анықтай түсу мақсатын алдыға қойып” Бейсенбаевтың істеген ісінің нәтижесін бізде зерттеп, талдап, оның зерттеу еңбегінің шып сырын ашып, дәлелдеп қорсеттік.

“Токсаныншы жылдардағы Абай” деп аталатын тарауда “Абайға тікелей қатысы бар” материалдарды зерттеп болып, Бейсенбаев былай деп қорығады: “1903-1904 жылдары ел созінде, олеңді де қойып әбден қажып бітеді. Бұдан әрі архив дерекгерінде Абай емес, оның балалары Ақылбай, Тұрағұл, немере інілері Рыздықбай, Кәкітай т. б. аттары аталып, ел басқару, жер дауы, мал дауы сияқты істерге араласып көрініс береді” дейді.

Сонымен Бейсенбаев өзінің негізі жұмысын аяқтаған деп білеміз. Бірақ ол онымен тынбай, тағы да бір үлкен күрделі мәселені зерттемек болып, “Абайдың сенатқа хаты” деген тарауды қосылты.

Абайдың Сенатқа жазған хаты 1981 жылға дейін ешкімге белгісіз нәрсе болатын. Ол документті Ленинград архивінен ойда жоқта тауып, 1981 жылы “Қазақ әдебиеті” газетінде (24 апрель) жариялаған Бәзілжан Асылжанов жолдас болатын еді. Филология ғылымының кандидаты Асылжанов Абай туралы тарихи, бағалы, тың деректі баспасоз бетінде тұңғыш рет жариялап, бұрыннан белгілі материалдардың кейбіреуімен салыстыру жөнінде аздап зерттеу жасай отырып, Абай хатын мазмұндама ретінде берген. Абай хағы толық түрде жарияланбағандықтан оның мазмұн-мағынасы газет оқушы жүртшылыққа түсініксіз болған. Сондықтан Ф. Мүсірепов: “Автор (Асылжанов) Абайдың арызынан алыстап қор береді”.

Абайдың не жазғанын логикалық сүрлеумен жалғастыра отырып, түсіну қиын-ақ деген. (Қ. Ә. 1981 11сентябрь)

Дұрысында ең алдымен Абайдың атынан жазылған хатты басқа нәрсемен араластырмай толық қалпында жариялау керек еді. Кезінде Абайдың хаты толық жарияланса, Ғ. Мүсірепов сияқты үлкен мәдениет қайраткерлері Абайды зерттеушілерге қажетті, пайдалы пікір айтқан болар еді. Сонан соң Абайдың хатын асықпай, ғылыми тұрғыдан қарап, байыпты түрде зерттеп талдау жасау керек еді.

Бұл жөнінде зерттеу жұмысының алғашқы қадамы жасалды. Абайдың Сенатқа хатының мазмұны “Простор” журналында жарияланды. Қазақстан архив басқармасының бастығы С. Байжанов Абай хатын толық қалпында қазақ тіліне аударып, кейбір түсініктемелер беріп, “Білім және Еңбек” журналында жариялады. Сойтіп, Абайға тікелей қатысы бар, тарихи мазмұны үлкен архив документін зерттеу үшін мүмкіндік жасалды. Бірақ Абай өміріне байланысты мұндай күрделі мәселені жеріне жеткізе зерттеу үшін Абайдың хатының мазмұнын ғана білу жеткіліксіз. 1888 жылғы Мұқыр болысының сайлауы кезіндегі Абайға қол көтеріп, қастандық жасау оқиғасының ұзақ тарихы бар, ол жөнінде М. Әуезов толық жазған. Сол оқиғаны баяндай отырып, Абайдың сабалы уақиғасына келгенде: “Бұл оқиға Мұқыр болысының сайлауында болған. Мұқыр сайлаушы уезд келер кезде барлық Семей уезінің шеңбері кезінде түгел партия болып, барлық болыстар қақ жарылып, жартысы Оразбай жағында жартысы оған қарсы жағында жүрді. Оразбайдың бұл кездегі байлығы асып, қимылы қатал болып, көпгі қорқытып, дәуірі тобықты ішінде басымдап келе жатқан”.

“Мұқыр сайлауының дәл алдында ел ортасынан тағы бір тың өрекет шығады” деп Мұхтар Абайдың сабалы жайында себеп болған жайларды түгелдей баяндап айта келіп, сабалы оқиғасына тоқтайды. Мұхтар Абайдың сабалы тарихын жақсы білген. Ол оқиғаға қағысы бар адамдардың кейбірін көрген, (Кокбай, Тұрағұл т. б.) жақсы таныс болған, сойлескен.

Мұхтар Әуезов тек Абайдың сенатқа жазғанын білмеген. Сондықтан Абайдың сенатқа жазған хатын зерттеуші адам Мұхтардың жазғандарымен тығыз байланыстыра зерттеуі керек. Абайға байланысты қандай мәселе болмасын, Әуезовті аттап өтуге болмайды. Абай арызын зерттеуші адам бүкіл тобықты руларының бір-бірімен жетік білетін тарихшы, әдебиетші болуы керек. Және Абайдың орыс тілінде жазылған саяси әлеуметтік мән мағынасы терең, маңызы күрделі арызын толық түсіну үшін орыс тілін жетік білуі керек. ғылыми зерттеу ісіне ысылған тәжірибелі білімді адам болуы керек. Бейсенбаев

жолдастың ғылыми зерттеу ісіне бейімі аздығын, дәрменсіздігін жоғарыда айтып. Қолжазбасының “Абайдың сенатқа хаты” деген тарауын оқып шықтық. “Сенатқа жазған хатының дама жасайды. Жоғарыда аталған белгілі (Ф.15, Ф.64) архивтағы 1880 жылдардағы бұл мәселеге қатысы жоқ, жатқан арыздарының мазмұнын айтады да, 1916 жылғы дау-шарды сөз етеді.

Қысқасы Бейсенбаевтың Абай хатымен таныстырмақ болып жазғандары сын көтермейтін болғандықтан, бұл мәселеге тоқталып жатуды қажетсіз деп білдім және Абайдың сенатқа хаты әлдеқашан жарияланған.

“Абайдың мінез – машықтары” деген тарауды да талдап жатудың қажеті жоқ. Бұл тараудағы материалда да Бейсенбаев тапқан “тың деректер” емес.

Ерте уақыттарда жазылған және облыстық газеттерде, республика газет, журналдарда әлденеше рет жарияланған: Абайдың баласы Тұрағұлдың, келіні Камалияның (Әубәкірдің әйелі), Мағауияның қызы Уәсиләның, Көкәтайдың баласы Әрхамның және халық ақыны Төлеу Кобдіковтың Абай туралы естеліктері, Тұрағұл естелігі Абайдың 1933-1940 жылдарындағы жинағында да басылған. Төлеу естелігі ақынның өзінің өлеңдер жинағында жарияланған. Және бұл естеліктерді Абай музейінің бұрынғы қызметкерлері жеке жинақ жөнінде баспаға әзірлеген.

Бейсенбаев сол естеліктердің әрбіреуінің әр жерінен жұмалап үзінді етіп жазған. Сөйтіп, Абайдың ең жақсы білетін естеліктері өзінің тұтастық қалпынан айырылып, толық мазмұн-мағанасын жойған. Абай туралы бұл естеліктер жеке жинақ кітап болып басылатын тарихи құнды деректер. Ашық айтқанда, естелік жазған шамдарға (бәрі де өлген) Бейсенбаев қиянат жасаған.

“Шоқан мен Абай кездескен?” деген тарауында да Бейсенбаев тапқан жаңалық жоқ. Шоқан мен Абай кездескен бе? Деген мәселе жөнінде және А. Врангельдің “Воспоминания о Ф. М. Достоевском в Сибири 1854-56 г.г.”, деген кітабы жайында мен арнаулы мақала жазып, 1971 жариялағанмын.

Бейсенбаев Құнанбайдың қылмысты ісі Омбы архивінде сақтаулы екенін, Шыңғыс пен Құнанбайдың таныстығы, Шыңғыстың Құнанбайды кепілге алғанын сөз етіп: “Қазір де Омбының мемлекеттік архивінде Құнанбайға қарсы 1000 беттік іс сақтаулы. Бұл істің мазмұны мынау” деп осы мағлұматтың бәрін өзі тауып, өзі зерттеген адам болғысы келеді. Бұл архив материалдарын тапқан да зерттеген де Бейсенбаев емес.

Л. М. Әуезованың кітабына қоз жіберіп қорелік. Онда былай делінген: “Большой интерес представляет... впервые исследуемое и публикуемое нами объемистое следственное дело отца Абая — Кунанбая Ускенбаева, обнаруженное в Омском областном архиве академиком АН Казахской ССР А. Х. Марғұланом” (“Исторические основы эпопеи “Путь Абая” 1969 стр. 99).

Осы кітаптың өн бойында Омбы архивінің материалы келтіріліп отырады. Мысалы, Әуезова кітабының 72 — бетінде: “3 ноябрь 1854 г. Пограничное управление донесло, что оно передало Ускенбаева для отправления в Каркалинский приказ советнику от киргиз Валиханову, который изъявил на то согласие и поручился, что Ускенбаев, отправившись из Омска, прибудет прямо в Каркалинской, приказ” (ГАОО, ф.3,0-1, л. 3649. л. 380).

Бейсенбаев қолжазбасының бұл тарауы жайлы бұдан әрі сөз етудің қажеті жоқ шығар.

“Халиолла Оскенбаев” деген тарау жайында Халиолланың қайда оқығаны жайында тұңғыш мәлімет берген Кәкітай Ысқақов болатын. 1909 жылы Абай өлеңдері жинағы кітабында Қунанбай туралы айта келіп, Кәкітай былай дейді: “Өзге жұрт орыстан баласын жасырып жүргенде, балаларын орысша оқытып, Халиолла деген баласын Омский кадетский корпусына оқытып, онан соң Москвадағы... кавалерийский школадан оқытып, сабақты жақсы бітіріп, корнет болып қызметте жүргенде ауырып дүниеден қайтып еді”. (1904). Сөйтіп, Халиолла жайында қосымша мағлұмат қажет болса, қайдан табу жолын көрсетіп берген Кәкітайды аттап оту зерттеушінің ғылымға адалдық жолын көрсетпесе керек.

Кәкітайдан кейін Халиолланың оқуы, қызметі жайында мағлұмат берген, оған жазылған хаттарды тауып жариялаған, Ә. Марғұлан екені мәлім. Ол жөнінде ештеңе айтпайды. Марғұлан Халиолланың әуелі ауылда Ғабитхан молладан оқығанын айта келіп: “Он жасқа келгенде әкесі оны Омбының кадет корпусына апарып түсіреді... Халиолла дайындық бөлімінен бастап, 8 жыл ішінде 1886 жылы бітіріп, офицер (корнет) болып шығады. Бұдан кейін Мәскеудегі әскери мектепте екі жыл оқиды...”. — дейді. (Ә. Марғұлан “Ақын туған орта”, “Жұлдыз”, 4, 1982).

Бейсенбаев “Халиолла (1860-61) оқу жылында корпусының даярлық кластарында оқыған... 1866-1867 оқу жылы екі негізгі класта оқиды... 1867-1868 оқу жылында Москвадағы III Александр атындағы училищеде оқып, оны 1868 жылы бітіріп, қызметке қайта оралған (Омбыға — Қ. М.) Халиолла 1870 жылы 2 июль күні қайтыс болған”, — дейді. Сөйтіп,

Бейсенбаевтың архив материалдарын көшіріп жазғаны болмаса, Халиолланың оқуы туралы Марғұлан айтып берген дұрыс мағлұматқа қосқан жаңалығы жоқ.

Одан кейін Бейсенбаев былай дейді: “Осы деректер бұрыннан бері айтылып, кітап бетінде жазылып жүрген”. Халиолла Семейде оқыды, 1876-1878 жылғы орыс, түрік соғысына қатысты, орыстың генералынан алғыс алды деген пікірлердің дәлелсіз, жаңсақ екенін көрсетеді”. – дейді. Бұл жаңсақ пікірлерді айтып, кітап бетінде жазып жүргендер кімдер екенін Бейсенбаев атап айтпаған.

Бейсенбаев Г. Н. Потаниннің “В юрте последнего киргизского царевича”, (Из поездки в Кокчетавский уезд), – деп аталған очеркінде Халиолла туралы айтқанын келтіріп, “Русское богатство” (1896, 8) журналына сілтеме жасайды. Бұлардағы Бейсенбаев ашқан жаңалық емес. Бұл мағлұматты Ө. Марғұлан т.б. әдебиетші, тарихшылар әлдеқашан жариялаған. 1951 жылы мен де кандидаттық диссертациямда да, авторефератымда да (“Литературная школа Абая”, А. 1961, стр.4) жазып, түсіндірме бергенмін. 1954 жылы шыққан “Чокан Валиханов в воспоминаниях” кітабында да Потаниннің бұл очеркі жарияланып, түсінік берілген (стр. 155 – 168, 217) т. т.

Тінібайдың Айғаным деген қызын алып қашу жайын баяндай келіп, Бейсенбаев: “М. Әуезовтің “Қаракоз” пьесасындағы Қаракоздің прототипі –Айғаным”, – деп шындыққа жатпайтын, ақылға қонбайтын ойжота қорығынды жасап, кесіп айтыпты. Халиолла мен Айғаным уақиғасы Әрхам Ысқаков, Ахат Құдайбердиев естеліктерінде толық жазылған. Солардың мағлұматтарына сүйеніп, 1951 жылы мен де жазғанмын.

Бейсенбаев “Задачи киргизской интеллигенции” атты 1896 жылы “Киргизская степная” газетінде жарияланған мақаланы көшіріп жазыпты. Екі тілде (“Дала уалаятының газеті”) басылған бұл мақала баяғыда зерттеліп жазылған. Және “Әдеби мұра” (“Жазушы” (А, 1970) атты кітапта басылған (154 бет), толық түсіндірме берген (217 бет). Сөйтіп Бейсенбаев жолдастың бұл мақаланы да өзі тауып, өзі зерттегісі келген адам болып көрінгісі келген.

Бейсенбаевтың өзімішділік орескел мінезін “Әбдірахман Ибраһимов – Өскенбаев” деп аталған тараудан тағы көреміз. Әбдірахман туралы архив деректерін іздеп, тапқан Б. Бейсенбаев емес. Л. М. Әуезованың кітабынан бірер үзінді келтірейік: “Одним из выразителей прогрессивных тенденций в романе является сын Абая Абдырахман... в воссоздании его образа паряду с воспоминания современников и потомков

Абая М. О. Ауезов использовал подлинные документы, связанные с пребыванием Абдырахмана в Михайловском артиллерийском училище в Петербурге. Личное дело юнкера указанного училища Абдырахмана Ускенбасва, обнаруженное академиком А. Маргуланом в архиве Центрального Артиллерийского музея в Ленинграде, было передано ученым в 1948 г. Мухтару Омархановичу и сохранилось в его личном архиве.

Эти ранее неопубликованные материалы содержат точные данные биографии Абдрахмана, дают возможность составить общее представление о его характере, отношении к учебе, круг знакомых. Абдырахман родился в декабре 1869 года. Начальное образование получил в Семипалатинском городском, а затем Александровском Тюменском реальном училищах". Одан әрі 1889 жылы Петербурттағы Михайловское артиллерийское училищеде оқығаны айтылады. Одан кейін: При одной из аттестаций юнкера Ускенбаева училище отметчалося, что он характера доброго, открытого, настойчивого, очень любим товарищами" (ЦГВИА, Ф-310, д. 945, 35 об.). Әбдірахман туралы тағы бір мағлұмағ: "Характера довольного, добродушного и самостоятельного. Развитие и умственные способности хорошие. К службе относился в высшей степени добросовестно... Будет исправным офицером" (ЦГВИА ф 310. д. 947. л. 29 об) Әбдірахманның науқасы. 1889 жылы қыс бойы лазеретте жатқанын айта келіп: "После безрезультатного лечения кумысом ... был отправлен в Одесский военный госпиталь, а оттуда в I-отд, III — стон, сд хр. 664, лл 3.4" "Однако несмотря на тяжелое заболевание А. Ускенбаева успешно заканчивает в 1892 г. училище получает звание подпоручика назначение на службу в Ташкентскую крепостную артиллерию..." ("Исторические основы эпоса "Путь Абая", стр. 250-252). Сөйтiп Әбдірахман туралы архив материалдарын тауып, 1948 жылы Мұхтар Әуезовке тапсырған Ә.Марғұлан, зерттеп, жариялаған Л.М.Әуезова.

"Құнанбай Оскенбасв" тарауы гуралы қайғалап айғудын қажеті жоқ. Құнанбай туралы архив материалдары зерттелген, ол туралы жазылған. Кім тауын, кім зерттегені жайында "Шокан мен Абай кездескен бе?" деп аталатын тарауға тоқталғанда айтқанбыз. Қажет болса, Л.М.Әуезованың кітабының 19 және 45 беттерін оқу керек.

"Тінібай мен Құнанбайдың қарым-қатынасы" деген тарауға да тоқталудың қажеті жоқ деп білем. Тінібай мен Құнанбайдың қарым-қатынасын көрсететін бұл тарауда бірде бір архив документі жоқ. Бейсенбаев "Абай жолы" романынан үзінді

келтірген, оны елдің бәрі біледі. Тінібайдың көпес екенін, мешіт, медресе салдырғаны ежелден белгілі нәрсе. Шоқанды Тінібаймен байланыстырам деп, босқа әуре болған. Шоқан 1885 жылы Қашқарға барған деп қателескен. 1855 жылғы күнделік дәптер Шоқандікі емес (том Ч.Валиханова. Собр. Сочин. 1961, т. 3 стр.581 – 590)

“Тәттімбет және оның туыстарының Абай ортасымен байланысы” деген тарау орынсыз зорлықпен кіргізілген. Абайдың 13-14 жасқа аяқ басқан шағында (1859) олген. Тәттімбетті, оның әкесі Қазанғапты т.б. Абаймен байланыста болды деу ақылға сыймайды. Тәттімбетті домбыраншы – күйші ретінде А.Жұбанов зерттеген ол туралы Шоқан, Ә.Марғұлан, С.Мұқанов т.б. зерттеп жазған. Бейсенбаев айтып отырған архив деректері бұрын зерттелген. Қысқасы Тәттімбеттің, оның тұқымдарын Абайға қатынасы жоқ.

“Алшынбай Тілешин” деген ең соңғы тараудың да қажеті жоқ. Алшынбайдың белгілі би болғанын Шоқан жазған. “В Каракесекской горе Средней Орды в конце XVII века был известный бий Қазбек: потомство его с тех пор носит звание биев Қазбек – Бекбулат, Тіленшин – Ақчинбай (Собр. Сочин т. 1, 1961 стр.505).

Алшынбай баласы Жүсіптің қызы Ділдо – Абайдың әйелі болғаны белгілі. Алшынбай туралы Мұхтардың монографиясында (Абай туралы) жазылған. “Абай жолы” романында суреттеліп баяндалған. Бейсенбаев бұрыннан белгілі архив документтерін көшіріп жазған. Олар Алшынбай бидің болыс болғаны, медаль алғаны туралы т.б. ресми мәліметтер. Абайға ешбір қатысы жоқ.

Қорытынды: Мұздыбай Бейсенбаевтың “Абай және оның заманы” деп аталатын қолжазбасынан Абайды да оның заманын да қорға алмаймыз. Қазақ халқының ұлы классигі, данышпан ақыны Абайдың өмірі мен еңбегін, ақынды тудырған тарихи дәуірді, қоғамдық ортаны ғылым жолымен терең зерттеп танытқан Мұхтар Әуезовтен кейін Бейсенбаев сияқты адамның “Абай және оның заманы” атты кітапты басып шығарам деуі Абайдың өз сөзімен айтсақ “қолдан келмес іске ұмтылу” дейміз. М.Бейсенбаевтың қолжазбасына зер салып, зерттеп шыққан соң, ешбір қалтқысыз көңілімен, асықпай, жасырмай айтқан қорытынды пікіріміз осы.

“Семей таңы” 18 шілде, 1 тамыз 1992 жыл.

ТОЛЕУ АҚЫН

(туғанына 100 жыл толуына)

Елге аты ертеден мәлім болған, өрен жүйрік, әйгілі халық ақыны – Төлеу Көбдіқовтің туғанына биыл 100 жыл толды.

1943 жылы Семейге келген сапарында Мұхтар Әуезов Төлеу ақынды көріп, оның айғысын тыңдаған еді. Сол жылы жазған бір хатында былай дейді: “...Жолсапарымыздың соңғы күндерін біз Семейде өткіздік. Онда ақындар айтысы болды. Облыста, бұрын неге көрінбегенің кім білсін, Төлеу деген ірі ақын бар екен. Оның тума шешесі өте қызық. Ата-бабасынан – сонау алтыншы атасынан бері қарай тұқым қуалаған белгілі ақындар. Ал шешесі – көпке әйгілі Қуандық. Қуандық – Абаймен айтысқа түскен әрі оның нақ сүйері болған кісі. Менің бірінші кітабымда осы жай суреттелген-ді. Сонымен несің айтасын, Төлеу ақсақалды көргенде, мен Қуандықпен кездесіп, жүздескендей күйге келдім. Төлеудің басқа қарт ақындардан өзгене бір қасиеті – олеңді жазып та, ауызша да шығаратындығы және олеңіне көлденеңнен бір жол енгіздірмейтіндігі. Ол жазған, ол шығарған нәрсеге хатшы ақынның қол жүгіртуінің қажеті жоқ көрінеді.”

Нұрлыбек ақынмен 1943 жылғы бір айтысында, жоғарыда Мұхтар Әуезов айтқан жайды, яғни өзінің тұқым қуалаған ақын екенін, Төлеу өзі де айтады:

Мен неге сойлер сөзден тоқталайын,
Қазынаның аузын ашып ақтарайын.
Шарықтап орттей шатқып, орге жүзіп,
Азырақ сөз алдында мақтанайын.

Ақындық айп дегенде тоқталмаса,
Шыға ма сөз қазынасы ақтармаса,
Ақынның аузына сөз түспейді.
Азырақ топ алдында мақтапбаса.

Туысым атам Керей, Төлеу атым,
Сөзге бай, сойлегенде тілім батым.
Ескіше Қарқаралы дуанымыз.
Жондағы Жобалай деп шыққан даңқым.

Ауданы осы күнгі Шұбартаудың.
Малға бай, қысы жылы, жазы салқын.
Нағашым Найман асқан Ақтайлақ би,
Кенжесі Сабырбайдан шыққан затым.

Керейде ер Жәнібек ел бастаған,
Ел үшін еңбек еткен ата салтым.
Мен дағы социализм заманында
Қадірлі халқым үшін болдым ақын.
Қай күнде барған мақтан жарасалды.
Болсам да өзім кәрі, сөзім алтын.

Төлеудің туған нағашы атасы — Ақтайлақ шешеннің кенжесі тарихқа мәлім, атақты ақын Сабырбай. Сабырбайдың қызы Қуандық ақын — Төлеудің шешесі.

Төлеудің нағашы атасы Сабырбай мен шешесі Қуандықтың Абаймен терен ұғысқан достық қарым-қатынасы “Абай жолы” романында шыншылдықпен көркем бейнеленген. Жазушы Сабырбайдың есімін сол ғана өзгертіп, Қадырбай деп ағайды.

Сойтіп, Төлеудің нағашы жұрты ақындық өнердің ордасы болған. Байғарадан суырылып шыққан 17 саңлақ ақынның аты ежелден елге әйгілі. Төлеу 12 жасында ақындық өнер жолына түсіпті.

Жүргем жоқ біреуді алдап, біреуді арбап.
Өлеңді үнем көріп жүрек жалғап.
Тілді қылыш, жырымды оқ қып атып,
Мақсатым еңбекші елге олжа салмақ.

Халықтың көңілін көтер, көмек бер леп,
Шығарған елім қалап әдейі арнап.
Басшымыз айқын тудай алып Жамбыл,
Өлеңмен көп ақын жүр Отан қорғап.

Создері қардай борап майданда жүр,
Бермеген топтан торай ылғи саңлақ.
Оғындай ақ береннің айтқан сөзім.
Дұшпанды ататұғын козден қармап.

Нар кескен ақ алмастай откір тілім.
Оқпеден өтетұғын қанды қармақ!
Шығыпты нағашымнан он жеті ақын.
Солардың аруағы жүрісін қолдап.

Өзіме он скімде аян берген.
Жүрген сөз содан бері жүрекке орнап.
Ертістің толқынындап төгіледі,
Қолға алсам домбырамды бір аз толғап.
Менімен ермей қалатұғын босқа сорлап!

— деп дарынды ақын айтыс үстінде асқақтата сөз нөсерін гөгіп, шабыттана, шалқи жырлайды.

Төлеу бұрынғы Қарқаралы уезі, Дағанды облысы. Науылда, Мүзбел деген жерде, (қазіргі Семей облысы, Шұбартау ауданы) 1872 жылы дүниеге келіпті. Әкесінің аты Копжер екен. Кейін паспорт алғанда қате жазылып “Көбдік” болып кетіпті. Копжер мен Қуандықтан 5 ұл, 5 қыз туыпты. Үлкені — Есенғара, екіншісі — Төлеу, үшіншісі — Мұқаш. қыздары Мәкіш.

Төлеудің шешесі Қуандық ақын 1928 жылы 15 майда 84 жасында қайтыс болыпты.

Төлеудің шешесі Қуандық Абай дүниеден қайтқанша достық қарым-қатынасын үзбей, сыйласып откен. Төлеудің өзі де Абай үйінде төрт рет болып, ұлы ақынның әңгімесін естіген.

Төлеу ақынның сртеде ауызша шығарып айтқан өлеңдері әлі түгел жиіталып, зерттелген жоқ. Ақынның тұңғыш баспа-жүзін көрген шығармасы 1916 жылдың уақиғасына арналған жыл жыры. Ол өлеңі 1916 жылдан бері ауызша жатталып, сақталып келіп, 1936 жылдан бері баспасөзге шықты. 1916 жылғы патша үкіметінің Июнь жарлығына байланысты ел басына туған ауыртпалық, күйзелушілікті ақын терең толғанып, тебірене жыр етеді, халық қайғысына қабырғасы қайысып толғайды.

Июньде жиырма бесінші шықты жарлық,
Жарлықты есіткен соң естен тандық.
Жар қылды үш-ақ күнде жиылсын деп,
Болады бұдан артық қандай тарлық?

...Кісіден құтыламыз жиып берсек,
Тіп де жоқ пәлен дерге айуанға ессіп,
Военный положение оқылады,
Бір арыз ауызша айтып пәлен десек.

Әркіммен тендес туған ағалықпыз,
Арғыдап келе жатқан қатар-ақпыз,
Қаршыға, тұрымғай да жем қылуға,
Біз қалай осыларға жапалақпыз.

Жақсылар өзі білер нұсқаласа,
Тоқтау жоқ өгірікке қысқаласа
Бұл жерде талай арман айтылмады.
Заман тар ілді қысқа ұстамаса.

Шықпаған момын казак үйірінен,
Қамалып жол таба алмай пірілген,
Баласын бауырындағы тұтас алып,
Тенселді ок тигендей бүйірінен,

— дей келіп, кір жуып, кіндік кескен жерімен қоштасқан азаматтардың сезім-сырын, ел басына туған ауыр күнді ақып былай суреттейді:

Сары Арка қаламысың оскен жерім,
Кір жуып, кіндігімді кескен жерім,
Бұрынғы қан төгісіп атам қонған,
Жеті жұрт бізден бұрын қонікен жерім!

Айырылып Сары Арканың саласынан,
Болар ма казак аты өшкен жерің,
Сары Арка ойың толған булақ еді,
Сені өксіп талай халық жылап еді.

Сылдырып ақ зәмзәмдай тастан аққан,
Кірі жоқ аққан суың сынап еді...
Ақтабан шұбырынды аштық көрген,
Тозған ел басын жаңа құрап еді.

Қалуың қарындастан қиын болды,
Аумақ боп ел жайлаудан құлап еді.
Қайран ел, қайран жерден кетеміз бе?
Мұратқа бұдан артық жетеміз бе?
Қауіпті су, қатерлі кезеңдер бар.
Жол тауып аман-есен өтеміз бе?

Қазаққа патша қысым салған жері,
Мал түгіл басты тізіп алған жері,
Қызықты жас бойдақтың бәрі кетіп,
Түрленген бәйшешектің салған жері.

Аман бол бір туысқан бауырларым,
Қарындас казак атты қауымдарым
Жел шайқап, озен толқып суға кетті,
Мишалы пісіп тұрған қауымдарым.

Ақсауыт, ок отпейтін қаруларым,
Белгісіз қандай жерге баруларым,
Тірідей жесір болып қала берді.
Алған жар-Ақжүністей аруларың.

Шырылдан тірі жетім балаң қалды,
Атаң мен жер таянып анаң қалды.
...Түскендей шабындыға ауыл қалды,
Үйде өліп, арман қылып ауырғанды,
Жақыннан тірі айырылмақ қиын екен,
Елжіреп ет-жүректер,бауыр қалды.

Өрт еді қазақ қоңілі қалап тұрған,
Жанбыр боп патша көрі басып салды,
Алдында үміі етіп оғырамыз,
Ұзатып ұлы жолға барды,

— деп, акын ер басына туған күнді, азаматтардың күйінішін, елдің қайғы-қасіретін қоркем тілмен егіле жыр ете оғырып, келешектен күдер үзіп, мүлдем сары уайымға салынып кетпейді: “Алдынан үміт етіп отырамыз” деді.

Акынның, еңбекші қазақ халқының алдан күткен үміті ақталды. Енді бір откенде, 1917 жылы Ұлы Октябрь революциясының жеңісі салтанат құрды.

Төлеу акынның Ұлы октябрь революциясының жеңісінен сонғы, елге ең әйгілі өлеңі 1922 жылы туды. Сол жылы Қазақстан Автономиялық Советтік республикасының құрылғанына 2 жыл толу құрметіне арналған, Қарқаралыда үлкен мерекелі той өткізілген еді. Осы тойға қатынасқан Төлеу акын, қазақ халқын еркін өмірге жеткізіп, ерікті ел еткен коммунистік партияны шалқыған шабытпен жыр етті.

Коммунист, айналайын ақ жүрегім,
Бұлақтай тастан шыққан молдірелін.
Біз үшін білегіне жаныңды орап,
Халықтың алып бердің бар тілегін.

Коммунист, Советский власымыз,
Айтпайды акын жалған, расымыз
Аш тойың, кем жетілген заман болып,
Жайылың шартарапқа құлашымыз.

... Қазақ боп дүнияға жаралғаны,
Осы -ақ қой қорген теңдік замандағы.
Кешегі Николайдың заманында
Тапталған халық едік табандағы.

Мал шапқан партияға “қарық” едік,
Теңдікке қашан мұндай жарып едік.

Кешегі Николайдың заманында
Атанған бұратана халық едік.

Сенаттың думандағы кеңесінде,
Іретке сан қосылмай қалып едік.
Николай, Керенский Колчак отті,
Олардан қашап тілек алып едік.

Жеткізді көңілге алған мақсатына,
Советке шын жүректен наным едік.
Жүзіне дүниенің жаңа шықтық,
Күн қормей су түбінде балық едік,

— деп ақын ағытыла сойлеп, қазақ халқының басынан кешкен ауыр хал, ащы шындықты ақтара айтып, өткен өкінішті өмірдің шерін шертіп отті. Сөйтті де халық басына тонген кара түнекті серпіп тастап, революция жауын жермен жексен етіп, еңбек еліне теңдік әперіп, бақыт күнін тудырған коммунистік партияны шабыттана жырлап кетті.

Коммунист қорғанбайды жаудан сасып,
Табаны тайған емес, көңілі жасып
Дұшпаны коммунистің қарсы келмес,
Екпіні келе жатыр судай гасып.

...Мұғалім, ауылбасы мектеп беріп,
Халықтың жатыр совет көзін ашып.
Жадырап түні кошп, күн шыққандай,
Жарыққа бек түзедік қалам басып.
Ұрыдай қолға түскен отырушы ек,
Іс қылдық орыс, қазақ араласып,

— деп, ақын совет үкіметін нағыз халықтық өкімет екенін, совет өкіметін нағыз халықтық үкімет екенін, Совет елі халықтар достығының Ұлы Отаны екенін мейірлене, сүйсіне, шалқн жырлады:

Советке разы болам жатамдағы,
Ләззатты шпей тойып татамдағы
...Әкімнің әділ жүрек қарауынан.
Халықтың жақсы болып атанбағы.

Әкім түзу болған соң халық азама,
Ретті ел болып қатардағы.

Советке бәрі өзінің баласындай:
Орыс, казак, өзбек, қырғыз, татардағы.

Советтей шын жүректен қарай қоймас,
Тапқан шеше, таптырған атаңдағы!

Патша заманында шындықты шерте алмай, іштей тынып,
шерменде болып келген, Керенский, Колчак кезінде аузын
бағып қалған акын, халықтың үкімет орнаған шақта сырын
шешіле жырлап тұр.

...Николай байды сүйген малы бар деп,
Коммунист еш адамды болмейді екен.
Бірің озып, біреуің кейін қал деп,
Осындай әділетін көргеннен соң,
Отымыз коммунистің жолында ал деп!

Ленин партиясының әділ саясатына түсініп, совет үкіметін
өз үкіметіміз деп шексіз сенген, ақын еңбекші казак халқының
сезім сырын, шын жүрегін жырлады. Төлеу ақынның Ұлы
Октябрь революциясының жеңісінен соңғы дәуірдегі ақындық
өмір сапары басталған еді.

Суырыпсалма — импровизаторлық дәстүрге Сабырбай,
Қуандықты үлгі етсе, жазба әдебиет өнгесінде Абайды ұстаз
тұтқан. Төлеу жас кезінде импровизаторлыққа молырақ бой
ұрса, кейінірек, көбінесе абай дәстүріне ауысып, домбырадан
горі қаламға көбірек сүйенеді.

Жоғарыда келтірілгеніміздей Мұқанның: “Облыста бұрын
неге көрінбегенің кім білсін” деуінің себебі — Төлеу 1929
жылдары тұрмыс жағдайымен Бағыс Сибирь жаққа кетіп,
туған еліне тек Ұлы отан соғысының алдында ғана, 1940
жылы оралған еді.

Шат елім шарықпаған өрте жүзіп,
Мереке күнде сауық, күнде қызық.
Жасырып, көңіл тасып, әнге басып,
Асқақтап қарт ақындар дуға басып.

Өзгеден онері артық үстем елім,
Отаным алып күшгі асқар белім.
Тарихты таңырқатып табысына
Жарысқа социалистік түскен елім.

Шыңына Коммунизм құлаш сермеп,
Күн санап қарыштаймыз биікке орлеп.

Шат тұрмыс, шадыман өмір саясында,
Қарт Төлеу бақыт жырын жырлай бермек.

— деп қайта туғандай болған қарт ақын, асқақ жырға басты. Коммунистік партияның сара басшылығымен бақытты өмір, бай тұрмысқа ие болып, күннен күнге қарыштап, алып алыммен алға басқан, Коммунизм шыңына құлаш ұрған совет халқының табысы мен жеңісі қарт ақынға рух беріп, жасартып жіберді. Бірде ақын:

Бақыт шамы жарқырап, маңдайымнан,
Бал тамып, алтын ағып таңдайымнан,
Айтайын жасым жүзден асадағы
Озімнің қартаймайтын жағдайымнан,

— десе, енді бірде:

Күн санап өрге шауып, төске өрлеймін,
Ойға алып жетпіс басты ескермеймін
Ажалдың, ауру мен жөні басқа
Көрілік, тіпті саған дес бермеймін,

— деп шалқи жырлап, оршелене, үдей түсті.

Ұлы көсем Ленин, партия, Советтік Отан-Ана, халықтар достығы, колхоз, совхоз өмірі, совет халқының ерлік еңбегі — Төлеу ақының творчествосының бай арнасы, басты тақырыбы болады. Қандай тақырыпты жыр етпесін, оның өлеңінен өрсең жүйрік, халық ақынының, патриот ақынның биік тұлғасын көреміз.

Ленин салған жолменен өрлеп елім,
Бастан елді Партия кеменгерім...

ден басталатын “Ленин жолымен” атты өлеңінде:

Жайнадым қанағ жайып, құлаш созып,
Құлпырды жала өмірім, ескі тозып,
Алдыма көздегенім коммунизм.
Бар елден еңсем биік тұрмыш озық.

— деп ұлы Отанымызды зор мақтаныппен жыр етеді.

Фашистік басқыншылар елімізге тұтқиылдан тап беріп, қасиетті Отан Анамыздың басына қатерлі қауіп төнген шақта, Төлеу ақын жауға деген халық қаһарын жырлады. “Майданға аттанады ақындар да” деп жар салды. Совет халық

ақындарының жауға қарсы атқан әрбір құрыш сөзін бомбаға балап:

Сен қайтып бола аласың бізден биік,
Жұлдыздай самолет жүр көкке шүйіп,
Сен қоян, біздің қыран-ақиықтар,
Төбеннен түсіреді бір – ақ түйіп...
200 миллион сан көп елменен,
Өр тасқын орға жүзген өнерменен
Майданға аттанады ақындар да
Әр сөзі бір-бір бомба өлеңменен!

Соғыс жылдары ақын “Малгунға”, “Жеңіс серті”, “Толегенге”, “Ұлдарыма” тағы басқа да көптеген патриоттық терең сезімді, жігерлі жырлар туғызады.

Төлеу ақын майдандағы жауынгерлердің, еңбек майданындағы адамдарымыздың ерліктерін, Семей облысы еңбекшілерінің жеңіс күнін жеделдету жолында істеп жатқан патриоттық өнегелі істерін терең сезіммен, көркем тілмен жыр етті.

Ақынның өлең-жыры, айтыстары республикалық, облыстық газет, журналдарда үнемі үздіксіз басылып, халыққа мол таратылып отырды. Төлеу 1943 жылы I республикалық халық ақындары айтысына қатысты.

Ұлы Отан соғысы совет халқының жеңісімен аяқталған соң, қарт ақын қуаныш құшағында шаптық жырын носерледіті.

Ерікті еркін дәуір кендік бізде,
Кемдік жоқ бәрі жолдас, теңдік бізде.
Тарихта олмес, ошпес мәңгі қалған,
Жеңімпаз әлемге аян ерлік бізде.

Бақытты байтақ елдің адамымыз,
Күн санап көкке өрлеген талабымыз.
Қаһарман қажырлы күш, мол табыспен,
Гүлдейді бұдан да артық заманымыз!

— деп ұлы совет халқының келешегіне сеніп кеткен ардақты ақынын, оның туған елі ешқашан да есінен шығармайды.

Төлеу Кобліков 1948 жылдан СССР жазушылар Одағының мүшесі болды, 1954 жылы оған “Қазақ ССР-ның халық ақыны” деген құрметті атақ берілді. 1948, 1953 және 1955 жылдары ақынның өлеңдер жинағы – үш кітабы басылып шықты.

“Қазақстанның халық ақыны Төлеу Кобліков 1954 жылы, 81 жасқа аяқ басқанда дүниеден қайтты”.

“Семей таңы”, 15 март 1974 жыл.

**“ТАРИХИ ШЫНДЫҚТЫҢ ШЫРҚЫН БҰЗБАЙЫҚ”
АТТЫ МАҚАЛА ХАҚЫНДА
(Иманбазар Қазанғапов)**

“Семей таны” газетінің 207 санында (28 октябрь 1989 жыл, сенбілік нөмір) Абайдың республикалық әдеби-мемориалдық музейінің аға ғылыми қызметкері М. Бейсенбаевтың “Иманбазар Қазанғапов” атты мақаласы жарияланды. М. Бейсенбаев: “Иманбазар ақынның революцияға дейінгі өмірі мен қоғамдық қызметі, ақындық таланты жайлы архив беттерінде әредік кездесіп қалатын жазбаларды термелеп, жинап жазып алып жүргенімізге педәуір жылдар болды” — деп, Иманбазар ақын туралы зерттеу жұмысын жүргізіп келе жатқанын хабарлай отырып, былай дейді: “Омбының мемлекеттік архивінде сақталған” “Особое прибавление к Акмолинским ведомостям” газетінің 1888 жылғы 8 апрельдегі №15 санында: “Стихотворение” деген мақаланы оқыдық. Орысша жазылған бұл түсінік мақала: “Семей уезінің Қызылмола облысының (?) қазағы Иманбазар Қазанғаповтан редакцияға олең келіп түсті”.

Бұл қырғыздың (қазақ) газетгі өздігімізбен білім көтеруімізге итермелейтін құрал болды, — деген ниетіле ортақтаса отырып, автордың өздігінен білім көтеруді жоғары бастықтар халыққа зорлап енгізу керек, газет бетінде әрдайым халық ортасындағы нағандық-дәрекілікгі әшкерлеуі отыру керек, — деген пікірінмен келісе алмаймыз. Сол себепті газетке оленнің бірінші жарысын ғана басып отырмыз, — дейді де, екі шумак олеңді береді:

Жаңа газет оқыдым,
Жазылған қазақ тілімен,
Көңіліме ұғып тоқыдым.
Бұл газеттен көп пайда...
Біз сықылды нағанға,
Таппас едік білімді,
Аңдамас едік ғылымды,
Осы газет болмаса...

— (Бұл “олең”, әрине, М. Бейсенбаевтың өз “творчествосы” — Қ.М.), “Сабал қорығы” деп қай жерден жіберілгендігін көрсеткен. Олең араб алфавитімен басылған. Бұл олең “Дала уәлаяты” газетінің шығуына арналып жазылса керек — деп, “Стихотворение” деген мақаланы оқыдық деген тақырыбын осымен аяқтады.

М.Бейсенбаев газетте басылған мағлұматты (материалды) шала-шарпы, үстірі түсініп, үзін-жұлып жазған. Және газеттің өзін де “Особое прибавление к Акмолинским ведомостям” деп, дұрыс атамаған. Дұрысында ол кезде Сібір генерал-губернаторына (орталығы Омбы қаласы) қарайтын қазақтың үш облысында (Ақмола, Семей, Жетісу) орыс тілінде газет шығарылып тұрған. Ол газеттер: “Акмолинские областные ведомости”, “Семипалатинские областные ведомости” және “Семиреченские областные ведомости” деп аталған. Осы газеттерге қосымша ретінде, 1888 жылдан бастап, орыс және қазақ тілінде, Омбыда газет шығарылатын болған. Ол газет былай аталған: “Дала уәлаятының газеті”, “Қосымша газет болып шығады Ақмола, Семей һәм Жетісу облыстарының шығып тұрған газеттеріне”.

Орыс тілінде: “Киргизская степная газета”. “Особое прибавление к Акмолинским, Семипалатинским и Семиреченским областным ведомостям”. Бұл газет 1888 жылдан 1902 жылға дейін шығып тұрған. М.Бейсенбаевтың: “Стихотворение” деген мақаланы оқыдық деп отырған осы “Киргизская степная газетаның” (“Дала уәлаяты” газеті) 1888 жылғы 8 апрель күнгі 15-санында жарияланған.

Енді мәселенің нақты шындығына көзімізді жеткізу үшін, газетте басылған мағлұматты (материалды) толық қалпына келтірейік:

Стихотворение.

Мы получили от киргиза Кызылмулинской волости, Семипалатинского уезда, Иманбазара Казангапова стихотворение, в котором выражается мысль, о том, что “Киргизская газета” может дать толчок к самообразованию. Мы вполне разделяем эту мысль, но не можем разделять взгляда автора на то, что самообразование киргизов может быть достигнуто только понуждением начальство и обнаружением в газете только дурных сторон народного характера. А потому мы помещаем здесь только первую половину стихотворения.

* * *

По прочтении газеты на киргизском языке, становится понятным, что начальство желает дать толчок к развитию образования киргизов.

* * *

Сознавая действительную пользу сказанной газеты, мы

думаем, однако, что за отсутствием в киргизах способности, без понуждения власти, к движению вперед, такая благодатная мера едва ли пробудит их от застоя.

* * *

В положении киргиз, находящихся во взаимном угнетении и вражде и не имеющих поэтому чистоты нрава, трудно допустить возможность скорого проявления в них сознания и потребности самообразования.

* * *

Издание газеты выяснит слабые стороны в киргизском народе и заставит степное население задуматься о своем образовании.

* * *

Но дума эта сводится лишь к упованию на Государя и поставленное им начальство, которое, если обратит внимание на обездоленный народ и пополнит недостатки образования, окажет тем народу истинное благодеяние.

26-го февраля 1888г. Уроч. Сабал.

Сөйтпн, Иманбазар оленінін мазмұнын кара сөзбен орыс тілінде аударып береді де, оленің енді екі шумағын ғана ақынның өзі жазған нұсқасы бойынша, араб әрпімен казак тілінде басып, орыс тіліне де аударып береді. Газетте былай жарияланған:

Газет білсең жақсырақ,
Жазылған мұнда сөз құрап.
Мұратқа бұмен жетессіз.
Ботеннен, халық, нетесіз
Хабар үшін сөз сұрап.
Қой жігіттер, халайық,
Мына созге ұнайық:
Бейнеттенген кісінің,
Жаңа талап ісінің
Тілегінде болайық.

Шығарушы Семей оязында, Қызылмола елінің, Шаһары

Семей 5 класты медресесінде ғылым бітірген Иманбазар Қазанғапұғлы.

Осы өлеңді өзімізге жақсы ат үшін басып тұрғанымыз жок. Оқу білетін жас қазақ жігітінің көңілінің рахметтілігін білдіріп тұрмыз. Газетшілер.

* * *

Орыс тіліндегі аудармасы:

“Она обогащает нас знаниями,
Крайне необходимыми для преуспевания в жизни.
Для чего же Вам обращаться к чужим
За ничтожными сведениями?
Нет, господа! Обратим на это внимание,
И постараемся всеми силами оправдать
Труды и старания редакции
По этому полезному делу.

Кызылмолинской волости, Семипалатинского уезда, окончивший курс в Семипалатинском 5-классном городском училище, Иманбазар Қазанғапов”.

Помещаем это стихотворение не ради лестного о себе отзыва, а как искреннее выражение благодарного чувства со стороны молодого грамотного киргиза. Ред.

“Дала уәлаяты газеті” жарияланған Иманбазар Қазанғаповтың өлеңі және өзі туралы мағлұматтың негізгі толық нұсқасы осы. Газет оқушы қауым М.Бейсенбаевтың мақаласымен салыстырып көрер де, біздің: “М.Бейсенбаев газетте басылған мағлұматты (материалды) шала-шарпы, үстірт түсініп, үзіп-жұлып жазған”, — деген сөзімізді орынсыз айтылған демес деп сенеміз.

М.Бейсенбаев мақаласында және былай дейді: “Иманбазардың баспа бетін қорған кітаптары Москва, Омбы, Қазан кітапханаларында сақталып келеді”. Бірақ, қандай кітаптары сақталып келе жатқанын атап айтпайды.

Тек қана, “Москвадағы В. И. Ленин атындағы кітапханада 1909 жылғы, “Қисса Әнибал” кітабы бар екен”, — дейді де қояды. Иманбазардың “Әнибал” және “Алтын сакина” атты поэмалары барын ертеректен білетінбіз. “Әнибал” поэмасының фото-кошірмесін 1966 жылы Иманбазардың жиені Абаш Ахметжанов (математика ғылымының кандидаты, Семей пединститутының доценті) маған әкеліп берген еді. Осыдан он екі жыл бұрын, 1977 жылдап Абай музейіне

тапсырған болатынмын және Абаштың шешесі (Иманбазардың қызы) “Әнибалды” жатқа айтушы еді.

Ол кісіден жазылып алынған нұсқасы да бар. Қазан баспасынан 1909 жылы баспадан шыққан “Әнибал” кітабында Иманбазардың аты корсетілмеген. Поэманың соңы:

Еркөкше ақын мұны айтқан қазақ үшін,
Өзге жүрг ғылым тауын гүзетті ішін,
Әттең дүние – ай, қарамай ой көзімен,
Сықаккой айтты дейді-ау мұның несін,

– деген өлеңмен аяқталады.

Сөйтіп, Иманбазар өзінің поэмасын Еркөкше ақынның атынан жарияланған. Еркөкше Иманбазардың ағайыны. Қызылмоладағы уақ руынан Байкөкше, Еркөкше деген ағалы-інілі екі ақын болған. Еркөкше екі көзі соқыр, суырыпсалма-импровизатор, ақпа ақын екен, 1924-1925 жылдар жасы алпыстан асып дүниеден қайтыпты.

Біз, әрине, Иманбазар ақынның поэмасы, жалпы шығармалары туралы талдап жазбадың деп, М.Бейсенбаевқа айта алмаймыз және айтпаймыз да. Бірақ М.Бейсенбаевтың мақаласындағы мына бір шындықты бұрмалау адамды қынжылтады. Ол Иманбазар туралы былай деп жазады: “Өзінің мекен жері “Сабалмен нағашысы Ақылбектің(?) атын қосып, өзіне бүркеншік есім етіп алып, Сабал Ақылбек деген фамилиясымен “Сәтбек батыр” деген кітабын (?) Қазан баспаларынан шығарды. Не себептен бүркеншік атпен бастырғаны жұмбақ”, – дейді. Ақылға қонбайтын, адам нанбайтын қисынсызды қыстырып әксіп, Ақылбек ақынды Иманбазарға нағашы етіп қояды. Сөйтіп, Ақылбектің есімін, оның әкесі – Сабалдың есімін қоса, жисндік ғұрышымен, Иманбазарға алып береді: “Сабал Ақылбек” деген фамилия мен “Сәтбек батыр” деген кітабын “Қазан” баспаларынан шығарды, –дейді.

Ақылбектің аты-жөнінен жүрдай қылып, Иманбазарға апарып таңғанымен қоймай, Ақылбек ақынның “Сәтбек батыр” атты поэмасын да Иманбазарға тартып әпереді де, М.Бейсенбаев: “Не себептен бүркіншік атпен бастырғаны жұмбақ”, – деп өзіне-өзі қайран қалады.

Шынында, “Сәтбек батыр” поэмасын жазған адам – Ақылбек ақын “Сәтбек батыр” поэмасы Қазан баспасынан екі рет (1911, 1915 жж.) басылып шығып, халыққа кең тараған. Және қолжазбадан қолжазбаға көшіріліп, ауыздан-ауызға көшіп, ел құныға оқып, құмарлана тыңдайтын әйгілі дастан болған. Ақылбек “Қисса” деген аңдармен көп поэма, дастан жазып, жазғандары едел-жедел басылып, халық арасына тез

тарайтын болған. Ақылбек акынның бір-ақ жылда Қазан баспасынан 15 кітабы басылып шыққан. олардың кейбіреуі екі рет басылғанын білеміз. Мысалы: “ Таһир-Зухра ” / 1902, 1911/, және 1976 жылы “ Ғашық намә ” атты жинақты жарияланды. “Мағшук намә” /1910, 1911/, “Сәтбек батыр” / 1911, 1915/, “Бозжігіт” /1910,1911/ т.б. Ақылбектің басылып шыққан шығармалары кішігірім кітапшалар емес. Мысалы. “Қырық уәзір” дастан кітабының көлемі 352 бет. 2 мың 920 жол өлең /82 хикая/.

Ақылбектің әкесінің аты — Сабал. Шығармаларына “Ақылбек бин Сабал” /Ақылбек Сабалұлы/ деп қол қояды.

Ақылбек ата-бабаларының шежіресін әріден бастап, өлеңмен жазып таратқан. Біраз үзінді.

...Сөйлейді сәләматта тіл менен жақ,
Билдірмек дұрыс депті арғы текті —
Арғы атам сұрасаңыз Сіргелі уақ,
...Он гөртінші әкем Сабал Турабайдан
Ғылым оқып, тіледі бір құдайдан.
...Сол оқу әкем айқан ақыл еді,

Байқасам нағашым да ақын еді.
Нағашы атам әкесі Құнанбаймен
Ексуі бір немере жақын еді,

— деп келін нағашыларының аруағын шақырып, сиынады:

...Нағашым Құнанбай мен Абай өтсен,
Аруаққа жер атыс па маған жетсең,
Рақым ет, немеремнің, жиені деп,
Қоп пе еді мен ғаріпке жәрдем етсең.
Қонар ма, іздей берсем өлең пірің,
Өлеңсіз келіспейді менің түрім.
Сөйлесем тоқтамастан жамағатқа,
Ашшылар бір сағатта қоңіл кірім...

— дейді Абайдың “ Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін” деген қанидасын. Ақылбек өзінің ақындық өнер жолында, өнеге еткен оны Абай ізмен:

Қиссаны мен жазбаймын ермек үшін,
Кітаптан өлең қылып термек үшін.
Мирас қып кейінгіге сөз қалдырдым,
Ұққан жанға ғибрат бермек үшін,

— дейді ақын.

Ақылбек Сабалұлы 1919 жылы, ескіше 4 январь күні, 39

жасында, қазіргі Бесқарағай ауданы, Бестерек деген жерде қайтыс болған. Бейігі Жалқайыңның бауырында, Сарыой деген жерде.

Ақылбек ақын туралы менің көлемді мақалам, 1983 жылы, “Қазақ әдебиеті” газетінің 115-сапында жарияланған, Иманбазар мен Ақылбектің, арғы аталары уақ болғаны болмаса, ешбір жақын туыстық қарым-қатынастары жоқ. М. Бейсенбаев айтқандай, Ақылбек Иманбазарға нағашы емес, Иманбазар Ақылбектің жиені де емес.

М. Бейсенбаев “Иманбазар Қазанғапов” атты мақаласын: “Иманбазар ақынның өмірбаяндық тарихы мен ақындық мұрасын зерттеушілерге септігін тигізетін жол-нұсқа болары сөзсіз”, – деп тұжырымды түрде қорытыпты.

Менің ойымша, жол да, нұсқа да болмас. Шындықты натастырушы болар бұл.

Иманбазар Қазанғапов – Абайдан мол тағылым алған адам. Абайдың, талантты, мәдениетті, ақын шәкірттерінің бірі, Мағауия Абай ұлының досы болған. Мағауияның оған арнап жазған:

Досым ең бала жастан Иманбазар,
Отызға келіп қалдық қайтпай ажар,

– деп басталатын өлеңі болған. Әріп ақын Иманбазар туралы:

Өркім мақтап айтады Қазанғапты,
Қазанғап хақ жолында иман тапты.
Әкен Түйте бір кездік – пышақ еді,
Кездіктен қанжар тудың алтын сапты,

– деген Иманбазармен өмір бойы айырылмас, дос боп өткен, табиғи дарынды ақын Сапарғали Әлімбетов 1943 жылы Иманбазар дүниеден қайтқанда:

Қолынан өлген күні қалам гүсті,
Қартамен қоз алдында жердің үсті.
Торінде жиған жүктей кітап қалып,
Сол сұңқар тұғырынан биыл ұшты,

– деген еді.

Сталиннің қанды қырған дәуірінде, Иманбазардың да өмірі бөленедей бұғаумен, үнемі үрейленумен, оксумен өтті.

Иманбазар ақынның әдеби мұрасын именбей, ізерлей іздеп тауып, жинап жарыққа шығаратын күн енді туып отыр.

“Семей таңы”, 12 желтоқсан 1989жыл.

“ЧЕЛКАШТЫҢ” ТҰҢҒЫШ АУДАРМАСЫ

(М.Горькийдің туғанына 100 жыл толуы қарсаңында)

Максим Горькийдің бір топ әңгімелері буржуазия қоғамы сыртқа теуіп, өмірден сырып тастаған жандардың тағдырына арналған. Бұл тақырыпқа ол “Емельян Пилтэй” (1893), “Архип атай мен Ленька” (1894), “Коновалов” (1897), “Ерлі-байлы Орловтар”, “Бұрынғы кісілер” (1897 жыл), тағы басқа әңгімелерін жазды.

Осындай шығармалар қатарындағы М.Горькийдің әйгілі әңгімесі – “Челкаш” (1895 жыл).

Өткен ғасырдың 90 жылдары орыс деревняларында жоқшылық күйзеушілік процесі онан сайын күшейіп жүз мыңдаған шаруалардың көсіп іздеп, қала-қалаға ағылғаны мәлім. Олардың жұмыс таба алмай сандалып, қайыршылық күйге ұшырап, азғындауы сол тұстағы аса бір аянышты, көңіліз көрініс еді. Капиталистердің еңбекші халықты шексіз қанаған зұлымдығының салдарынан Челкаш сияқты жалаңаяқтар (босықтар) пайда болды. Ұлы гуманист, көреген, дана жазушы мұндай халге көңіл бөлмей отыра алмайтын еді. М. Горькийдің жоғарыда аталған әңгімелерінің жазылуына себеп болған жайлар, қысқаша айтқанда, осы болатын.

М. Горькийдің ондай шығармалары буржуазия сыншыларының жазушыны жалаң аяқтар (босықтар) жаршысы деп даурығуына желеу болды. Бірақ олар М. Горький әңгімелерінің саяси-әлеуметтік мән-мағынасын түсіне алмады.

М. Горький жалаң аяқтарға көңіл аударып, олар туралы жазу себебі жайында былай дейді :

– Жалаң аяқтардың ішінде танқаларлық кісілер болатын, олардың көп сырларына мен түсінбейтін де едім. Бірақ менің оларға ықыласымды түсірген нәрсе: олардың тұрмыс талқысына налымайтындығы еді. Ал олар “обывательдердің” жайбарақат жайлы тұрмысы жөнінде мысқылдап күлкі ете сойлейтін. Мұнысы іштей күндегендей сезімі емес. “Козін коргенде, ауыздың суы құриды” дегендік те емес, шамасы тәкаппар өрілдіктерінен өздері жаман тұрса да, “жақсы” тұрағындардан өздерін артықпыз деп санайтындықтарынан еді.

М.Горький “Челкаш” әңгімесін осындай адамдардың өмір жолын суреттеуге арналған. “Челкаш” әңгімесі құрғақ княздан туған шығарма емес. Осы әңгіменің уақиғасына негіз болған жайды Алексей Максимович былайша баяндайды:

– Менің “Челкаш” деген әңгімеде суреттелген оқиғаны айтып беруші Одессаның жалаңаяғының да зілсіз сықаққойлығына қайран қалдым. Мен ол кісімен бірге Николасва қаласының (Херсонның) ауруханасында жаттым. Оның өлемі ақ тістерін ақсита күлгені, жұмысқа жалдап алған жігіттің қиянат істегені туралы повесті айтып аяқтап болды: “Соитіп оған ақшамды беріп жібердім, кет, ақымақ, ботқанды жең жүре бер! дедім”. – деп күлгені өлі есімнен кетпейді. Сойтіп менің “жалаңаяқтарға” ынтамның ауу себебі – жарлылау, мешандық тиштегі жандарды суреттеу емес, “ерекше” адамдарды суреттегім келгендіктен еді.

“Челкаш” әңгімесі теңіз портында қайнаған еңбек үсгіндегі көріністі көркем суреттеп, әсерлі сипаттаудан басталады. Бар күш-қуатын жұмсап, жанын салып жұмыс істеп жатқандардың адал еңбегінің жемісі өздеріне бұйырмайтын. Жұмысшылар ауыр азап шегіп, бейнес көрсе, олардың еңбегінің рахатын, зейнетін көретін капиталистер.

Әңгіменің кіріспесіндегі көріністердің, тамаша көркем суреттемелердің шығарманы терең түсіну үшін мәні ерекше зор.

Әңгімедегі Гавриланың бейнесінен жеке меншікшіл шаруаның, дүние үшін қандай насықтық іске, қандай қиянатқа болса да баратын, құлынның құлы болған жанның сыр-сипаты айқын көрінеді.

Гавриламен салыстырғанда Челкаш оның қасында әлде қайда жоғары тұрған адам; ол ақылды, кең пейілді, әрі өжет жан. Оның өмірге көзқарасы да Гавриладан өзгеше, ол ақшаға, дүние мүлікке табынбайды. Гаврила сияқты, қалтыраған саран емес. Челкаш дүние жинауды ойламайды. Еркін өмір сүруге құштар. Ол ұрлықпен ақша табады да, тапқанын қолма-қол шашып жібереді. Ақша оған ішу, көңіл көтеру үшін, біреуді сыйлау үшін ғана керек.

Челкаш еңбектен мүлдем қол үзген алам...

М. Горький әңгімесінің кіріспесінде теңіз жағасындағы қала өмірін суреттей келіп, Гавриланың жеке меншікшілдік психологиясын әшкере ете отырып, келешегі үмітсіз, өмірден сырылып шыққан жалаңаяқтардың бейнесін суреттей отырып, капиталистік құрылыстың барлық сұмдық, зұлымдығын шыншылдықпен сипаттап көрсетеді.

“Челкашты” тұңғыш қазақ тіліне аударған – Абайдың баласы Тұрағұл (1876-1934). Тұрағұл аудармасы 1925 жылы Семейде шығып тұрған, “Таң” журналының 3-4 сандарында жарияланған.

Тұрағұлды аса жақсы білетін Рақымжан Мамырқазов өз естелігінде: “Максим Горькийдің “Челкашын”, “Ақсақ

Темірмен айтысатын ананың созі” дейтін әңгімелерін және бір орыс жазушысының “Мен өмірге жерікпін” дейтін әңгімесін Тұрағұл қазақ тіліне аударған”, – дейді.

Тұрағұл аудармаларынан баспасөз бетіне шыққан әзірге мәлімі – “Челкаш” әңгімесі.

М. Горькийдің “Челкаш” әңгімесі тұңғыш рет 1895 жылы “Русское богатство” журналында жарияланған. Ал “Русское богатство” журналы сол заманда Семей кітапханасы ашырып тұрған. Ал Абай “Челкаш” әңгімесі басылып шыққаннан кейін тоғыз жылдан соң дүниеден қайтты. Сондықтан “Русское богатство” журналында шыққан М. Горькийдің әңгімесін Абай оқыған деп жорамал жасауымызға әбден болады.

90-жылдары М. Горький бүкіл әлемге әйгілі болған жазушы. Россияда 1898 жылдан бастап, бес жыл ішінде М. Горький әңгімелер жинағының екі томы, ол кезде болып көрмеген үлкен тиражбен – бес жүз мың дана болып басылып шықты. Сол сияқты оның атак даңқы бүкіл дүние жүзіне де гез әйгілі болып, кітаптары шетелдерде бірнеше мәртебе басылды. Мысалы, Германияда, 1902 жылы Горький шығармалары Берлинде, Лейпцигте бес томдық болып қатар басылып шықты. “На дне” атты пьесасы екі жылға тоқтамайтын уақыт ішінде Берлинде 200 рет қойылды, сол сияқты Лондонда және басқа қалаларда көрсетіліп жатты. 1900 жылдың басында шетелдің өзінде ғана Горькийге арналған 100 деген үлкен кітаптар шықты.

Ендеше, сол кезде оншама әйгілі бола қоймаған орыс жазушыларын оқыған, білген Абайдың атағы бүкіл жер жүзін жаңғырықтырған Максим Горькийді білмеуі тіпті мүмкін емес.

Бұл – Абайтану ғылымы саласында еңбек етіп жүрген әдебиетшілердің зертейтін мәселесі.

“Челкаш” әңгімесі қазақ тілінде 1925 жылы басылғанымен, оның алғашқы аударылуы Абайдың көзі тірі кезінде болуы мүмкін.

Абай орыс әдебиетінен үлгі-өнеге алып, танысуды ұлы Пушкиннен бастаса, оның шәкірттерінің социалистік реализм әдебиетінің негізін салушы Максим Горькийді ең алдымен тануы – данышпан Абай бастап берген дәстүрдің оған әрі ілгері дамып үздіксіз өркендеуінің тамаша айғағы.

“Семей таңы”, 23 наурыз 1968 жыл.

УӘЙІС АҚЫННЫҢ ШЫҒАРМАЛАР ЖИНАҒЫ ЖАЙЫНДА

Абайдың талантты ақын шәкірттерінің бірі, сегіз қырлы өнерпаз Уәйіс Шоңдыбаев (1873-1925) туралы “Семей таңы” газетінде “Уәйіс ақын және оның әдеби мұрасы жайында” (1983 ж., № 244) атты көлемді мақала жарияланған болатын. Ол мақалада ақын дүниеден қайтқаннан (1925) бері, 58 жыл бойы белгісіз боп келген, Уәйістің өз қолымен жазылған олеңдерінің 1983 жылы ғана табылу тарихы, жазылған уақыты, тақырыбы, идеялық мазмұны баяндалған.

Уәйістің жаңадан табылған қолжазбасында ақынның 1916 жылдан бастап 1921 жылға дейінгі жазған өлең-жырлары жинақталған. Ақынның бұл өлең-жырлары түгелдей тарихи, саяси-әлеуметтік мәселелерге арналған, революцияшыл рухта жазылған шыншыл шығармалар. Қазақ еңбекшілері тек орыс пролетариатымен одақтасып күреске шыққанда ғана жеңіске жетіп, империалистік езгіден, феодал-байлардың құлдығынан құтылатынына сенген интернационалист ақын Уәйіс “Бірлес, елім!” деген өлеңін жазып (1916), халыққа жар салған. Қазақ ақындарының ішінде В. И. Ленинді тұңғыш жырлаған — (1916) Уәйіс Шоңдыбаев.

Уәйістің ақындық өмір сапарының қорытындысы сияқты үлкен шығармасы — “Тартыстың табысы” атты тарихи поэмасы. Ақын бұл шығармасында 1914 жылы басталған бірінші дүниежүзілік империалистік соғыстан бастап, Ұлы Октябрь революциясының жеңісіне дейінгі тарихи уақиғаны суреттейді. 1921 жылы жазған бұл поэмасын ақын былай аяқтайды:

Мұқтаждық, қапалық жоқ енді бізге,
Кең заман нұр төгілген келді, бізге.
Жалмауыз, арсыз, залым бәрі құрып,
Орнады ошпес қызық қоңілімізге.

Ленин бастап айтқанын елім қостап,
Көрмеген теңдікті алдық өмірімізде,
Коп жаса, коп рақмет, Ленин сабаз
Дәрежең үстем болсын жер жүзінде!

Уәйіс ақынның әзірге табылған шығармалары бныл. 1967 жылы, “Жазушы” баспасы арқылы жинақ болып тұңғыш рет жарық көрмек.

Уәйістің қолымызда бар шығармаларын баспаға әзірлеу кезінде архивтерді де қарастырып, біраз жұмыс жүргізген едік. Ол жұмысымыз нәтижесіз болған жоқ. Қазақ ССР Ғылым академиясы Орталық ғылыми кітапханасының қорында сақтаулы қолжазбалар ішінен Уәйістің біздің қолымызда жоқ шығармалары табылды. Ол табылған шығармалар: “Шыңғыстау”, “Бір қызға”, “Бір қыздың оқиғасы” атты Уәйістің өлең-жырлары. Кітапхана қорындағы тағы бір қолжазбада: “Ағыбай”, “Жошы ханның” әңгімелерін өлеңге аударған, ескіше Дағанды елі, Уәйіс ақындық, әншілік атағын алған... шамасы 1900 жылдардың бас кезінде (қазір. Шұбартау ауданы, Алматы облысы). Уәйістен жазып алған, Алматы қаласында, Красин көшесі 48-үйде тұрушы Әміре Ыспанұлы. 28.VII 36”, – деп жазылған. Бұл жазбаның ішінде “Жошы-Алаша хан” деген дастан сақталған да. “Ағыбай” атты шығарма жоқ болып шықты.

Сойтіп, Уәйістің “Жазушы” баспасынан шығатын жинағына архивтен табылған: “Шыңғыстау” өлеңі, “Бір қыздың оқиғасы”, “Жошы-Алаша хан” дастандары қосылды. “Бір қыздың оқиғасы” атты дастан белгілі “Қырық уәзір” хикаясынан алынған шағын үзінді. Біздің қолымызда соңғы кезде табылған “Қырық уәзір” хикаясының өлеңмен жазылған, көлемі 1500-жолдан астам көшірме қолжазбасы бар. Бұл қолжазба Уәйіс қолжазбасынан көшірілді делінген.

“Жошы-Алаша хан” дастанының оқиғасы әйгілі “Ақсақ құлан – Жошы хан” аңыз әңгімесімен ұштасып жатады. Уәйіс бұл дастанында Абайдың “Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы” деген тарихи еңбегінде айтылатын Алаша хан (Ахмет) образын алып, өзінің аңыз-дастанының кейіпкері ретінде суреттеген.

Уәйістің бұл шығармалары жайында жинақта толық түсіндірме берілген.

Уәйіс ақынның тұңғыш жарық көргелі отырған шығармалар жинағының баспа орнына әзірленіп берілген жайы осындай. Ақын кітабы көркем безендіріліп, шығармалары шетінемей, толық басылып, сапалы болып шығуына баспа орны ерекше көңіл бөлер деп сенеміз.

Абайдың ақындық дәстүрін оның талантты ақын шәкірті ретінде, Абай бастаған жаңа бағытта оркендетіп, дамытушылардың бірі – Уәйіс шығармаларының абайтану тарихында алатын орны ерекше болмақ.

“ТӘУКЕ - ЖІКІБАЙ” ПОЭМАСЫ

Біздің қолымызда бұл поэманың екі қолжазба нұсқасы бар. Біреуі – Қаскен (Нұрқасым) ақынның (1901-1979) араб әрпімен жазған қолжазбасы. Қаскен белгілі халық ақыны. Төлеу Кобдікұлының (1874-1954) баласы. Қаскеннің қолжазбасында поэма бастан аяқ толық жазылған. Қаскен бұл қолжазбасын, 1968 жылы наурыздың 20-сы күні маған әкеліп тапсырған болатын.

“Тәуке – Жікібай” поэмасын жазған адам – Абайдың талантты ақын шәкірттерінің бірі, әрі әйгілі әнші, композитор – Уәйіс Шондыбайұлы (1873-1925).

Поэмада суреттеліп, баяндалатын уақиғаның дәл шындық тарихын жақсы білетін Төлеу ақын 1950 жылы маған толық айтып берген еді. Поэманың бас кейіпкерінің бірі – Жікібай батыр (1874-1931). Төлеумен де, Уәйіспен де аталас ағайын және екі ақынмен замандас, құрдас адам болған. Төлеу мен Жікібай Керей ішінде Қосай деген аталан. Қосайдан: Нұралы, Байсейіт, Майемер, Қасқа және Сарыбай. Бұларды – бес Қосай деп атайды. Соның ішінде Жікібай – Қасқадан, Төлеу – Сарыбайдан тарайды.

Қосайдың інісі – Бекназар. Бекназардан: Шақантай, Қожагелді, Қойлыбай, Малдыбай және Матақ. Уәйіс – Бекназар, оның ішінде – Қожагелді. Сөйтіп, Жікібай Уәйіспен де аталас ағайын болады. Керей мен Тобықты ежелден көрші, жапсарлас отыратын ел (қазіргі Абай, Шұбартау аудандары). Ерте кезде бірде тату, бірде араз болып, барымталасын та жатады. Екі елдің арасында болған сондай бір барымта оқиғасы – “Тәуке мен Жікібай” поэмасында суреттелген. Поэмада баяндалған оқиға өмірде болған шындық. Поэмада аттары аталатындардың бәрі де Тобықты мен Керейдің белгілі адамдары.

Арап Абралы батасы – Тобықты ішінде Сақ Тоғалақ елінің ру басы адамы және белгілі Оразбай байдың (“Абай жолы” романындағы Оразбай) қызын алған күйеуі. Ыбырай – Араптың жақын туысқаны, тілге шешен, пысық, атқамінер болған адам. Басқа елде артық-ауыс атасысы, дау таласы болса Арап Ыбырайды жұмсап отырған. Сондай бір атасысы Семіз найман Серікбай байдың ауылында және Керейде Қасқа ауылында болып, сол дауды қууға, Арап Ыбырайды аттандырады. Бұл оқиға 1909 жылы мамыр айында болады. Серікбай ауылындағы дауын реттеген соң, Ыбырай енді Керейдегі, Қасқа ауылындағы атасысын қуып, ауылдың басты адамы Демесінге келеді. Ыбырай қуып келген дауын айтып,

аласымды алып бер деп, Демесінге өктемдік мінез көрсете сөйлейді. Демесін оған: “Ел қазір жаппай жайлауға көшіп жатыр, кімнің қайда екенін біліп болмайды, бас қосып сойлесетін уақыт емес. Екі ел жайлауда бас қосамыз ғой, қазір қайтесің” — дейді. Ыбырай оған шамданып, Демесінге тіл тигізеді. Қатты ашуланған Демесін, Ыбырайды сабап, аяқ-қолын кісендетіп, байлатып тастайды да, Ыбырайдың атын еріп келген жолдасына беріп, еліңе сәлем айт деп қайтарып жібереді.

Екі ел Баканас, Көксенгір, Шорқашқан, Қаршығалы, Жауыртағы деп аталатын жайлауларына көшіп келіп, жайғасқан соң, Демесін, адамын алып кетсін деп кісі салады. Тобықтыдан Арап бастатқан бес кісі келген соң, Демесін оларға: “Мен Ыбырайды кісендеп едім, енді қолдарыңа табыс қылдым. Ал енді атсаң да, шапсаң да бес болыс тобықты, ықтиярың” — дейді. Арап ол жерде дау қотермей, Ыбырайды алып қайтады.

Жаздай жайлауда қорші отырған екі елдің арасында ешқандай дау-жанжал болмайды. Күзді күні екі ел оз қыстауларына қарай айырыла кошеді. Демесін мен Жікібай ауылдары Бабаң өзені деген күзектеріне барып қонады.

Сол жылы Ақмолада айдауда жүрген жерінен Тәуке қашып келіп, жасырынып жүреді. Бұл туралы Ақмола губернаторының Семей губернаторына 1909 жылы жолдаған хатында былай делінген:

“Семипа.латинскому Губернатору.

Административно высланный в Омский уезд, киргиз Семипа.латинского уезда, Чаганской волости, Тауке Мустафин 12 сего февраля, похитив жену киргиза Жмамгельдина и лошадь с санями, неизвестно куда скрылся.

Сообщая об этом, прошу распоряжения Вашего Превосходительства о производстве розыска Мустафина.

Губернатор: подпись.

Советник: подпись.

Делопроизводитель: подпись ”

Арап Тәукені шақыртып алып: “Керейдің ызасы өтті. Ыбырайды кісендеп әкеп қолымызға берді. Сен енді Керейді бір шауып бер. Елің үшін туыпсың, елің үшін күйесің. Кісі өлтірсең де бес болыс тобықты қотереміз, сені орысқа ұстап бермейміз” — деп қасына 70 жігіт қосып, Тәукені Керейге аттандырады.

Тәукенің Керейді қалай шапқаны, Жікібайдың Кокбесті атын атып өлтіріп, оның өзін оққа ұшырғаны, Керейдің 300 жылқысын айдап әкеткені поэмада суреттеліп жазылған.

Осы оқиғаның аяғы немен тынғанын Төлеу ақын былайша баяндайды:

— Керейден Семей губернаторына бес кісі жіберілді. Олар ел шапты, кісі атты деп арыз апарды. Қаладан доктормен келіп, Жікібайдың денесіне дарыған мылтықтың бытырасын алып, оны емдеп, ауылда бес күн болды. Ақты жасап, Семейге қайтып барған соң. Семейден 25 солдат шығып. Арап, Тәуке бастатқан тобықтының 22 адамын тұтқынға алды. Келер жылы екі ел Сергиопольде бас қосып бітісті. Тобықты Керейден алған 300 жылқыны қайтарды және Көкбесті аттын орнына 10 түйенің құнын төледі. Сойтіп, тұтқындағы адамдарын шығарып алды. Ол уақытта екі ел өздері бітиссе, сол орны арызды қайтарып беретін” — делі Төлеу Кобдіков.

“Тәуке — Жікібай” поэмасындағы Тәуке мен әйелдің диалогында аттары аталатын адамдардың бәрі өмірде болған белгілі адамдар: Есентай, Ыспан қажы (Оразбайдың інісі), Медеу (Оразбайдың баласы) — Тобықтының байлары Шәкәрім (Құдайбердіұлы), Көкбай ақын (Жанатайұлы), Тұрағұл (Абайдың баласы) — белгілі ақын, жазушылар. Қалқаман, Кебек — “Қалқаман—Мамыр”, “Еңлік—Кебек” поэмаларының бас кейіпкерлері. “Не маңғаз азаматың Сібір кеткен” дегенде, Базаралы бастатқан Жігітек руының (тобықты) 17 адамын Құнанбайдың Сібірге айдатқанын айтқан. (“Абай жолы” романында жазылған). Арап, Ыбырай, Жікібай, Демесін туралы жоғарыда толық айттық. Тағы поэмада аталатын: Саңмұрын, Таңлар — Тәукенің арғы аталары. Саптаяқ — Тәукенің үлкен әкесі. Жобалай, Қосай — Жікібайдың арғы аталары.

Енді Тәуке туралы қысқаша болса да, айта кету керек. Тәуке тобықты — Мәмбетейі. Мәмбетей ішінде Қарамырза. Тәукенің әкесі — Мұстафа. Тәуке туралы архивте көп мағлұматтар сақталған. Тәукенің әкесі Мұстафа Саптаяқов 1892 жылы 10 жылға — Үркітке (Иркутск) айдалған. Айдауға кеткенде, баласы Тәукені өзімен бірге әкетеді. Мұстафа мен Тәуке айдаудан 1902 жылы қайтады. 1906 жылғы архив докуменгінде Тәуке 28 жаста деген. Әкесімен бірге айдауға кеткен кезде Тәуке 14 жаста болған. Айдаудан қайтып келген жылы Тәуке 24 жаста. Олай болса, Тәуке 1878 жылы туған.

Архивте Тәукенің Ақмолаға жер аударылғаны да айтылады. Енді бір архив докуменгінде: “Танибердин, будучи волостным управителем Чингизской волости в 1911 году, организовал, совместно с белым киргизом Чаганской волости Тауке Мустафином, шайку скотокралов которая безнаказано грабита мирное население уезда — дейді. Уәйістің поэмасында суреттелген оқиға дәл осы кезде болған. Тәукенің тағы бір

уақиғасы туралы архив документінде де былай деп жазылған: "...шайка эта в июле месяца 1912 года, совершала ряд вооруженных разбоев – обозов следовавших из Куяндийской ярмарки в Сергиополь, в том числе работников купца Капальского Маги-Ахмет Апсатарова и затем киргиза Каркаралинского уезда Хусаина Молдаханова... дело это в 1914 году было слушано Ташкентской Судебной Палатой в г. Сергиополе и некоторые из обвиняемых – в том числе Мустафин были осуждены в каторжные работы..." (ЦГА Каз.ССР. фонд 15, опись 1, дело 648).

Сойтіп, Тәуке 1912 жылы тұтқынға алынып, 1914 жылы сотталған.

Тәуке оқиғасы 1935 жылы шыққан Ілияс Жансүгіровтің "Жолдастар" романында суреттеліп жазылған. Және осы уақиғаға байланысты жазылған поэмала келтірілген.

"Тәуке–Жікібай" поэмасына байланысты Тәуке туралы қысқаша мағлұмат осы. Тәуке 1928 жылы туған жерінде қайтыс болған. (Саржал, Абай ауданы, Семей облысы).

Біздің қолымыздағы екінші қолжазба ертеректе араб әрпімен жазылған. Қолжазба Шұбартау ауданында тұратын 83 жастағы Төлеутаев Қалинаскар ақсақалдың қолында сақталып келген. Қолжазбаны 1983 жылы қазан айында Майдан Құрмашев бізге тапсырған. Қолжазба қатты тозып, жыртылған. Поэманың басынан бастап 112 жол өлеңі ғана оқуға болатын күйде сақталған. Бұл қолжазбаны Қаскен Төлеуұлының қолжазбасымен салыстырып карағанда, сөзінде мазмұнында айырмашылық жоқ. Екі қолжазбаның да түпкі неізі бір скені анық байқалады.

"Тәуке–Жікібай" поэмасы Қаскеннің қолжазбасы бойынша берілді.

"Тәуке–Жікібай" поэмасы 1909-1910 жылдары жазылған. Сол жылдардан бастап ауыздан ауызға көшіп жатталып және қолжазбадан қолжазбаға көшіріліп елге кең тараған, КСРО Ғылым академиясының қазақстандық филиалы 1942 жылы бастырып шығарған "Айтыс" кітабында ("Айтыс өлеңдер жинағы, 1 том) "Тәуке–Жікібай" поэмасы "Тәуке мен келіншек" деген атпен жарияланды. Кітапта шығарманың авторы көрсетілмеген, ешқандай түсінік берілмеген. Жинақта жарияланған "Тәуке мен келіншектің" "Тәуке–Жікібай" поэмасынан ешбір өзгешелігі жоқ, мазмұны бірдей. Жинақта кейбір жеке сөздер, өлең жолдары ғана дұрыс басылмаған. Мысалы поэмала:

Екі елдің егер болған таласында,
Тобықты Керей менен арасында,

– деп дұрыс жазылған өлең жолдары, “Айтыс” кітабында:

Екі елдің егес болған арасында,
Тобықты Керей менен баласында (?)

– деп қате басылған.

Поэмада:

Астында Құласерек тұмарланған,
Мені де көрген жігіт құмарланған.
Мырзамыз таң алдында малдан келіп,
Төсектен жана тұрдым жұмарланған.

– деген өлеңнің соңғы екі жолы “Айтыс” кітабында:

Жас жігіт таң сәриден қайдан жүрсін,
Жүретін солай еді ұры аңдыған,

– деп, бұрмаланып басылған.

Поэмада:

Мылтықты гүс-түс жақтан атқаннан сон
Түзетті Шорқашқанға жылқы бетті,

– деген өлеңнің екінші жолы “Айтыс” кітабында:

Түзеліп сұры қашқан жылқы кетті, – деп мүлдем қате басылған. “Шорқашқан” деген жер аты екенін білмегендіктен, – “сұры қашқан жылқы” деп “түзетілген”. Осындай аздаған кемшілік кездескені болмаса. “Айтыс” жинағында поэманың оқиға мазмұны бастанаяқ түгел сақталып, дұрыс басылған.

Қазақ ССР Ғылым академиясы М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты 1964 жылы шығарған “Айтыс” кітабының бірінші томында поэма тағы “Тәуке мен келіншек” деп аталып басылған. “1942 жылғы басылымда “Тәуке мен келіншек” 192 жол өлең болса, 1964 жылғы кітапта мүлдем қысқартылып, 80-ақ жол өлең басылған яғни поэмада Тәуке мен келіншектің диалог-өлеңі ғана берілген. Соның өзінде он екі қате кеткен. Берілген түсінікте Тәукенің “жақын аралас болған ақынының бірі Шашубай көрінеді, бұл айтыс өлеңді Шашубай сияқты жолдас ақындарының шығаруы ықтимал”, – деген. Осының бәрі – байыбына бармай, ешбір дәлелсіз, негізсіз, ойжота айтылған күр жалаң сөз. Түсінікте: “Тәуке 1924 жылы 60-тан асып өлген деген Тәуке 1924 жылы өлсе, онда 60-тан аспайды, 46 жасында өлген болады. Архив

құжатында Тәукенің 1878 жылы туғаны көрсетілген. Оның 1928 жылы өлгенін жоғарыда айттық.

Енді бір жылдан кейін, 1965 жылы ҚР ССР Ғылым академиясы М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты “Айтыс” жинағының бірінші томын тағы басып шығарды. Бұл жинақта “Тәуке мен келіншектің” айтысын сәл ғана өзгертіп, “Тәуке батыр мен келіншек” деп атап, жариялады. Бұл басылымдағы “жаналық”, поэма былай басталады: “Тобықтының Абайын ұрыпсын деп, Керей руынан барымта алмақ болып, Тәуке аттанады” (503 бет).

Керейлерден таяқ жеп жүрген Абайы кім екенін өлеңнің төрінші шумағына берілген түсініктен анық көреміз:

Түбінде Жауыр таудың (?) бір табысбақ,
Тобықты Керей менен жылқы атыспақ
Тал түсте(?) Ыбырайды байлағаны
Сол енді(?) қозғау болды ел шабыспақ

“Ыбырай – Абай Құнанбаев” – деп түсінік берілген (504-бет). Бұндай шектен шыққан орескелдікке не деуге болады?! Осы өлең өзгертіліп, тағы қайталанып:

Апыр-ай, сол-ақ еді ойлағаным(?)
Баспа ғып қарауылдан бойлағаным(?)
Сол енді егес болды ел шабыспақ,
Демесін Ыбырайды байлағаны(?).

— деп басылған.

Бұл жинақта басылған нұсқасында көп өлең жолдары қисынсыз өзгертілген. Үйлес ұйқастары бұзылған, қысқасы, өлеңдік сапасы нашар. Бірер мысал келтірейік:

Сайланып атқа міндік кәрі мен шал,
Керейді бір шабуға ойланып қал
Аруағы тобықты атам жар болсын деп.
Сол күні жетпісіне мен болдым жар (?)
...Салдуар (?), Сорқашқанға (?) салық, салып
Санбуыр (?) Танатардың туын байлап ...

“Соңғы жинаққа енгізіліп отырған “Тәуке батыр мен келіншек” айтысы алдыңғы аталған нұсқалардан толық (?). Бұл нұсқаны 1963 жылы тапсырған Әндіжанов Көпбай. Көпбайдың аузынан жазып алып, әуенін нотаға түсірген Әдебиет және өнер институтының музыка бөлімінің ғылыми

қызметкері Т. Бекхожина. Айтыс нұсқасы қолжазба және текстология бөлімінде сақтаулы” — делінген.

Шығарманың С. Мұқанов пен Е.Ысмайылов жинап бастырған (1942) дұрыс сақталған нұсқасы бола тұрып, 1965 жылғы сапасыз, нашар нұсқасының басылып шығуы түсініксіз.

* * *

“Тәуке-Жікібай” поэмасын айтыс жанрына жатқызып, “Айтыс” кітабына кіргізіп жариялаудың да себебі түсініксіз. Поэманың оқиғасы кейіпкердің — Тәукенің атынан баяндалып жырланғандықтан, кейбір адам Тәукенің өзін ақын деп және поэманың авторы да Тәуке деп түсінуі мүмкін. Сол сияқты поэмадағы Тәуке мен келіншектің диалогын екі ақынның шын айтысы деп түсінуі де мүмкін нәрсе. Шынында Тәуке де, Жікібайдың келіншегі де (аты Бықия) ақын болмаған адамдар.

Поэманың авторы Уәйіс ақынның оқиға кейіпкерін — Тәукенің атынан баяндап жырлауы ақындардың көркем шығармада қолданатын тәсілі (художественный прием) болады.

Тәукенің 1912 жылы ұсталып, Аягөз (Сергиополь) түрмесінде жатқан кезін суреттеуге арналып жазылған тағы бір поэма бар. Бұл дастанды да “Қазақ әдебиеті” газетіне ұсынып отырмыз. Ол дастанды жазған — Әріп ақын.

ТӘУКЕ - ЖІКІБАЙ

Екі елдің егер болған таласында,
Тобықты Керейменен арасында.
Тал түсте “Абылайлап!” елге шаптық,
Бабаңның ұзын аққан саласында.

Аттандық жетпіс кісі Тоғалақтан,
Жел сөздің қормегенге бәрі мақтан.
Ел шауып, кісі өлтірсең қорықпа деп,
Батаны берді Арап бергі жақтан.

Аттандық жиылысып кәрі мен жас,
Керейді бір шаппаққа ойланып қас.
Аруағы Тобықтының жар болсын деп,
Сол жерде жетпісіне мен болдым бас.

Жетпіс бір жолға түстік “а, құдайлап”,
Келеміз әнге салып күліп, ойнап.
Тосқауыл Шорқашқанға салық салып,
Саңмұрын, Таңатардың туын байлап.

Түбінде Жауыртағы бір табыспақ,
Тобықты Керей менен жылқы алыспақ.
Демесін Ыбырайды байлағаны
Қозғалып, себеп болды ел шабыспақ.

Керей де малын бағып сақтаныпты,
Сайманын қару-жарақ сақтаныпты.
Келетін Тобықтының жолын тосып,
Жер шалып кешуідеп аттаныпты.

Сол күні қайтқан екен жерін шалып,
Бозбала дамыл алмай жүрген талып.
Жапқанда ел жадағай араластық,
Талай ер жаза соқты қапы қалып.

Бабаңның ел қоныпты сағасына,
Қатың ел жықы салған саласына.
Өткелі мәлім емес ай қараңғы
Ауылдың бара алмадық қарасына.

Сол жерде жаппақ болдық атты байлап,
Жігіттен жиырма бірді алдым сайлап.

Таң ата сол арадан шаппақ болдық
Көтерсе жастың жолын құдай-айлап

Бозбала ұйықтамаған бәрі сергек,
Лүпілдеп қозғалады жүрек тербеп.
Шетінен бәрі балуан болушы еді,
Корсетет мына керей қандай өрнек.

Талтүсте елге шаппақ үлкен қауіп,
Алмасаң өте қиын ақыл тауып
Бос болса өткел аузын байқайын деп
Жүгіртіп өткеліне келдім шауып.

Өткелге жетіп келдім шалайын деп,
Бос болса өткел аузын алайын деп..
Ауылдан бір қарайған жаяу шықты,
Өзіне тура жүрдім барайын деп.

Қолына құман алған бір жас қатын,
Таниды білген адам ердің затын.
Өзіне жөн сұрауға қарсы жүрдім,
Тұрмайды астымдағы мінген атым.

Тәуке:

Таң атып Күншығыстан қылаңдаған,
Астымда Құласерек бұлаңдаған
Жамылып қара шапан, құмған алып,
Ел тұрмай петкен жансың сылаңдаған?

Бықия:

Астында Құласерек тұмарланған,
Мені де көрген жігіт құмарланған.
Мырзамыз таң алдында малдан келіп,
Төсектен жана гүрдым жұмарланған.

Тәуке:

Кез болдың қарсы алдымнан қызыл түлкі,
Шашылмас ерегесе кімнің мүлкі.
Келіп ем ауыл жөнін сұрайын деп,
Кімдікі осы алдымда жатқан жылқы?

Бықия:

Кім еді ойлағанын көңілге алған,
Болады кімге она мына жалған.

Жікібай күйеуімнің аты болар,
Атамыз қажы дейді Меке барған.

Тәуке:

Батырдың сол-ақ, елі ойлағаны,
Баспа ғып карауылдап байлағаны.
Есімнен тірі күнде кетер емес,
Демесін Ыбыраиды байлағаны.

Бықия:

Еліме жап-жай жатқан салма шатақ,
Тұр ма екен жаудан қорқып малын матап.
Аңғалсақ батырсынғап жан екенсің,
Кеткейсің, кім болсаң да атыңды атап

Тәуке:

Екі елдің егер болған ерегесі,
Мұндайда ердің қозар делебесі.
Сұрасаң батыр Тәуке менің атым,
Ту алған Саптыаяқтың немересі.

Бықия:

Батыр-ау, құмар едім дабысыңа,
Талтүсте қалың елге шабасың ба.
Жазықсыз Ақмолаға жер аударған,
Жүрмісің Тобықтының намысына?

Тәуке:

Тастаман ауылыңа тағалы тай,
Жылқы алсам найза қағып көңілім жай.
Жазықсыз Ақмолаға жер аударса,
Оз оғы Тобықтының өзіне май.

Бықия:

Атыңа үкі, тұмар тағып жүрсің,
Көрінсе елде сұлу бағып жүрсің.
Май болса Тобықтының атқан оғы,
Жоламай орыс көрсең неғын жүрсің?

Тәуке:

Ызғарлы көрінеді созің суық,
Жасымнан түзде өсіпін, үйде туып
Арғымақ біздеі ерге қиын ба екен,
Салдықпен жүріп кеттім дүние қуып.

Бьқия:

Мәз болма барымтаны күнде қуып
Іздемес елің сені туганым деп.
Келдің-ау Ақмоладан елді қимай,
Кіндік кесіп, кірімді жуғаным деп.

Тәуке:

Есентай, Ыснан қажы – екі арысым,
Қазақтың көріп еді сан жарысын
Солардың қағарында мен де жүрмін,
Алашқа жібермес деп оз намысын.

Бьқия:

Мәз болма барымтаны күнде қуып,
Қалмасын бұл сөзіме соқпаң суып.
Іздер деп елің сені ойламаймын
Тобықты болатұғын малға жуық.

Тәуке:

Онерді көрсетермін осы жолда,
Қос ауыз винчестрмен жүрген қолда
Шәкәрім, Медеу, Арап даңқы шыққан,
Тұрағұл, себеп табар Қокбай молда

Бьқия:

Батырым, адамыңды арқаланба,
Сөзіме ашуланып шалқаланба.
Еліңнің ескі тегі жаман еді,
Білесің не ғып еді Қалқаманға.

Жазылған сенің дөмің қиыр шеттен
Не маңғаз азаматың Сібір кеткен.
Талтүсте атқа байлап олтіріп ед,
Не жаза көріп еді ер Кебектен.

Айдатты Жігітекті оннан-бестен
Жазықсыз талай жанға жаза кескен
Тобықтың бір-біріне рақымсыз,
Батырым, санаң болса, кетпес естен.

Ел жиын бір-біріне қонған таяу,
Кермеде Көкбесті ат тұр, мырзам ояу.
Елің тап есің барла, батыр Тәуке,
Жазым боп бір жеріне гүсер қаяу.

Тәуке:

Бұл қатын не қылса да сөзбен жеңбек,
Бар мінін Тобықтының айтады өңдеп.
Жылқыға сырт айналып жүріп кеттім,
Құлағи, шын айтасың сөзің жөн деп.

Астымда Құласерек тісін егеп,
Қолтықтап көтере көр аруақ, жебеп.
Жігіттер, “Абылайлап!” жылқыға ти,
Тұрайын тосқауылда жалғыз бөгеп.

Тұрады тосқауылда жалғыз өзі,
Мұнартып түк қормей түр екі көзі.
Түтігіп киіміне аз сыймай тұр,
Қатынның сүйекке отіп айтқан сөзі.

Үйіне қатын барды бір-бір басып,
Аптықпай ұрғашыша асып-сасып.
Жікібай қатты ұйқыда жатыр екен,
Оятты әдеппенен бетін ашып.

“Әй, мырза, оянсаншы ұйқыңыздан,
Қорған жан қорқушы еді сыйқыңыздан.
Күніреніп “Абылайлап!” араласты,
Кісі көп осы күнде жылқыңыздан,

Бар ма еді Тәуке деген тобықтыда
Өзімен жөн сұрады жолықты да.
Бар мінін тобықтының айтып едім,
Жылқыға гиіп берді обықты да.

Бастығы батыр Тәуке Саптаяқтың,
Шауып жүр осы кезде бас-аяқтың.
Кермеге Көкбесті қойдым байлап,
Қолында кетпесін деп жеңсаяқтың”.

Жікібай түрегелді саскалақтап,
Ер салды Көкбесгіге саскалақтап.
О-дағы, “Жобалайлап!” атқа мінді,
Қорқатын ерің емес қашкалақтап.

Откелден қалың жылқы келіп өтті,
Қуғыншы араласып бірге жетті.
Мылықты түс-түс жақтан атқаннан соң,
Түзетті Шорқашқанға жылқы бетті.

Жылкыны бесеу айдап, қалдық, он бес,
Қуыншы беті қайтып сірә көнбес.
Кез келсе іліп тастап алғызбайды,
Жікібай жігіт екен өзім теңдес.

Көкбесті ат қуғандарға шалдырмайды,
Жылкыны айдаған жау қалдырмайды.
Қолында қос шашақты найзасы бар,
Кез келсе іліп тастап, алдырмайды.

Көкбесті ат тоқтамайды басын шайқап,
Найзадан батырың да шықты тайқап.
Кез келсе атын атып қалайын деп,
Қолға алып винчестрді тұрдым байқап.

Мылтықтың түсс қалдым оғын кезеп,
“О-дағы тоқтай қалды басын тежеп.
Тұсынан қос өкпесің басып салдым,
Мырзаның “жолы болар” келді кезі

Ат лоқып тоқтай қалды оқ тиген соң,
Суылдап өкпесінен қан сиген соң.
Атына жолдасының қарғып мінді,
Шыдатпас мал ашуы жан күйген соң.

Тағы да араласты “Жобалайлап!”,
Найзаға ер Қосайдың туын байлап.
Құтқарар еш адамды көрінбейді,
Енді өзін атайын деп тұрдым ойлап.

Жікібай ұран салып екпіндеткен,
Қайтпайды сірә тоқтап келген беттен!
Май күйрық қара санның шамасы деп,
Тағы да басып салдым қалың еттен.

Жығылды сол арада жерге атып,
Қып-қызыл боксе жағы қанға батып.
Босағар тірі жанды көрінбейді,
Құтылдық азар-мөзер мылтық атып.

Сол жерде қуғыншының қалған жері,
Жылкыны жау меңгеріп алған жері
Батырлық күшім асып алғаным жоқ,
Керейдің оққа ұшты-ау қайран ері.

Бәрі де еркек болды-ау — “Абылайлап!”,
Іріктеп үш жүз жылқы алдық айдап
Мал түгіл бас та жазым болып еді,
Атпасам Жікібайды оққа байлап.

“Қазақ әдебиеті”, 18 желтоқсан 1992 жыл.

ШОҚАННЫҢ ӨНЕРПАЗ ІНІСІ

Біз мәдениет тарихымызда мақтаныш ететін кесек тұлғаларды атағанда ең алдымен қазақ халқының ілгері даму жолындағы кошін орыс халқының озық мәдениетіне бастап, сол ұлы халықпен достыққа шақырып жар салған демократ — ағартушыларымыз, тұңғыш ғалымдарымыз, ұлы ақын жазушыларымыз — Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаевтарды атаймыз. Олардың есімі мен даңқы біздің совет заманында бүкіл елге әйгілі болып отыр.

Осы ұлы адамдарымыздың өз заманында өз орталарына еткен игі әсері жайында, олардан үлгі-өнеге алып өккен, ұстаз деп біліп жолын қуған жас талантты жастар жайында аз айтылып, арнаулы зерттеу жұмысы қолға алынбай келеді.

“Шәкіртсіз ғалым тұл”, — дейді Абай. Шоқан, Ыбырай, Абайлар тұл ғалым болған жоқ. Олардың да жолын қуып өнеге алған, өнер-білімге талпынған жастары болды. Олай болмағанда Шоқан, Ыбырай, Абайлардың ағартушылық еңбектері өз замандарында ешбір нәтиже бермеген деген жалған ұғым туар еді.

Біз бұл мақаламызда, қолда бар нақтылы деректерге сүйеніп, Мақы жайында айтпақпыз.

Мақы (Әбілмақыжан) Шыңғысұлы Уәлиханов 1845 жылы туған. Шоқанның екінші інісі. Мақының туған жері бұрынғы Кокшетау округі, Сырымбет тауындағы Уәлихановтардың мекен-жайы.

Шыңғыстың алты ұлы, алты қызы болған. Олардың ішінде оқығандары- атақты Шоқан, ағасы Шоқан оқитын Омбы қаласындағы қалет корпусын бітірген — Махмұт (Мұхаттадия) және Мақы Уәлихановтар.

Мақы бес жасқа шыққанда сүзекпен ауырып, сол ауыр науқастың салдарынан тілден айырылып мылқау болып қалады. 1858 жылы 11 майда 13 жасар мылқау баласы Мақыны әкесі Петербург қаласына алып барып, мылқауларды оқытып тәрбиелейтін арнаулы мектепке (училищеге) түсіреді. Қала тұрмысына жағтыққанша Мақының қасында Петербурге Шыңғыспен бірге барған Жолтабардың Мұқаны деген алам

болады. Мақы он екі жыл бойы ел бетін қормей, 1864 жылы 14 августа училищені бітіріп, қолынан мөрі тамған шебер суретші (художник) және басқа түрлі де қолөнерінің майталман маманы болып шығады.

Мылқаулар училищесінің оқыту, өнерге үйрету жүйесіндегі ұстаған бағыты – 3-4 жылдан әрі мектепте ұстамай қолдарынан келетін іс істеуге ориенталастыру болған. Ал, Мақы өзінің табиғи талантымен ерекше қабілеттілігінен училищеде дара көзге түседі. Сондықтан Мақының оқу оқып, өнер үйренуіне мектеп оқытушылары зер сала көңіл бөлген.

Өнерге барынша берілген Мақы училищеден алған білімін өз талантына сай санамай, ол оқу орнын бітірген соң өзінің ерік-тілегімен барып, Петербургтің Сурет өнері академиясында үш жылдай білім алды. Петербурге тоғыз жыл оқып, екі-үш жылдай сонда қызмет істеп, барлығы сол қалада он екі жыл тұрып, туған еліне оралғанда, Мақы сегіз қырлы өнерпаз, білімді, мәдениетті азамат болып қайтады.

Мақы оқу оқып жүрген жылдарында Петербуртта болған өзінің ағасы Шоқаннан ақыл алып тұрған. Шоқан өзінің сүйікті, талантты інісін орыстың белгілі өнер қайраткерлерімен таныстырып, оның өнерге үйренуіне, орыс мәдениетімен терең танысуына көп көңіл бөліп қамқорлық жасап отырған.

Шыңғыс 1860 жылы 6 июльде Петербургтегі баласы Шоқанға жазған хатында:

“Сүйікті ұлым Мұхаммед-Ханафия (Шоқан Қ.М) мен Әбіл-Мақыжанға (Мақы Қ.М) осы сәлем хатымызды жолдаймыз...

Есендік болса, Мақының портретін тезірек жібер, жалқаулық қылма. ... Мақы сізді сұрамай тани алды ма?” – дейді.

Шоқан 1860 жылы 9 августа Петербургтен әкесіне жазған жауап хатында:

“Мақыжан сау-сәлемат. Ол бұл күнде дачала тұралы”, – деп інісінің аман-есендігін хабарлайды.

Сол жылы 19 сентябрьде жазған хатында Шыңғыс тағы да екі баласына сағынышты хағын жолдай отырып, Шоқанға “Мен үшін Мақыжанның аузынан, тамағынан сүйгейсің! ... Мақының портретін тез жасатын жіберуді өтінем. Сен барғанда Мақы сұрамай таныды ма . жоқ па? Маған хабарла.” – дейді. Шоқан әкесінің екінші хатына 1860 жылы 4 ноябрьде қайтарған жауабында өзінің бір айдан кейін Петербургтен Париж қаласына (Францияға) аттанағынын айта келіп, Інісі Мақы туралы былай дейді:

“Мен әуел келгенде, келгенімді білшірін, қызметкерден хабар жібердім. Бір жақтан үйге келсем Мақыжанды кордім , ол мені таныды.

– Жүзінді ұмыттым. – деді. Оның есендігі жақсы, дерті

жок, ақша көп сұрайды “. Шоқан 1860 және 1864 жылдар Петербургта бірнеше айлап болған кездерінде, інісі Мақы ағасының қамқорлығын, тәлім-тәрбиесін көп көрген.

Шоқанның өзі әр жақты білімді ғалым болумен бірге қазақ мәдениеті тарихында тұңғыш суретші болғаны да мәлім. Ол Омбы кадет корпусында оқып жүрген жылдарында аулына демалысқа келген кездерінде өздерінің жайлау, қыстау көріністерін, туған жерінің табиғат бейнесін, аңшылық аспаптарын, көшпелі ауыл тұрмысын, хал-ахуалын көрнекті баяндайтын сурет салып жүрген.

Бес жасқа аяқ басқанда тілден айрылып, мылқау болып қалған Мақыны жас күнінен қызықтырған, оның көзімен көріп, ұғынып қоңіліне тоқығаны-ағасы Шоқанның осы суретшілік өнері еді.

Әрі зерек, әрі талантты, талапты інісі Мақының қолын өнерге жеткізіп, халқына пайдалы азамат болуын ойлап, оны Петербургтегі мылқауларды тәрбиелейтін мектепке түсіруге әкесіне кеңес берген Шоқан еді.

Дана ғалым Шоқанның сенімін Мақы ақтап шықты .

Мақы оқуын бітіріп еліне келген соң бірнеше жылдар бойы Батыс-Сибирь генерал-губернаторының соғыс губернаторы кеңселерінде іс жүргізуші (1866-1868 жылдары), тілмаштық қызметін атқарады. Ол кісімен ұғынысқанда ешбір үн шығармай саусақ арқылы қаріппен, ал саусақ қарпін білмейтіндермен орысша не қазақша жазу арқылы сөйлесетін болған.

Мақы орысша , қазақша мәнерлен жазуға соншама шебер екен. Шоқан өзінің еңбектерін інісі Мақыға көшіртіп жаздырып отырған. Мақы кеңсе қызметін атқарып жүрген кездерінде де өзінің негізгі мамандығы – суретшілік өнерінен қол үзбеген. Кейін кеңсе қызметін үзілді кесілді тастап, училищеден және Петербург Сурет өнер академиясында 2-3 жыл бойы белгілі орыс суретшілерінен үйренген өнер-білімін тотықтырмай өмір бойы сол жолда еңбек еткен.

Мақы көптеген сурет салып қалдырған художник. Ол – түрлі құрылыс жоспарын жасау, кесте сызу, ою оюға да шебер өнер иесі. Ағаш ісіне келгенде ағаштан түйін түйетін іскер, әшекейлі нәзік бұйымдар жасайтын, станоктардың тілін білетін, майталман зергер болған. Сағат жасау өнері де Мақының қолынан келген. Оның қолынан шыққан бір шеберлік жұмысы Омбы қаласында көрмеге қойылып, мақтау медаль алады. Баласы Ыдырыстың айтуы бойынша Мақының сурет салмайтын, не қол өнермен шұғылданбайтын бірде-бір күні болмаған. Ол кокек сағатты ағаштан ойып, жылан бейнесін де жасаған. Оның нақыштан жасаған өрнекті сандықшасы қазір туысқандарының қолында сақтаулы. Мақы өзінің

суретшілік өнерін де Шоканның дәстүрін қуған адам. Өнер-өнер үшін емес, өнеге үшін деп түсін сыншыл реализм бағытында болған суретші.

Мақының салған бірінші суретінің тақырыбы ауылдың атқа мінер болыс, биін, старшиналар мен шабармандарды, патша әкімдерін мысқылдауға арналған. Суретінің бірінде болыс, билердің алдында жағымпаздық жасап, ұры иттей жылмандаған шабармандардың ұсқыны бейнеленсе, енді бірінде алдарында шабармандар бәйек болатын, болыс билердің, енді өздерінің патша генерал-губернаторының алдында қол қусырып, құлдық ұрып жатқан үрейлі пішіндері бейнеленеді.

Мақының патша әкімдерінің халыққа жат, жексұрын, зұлымдық бейнелерін әшкерелейтін, бұл суреттері Абайдың ащы ажуа сатиралық өлеңдеріндегі (“Болыс болым мінеки”, “Мәз болады болысын” т.б) атқамінер, ру басшыларын көз алдыға өкелгендей. Абайдың замандас, құрдасы – Мақы ұлы ақынды сүйіп оқып, оның әдебиеттегі дәстүрін өз өнеріне өнеге деп білген.

Мақының өнері мен адамгершілік қасиетін қазақ және орыс қауымы сол кездің өзінде-ақ қалір тұтып, құрметтеген.

Шоканның замандас досы, бірге оқыған жолдасы, белгілі ғалым Г.Н. Потанин 1895 жылы Шоканның аулына барғанда, оның көзі тірі інілеріне ішіндегі ең білімді, мәдениеттісі осы Мақы деп бағалаған. Г.Н. Потанин Уәлихановтар аулына барған сапарын баян етіп жазғанда Мақымен кездескенін айта кетіп:

“Ол (Мақы Қ.М.) қыстыгүні Көкшетауға келген кездерінде орыс клубында оны ең сүйікті меймандай қарсы алады. Оның адамға аса жұғымды көпшілі мінезін, сыпайылық қасиетін қадірлейді оны жақын көреді”, – дейді. (Журнал “Русское богатство”, №8, август 1896 г., стр.76)

Мақының еңбектерін Москва этнография институтының, Ленинград, Омбы қалаларының архивтерінен қоруге болады.

Мақы 1916 жылы 22 февральда 71 жасында өз туған жерінде дүниеден қайтты.

Мақының баласы Ыдырыс 40 жыл бойы оқытушы болған. Ол 1960 жылы 77 жасында Алматы қаласында қайтыс болды. Профессор Есмағанбет Ысмаилов, марқұм ақын Жұмағали Сайындар бастауыш білімді осы Ыдырыстан алған Ыдырыстың баласы Шоға Ыдырысұлы Уәлихановтың (1932 жылы туған) қолында атасы Мақының мөнерлі жазулары, өз қолымен салған суреттері, өрнектері сақтаулы.

Шоға Ыдырысұлы Уәлиханов талантты жас сәулетші (архитектор) Шоға, белгілі мүсінші Хакімжан Наурызбаевпен бірігіп, Алматыда орнатылмақ Шоқан ескерткіштерінің

жобасын жасауға жарияланған жабық конкурске түсіп, төртінші комиссияның ұйғаруымен жүлде алып шықты. Шота — жас жазушы. Ол даңқты атасы Шоканның жастық шағына арналған пьеса жазды.

Газетте тұңғыш жарияланып отырған сурет — әзірге қолда бар Мақының бірден-бір бейнесі. Мақы бұл суретін өз көзі тірісінде туған қызы Бибиәсімға ескерткіш етіп берген (Бибиәсім Семей облысы, Ақсуат ауданында, 1943 жылы 75 жасында қайтыс болады).

Мақының суреті кейін Бибиәсімнің қызы — Мәймуненің қолында сақталған. Мәймуненің жолдасы — артист Райымхан Онербаев. Олар қазір де Ақсуат ауданында тұрады.

Мақының қалдырған мәдени мұраларын жинап, зерттеп, социалистік мәдениетіміздің қорына қосу — қазақ өнер қайраткерлерінің борышы.

Мақы Шыңғысұлы Уәлиханов қазақ мәдениет тарихынан орын алатын өнерпаз.

“Ертіс” 11.06.1963 жыл.

ХАЛЫҚТАР ДОСТЫҒЫНЫҢ ҰЛЫ ЖЫРШЫСЫ

Заманымыздың жалынды жыршысы, бүкіл әлемге аты әйгілі, даңқты халық ақыны Жамбылдың дүниеге келгеніне 125 жыл толатын мерекесін тойлауға көп ұлтты туысқан совет халқы әзірленіп жатыр.

Халық поэзиясының алыбы атаңған атақты ақын Жамбыл жырларының басты тақырыптарының бірі, идеялық арқауы халықтардың лениндік мызғымас берік достығы болды. Ақынның есімі мен өлең-жырларының бүкіл совет халқының, дүние жүзі еңбекшілерінің жүрегіне ерекше жақын, өзгеше ардақты болуының басты себебі де осынысында.

Жамбыл өзінің бүкіл саналы өмірін, өрен жүйрік ақындық өнерін халық игілігіне арнады. Еңбек елінің, арман-тілегін, сезім-сырын, мақсат-мұратын терең түсініп, жырлаған халықтың қамқор жырауының өмірі халық өмірімен, ақын тағдыры еңбекші ел тағдырымен, халық тарихымен біте қайнасып кетті.

“Жамбыл — менің жай атым, Халық — менің шын атым”, — дейтін ақын. Ғасырлар бойы бостандықты, бақытты өмірді көкөсп, жауыздыққа қарсы алысып, келешектегі күдер үзбей,

зор үмітпен қараған халықтың аңсаған ұлы арманына жететініне. халықтың мұқалмас жігеріне, қайтпас қайратына берік сенді:

Жердің шолін сел жуар,
Ердің кегін ер жуар.
Дауыл туса, бұлт қуар,
Жердегі жауды жұрт қуар,

— деп жырлаған еді ақын.

Ұлы Октябрь революциясының жеңісі арқасында арманына жетіп, сарғая күткен бақыт күні туып, Ленин туының шұғыласына боленген халқының салтанат-қуанышын:

Ленин туын қолға алған,
Қалың қайрат қозғалған
Жалшы кедей, досым-ай,
Күнде туды сен үшін,
Заң жасарды ел үшін,
Серпіле түс серпіле,
Бұрынғыдай жасымай!

— деп шабыттана шалқи жырлады.

Патшалы Россия империясының езгісінде ауыр азап шегіп, рухани қанау қыспағының зарын тартқан көп ұлттың, соның ішінде қазақ сахарасының хал-ахуалын көз алдынан өткізіп. “Туысқан ел” атты жырында ақын:

Қақты қанат жаңадан,
Кең даламда домбырам.
Қайта естілді ауылдан,
Жырлап Жамбыл салған ән.
Домбыра күйін келтіріп.
Ойға шомып толғанам.
Ойға шомып толғансам,
Көз алдымнан өтеді
Кешегі бір сұр заман.
Сұр заманда түн еді,
Ауылымның үстін торлаған,

— десе, енді совет заманында Коммунистік партияның лениндік ұлт саясатының жеңісі нәтижесінде бір-бірімен терезесі тең елге айналып, айнымас дос, айтырлмас бауыр болып, тағу-тәтті өмір сүріп салтанат құрған совет халқын:

Енді бүгін қарасам,
Айналам бақыт кең жатыр.
Бірімен бірі туысқан,
Қол ұстасқан ел жатыр.
Бақыттың әні асқақтап,
Құлаққа дауыс кеп жатыр.

— деп жыр етіп, мерейі үстем, көңілі көктем халықтар достығының жалынды жыршысы Жамбыл, гүл бақшадағы бұлбұлдай сайрады.

Адамзаттың аңсаған бақыт бақшасындай Ұлы Отан-анамыздың, ешбір жау төгеп бере алмайтын, құдірегі күш-қуаты, мызғымас беріктігі, совет халқының бір кісінің баласындай бауырлас, айырылмас достығында екенін масаттана жырлайды.

Бауырлас бір кісінің баласындай,
СССР - ел жасадық анасындай,
Ұлында огейі жоқ бәрі бірдей,
Бірге өскен жемісті алма ағашындай,
Отаным піскен бақша бақыт қонған,
Кілемдей елім жерім гүлге толған.
“Лап” десе, “Тап” берерлік жарағым сай,
Жау баспас аумағым бар темір қорған.

Жамбыл өзінің туған халқын қандай шексіз сүйсе, бүкіл советтік Отанымыздың әрбір халқын, әрбір ұлтын сондай сүйді. Ол нағыз интернационалшыл, нағыз халық ақыны, ізгі көңілді, адал жүректі гуманист. Оған совет халықтарының бәрі бірдей бауыр, туыс, адал, дос:

...Қаны қандас елім дос,
Украин, белорус
Менің ұлым сенікі,
Сенің, ұлың менікі,
Ер туған ұл елдікі,
Бақытты біздің жердікі,

— дейді Жәкен.

Жамбыл 1937 жылы Кавказға барған сапарында шетелдің бір жазушысымен кездескенін еске алып: Шетелдің бір жазушысы маған қарап былай деді: “Жамбыл мырза, Сіз жер бетінде құрластарыңыздың аз қалғандығына бақыттысыз ғой”,

Мен ол мырзана қарадым да, былай деп жауап бердім:

Сіз қателесесіз менің бақыттылығым қайта менің

күрдастарымның көпшілігінде, 172 миллион совет азаматтары менің күрдастарым. Олар да, мен де, менің бүкіл Отаным да өзіміздің нағыз өмір сүре бастағанымыз Ұлы Октябрь революциясының бергі жағы деп білеміз.

Жамбылға Ұлы Отанның әрбір азаматы ардақты, әрбір елі құрметті дос, кең байтақ Отанның әрбір аймағы, өлкесі қадірлі, қасиетті. Әрбір совет ақынымен сезім-сыры, қоңір-күйі бір, өлең-жыры үндес.

...Бақытты жыл, алтын күн нұр астында,
Сайраңдап ән қосады біздің халық,
Өлең, жыр аққу құстай тізбек тартса,
Артынан ереді күй кокті жарып.
...Ұлы Отан сансыз тілде үн қосады,
Бірігіп орыс, түрікмен, қазақ, тәжік

— деп совет дәуірінде халық әдебиеті мен көркем өнері халықтардың қатқисыз, айнымас берік достығының негізінде гүлденіп, шарықтап өскенін мақтан етеді. Туғаннан еңбек елімен біте қайнап, бірге өскен Жамбыл, ес біліп, ел танып қолына домбыра алып алғашқы ақындық сапарға шыққаннан бастап сзілген еңбекші халық мүддесін жырлады. Ежелден шыншыл ақын халық поэзиясының алыбы Жамбыл творчествосы біздің заманымызда социалистік реализм әдебиетінің онегелі үлгісінің жарқын бір айғағы болып, айдай әлемге танылды.

Жамбыл әрбір халықтың ұлттық мақтанышы болған адал ұлдарын, дана ақын-жазушыларын, халық бақыты үшін еңбек еткен ардагер қайраткерлерін қадір тұтып, оларға арнап достық жүрек-тен жыр тоқті.

...Жаксы сөздің иссін,
Ұйғаралман өлімге,
Олай болса Пушкинді —
“Тірі” деп керек сенуге!?

— деп орыс халқының данышпан ұлы ақының жырласа:

Украина елінің
Украин ұлының
Мен естідім жырлаған
Тарастайын бұлбұлын...

— деп тар заманда Тарас Шевченкоға күніренсе үн қосып, мұңдас болғанын жырлады. Екі ғасырдың күесі болған

Жамбыл “Тарас” атты өлеңінде Тарас арман еткен өмірді өз көзімен көріп, оның өсиетін соңғы ұрпақтары – көп ұлтты совет халқы бұлжытпай орындап отырғанын:

Жырың тарап оқылды,
Барлық халық тілінде.
Өлеңің ошпес жатталды
Қазақтың да елінде,

— деп жыр етті.

Грузия халқының кемеңгер ойшылы, дана ақыны Шота Руставелиге “Өмір жыры” атты өлеңін арнады

Максим Горький “XX ғасырдың Гомері” деп баға берген, Дағыстанның бұлбұлы Сулейман Стальский дүниеден қайтқанда, Жамбыл замандас, сырлас досының қазасына қатты қайғыры, егіле, тебірене жыр төкті:

...Стальский ақынның
Есітім міне өлімін.
Олай болса, төгіл жыр,
Достым үшін жырламай
Тыныш қоймақ сені кім!

“Пушкинге”, “Шота Руставелиге”, “Максим Горькийге”, “Сүлейман Стальскийге”, “Балам Тычинаға”, “Абайдың суретіне” дейтін тағы басқа халықтың ардақты ақын-жазушыларына арналған Жамбыл жырлары, әрбір елдің сондай дана ұлдарына деген терен сүйіспеншілік сезімін, ой-пікірін, жүрек сырын шертеді. Халықтардың лениндік достығының жалынды жаршысы болған Жамбыл бүкіл совет жұртшылығының құрметіне боленді. Армян жазушылары Жамбылға сәлем жолдап:

— “Жамбыл қазақ халқының данқы асқан ақыны, ол өзінің күшті, талантты өлеңдерімен армян халқының сүйікті және туысқан ақыны болды. Біздің ұшқыр қаршыға, біздің қымбатты Жамбыл, көп жаса! — десе, өзбек халқы:

“Сіз қазақ халқының адал ұлысыз және Сізге совет халқы ортақ, Сізді өзінің ең сүйікті, ең талантты ұлдарының бірі деп бүкіл совет халқы мақтан етеді”, — деді.

— Сіз барлық халықтардың, ұлттардың ең сүйікті жыршысы болумен бірге, татар еңбекші халқының да шын сүйген жыршысы оның өміріне, еңбегіне, күресіне Сіздің терең мәнді шығарманыз үйлесе кетеді, — деп, татар халқы Жамбылға сәлем жолдаған болатын.

Әрбір халықтың атынан, корнекті ақын жазушылардан,

ғылым және өнер қайраткерлерінен, қызыл жауынгерлерден, оқытушы, оқушылардан, жас ұрпақ пионерлерден Жамбыл атына үздіксіз келіп жататын әлденеше мыңдаған сәлем хат, құттықтау, телеграммалар — халықтар достығы жыршысының жүрегі бүкіл совет халқының жүрегімен бірге соғатындығының айғағы еді.

Сонымен қатар бостандық жолында күрес жүргізіп жатқан шетелдер еңбекшілеріне Жамбыл жырлары жігер, қайрат беріп, оларды рухтандырып отырады,

Халықтар достығының береке-бірлік күшіне Жамбыл жан-тәнімен сенетін еді. Егер де Отан — анамызға зұлым жау есәландық жасап соқтықса, совет халқының ежелгі ынтымақ, құрыптай берік достық қуатының қаһарына ұшырап, тас-талқаны шығып, күйрегітініне сәуегей қарт жырау күмән келтірген емес.

Ұлы Отан соғысынан бұрынғы өлең-жырларында:

...Он бір Одақ елімің,
Халқы бірге туысқан.
Он бір Одақ елімің
Еңбегі, қоркі тоғысқан.

...Құлапты алға сермейміз,
Күннен күнге орлейміз.
Бұл байлықтың жалғыз да
Түйірін жауға бермейміз.
Жау тиіссе бір шеттен
Тас-талқан ғып түйрейміз,

— деген болатын Жәкен.

1941 жылы Отанымызға неміс басқыншылары опасыздықпен шабуыл жасап, ел басына қатерлі қауіп төнген шақта, қаһарына мінген қарт ақын жай отындай күдіретті жырымен зұлым жауға халық қаһарын гөкті. Жамбылдың Ұлы Отан соғысы жылдарында тудырған патриоттық ерлік жырлары майдандағы жауынгерлерге, елдегі еңбек ерлеріне — бүкіл совет халқына рух беріп, жігерлендіретін еді.

Қас дұшпан Отанымызға соқтыққанда, Совет елінің көп ұлттарының өз арасында алтыбақан алауыздық туалы, ұлт араздығы тұтанады деген есуастық есепке сенген жау халықтардың лениндік достығының болаттай берік, мызғымас қамалына тап болды. Халық қаһарына ұшырап, мысы құрып күйрелі.

Халықтардың лениндік достығының жалынды жаршысы, кезінде Қазақ ССР Жоғарғы Советінің депутаты, Мемлекеттік

сыйлықтың лауреаты болған, үш орденді Жамбыл Жабаев 1945 жылы 22 июнь күні 100 жасқа аяқ басқан шағында дүниеден қайтты.

Жамбылдың туғанына 125 жыл толатын меркесін бүкіл совет халқы салтанатпен тойлағалы отыр.

Жеңісім жеңістердің аскарындай,
Лениннің ілгері аяқ басқанындай,

— деп Жамбыл айтқандай, жеңілмес Ленин туы нық астында Коммунистік партияның басшылығымен коммунизм шыңына құлаш ұрып келе жатқан көп ұлтты туысқан совет халқы өзінің сүйікті ақынын мәңгі бақи ұмытпайды. Жамбылдың ардақты есімі, ақындық мұрасы халықпен бірге жасайды.

“Семей таңы”, 30 сентябрь, 1971 жыл.

ӘЙГІЛІ ӨНШІЛЕР ӨМІРІНЕН

Әлемге аты әйгілі өнерпаздар — Майра мен Әміре жайында аз жазылған жоқ. Олар жайында қалам қайраткерлері — ақын, жазушылар олең, жыр, поэма, драмалық шығармалар жариялады. Өнер қайраткерлері олардың өншілік, композиторлық, ақындық өнері туралы зерттеу жұмыстарын жазып, жарыққа шығарды. Осының бәрі — халықтың қалың ортасынан қайнап шыққан табиғи дарынды ардагер ұлы мен қызының, ұлттық мақтанышының қадір-қасиетін терең түсініп, олардың тарихи-мәдени еңбегін құрмет тұтып, бағалай білудің айнағы.

Әміренің де, Майраның да көздері тірі кезінде олардың нақтылы өмірбаяндары қағаз бетіне түсірілмеген. Алайда, Әміре мен Майраны көрген, білген, істес болған өнер, әдебиет қайраткерлерінің, замандастарының олар туралы азды-көпті естеліктері бар. Бірақ осы мағлұматтар тарихи, ғылыми тұрғыдан зерттеліп, жүйеге келгіріліп, олардың ғылыми өмірбаяндары осы күнге дейін толық жазылған жоқ.

Ол үшін түрлі естеліктерді салыстыра зерттеп, әсіресе, архивтерде сақталған тарихи деректерді тауып, өнердің әйгілі екі қайраткерінің нақтылы ғылыми өмірбаянын жазу қажет.

Тіпті Әміре мен Майраның туған, олген жылдарын әркім әр кітапқа әр түрлі жазып келеді. Мысалы, бір жерде Әмірені 1892 жылы туып, 1933 жылы қайтыс болған десе, енді бір

мақалада 1896 жылы туып, 1934 жылы қайтыс болған дейді. Тағы бір еңбекте 1888 жылы туған. енді бір кітапта 1886 жылы туған делінеді.

Майра туралы зерттеушілердің бірі оны 1896 жылы туып, 1927 жылы өлді десе, біреуі 1926 жылы өлді, енді біреуі 1929 жылы өлді дейді. Тағы бір мақалада Майра 1884 жылы туған деп болжал жасайды. Бір кітапта: “Майра бойжеткеннен кейін Шорман тұқымдарының Өржан деген біреуінс тисді” – десе, екінші кітапта Майраның күйеуін Зоржан деп атайды.

Осы келтірілген аз ғана мысалдың өзі-ақ Майра мен Әміренің өмір жолдарының үстірт, шалағай зерттеліп отырғанын көрсетеді.

Біз бүгінгі әңгімемізде Майра мен Әміренің нақтылы өмірбаяндарын баяндап берейік деп отырғамыз жоқ. Ол өнер тарихын зерттеуші мамандардың абыройлы борышы.

Біз Майра мен Әміренің Семей қаласындағы өмір кезеңдерін айқын көрсететін архивте сақталған нақтылы тарихи деректер жайын қысқаша баяндамақпыз.

Ең алдымен Майраның алғашқы күйеуі жайында бір-екі ауыз айта кетейік.

Тарихта белгілі Шорман билің торт баласы болған. Олар: Мұса, Мұстафа, Иса. Әужан. Мұсаның балалары: Сәдуақас, Біләл, Жәмі, Қабыш, Біләлдің баласы – Жаржан, Жаржан Біләлов 1884 жылы туған адам. Павлодар уезді начальнигінің тілмашы болған. болыс та болған адам. Жаржан 1912 жылдар Майраға үйленіп, Майрамен бірге екі жыл өмір сүріп, 1914 жылы қайтыс болған.

Жаржан өлген соң, Майраның Семейдегі өмір кезеңіне келейік. Ол туралы архив документін келтірер алдында. Әміренің ауылшасы, Семейде үнемі қасында болған шәкірті. Мұқатай Тоқжігітовтың естелігінен үзінді келтірейік. 1964 жылы “Ертіс” (“Семей таңы”) газетінде жарияланған Әміре туралы естелігінде: “Екінші рет мен Әмірені Семейге оқуға келгенде көрдім”, – деп келіп, жауырыны жерге тимеген палуан, Белгібайдың Қажені, тағы басқа адамдармен Әміремен бірге бір мәжілісте болғанда Қаженнің тобелес шығарғанына Әміренің оқпелегенін айта келіп, екінші күні Қаженнің Әміреден кешірім сұрағанын көрсетеді.

“Жаналыққа жаны құмар Әміренің сырын білетін Қажен:
– Әбілмәжін келіншек алыпты. естідің бе? – дейді, Әміреге.

– Қайдан алыпты, кімді алыпты?

– Өзім де соны толық білмеймін, түнде естідім, тегі Кереку жағынікі болу керек, әйтсеуір жеңгей керемет әнші деседі.

“Әнші” деген сөзді естігенде Әміреде тағат қалсын ба: “әйда жүр. Әбілмәжіндікіне барайық олай болса”, – деді.

Үшеуміз Әбілмәжіндікіне келдік. Үй иесі құшағын жая Әмірені бас салып:

– Сағындым-ау, сәулем, әкем Дүйсенбі, шешем Қалипа, жалғыз қарындасым Сақыштан сені кем көрмеуші едім, – деп зуылдай жөнеледі.

– Өзеуремей тұра тұршы! Қайырлы болсынымызды айтайық та, әуелі, деді Қажен күліп.

– Иә, иә айтуыңа тұрады, жеңгей Әміре сияқты әнші өзі, – деді Әбілмәжін масаттанып.

Қазақ ғұрпын сақтағаны ма, әлде қызғанғаны ма, кім білсін, келінді оң жақтағы батсайы шымылдықтың ішіне отырғызып қойған екен.

Әбілмәжін оны айтып, мұны айтып, әрі-бері жосыды да, төрде тұрған кішкене столдың үстіндегі ақ шілтермен жабулы қара гармонның бетін ашты.

– Әміре, мынау замандасыңның гармоны, саусағыңды сағындым ғой, бір жорғалатшы. Майра-ау, Майра мен айтқан Әміре осы, жақсылап тыңда, үйреніп ал, – деді Әбілмәжін гармонды Әміреге беріп жатып...

– Паһ шіркін, сақылдап-ақ тұр екен тіпті алып қашады, қол тигізер емес, замандас та осындай болса жарар еді, – деп Әміре Қаженге көзін қысып қойды.

...Әннің әр түрлісінен екі-үш ауыз олеңнен айтты да, Әміре Әбілмәжінге гармонды ұстатып:

– Иә, гармонды иесіне бер, лебізін естіртсін... – деді...

Осы мезетте өзгеше бір үн естідік:

– Қызы едім мен Уәлидің атым Майра,

Отыз тіс, көмекейден тілім сайра...

Гармонмен Майраның даусы қалтқысыз бірдей шықты...

– Әнші, әнші-ақ екен, шіркін! Мен әйелдерден мұндай дауыс естіген емес едім, – деді Әміре, Қаженге сыбырлап”.

...Кәдімгі Керекулік атақты әнші Майраның Әміремен бұл алғашқы кездесуі еді...

Енді осы естеліктің шындығын, яғни Майраның Әбілмәжін Дүйсенбинге күйеуге шығып 1917 жылы Семейде болғанын дәлелдейтін, Семей архивінде сақталған тарихи деректі келтірейік.

Бұл документтен Майраның басынан кешкен өмір кезеңдерінің тағы бір көңілсіз көріністерін көреміз және осы документте Майраның өз қолымен жазған қолтаңбасы сақталған. Онда араб әрпімен: “Маһира Дүйсенбина” деп қол қойылты. Документті сол кездегі жазылған қалпында келтіреміз.

— 1917 года 19 июня я, помощник Комиссара Заречной Слободки (казіргі Жанасемей каласы — К. М.) постановил настоящий протокол в следующем: сего числа явилась в канцелярию жена киргиза Абралинской волости Каркаралинского уезда — Абдулмажина Дюйсенбина Майра Дюйсенбина и заявила, что киргиз Маралдинской волости Павлодарского уезда Абдулгалім Тулакбаев — Чегулов заходил к ним в дом вчера т. с. 18-го июня с двумя револьверами в боковых карманах спрашивал ее мужа Абдулмажина Дюйсенбина, осматривал кругом комнаты, немного постоял и ушел, Майра Дюйсембин добавила, что Габдулгалім Тулакбаев — Чегулов известный хулиган в г. Павлодаре, ввиду его плохого поведения волостное управление не выдает паспорта, его знает по Павлодару, т.к. она рожденка г. Павлодара, она Майра Дюйсембина объясняет, что он покушается на ее жизнь. В настоящее время он Габдулгалім Тулакбаев — Чегулов находится в гостинице Пастухова в 3 ч. г. Семипалатинска. Дюсембина просит задержать его и отправить к месту его жительства.

Подпись заявительницы. (Маһира Дүйсембина” деп араб әрпімен кол койған — К. М.).

Біз бұл арада өзіміз жақсы білетін палуан, сері жігіт Әбілмәжін жайына және оның Майраға үйлену тарихына тоқталмаймыз. Ол өзі бір тобе әңгіме.

Енді Әміренің 1917 жылы, Әбілмәжіннің Майраға үйленген кезінде Семейде болғанын көрсететін архив документін қорейік. Ол мынау.

“СПИСОК

Киргиз, принятых на работу по консервированию баранины, “Кувардак” для нужд Фронтовых учреждений Комитета Западного фронта Всероссийского Союза городов”.

Осы тізімде оныншы болып Әміренің аты тұр.

Сойтіп, 1917 жылы Майра Семейде болған кезде Әміренің де болғанын архив документі көрсетіп отыр.

Және 1917 жылы майданға қуырдақ даярлау жұмысына алынғанда Әміренің 25 жаста екені жазылған. Осы архив документіне сенетін болсақ, Әміре 1892 жылы туған.

Ал 1934 жылы Әміре қайтыс болғанда жазған “Әнші Әміре” атты мақаласын Жұмат Шанин: “Осыдан отыз алты жыл бұрын. Әміре 12 жасында, бүгінде Жанасемей, ол кезде Заречная Слободка, кешегі байдың босағасында жүрген жалшы Әміре еді” — деп бастайды. Бұл мағлұматқа сенсек, Әміре 1886 жылы туған болады.

Жоғарыдағы келтірілген тізімге қол қойған агроном Сабатаев үлкен білімді мәдениетті адам болған. Ол 1914 жылы Москвада басылып шыққан “Восточный сборник в честь А. Н. Веселовского” атты кітапқа, Абайдың 4 өлеңін (“Аул ночью”, “Лето.” “Пожалейте меня”, “Поэт”) орыс тіліне аударып жариялаған екен.

Ал, Майраның 1917 жылдан кейін Семейде екінші рет болуын, белгілі этнограф Александр Викторович Затаевичтің 1931 жылы жарияланған “Қазақтың 500 ән-күйі...” жинағының ескертпе бөлімінен оқып, Майраның толық тұлғасын қоз алдымызға келтіреміз.

“...Омбыдан Семейге қарай, Ертісті жоғары өрлеп келе жатқан “Ленинград” атты пассажир пароходы Павлодардың пристанынан шықпай жатып, төмендегі үшінші класс каютасының терезесінен әсем қоныр, жұмсақ тембрлі контраalto, әйелдің ең жуан дауысы естілді... гармонмен қосылып қазақ әндерін айтты. Бір минут отпей-ақ мен де төменге түстім. Айнала камалап тұрған халықтың ортасында, жасы отыздан асыңқыраған, арықша келген, корікті, жағы ғана сәл сопақтау... қараторы әйел отыр. Құлағында ұзын сырға, омырауында бірнеше қатар тізілген алқа. Үстіндегі жібек көйлегі, иығына бос салған шәлі аса жарасып тұр. Осының бәрінде де ерсі көрініп тұрған еш нәрсе жоқ. Бұдан кейін мен профессионал әнші екенін сезе қойдым.

Мен оның әнін тыңдадым. Ән салғанда бірінші планда қоятыны: өршіл өктемдік, кең құлаш, от мінез екен. Мен көріп жүрген қазақтың бұйығы қыздарынан дәл мынадай өршілдікті кездестірмедім. Оның сопақшалау болып келген беті де жалпы қазақ қыздарына ұқсамайтынын көрсетіп тұр.

Енді бұл жұмбақты шешу ғана қалды. Әнін аяқтауын күтіп тұрдым да, аты жөнін сұрадым. Ол еркін де салмақты сөйлен – Майра дейді. Осы есімнің өзі-ақ маған біраз нәрсені түсіндірген дей болды. Мен сырттап білетінімін. Өзімнің кім екенімді айтқанымда, ол да мен туралы естігенін және мені көргеніне аса қуанышты екенін айтты. (Өзі жап-жақсы орысша сөйлейді екен), – дейді.

Сойтіп, 1926 жылы жаз айында Майрамен тұңғыш кездесуін Затаевич осылай бастап әңгімелеседі. Одан әрі:

– Семейге дейінгі екі тәуліктік жолда Майра менің I класты салоныма бірнеше рет келді. Пианинода ойнап отырып, мен оның өлеңдерін нотаға түсірдім. Семейге келген соң да мен Майрамен қымызханада кездесіп, әндерін тыңдадым.

Омбыға қайтып бара жатып мен Майраны тағы да Павлодар пристанында жолықтырдым. Қоштасып тұрып, әншімен ақырғы рет көрісіп тұрғанымды білмедім ғой. Осыдан

төрт айдан кейін Майра аурудан қайтыс болып, Москвада өтетін қазақ концертіне қағыса алмай кетті, — дейді.

Ол концерттің Москвада 1927 жылы апрель айында болғаны мәлім. Ендеше Майраның дүниеден қайтқан уақыты 1927 жыл.

Москвадағы концертке Қали Байжанов, Жамбике Шанина, Әміре Қашаубаев, Дәлила Оңғарбаева, Жұмат Шанин, Қалыбек Қуанышбаев, А. В. Затасвич, Ғаббас Айтпасов, Серке Қожамқұлов, Иса Байзақов, Елубай Өмірзақов, Құрманбек Жандарбековтер қатысқан болатын.

Әміре келер жылы (1928) тағы да үлкен концертке қатынасып ән салыпты.

Бұл жөнінде газетте мынандай хабар жарияланған:

СТУДЕНЧЕСКИЙ КОНЦЕРТ

“Студенты Казахстана, обучающиеся в Москве, Ленинграде, и Ташкенте устраивают 6 января в межсоюзном клубе, концерт-бал. Сбор пойдет в пользу улучшения быта студентов. В концерте примут участие артисты Ольхов, Затасвич, Амрэ, а так же силы, выделенные из среди студенчества”.

Біз бұл жолы Майра мен Әміре жайындағы нақтылы деректердің біразын ғана келтіріп отырмыз.

“Жұлдыз”, № 12, 1976 жыл.

АРДАГЕР АЗАМАТ, ЖАЛЫНДЫ АҚЫН

Сұлтанмахмұт Торайғыровтың туғанына сексен жыл толды. Сұлтанмахмұт хат танып, қолына қалам алып, гүңғыш өлеңін жазып, ақындық оперді қуам деп өз-өзіне серт бергенде он төрт жаста скен. 1907 жылы жазған:

Секілді өмір қысқа жарты тұтам,
Наданлар деп ойлап жүр өмірді ұтам.
Аз өмірді ақындық жолға бердім, —

деп басталатын өлеңін былайша қорытады:

Сондықтан бар мақсатым өлең жазу.
Оқу менен бірге іздеп, қоса қазу.
Осы ойыма өткен түн серт берілді.
Менде болмас бұл ойдан өмірде азу.

Албырт жастық шағында алып ұшқан бала көңілдің әуеніне еріп, осындай серт беретін адам әдетте көп болады да, бірақ сол сертінде тұрып, айтқанынан айнымайтын, алдына қойған мақсат мұраты жолында, қандай болмасын, ауыр азап, қиыншылықтарға тозіп, тотеп беретін, оған қабілеті жететін адам тарихта сирек кездеседі. Сондай сирек кездесетін адамдардың бірі, біздің қазақ мәдениеті тарихындағы ірі тұлға – Сұлтанмахмұт Торайғыров.

Сұлтанмахмұт жиырма жеті-ақ жыл өмір сүрді. Оншақты-ақ жылы жазушылық өмірінде ол бір жүзден астам өлең, үш поэма, екі роман, очерк, публицистикалық және әдеби-сын мақалалар жазып, қазақ әдебиеті тарихында асыл қазына, бай мұра қалдырды.

Абайдың “Жаз”, “Болыс болдым мінеки” деген екі өлеңі “Дала уәлаяты” газетінде 1888-1889 жылы басылған екен. Бұл Абайдың тұңғыш баспасөз бетінде жарық көрген өлеңдері. Ол кезде Абай 44 жаста. Егер, Абай өмірі Сұлтанмахмұттың жасында аяқталған болса, онда біздің тарихымызда данышпан ақын Абай болмас та елі.

Сұлтанмахмұт әдебиеттегі Абай дәстүрін заман талабына сай өзінше ілгері дамытушы, ұлы ақынның мұрагер інакірті. Сұлтанмахмұт қазақ әдебиеті тарихындағы Абайдан соңғы аса талантты, әр жақты дарынды ұлкен ақын.

Сұлтанмахмұт балалық шағынан бастап тұрмыстың таршылық тақсіретін көп тартқан адам. Жас басынан ауыр дертке душар болып азаппен өткен аз өмірінде рухани күш-қуаты қайтпай, табиғи талант-жігері мұқалып жасымай кеткен – биік жанды, қызу қанды, от жүректі, терең ойлы, жалынды ақын.

Сұлтанмахмұт Торайғыров қазіргі Көкшетау облысы, Қызылту ауданы, бұрынғы Шағырай болысы, Қарауыл елінің Жадай ауылында, 1893 жылы жанаша 28 октябрь күні дүниеге келіпті. Әкесі Шокпыт (Шын аты Әубәкір) өз елі – Баянауылдан ертерекіе келіп, Қарауыл елінің байы – Әнашия дегеннің көп жылдар бойы жылқышысы болады. Сол елде үйленіп, екі баланың әкесі болған соң өз еліне – Баянауылға көшіп келеді. Ол кезде Сұлтанмахмұт төрт-бес жаста, інісі Байқоңыр (Бәшен) екі-үш жаста екен.

Сұлтанмахмұттың жас кезінде шешесі Зафнүн қайтыс болады. Екі жас баланы әжелері Монған, онан соң өгей аналары Бибіш жақсы тәрбиелеп өсіреді.

Шокпыт ескіше сауаты бар, көңіл-көзі ашық, жігерлі, қайратты, бір беткей адал адам болыпты. Әкесі Сұлтанмахмұтты 8-9 жасынан баспаң ауы молдаларына сабаққа беріп, 1911 жылға дейін төрт молданың алдынан сабақ алады.

1911 жылы Троицк қаласындағы медресені бітіріп келген Нұрғалидан бір жылдай оқып, соның көмегімен әдебиет, тарих, жағрафия пәндерімен танысады. Татар тілінде шығатын газет-журналдарды көп оқиды. Осы кезде Ыбырай Алтынсариннің, Абайдың кітаптарымен танысады.

1907-1911 жылдардың арасында Сұлтанмахмұт: “Жан қайда әділетті іздейтуғын”, “Байлық”, “Кедейлік”, “Соқыр сопы”, “Жарқынбай дәулетімен қадірлі адам, болса да көрдей соқыр, нағыз надан” сияқты ұзақ өлеңін жазды.

1912 жылы Сұлтанмахмұт ғылым іздеу сапарында Троицк қаласына аттанады. Ауылдан алғашқы оқуға аттанған сапарын “Айқап” журналының 1912 жылғы 14-санында былай баяндайды “...Мен өзім Семей облысына қараған Баянауыл маңындағы Ақбеттеу болысындағы бір фақыр адамның баласы едім. Ғылым іздеуге арманым болса да, дәрменім болмай жүрген жайым бар еді. Биыл өзіміздің болыстың бас адамдары... мені ескеріп, Троицкіге жөнелтті...”.

Сол жылы өз-өзіне тағы да серт беріп, еліне хат жазып, суретін жібереді (газетте жарияланып отырған сурет). Сурет сыртына былай деп жазыпты:

Шөке¹, менің осы күнгі ойым мынау ғой:
Шығамын тірі болсам адам болып,
Жүрмеймін бұл жһанда жаман болып,
Жатқаным көрде тыныш жақсы емес пе,
Жүргенше өмір сүріп надан болып.

Мен бауырын жарық күннен сәуле қуған,
Алуға күнді барып белді буған,
Жұлдыз болып көрмеймін елдің бетін,
Болмасам толған айдай балқып туған.

Бұл сөзім асып айтқан асылық емес,
Ойында оты барлар асылық демес,
Тебем деп тірі болсам наландықты,
Серт етіп, өз-өзіме еткен егес.

Осындай көгерінкі көңілмен, келешекке зор сеніммен өнер білім іздеу жолына түскен, таудағы талапты, жалынды талантты жас Сұлтанмахмұт өз бетімен көп ізденіп, көп оқиды. Абайды, Ғабдолла Тоқайды терең зерттеп, оқып ақындық өнерде оларды өзіне ұстаз деп біледі. Елдені бір досына жазған хатында:

¹ Шөке дегені - Сұлтанмахмұттың шөберелес туысы, досы, әрі құрласы, орысша оқыған, мәдениетті адам - Шәйбай Ағманов (1893-1966).

...Достыққа хал-қалдырша жәрдемнің сал,
“Дүние бос, махаббатсыз мал секілді”, –
Деген сөзін Абайдың есіңізге ал, –

деп, махаббат, достық, аламгершілік жөніндегі ұлы гуманист-ақынның өсиетін үлгі-өнеге етеді. Осы кезде Сұлтанмахмұт: “Дүние”, “Оқып жүрген жастарға”, “Талаптыларға”, “Оқуда мақсат не?”, “Анау-мынау”, “Қандай?” тағы басқа көптеген өлеңдерін, “Екі тышқан”, “Көк өгіз” сияқты мысал өлеңдерін жазады.

Бар ынта-жігерін салып, тынымсыз оқу, жазу, күні-түні ойланып-толғанып, іздену оның үстіне тұрмыс таршылығы, қаражат тапшылығы Сұлтанмахмұтты қатты жүдетеді. Ақырында ол дертке шалдығады. Бір қыс оқыған соң екі көзі бірдей ауырып, медреседен шығып қалады. Дәл осы кезде өкпе ауруы да біліне бастайды. “Жұлдыз болып көрмеймін елдің бетін” деп серт еткен Сұлтанмахмұт бұл қалыпта еліне қайтпай, бар қиындыққа төзеді. Көзі сауыққан соң, жаздығүні Троицк маңындағы қазақ ауылына кетіп, бала оқытады. Сабақ беруден бос кездерінде білім толықтыру, өлең жазумен шұғылданады. “Зарландым”, “Ауырмай есімнен жаңылғаным” деген әңгіме, очерктерін де осы 1912 жылы жазады.

Күздікүні Сұлтанмахмұт Троицк қаласына келіп, “Айқап” журналының редакциясына хатшылық қызметіне орналасады. Журнал жұмысына Сұлтанмахмұт үлкен ынта-жігермен, зор шабытпен араласады. “Айқапта” ақынның бірнеше өлеңдерімен қатар оқу, ағарту, әлеумет мәселелеріне арналған мақалалары жарияланады. Озінің белгілі “Қамар сұлу” романын да осы кезде жазады. “Тентектің жинаған шокпары”, “Тамшы” атты шығармалар жинағын баспаға береді. Бұл соңғы екі кітабы баспа орындарында жоғалып кетеді.

Сұлтанмахмұт өлеңдері, өзінің көркемдігімен, жалпы халыққа бірдей түсінікті қарапайымдылығымен, халық мүддесіне сан идея-мазмұндылығымен оқушысына ой салып, толғандыратын, үлгі-өнеге беретін, әсерлі сарында жазылады. Ол қандай тақырыпқа өлең жазса да алдына бір айқын мақсат қойып, ел көңілін сол мақсатқа аударуды мұрат етеді. Мысалы, ақынның “Бір балуанға қарап” деген 1913 жылы “Айқапта” жарияланған өлеңі, сол жылы Троицкі циркінде күрескен Қажымұқанға арналған. Осы кішкене өлеңнің өзінде Сұлтанмахмұт терең мазмұнды саяси-әлеуметтік мәселе көтереді:

Тұрмысы бұл дүниенің
күреспен тең.

Тәуекел күреске түс.
бардағы жең.
Дүниеде барлығыңды
кім біледі.
Үйінде ынжықтанып,
отырсаң сен?

— дейді ақын.

Сұлтанмахмұт 1914 жылы жазғытұрым “Айқаптан” кетеді. Ол журналдан кетуі жайында: “Мен өз пікірімді дүниеге шығаруда кісі бетіне қарамадым... Сондықтан келісе алмадым” — дейді.

1914 жылы жаз айында Баянауылға келіп бала оқытады. Жастардың басын қосып, мәдени-ағарту ұйым құрып, халық арасында жұмыс жүргізбек болады. Бай туысқандары осындай иілікті іске жәрдемдесер деп ойлап, ел аралап Шорман ауылына барғанда әбден көңілі қайтып, үзілді-кесілді түңіледі. Осы жол ақын өзінің “Бір адамға” деген әйгілі сатира өлеңін жазады. “Тұрмысқа”, “Айт”, “Кеш”, “Қошу”, “Туған еліме”, “Ендігі бет алыс”, “Өмірімнің уәдесі” тағы басқа ақынның белгілі өлеңдері осы кездерде туады. Сұлтанмахмұттың бұл өлеңдері — халықты қанаушыларға қарсы ыза мен кектің жыры, туған елін, жерін сүйген жүректен туған сезім сыры, езілген еліне еңбек етін, азаматтық борышын ақтауды арман еткен оршыл лирикалар болып келеді.

Сұлтанмахмұт өнер-білім қуып, әділет-шындық іздеу сапарына тағы аттанады. Орысша терең білім алуды арман егеді. Осы мақсатпен 1914 жылы Семейге келеді. Оқуға түсе алмай, Семейден де кетеді.

“Қотанқарағайға кеткенім — ызаға шыдамадым. ең шыны күн қору үшін кеттім. Қолымдағы қаражатым Семейде бір-ақ ай тұруға жететін болды” — дейді. Қотанқарағай одан Тарбағатай елінде 1916 жылға дейін ауыл мектептерінде Сұлтанмахмұті сабақ береді. Озі де орысша білімін көтерумен қатты шұғылданады. Тарбағатай елінде жүргенде очерк, өлеңдер жазумен бірге, өзінің ең ірі шығармасы — өлеңмен жазылған “Кім жазықты?” атты романын аяқтайды.

1916 жылдың уақытасы басталғанда Сұлтанмахмұт Семейге қайтып келеді. Семейде аз ғана уақыт болады.

Шындықтың ауылын іздеп түстім жолға,
Разымын не көрсем де осы жолда.
Шарнарым, аласарым, шалдығарым,
Бірақ бір табармын деп көңілім сонда.

— деп өмір сапарын бастаған Сұлтанмахмұт, орта дәрежелі білім берсін оқу орнының даярлық курсына түсу үшін Томск қаласына келеді. Томскідегі хал-ахуалын бір хатында былай деп жазады: “...Жұмасына екі ғана обед етем (ет татам), құр шай мен нан. Киім алғаным жоқ. Күні-түні айналдырғаным ала қағаздың беті... Халім осы. Сонда да қайғырмаймын. Бір тиыным қалғанша оқимын. Сонан соң, тұрмыс қандай жүк салса да көтерем. Бірақ көңілім оқуда болмақ”.

“Сұлтанмахмұт, әсіресе көркем әдебиетті көп оқыды, көп жаттады. Абайдың, Ғабдолланың, Сапықов-Шедриннің, Лермонтовтың шығармалары мен ауыз әдебиетін, халық өлеңдерін жас кезінің өзінде бас алмай оқып, ылғи жаттап жүруші еді. Кейініректе Л. Толстойдың, Гончаровтың, Кольцовтың, Некрасовтың еңбектерін де көп оқыды. Соларға еліктеп өлең де жазып жүрді... Мен Герценнің кітаптарын да оқып жүргенім көрдім”, — дейді Шайбай Айманов, өзінің 1960 жылы жазған естелігінде.

Сол кезде 1917 жылы жазған “Шәкірт ойы” деген өлеңінде

Қараңғы қазақ көгіне,
Өрмелеп шығып күн болам!
Қараңғылықты көгіңе,
Күн болмағанда кім болам?
Мұздаған елдің жүрегін,
Жылытуға мен кіремін.
...Тұрмыс, тағдыр бірі де.
Бұл мақсаттан бұра алмас.
Қаһарман Рүстем, Әлі де
Бұрам деп жолда тұра алмас.
Сыланған жардың күлкісі,
Алдандырмас бір ісі!

— дейді.

1917 жылы февраль революциясы жеңіп, пағша тақтан құлағанда, көптен күткен ұлы арман енді орындалды деп қуанған ақын:

Құрт аурудай жайлаған,
Құртпаққа бізді ойлаған,
Қанымызға тоймаған,
Қолымызды байлаған
Өшті залым қарасы!.

— деп жырлайды. Февраль революциясының байыбына бара алмайды. Осы қуанышпен Сұлтанмахмұт Семейге келеді. Бұл

кезде қазақтың буржуазияшыл-ұлтшылдары оздерін бүкіл қазақтың қамқорымыз, азаттық күні туды, өз алдымызға ел боламыз, деп жалған ұран қотеріп, алаш партиясын, Алашорда үкіметін құруға жаңталасып жатқан еді. Сөмсеінде “Сарыарқа” газетін, “Абай” атты журнал шығарып, дәуірлесіп, даурығып жатқан үстіне келген Сұлтанмахмұт олардың түп мақсатын түсінбей, соларға еріп кетті. Бұл Сұлтанмахмұттың адасқан кезені болды. Осы кезде ол ұлтшыл-байшылдардың “идеяларын” дәріптеп бірнеше олең арнады.

Бірақ Сұлтанмахмұт өзінің адасқанын сол 1917 жылы-ақ түсіне бастады. Сентябрь айында жазған “Жас жүрек” деген оленін:

Бүгінде адасудан көз ашпадым,
Не нәрсені дұрыс деп тап баспадым.
Дүниеден басқа рақат гілемеймін,
Кеш арым, мен білместің адасқанын,

— деп қорытады. Сұлтанмахмұттың ерте басталған оқпе ауруы күшейіп кетіп, біресе Томск қаласына барып емделіп, біресе Абай еліне барып, бірнеше ай жатып қайтады. Ақыры алашордашылардың екіжүздігіне әбден көзі жетіп 1918 жылы туған еліне — Баянауылға кетеді. Елінде емделіп жатып, жазуын тоқтатпайды. “Адасқан өмір” атты лирикалық-философиялық поэмасын жазады. Бұл поэма өзінің идеалық-мазмұны жағынан, көркемдік түр жағынан қазақ әдебиеті тарихындағы жаңалық болды. Поэмада қоғамдық — құрылыс, адам өміріндегі мақсат-мұрат мәселесі, әділеттік, еңбек, өнер-білім, байлық пен кедейлік, теңсіздік, соғыс, дін, саяси-әлеуметтік мәселелер, тағы басқа өмір құбылыстары қамтылады. Осындай күрделі мәселелерге ақын еңбекші бұқара халықтың тілек-мүддесінің тұрғысынан қарап, ой-пікір қорытындыларын айтады. Ақын поэмада кімнің мүддесін қорғап, кімнің жырын жырлайтынын анық аңғартады:

Бейшараны шын досқа санар едім.
Ол үшін оқ астына барар едім.
Бай жағы жүз мың болса, кедей жалғыз,
Қорықпай жалғыз жақта қалар едім,

— дейді. Адамды адам қанамайтын, адал еңбек пен бақытты өмір жасайтын заман бейнесін поэмада шабығтана жырлаған ақын, сондай өмірге жету жолын нұсқап алмайды. Оған ол кезде Сұлтанмахмұттың өресі жете алған жоқ. 1919 жылы ақын “Кедей” поэмасын жазды. 1919 жылы декабрь айында

Павлодарда Совет өкіметі орнаған соң Сұлтанмахмұт Совет қызметіне белсене кірісіп, Шідерті болыстық революциялық комитетінде қызмет істеп жүргенде, наукасы күшейіп кетіп, тосек тартып жатып, 1920 жылы 21 май күні 27 жасында дүниеден қайтты. Сұлтанмахмұт қиянкескі тарихи уақиғаларға толы, ұлы революциялық күрес дәуірінде өмір сүріп, өзінің ұлы арман еткен заманының шет жағасын ғана көріп кетті. Азаппен өткен аз өмірінде Сұлтанмахмұт әдебиетіміздің әр саласында үлгілі әдеби мұра қалдырып кетті. Оның шығармалары біздің заманымызда әлденеше рет, мол пиражбен басылып шығып, орыс тіліне аударылып, ақынның аты бүкіл совет халқына әйгілі болды. Сұлтанмахмұт Торайғыровтың еңбектері зерттеліп, көптеген монографиялар жазылды.

Сұлтанмахмұт Торайғыров – Қазақ ССР тарихынан, қазақ әдебиеті тарихынан құрметті орын алған тарихи ірі тұлға.

Ақынның туғанына 80 жыл толған күні бүкіл Қазақстан жұртшылығы, Сұлтанмахмұттай ардагер азаматын, әділеттің жаршысы болған ұлы ақынның ізгі көңілмен, зор құрметпен еске алады.

ӘБІЛХАЙЫР ДОСОВ

Қазақстанда Совет өкіметін құруға белсене қатынасқан, азамат соғысының от-жалынды жылдарында қан майданда революция жауларына қарсы күрескен, республикамызда партиялық – мемлекеттік істі ұйымдастырып, басқаруда үлкен еңбек сіңірген ірі қайраткерлердің бірі – Әбілхайыр Досов елі.

Осыдан 38 жыл бұрын Досовты Семей қаласында көріп жүрдік. Ісімі түсіп, ол кісінің алдында екі рет болып, адамгершілігіне, әділдігіне көңіл голып, естен кетпестей жақсылығын көріп, қуанышқа бөленіп шыққаным да бар.

Әбілхайыр Досов, зор, сом денелі, палуан тұлғалы, бағыр кескінді, кісі елі. Семей еңбекшілері оны ертеден білетін. Ел Досовты қатты қадірлеп, аузынан тастамайтын.

Досов жайын әңгіме еткенде, Семейдің архив материалдарына, әсіресе ол туралы көп жазған “Қазақ тілі”, (“Семей таңы”), “Степная правда” (“Иртыш”) газеттеріне сүйенеміз.

Әрине, Досов сияқты үлкен қайраткерлердің өмірбаянын, тарихи еңбегін бір әңгімеде түгел қамтып айту мүмкін емес.

Біз оның Семейде қызмет еткен кездеріне көбірек көңіл бөлеміз.

Әбілхайыр Досов, Қазақстан Советтерінің Бірінші (күрылтай) съезінде (1920 ж., 4-12 октябрь) Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің Президиум мүшесі болып сайланады.

“Қазақ тілі” газетінің 1921 жылғы 126 санында:

— Кир. ЦИК-тің (Қазақстан Орталық Атқару Комитетін ол кезде солай ағаған. Қ. М.) екі облысты алатын комиссиясы Омбыға келіп отыр. Комиссияға бастық болып келгендердің көбі Кир. ЦИК-ке мүше болып отырған қазақ азаматтары. Пресседателі Кир. ЦИК-тің бастығы Мендешов жолдас.

Осы комиссияның мүшесі Әбілхайыр (Досов Қ. М.) жолдас 27 март күні Семейдегі Нығметті (Нұрмақовты Қ. М.) төте сымға шақырып, сөз сойледі. Әбілхайыр сөзіне қарағанда: Сибревком комиссиясының келуін де, облыстарды беруді де мезгілді деп тапқан көрінеді. — деп жазған.

Екі облыс деп отырғаны Семей, Ақмола. Ол жылдары бұл екі облыс уақытша Сибревкомға (Омбы қаласы) қарайтын. Сол екі облысты Қазақ АССР-на қабылдап алу үшін құрылған комиссияның мүшесінің бірі Әбілхайыр Досов болған.

“Қазақ тілі” газеті 1922 жылы 24 ноябрь күнгі санында мынандай хабар жазынғы:

— 7 ноябрь (октябрь төңкерісінің ұлы мейрамы) күні, парадтан тарқағаннан кейін, 400 шамалы жұмысшылар Семей қаласындағы Луначарский атындағы театрға сағат бірден жиылып, сағат 4-те таркады. Мұндағы сойлеушілер Досов, Егоров жолдастар, Совет өкіметінің 5 жыл жасап келгендегі тарихын, ішкі, сыртқы жауларын һәм осы күнгі саяси ағымын, жұмысшылардың қандай халде екенін, төңкерістің оларға қандай пайда келтіргенін, енді жұмысшылардың ұйымдасып, берекелесіп іс істеу керек екендігін, екеуі екі жарым сағат сойледі.

Досовтың жұмысшылар тұрмысына ерекше көңіл бөліп, үнемі назар аударып отыратынын “Қазақ тілі” газетінің 1923 жылғы 5 маң күнгі санындағы: “Бірінші Май мейрамын Затон жұмысшылары қалай өткізді” деген хабардан тағы да айқын аңғарамыз. Хабарда былай делінген:

— Бірінші май мейрамы күні Затон жұмысшылары қатарға тізіліп, жалпымен бірге Май мейрамын құрметпен өткізді. Араларына газеттер таратылды.

Кешінде Затоннан автомобильдермен әкелініп, қала бақшасында болған тамашаларға енгізілді. Ойын үйінің ілгергі қағарынан орын алынып, “Бірінші Май мейрамының тарихы

һәм маңызы” туралы Досов жолдастың баяндамасын тыңдалы. Қазақ жұмысшыларының рухы көтеріліп, қуанышта болды.

Газет оқымаған, Май мейрамының тамашасына қатынаспаған қазақ жұмысшылары болмады.

Енді бір мақалада:

“1923 жыл – “Қазақ тілі” газетінің өз өмірінде жаңа дәуірге көшкен кезі. Губерниялық партия комитеті газет жұмысына айрықша назар аудара бастады.

Газет басына өзінің адамын қойып, басқару жұмысын түгел қолға алды. Досов Әбілхайыр сияқты жолдастар әдейі газет ісіне жегілді”, – деп жазған.

1922жылдан Семей губерниялық Атқару Комитетінің председателі Досов баспасыз жұмысына тікелей басшылық етіп отырғанын көреміз.

1924 жылы ноябрь айының 22 күнгі “Қазақ тілі” газетінде жарияланған “Жолдас Досовпен әңгіме” атты көлемді хабарда: “Кенестер Одағының Орталық Атқару Комитетінің мүшесі һәм Семей губисполкомының төрағасы Досов жолдас жақында Мәскеуде болған Одақтық Атқару комитетінің 2-толық жиналысының ісі тақырыпты, басқарма уәкіліне... мағлұмат берді” – деген.

Бұл сөз болып отырған жиналыс Советтік Социалистік Республикалар Одағының Конституциясын қабылдайтын, СССР Советтерінің съезі болатын. Әңгімесін “Ұлттар кеңесі – езілгендер теңдігі” деген мәселеден бастаған Досов “Кенестер Одағының Атқару Комитетінің бұл жиылысында іштегі іске негіз беретін, мемлекеттің сыртқы саясатын да орнықты күйге түсіретін, көрнекті жұмыстың алдыңғысы – ұлттар кеңесі мен Одақтық кеңестің алғашқы іске бірініші кіріскен қадамы болды.

Біздің Кеңестер Одағының мемлекет ошағын қатар басқаратын екі орыннан құрылғанын көпшілік түсінгендей. Мемлекетті басқарудың бұл сияқты түрі езілген ұлттардың көсемі – көпшілдер – Коммунистер партиясының ұлт саясатынан шыққан көп қорытынды, тиянақты жұмыстардың алғашқысы десек те болады” – дей келіп, Конституцияның саяси, тарихи маңызды баяндайды:

“Мемлекет жұмысына езілген елдердің бәрін де қатар отыртып, үкіметтік құру тәртібі – бұл жалғыз-ақ біздің Советтер одағында ғана. Езілген ұлттар мен еңбекші қара бұқараның һәм жұмысшылардың бірлігінің негізін орнату біздің көпшілдер басқарған Кеңестер Одағының ғана қолынан келеді. ...Әлеуметтік “заңды” тістеткен байшындар дүниесінде бұл сияқты түр түске де кірмейді.

– Міне бұл әңгіменің барлық байлауы осыған тірелмек”.

— дейді Досов. Әңгімесінің соңында “Бұл табысты сақтау жалпының міндеті болса, бұл табысты Қазақстан тұрмысына дәлелдеп, коппен бірге көмектесу — езгіде өскен қазақ жұмысшыларының, қазақ жастарының, әлеуметшілікті аңсаған жалпы қазақ азаматтарының һәм қазақ көпшілдерінің борышы”, — деп қорытады.

Осы 1924 жылы болған СССР Советтерінің II съезінде СССР Орталық Атқару Комитетінің Ұлттар Советінің құрамына бес адам сайланады. Олар М.А. Атаниязов, А.Т. Жанкелдин, А.И. Досов, Н.Н.Нұрмаков және И.Ф. Кисилевтар еді.

Әбілхайыр Ысқақұлы Досов бұрынғы Көкшетау уезінің Қотырқол деп аталатын болысында 1899 жылы дүниеге келген. қазақтың кедей шаруасының баласы. Жасынан ауқатты ағайындарының қозысын бағып, жалшы бала болып өседі.

12-13 жасқа жеткен шағында, әкесі Әбілхайырды Қотырқол станциясының қазақ-орыс байларына жалшылыққа береді. Әуелде Мельников деген байдың жұмысын істей жүріп, кейін Хамула дегеннің жалшысы болады.

Бала жасынан еңбек — бейнет тапқысын көріп өскен жігерлі, ширақ әрі зерек Әбілхайыр орыс тілін тез үйреніп алады. Откір, өжет, зерделі-зейінді Әбілхайырды Хамула байдың баласы ұнатып, жақсы көріп, бауырына тартады.

Николай Хамула білімді, мәдениетті мұғалім екен. Ол Әбілхайырға ерекше көңіл бөліп, оған сабақ беріп, хат танытып, сурет салу өнерін де үйретеді. Талапты, ұғымтал Әбілхайыр сурет салуды да үйреніп, бастауыш мектеп дәрежесінде білім алады. Николай Хамула Әбілхайырға барынша қамқорлық жасайды. Оны орыс мектебіне оқуға түсіреді.

1914 жылы Хамула қызмет жөнімен Омбы қаласына ауысады. Озі тәрбиеленіп, қамқорлық жасаған және келешегінен үміт күткен шәкірті — Әбілхайырды, өзімен бірге Омбы қаласына ертіп барып, орыс мектебіне оқуға түсіреді. Көп көшікпей Николай Хамуланы патша әкімдері тұтқынға алады. Ол жөнінде Әбілхайыр Досов:

Омбы семинариясын 1910 бітірген Николай Хамуланың өзі жасырын қызметте жүрген большевик екен. — дейді.

Хамуло тұтқынға алынғанда 16 жастағы Әбілхайыр қамқор адамынан айырылып, жетімсірен калған еді.

Бұл жылдары Омбының мұғалімдер семинариясында Сәкен Сейфуллин, Нығмет Нұрмаков сияқты революционерлер, болашақ көрнекті мемлекет қайраткерлері бастаған, қазақ интеллигенттерінің үлкен тобы оқу оқитын. Әбілхайыр енді солармен танысып, араласып кетеді.

Ол кезде, – дейді Әбілхайыр Досов, – Омбыда оқытын қазақ жастарының “Бірлік” атты ұйымы бар екен, басқарушы Сәкен екен. ұйым “Бірлік” есімді қолжазба журнал шығарады екен. Мен осы журналды суретпен әдемілеу ісіне, қолдан қобейту ісіне арластым да, Сәкен арқылы біртіндеп Омбыда жасырып қызмет атқаратын большевиктермен танысып, революциялық үгіт-насихат істермен шұғылдандым.

Сойтіп, 16 жасар Әбілхайыр революциялық күрес жолына түседі. Омбыда оқып жүрген революцияшыл рухтағы, кейін белгілі қоғам қайраткері болатын Тауған Арыстанбеков, Жанайдар Садуақасов, Хамза Жүсіпбековтермен бірге, Әбілхайыр Досов, революцияшыл оқушылардың “Демократ советі” (“Демократический совет учащихся”) атты ұйым ашады.

1917 жылы февраль революциясынан соң Әбілхайыр Досов Омбы қаласында губерниялық Совдеп ұйымдастыру жұмысына белсене қатынасады. Омбыда Совдеп құрылып, қалыптасып іске кіріскен соң, губерниялық Совдеп Досовты Көкшетау уездік Совдепті күшейтуге жібереді. Көкшетау Совдепінің преседателі белгілі қазақ жазушысы, революционер – большевик Сабыр Шарипов болатын. Тәжірибесі мол революционер – большевик Сабыр Шариповтың ең сенімді серігі – Әбілхайыр Досов Көкшетауда жұмысқа қызу кірісіп, еңбекші халық алдында абыройлы болып, елге атағы жайылып, жұмыс істеп жүрген шақта революцияға, жас совет үкіметіне зор қауіп туады.

1918 жылдың май айында Америка, Англия империалистерінің тікелей басшылық – нұсқауымен ақ чехословак әскері, ақгвардияшылармен қосылып, Совет үкіметіне қарсы контрреволюциялық күреске шықты.

Олар Сибирьдегі Совет үкіметін құлатып, 1918 жылы, 7 июньде Омбы, 23 июньде Қостанай, 5 июльде Уфа қалаларын басып алды.

Совет үкіметіне осындай қатер төнгенде, Әбілхайыр Досов, Полиснен бастаған Сибирьдегі белгілі қызыл партизан отрядына қосылып, қолына қару алып, жауға қарсы соғыс майданына шықты.

Қолчак үкіметі жойылып, Сибирьдегі Совет үкіметі қайта орнап, Омбыда Ревком құрылған соң, Әбілхайыр Досов Көкшетауға қайтып келіп, жергілікті совет үкіметін күшейту ісіне кірісті.

Омбы Ревкомы Досовты Көкшетаудан шақыртып алып, партия – совет жұмысына қосты. Досов – қаламы өткір тұңғыш совет журналистерінің бірі, әрі ақын еді. Ол Омбыда

шығатын “Кедей сөзі” газетінің редакторы болды. Мақалалары, өлеңдері де осы газетте алғаш жарияланған.

1919-1920 жылдары революция жауларына қарсы күрес жүргізу үшін құрылған Төтенше комиссияның Кокшетаудағы бюросының преседателі қызметін атқарады.

Одан соң Орталық Партия Комитетінің Сибирлік Бюросында мұсылмандар секциясының меңгерушісі болып істейді.

1920-1922 жылдары Орынборда. Қазақ автономиялы Советтік Социалистік Республикасы Орталық Атқару Комитетінің жауапты секретары және Қазақстан Соғыс Комиссариатында Соғыс Советінің мүшесі болып, мемлекеттік және әскери жауапты қызмет атқарады.

Семей облыстық архивінде сақтаулы документтерде Досов туралы мынандай мағлұматтар бар. 1922 жылы 13 септябрьде Семей губаткомы пленумының мәжілісі болған. Мәжіліске Досов, Егоров, Мазуревич, Рожков, Шанин, Мусин, Лекеров, Кремлев, Тұрғамбаев, Алдабергенов, Жаңғалиев және Молдажановтар қатынасқан. Қаралған мәселе Губаткомның Президиумын сайлау. Губаткомның преседателі болып Досов сайланған. Президиум мүшелері Егоров, Мазуревич, Рожков, Подхватовский және Задорин, Кремлев кандидат болып сайланыпты.

1922 жылы 16 октябрьде Досов өз қолымен толтырған анкетада 1899 жылы туғанын және өмір кезеңдерін баяндайды. 1917 жылдың 15 мартынан Омбы Облсоветінің инструкторы болып істегеннен басталған қызмет жолын айта келіп, 1919 жылдың РКП (б) мүшесі екенін жазған.

Сойтіп, Әбілхайыр Ысқақұлы Досов 1922 жылдан Семей губерниялық Атқару Комитетінің преседателі қызметін атқарады.

Бұл жылдары Қазақстанда аграрлық реформаларды жүргізу, халық шаруашылығын қалпына келтіру, Қазақстанды социалистік жолмен индустрияландыру, ауылды онан әрі советтендірудің жолындағы күрес жүргізіліп жатқан тарихи маңызы зор кезең еді. Экономика мен мәдениетті өркендету жұмысының қызу жүріп жатқан жылдары болатын.

Міне, осы жылдары, яғни 1922-1924 жылдары, Әбілхайыр Ысқақұлы Досов, Семей губерниялық Атқару Комитетінің преседателі қызметін атқарып, өзінің қабілетті ұйымдастырушы, жалынды насихатшы, ысылған журналист, бай тәжірибелі ірі қоғам қайраткері, партияның адал ұлы екенін айқын танытты.

Сәкен Сейфуллин Әбілхайыр Досовтың жалшылыққа

откен жастық шағын суреттей келіп, енді Ұлы Октябрь революциясының арқасында, үлкен партия, совет қызметкері, корнекті қоғам қайраткері дәрежесіне жеткен кезін, 1923 жылы, Досовқа арнап жазған “Біздің ұлан” деген өлеңінде:

Ол ер жетті, күндер өггі,
Бостандық та келіп жетті,
Қызыл күн!
Жарлы табы еркін алып,
Жер күңіреніп ұран салып,
Шықты үн!
Қара бала құстай түлеп,
Жеткеннен соң мұндай тілек
Шаттанды.
Дәл өзіңдей қаралармен,
Жалшы “жұрын” балалармен,
Аттанды.
Ол күресті ұлтшылмен,
Ол күресті отаршылмен
Тіресті.
Ол күресті тақ құмармен,
Алапес сұм бақ құмармен
Күресті...
Ылғи сұмға қарсы тұрған,
Батты оларға бетке ұрған
Ызғары,
Күндіз-түні тынбай істе,
Қара опайке бешпент үсте
Былғары.
Сөз сөйлесің сырдай тасып,
Тосің керіп, алшаң басып.
Солай өсіп біздің батыр,
Аттап басып келе жатыр,
Солайша!....

— деп, жалынды революционер, ержүрек, қайтпайтын қайсар большевик, ірі қоғам қайраткері — Әбілхайыр Досовтың тарихи нақты тұлғасын ақын шыншылдықпен суреттеп берген.

Семей губаткомының преседателі болған жылдары Досовтың қызметін, оның іскерлігін сипаттайтын архив документтері, газет материалдары соншама мол.

Бірнеше мысал келтірейік. “Қазақ тілі” газетінің 1924 жылғы сапында: “Жолдас Досов. Ленин туралы” деген хабарда: — Губисполкомының төрағасы Досов жолдас газет хабаршысына мынадай мағлұмат берді:

“Атақты көсеміміз Ленинді Семей губерниясының еңбекшілерінің есінен шығармастай қытып сақтау үшін, Семей қаласында Лениннің ескерткіш рәсімін орнатпақпыз.

Губиспалком Президиумының жақында болған жиылысында осы мәселе қаралып, шешілді. Бұл жұмысқа тез кірісу үшін айрықша комиссия жасалды.

“Барлық еңбекшілер, әлеуметшіл мекемелері, жұмысшылар, қара бұқара халықтар, әсіресе қазақ елінің езілгендері, жолдас Лениннің істеген қызметінің бағаларын ұмытпай, ол туралы істеліп отырған шараларға айрықша көңіл бөлулері тиіс деп білемін” – дейді Досов.

“Қазақ тілі” газетінің 1924 жылғы 33-санында жарияланған: “Жолдас Досов Қарқаралыда” атты мақалала:

Семей губисполкомының бастығы жолдас Досов жақында Қарқаралыда болды. Исполкомнан бастап, бүтін бөлімдерді аралап, бөлім басындағылардан есепті баяндамалар алды.

Бірінші март күні уездік партия жиылысын ашып, оны да 3 күнде бітірді.

Айтқан сөздері, істеген істері қышыған жерді айтпай-ақ тапқандай болды.

Көшеде дірдектеп, қайыр сұрап жүрген, екеу-үшеу болып қол ұстасқан жетімдерді көріп, мынадай істер істеп кетті.

— 50 балалық балалар коммунасын ашып, оларға үй даярлатып, жататын орындарын, киізін киімдерін, ішкі тамақтарын даярлатып, школ ашты. Қаланың барлық тігіншілерін уездік партия үйіне жинап, 3-4 жүз кез бұл алып, жоғарыда айтылған балаларға киімдер тіктіріп жатыр. Үй жылынды, киімдер бітті, тамақ даяр болды. Жетімдердің көзі ашылды.

...Енді олар адам болды.

— Досов жолдас 2 марттың кешінде Қарқаралының барлық оқыған азаматтарын (61 адам) жинап, сағат 8-ден 11-ге дейін әңгіме бастады. Бұл жиылысқа оқығандардан басқа адамдар да Досов сөзін естуге құмарланып, медресеге сыймай кетті. Әңгіме сонша әсерлі болды.

...Көп сөздің қорытындысы: қалада, уезде қазақ тілін іске асыру болды...

Сөйтін, мұндағы жұмыстарын бітіріп, 4 мартта, таңертең сағат 5 те Кереку жүріп кетті.

Еңбекшіл елдің баспаған азаматы ұйықтамайтын, ерінбейтін, шаршамайтын Досовтай болса, езілген қазақ пен мұжықтың көзі тез ашылатынына көміл сенесін. Азамат болсаң, қызмет қылсаң, осындай бол!

...Біздер жауапты қызметтің басында отырып, атакқа мәз болмай, бір күні қонаққа яки сауыққа барып, бір-екі сағат

кеш қайтып, шаршалық деп, ол күні қызметке түсте барып, яки бармай да қалып, ұйықтап отырсақ, біздің атымыздың кім болары, ісіміздің не болары айтпай-ақ мағлұм ғой”, – деп қорытады “Қазақ тілі” газеті.

Қарқаралыдан аттанып, Кереку (Павлодар) уезіне келгені, Екібастұз жұмысшыларының ортасында болғаны жайында, “Қазақ тілі” газеті: “Жолдас Әбілхайыр Досұлының Екібастұздағы қызметі” – деген мақала жарияланған. Онда былай делінген:

– Осы жылы үстіміздегі март айының бас кезінде болған, Павлодар уездік 5- партия тобын откізуге келген губатком төрағасы, губком мүшесі, жолдас Досұлы партия тобы біткеннен кейін, топқа келген Екібастұз уәкілдерінің сұрауы бойынша және өзінің алдағы құрған планын еске алып, 13 мартта уәкілдермен заводтағы жұмысшы туыскандарға барды. Барысымен кеңсе жұмыстарын қарастырып, барған кешкісінде дайындалып, қойылғалы тұрған сауық кеші жасалып, сауыққа жиналған жұмысшыларға жолдас Әбілхайыр үкіметтің ішкі, сыртқы халдері туралы баяндама жасады.

– Ертеңінде Екібастың барлық жұмысшыларының, қызмет иесі адамдарының толық жиылысы болды. Жиылысқа 500 шамасында адамдар жиналды...

Жиылыста екі түрлі мәселе қаралды.

I. Ортақшылдар партиясы қайдан шықты, қашан басталған, кім жасаған, Ленин кім?

II. Жолдас Ленин өлгеннен кейін жұмысшылар, ортақшылдар қандай түрде қызмет істеп, қай жолмен жүрмек?...

Осы мәселелер туралы жолдас Әбілхайыр толық баяндама жасап, жиналған халыққа толық түсіндіріп, екі тілде айтып өтті.

...Сонан соң партия рудкомының заседанияларын жасап, көп нұсқа көрсетті.

Бұдан кейінгі ілгергі орындағы азаматтар, жолдас Әбілхайыр сияқты, жұмысшы жолдастарын еске алып келіп, халдерін білулерін жөн көреміз.

Келешек жұмысқа жөн-жоба көрсетіп, жұмысшыларды оятып, сезім кіргізіп кеткен жолдас Әбілхайырға жұмысшылар атынан ырзалық білдіреміз.

Осы жолғы сапарында Әбілхайыр Досов Павлодар қаласының жұмысшыларының алдында: “Ленин және ленинизм”, “Жұмысшылардың халі және міндеттері” деген тақырыптарда баяндама жасаған.

Әбілхайыр Досов Семей губаткомының преседателі қызметін атқарып тұрған жылдары, оның оқу-ағарту, мәдениет, баспасөз, шаруашылық салаларында істеген жемісті

еңбегі, өнегелі істері газет бетінде толық сипатталып, жазылып қалған. Өзі атқарып отырған қызметіне үлкен жауапкершілікпен қарау, бір басталған игілікті ісін аяқсыз қалдырмау, жеріне жеткізіп тындыру, сертек сезімталдық, тиянақтылық, ұқыптылық осының бәрі нағыз лениншіл Досовтың жарқын бейнесін айнытпай танытады. Әсіресе жетім қалған балаларға әкелік қамқорлық жасап, оларға коммунистік тәлім-тәрбие беріп өсіру — Ленин өсиеттерін бұлжытпай орындаудағы ең басты міндетінің бірі деп білген Досов, Қарқаралыдағы бастамасының толық жүзеге асуын жазбай бақылап, үлгілі, өнегелі, игілікті іске айналуын үнемі қадағалап отырған. Осы бастамасының нақтылы нәтижесін “Ленин атына ашылған балалар коммунасы” деген газет мақаласы (“Қазақ тілі” 1.05. 1924) толық баяндап берді.

Досов қазақ кедей балаларының оқу оқып, білім алуына ол жылдардағы қиындықтарға қарамастан, оқу іздеп елден келген балаларды түгелдей оқу орындарына орналастыруға бар ынта-жігермен кіріскен.

“Қазақ тілі” газетінің 1924 жылғы 22 августағы санындағы: “Губисполком маңында” деген хабарда:

Семейде оқу басталуына әлі ертерек болса да, елден жалаңаш жалпы оқу іздеп келіп жатқан кедейдің балаларының саны күннен күнге артып келеді. Семейдегі тәрбие үйінде тұрған жетім балалар да оқуға ынталы екенін сездіріп, жетімханадан оқу үйіне көшірініздер деген сұрауларын ұсынып отыр. Осы халдерді еске алып, губисполком төрағасы Досов жолдас губерниялық оқу бөлімінің бастығына:

“Семейге оқуға келген қазақ баласынан оқуға кіре алмай, бір де бір бала еліне қайтпасын. Қанша келсе де, барлығы Семейдегі школдарға тегіс сыйғызылсын. Қазір келіп жүргендерге, бұдан былай келе бастағандарға пәтер тауып берілісін” — деп ұсынды.

Осы күні қазақ педтехникумы үйіне пәтер берілді. Балаларға отын, су, ас пісіріп беретін адам қазынадан.

Школа ашылысымен школаға кірмек. Жетім балалар үшін арнаулы бір школа ашылмақ. Губисполком арқылы Ташкентке ірі оқуға 2 жігіт, Орынбордағы әскери школаға 2 жігіт, рабфакқа бір жігіт һәм басқа школдарға шәкірттер жіберілді. Бұларға губерниялық оқу бөлімінен жол расхөд берілді. — делінген.

Әбілхайыр Ысқақұлы Досовтың партия мен үкімет алдындағы адал қызметі, халыққа сіңірген еңбегі сол кезде жоғары бағаланып, бұрынғы Шыңғыс, Мұқыр, Қызыладыр болыстары бір болыс болып, қайта ұйымдастырылған соң, ол болысқа Әбілхайыр Досовтың аты беріліп, “Досов” болысы

аталған. Бір поселкаға және Өскемен уезінің Ұлап болысында, 1925 жылы ашылған жетім балалар мектебіне Досов есімі берілген. Зайсан уезінің бір болысы Досов атымен аталған.

Әбілхайыр Досов 1922 жылдан 1925 жылға дейін Семей губаткомының председателі болып, одан соң Түркістан Ревкомына қызметке жіберілді.

“Степная правда” (қазіргі “Иртыш”) газеті, 1924 жылы 31 декабрь күнгі санының бірінші бетінде, Әбілхайыр Досовтың суретін басып, оны Семейдің қалай шығарып салғанын жазған. Онда былай делінген:

К ОТЪЕЗДУ ТОВ. ДОСОВА.

Тов. Выехал в Оренбург, откуда проедет в гор. Ташкент на должность председателя областного Ревкома по управлению Сыр-Дарьинской областью.

В Семипалатинской губ. Тов. Досов на должности Предгубисполкома работал два с лишним года. За это время он для киргизской бедноты и рабочих сделал очень много.

Имя тов. Досова пользуется заслуженной популярностью. Так в широких массах населения, напр. в честь его переименованы две киргизские волости и один поселок губернии.

С чувством глубокого сожаления провожали т. Досова его товарищи по работе.

Местная печать — “Степная правда”, “Казак тілі” — в его лице потеряли лучшего члена Общества “Друзей газеты”.

Наши лучшие пожелания шлем мы т. Досову — в его работе на новом месте”.

Досов — 1926 жылдан 1927 жылға дейін Қазақ республикасының Москвадағы өкілі. 1927-1930 жылдары Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетінің (ВЦИК-тің) Президиум мүшесі. 1930 жылдан 1933 жылға дейін Бүкілодақтық Коммунист (большевиктер) партиясының Орталық Комитетінде нұсқаушы болып істейді.

Арала тоғыз жыл откен соң, Досов Семейге қайта оралып, 1933 жылдан 1934 жылға дейін Семей облыстық партия комитетінің екінші секретары қызметін атқарды.

1934 жылдан 1935 жылға дейін Ақтөбе облыстық партия комитетінің бірінші секретары. Ал 1935 жылдан 1937 жылға дейін Әбілхайыр Досов Оңтүстік Қазақстан облыстық партия комитетінің бірінші секретары қызметін атқарды.

Әбілхайыр Ысқақұлы Досов 1920 жылдан бастап, Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің үздіксіз мүшесі, бірнеше сайлауда Бүкілодақтық Атқару Комитетінің мүшесі болып сайланған.

Әбілхайыр Ысқақұлы Досов 1937 жылы 38 жасында өкінішті қазаға душар болды.

Әбілхайыр Ысқақұлы Досовтың ардақты атын, оның тарихи адал еңбегін туған халқы ешқашанда ұмытпай есінде сақтайды.

Семей 16 октябрь 1972 жыл.

ЖАЗУШЫ. ТАРИХШЫ. РЕВОЛЮЦИОНЕР (Сабыржан Ғаббасовтың туғанына 100 жыл)

Қазақстанда Совет өкіметін орнату күресіне белсене қатысқан, азамат соғысы қаһармандарының бірі, ержүрек революционер – большевик, талантты жазушы, жалынды журналист, тарихшы – ғалым, комиссар Сабыржан Ғаббасовтың дүниеге келгеніне 100 жыл толды.

Сабыржан Ғарапшаұлы Ғаббасов бұрынғы Жетісу облысы, Лепсі уезіне қарайтын Сергиополь қаласында (қазіргі Семей облысы, Аякөз қаласы) 1889 жылы туған.

Сабыржан бір жасқа аяқ басқанда әкесі Ғарапша қайтыс болып (1890), бір туған ағалары Мұхаметша, Ахметжан, Мұхаметжандардың (Мөмеке) тәрбиесінде өсіп, ер жетеді.

Сабыржанның алғашқы оқуға түсіп, сауатын ашқан, тәлім-тәрбие алған оқу орны өзінің әкесі ашқан Аякөз медресесі болады. Бұл медреседе 1905 жылдарға шейін оқып, одан кейін Қазан қаласына оқуға аттанады.

Қазанда оқып жүрген жылдары татардың алдыңғы қатарлы ақын-жазушылары, мәдениет қызметкерлерімен танысып, олардың шығармаларын оқып, көп үлгі-өнеге алады. Сабыржанның мол тағылым алған адамдары татар әдебиетінің классиктері: Ғабдолла Тоқай, Фатих Амирхан, Ғалмасқар Камал, Шариф Камал, Мәжит Ғафури, Ғалимжан Ибраһимовтар еді. “Орал” атты гүңғыш большевиктік газет шығарып тұрған революционер Хұсайын Ямашев та Сабыржанның революциялық сана-сезімінің оянып, өсуіне ерекше іргі әсер еткен.

С. Ғаббасовтың 1905-1907 жылдардағы революция кезінде Қазан сияқты қалада болуы оның революциялық ой-пікірінің қалыптасуына себеп болса, реакция жылдарындағы қатал, қанды террор Ғаббасовтың патшалық құрылысқа деген өшпенділігін күшейтіп, патша үкіметіне қарсы күрес жолына түсуіне ықпал жасайды.

1911 жылдан бастап Троицк қаласында қазақтың тұңғыш журналы “Айқап” шыға бастаған еді. “Айқап” журналының белсенді тілшісі С. Ғаббасов болды. С. Ғаббасовтың “Қапалға да ай туды” деп аталатын бірінші мақаласы 1912 жылы “Айқаптың” үшінші санында басылды. Бұл мақаласында С. Ғаббасов былай дейді:

“Қапал шаһары Жетісу (Семиречинский) облысындағы бір уезный шаһар. Халқы: ноғай, сарт, казак. Қапал маңындағы елдер Садыр, Матай деген болады. Бірақ, қазақтарда бір Мамановтар мектебінен басқа мектеп, медресе жоқ. Мешіт, медресе былай тұрсын, оқу оқыту үшін қайғырушы бір адам да жоқ.

Шаһар ішінде қазақтардан бірлі-жарымды оқығандар бар болса да, олардың қайғысымен жұмыстары жоқ. Күн-түн ішуден босана алмай тұғын еді.

Жақында шаһарымызға Көлбай мырза Төленгітов келіп, мұндағы белгілі адамдарменен һәм қазақтың оқығандарыменен танысты. Бұл кісінің көркем құлқы, терең ғылымы һәм тәтті сөздерінің әсеріменен, мұндағы түн-күн бастары ішуден босана алмай жүрген казак оқығандары ішулерінен тиылып, өздері ішкендерге үгіт, насихат айтыса бастады. Осы күнде, Көлбай мырзаның мәслихатыменен, шаһарымызда “Айқлық жымығатын” (“Айықтыру қоғамы” Қ.М.) ашпақшы болып тұрамыз. Көлбай мырза біздің қараңғыда қалған Қапал атырабындағы қазақтарға зор белгі қалдырмақ. Соның үшін “Қапалға да ай туды”, - деп жорыдым.

Сабыржан Ғарабшаұғлы Ғаббасов” (“Айқап”, 1912, № 13, 296-297 бет).

1913 жылы “Айқаптың” 6 санында казак тілінде газет-журнал шығару мәселесін көтеріп, ол үшін халықтан қаржы жинау қажеттігін айтады. Сабыржан енді бір мақаласында орыстар мен қазақтар бірігіп кедей балаларын оқыту мақсатымен ұйым ашқанын “Айқаптың” 1914 жылғы 3- санында жазады. 1914-1915 жылғы мақаласында халық ағарту, әсіресе қыз балаларды оқыту мәселесін көтереді.

“Айқап” журналы мен “Қазак” газеті арасында саяси-әлеуметтік кейбір мәселелер жайында пікірталастары болып тұрған. Сондай бір мәселеге байланысты “Қазак” газетінде (1914 жыл №51) Міржақып Дулатовтың “Айқап” журналы” атты мақаласы жарияланады. Сол мақала туралы өзінің ой-пікірін білдіріп, Сабыржан Ғаббасов “Айқап” журналында “Ашық хат” деген саяси-публицистикалық мақаласын жариялайды. Сол мақаласынан үзінді келтірейік: “Хүрметлу Міржақып Дулатов! Сіздей екі жақты бірдей оқыған мырзаларымыз әзер көзге түседі һәм Сізді алты миллион

казак бауырларымыз білген сиякты көрінеді. Ол екі миллион ноғай туғандарымыз да Сізді анық білетұғын шығар деп ойлаймын.

Сіздің қаламыңыздан бал тамып, оқығандарға дем беріп тұрғанда, құрметті “Қазак” газетасының бір бетінде “Айқап” журналына жазған бір-екі сөздерді көріп қалдык. Озіңізге мағлұм емес пе? Осы алалық осы күнге шейін, бізді елді ең артында қалдырып тұрған жоқ па? Біздің қолымызды жеткізбей жүрген де, осындай алалық емес пе?! Сіздердің біреуіңіз іліп, біреуіңіз қағып тұрғандарыңыз жөн бе? Айналдырған бір журнал, бір газет бір-біріңізді көре алмағандай көрінесіздер. “Айқап” айтар өкпеніз болса, халық майданына қоймай-ақ, өз араларыңызда бітірсеңіздер де болатұғын еді ғой...

Біз “мен, мен” деген жауыз сөзді қалдырсақ, қолымыздан келгенше скіге бөлінбей, бірімізді атып, бірімізді сатпай, тұманда адасып жүрген сорлы халқымызға қызмет қылсақ, сонда адамшылық табылмай ма?.. Мен де ноғай баласы болсам да, казакпенен бір діндес, бір қандас һәм бір түрік баласы скенімді жақсы білгендігімнен һәм казак бауырларымының алға басуы менің ең бірінші тілегенім болған үшін, сіздің “Айқап” туғаныңызға осынша қатты жазғаныңызды оқып, араларыңызға жік түсіп кетпесін деп, қорыққанымнан бұл сөздерді жаздым. Сөкпеніз, қадірлі бауырым!

Сабыржан Ғаббасов” (Аяқоз) (“Айқап”. 1914, № 7, 118-119 беттер).

Сабыржан Ғаббасовтың өмір тарихы, әсіресе, жазушылық еңбегі өлі толық зерттеліп, жетер жеріне жеткен жоқ. Жазып болып, баспаға әзірлеген еңбектері туралы, 1917 жылы “Уақыт” газетінде жариялаған хабарында, Сабыржан былай дейді:

“Томенде аталған шығармаларымды бастыруға берем: 1 — Мырза Фатали Ахундовтың шығармалары жинағының әзербайжан тілінен аудармасы, 2 — “Қызғаныш уақиға” (роман), 3 — “Сауданың келешегі” (ауыл құрмысынан хикая), 4 — “Гүлсім қанан бақытты болады” (роман), 5 — “Үміт жүлдызы туды” (роман), 6 — “Мұнафик молда”, 7 — “Мен ақылағы қызбын” (комедия), 8 — “Мен де жаздым” (өлең жинағы), 9 — “Қырғыз-казак тарихы”, 10 — “Түркістан ойелдерінің тұрмысы”. Бұларды бастыру турасында хабарласу үшін адрес: Казань, редакция журналы “Суюм-Бика”.

Құрметпен: Сабыржан — Аяқоз”. — деген (“Уақыт” 1917, 23 июль, № 2256).

Аз өмірінде мол әдеби мұра қалдырған Сабыржан Ғаббасов — нағыз табиғи дарынды, тума талантты адам болған.

С. Ғаббасов қазақ халқының тарихын зерттеу мәселесімен ерекше шұғылданған адам. 1915 жылы “Айқап” журналының бірнеше санында “Тарих қазақ жайында” атты үлкен тарихи очеркін жариялайды. Осы еңбегінің “Хан сайлау” деп аталатын тарауынан біраз үзінді келтірейік:

“Россия бір жағынан Қытай қол астындағы қазақтарды да өзіне қарату үшін қазақтарға өз арасынан хан сайлау заңын шығарды. Заң бойынша хан сайлау үшін қазақтарға Аякөз дуанына жиылып, өз араларынан біреуді хан сайлауға бұйырылады. Қазақ екең қолымыз хандыққа жетті деп, көп талас-тартыстан соң, патшаның жүзін корген еді деп, Сарт төре Жошы төре баласын хан көтереді. Бұл сайлаған адамға қазақша хан, орысша “Старший сұлтан” деп атақ берілді. Тәржімесі “аға сұлтан” деген сөз болса керек. Бұларға кісі олтіруден басқа биліктің бәрі де берілді. Ханның бір қолбасшысы болып, оған кандидат деп ат қойылды. Және де екі заседатель сайланып, оларға қазы деп лақап берілді. Жоғарыда жазылған елдің көбі найман. Барлығы бір дуанның бір ханның қол астына қаратылды” (“Айқап”. 1915. № 4. 54-55 беттер).

Сарт төреден кейін әр кезде аға сұлтан болған адамдарды атап, оларға мінездеме бере келіп, Барақ батырға тоқтаңқырайды. Оған соң Құнанбай, Абай, Шәкәрімдерді зор құрметпен атап өтеді:

“Барақ батыр опат болған соң, сайлау кезегін кандидаты Әділхан Жамантай төре баласы ғәмам қылды. Мұнан соң Барақ батырдың бауыры Сейілхан Солтабай төре баласы хан болды. Бұл кісі үш сайлаудан соң түсіріліп, орнына қара қазақтан уақ Қалдыбай деген кісі хан болды. Мұның сайлау кезегі толмай жаңа заң шығып, хандық, қазылық мансабы бітті.

Аякөз дуанында хандық 1833 жылда басталып, 1868 жылда жоқ болды... Жаңа заң шығып уезный махнама ашылғаннан соң, приказ махнамасын қазақтан бос қоймай, уезный начальникке помещик деп бір адам қойылды. Бұл помещиктік те он жылға жетпей жоғалды. Аякөз дуанында помещиктің әуелі Оразбай Бекқожа баласы, екіншісі Құнанбай мырза Оскенбай баласы, ақыры 1890 жылдар (1872 ж. Қ.М.) ішінде Сүлеймен төре Бексұлтан баласы болып еді.

Марқұм Құнанбай мырза өте ақылды, сабырлы, ақлық сүйені, ғылым, мағрифатқа құмар. Қарқаралы атырабында бастап хаж етуші, бек дана бір зат еді. Баласы марқұм Абай Құнанбай мырзаның кім екенін жұртқа білдірді. Ибраһим мырза яғни Абайды білмеген жұрт жоқ. Абай мырза өте дана, өте ақын, философ бір адам. Жұрт қадірін тірі шағында

білмесе де, осы күні әркім оны сағынады. Өлгеніне бірнеше жыл болған Құнанбай мырза мен Абай мархұмды жұрттың жалдына қадірлі ақсақал Шәкәрім мырза Құдайберді баласы да түсіреді. Бұл адамның жазған кітаптарын қолға алып қарай бастағанда, бұл кітап жазушы ақсақалдың үлкен әкесі мархұм қажы Құнанбай мырза қандай болғанда, ағасы Абай мырза қандай болған деп ойға алынады. Хақиқат бұл күнде хажы Құнанбай мархұм мен Абай мархұмның мың тараптан қадір қылынарлық хақылары бар. Бұл күнде ұлтына қаламменен қызмет қылып жатқан фазыл әл-мұхтарам қадірлі ақсақал әл- хажы Шәкәрім хазіреттері күміс ертоқым, күміс белдік, жуан бос құрсаққа мас болып, қажы деген сөзге төбесі кокке жеткендей болып жүрген хажыларымызға үлкен-ақ үлгі болардык зат. Алла тағала Шәкәрім хажы сияқты ақсақалдарымыздың ғұмырына берекет беріп, оқыған жастарымызға Шәкәрім хажыдай болуға нәсіп етсін. Сабыржан Ғаббасов” (“Айқап” 1915, № 6, 94-95 беттер).

1914 жылы бірінші империалистік соғыс басталғанда Сабыржан солдатқа алынады. Солдаттар арасында революциялық үгіт жүргізгені сезіліп қалған соң, солдаттан қашады. Содан бастап 1917 жылға дейінгі өмірі қуғында өтеді. Ол бір жерден екінші жерге, бір қаладан екінші қалаға үнемі орын ауыстырып жүріп, бұқара халық арасында үгіт-насихат жүргізеді.

1915 жылы сентябрьде “Айқап” журналының шығуы тоқталған соң, Орынборда шығағын “Уақыт” атты газетке “Лякәзи” деген лақап атпен (псевдоним) мақала жазып тұрады. Сабыржанның қай жерлерде жүргенін, көбінесе, “Уақыт” газетінде жарияланған мақалаларынан білеміз. 1915 жылы Пішпек (Фрунзе), Әулие-Ата (Жамбыл), Мерке қалаларында болады. (“Уақыт” №№ 1725, 1740, 1748). Сабыржанның Кавказда болғанын “Уақыт” газетіндегі мақаласынан білеміз. Ол мақаласында Тифлис (Тбилиси) қаласының үлкен бір ауруханасында жағқанын хабарлайды. (“Уақыт” 1915. 11 ноябрь, № 1912).

1916 жылы август айында Сабыржан Алматыға келеді. Бұл жөнінде революциялық күреске қатысқан белгілі педагог, журналист, Алматыда шыққан тұңғыш Совет қазақ газеті “Мұхбирдің” редакторы (1918 ж.) Сабыржан Шәкіржановтың¹ (1880-1970) “Революционер Сабыржан Ғаббасов туралы естелігім” деген жазбасында баяндалады. Шәкіржанов былай дейді:

“Ғаббасовты қозбе-қоз бірінші тапқыр қорық 1916 жылы,

¹ КСЭ.12 том, 168 бет

август айында Алматы шаһарында болды. Ол уақыт Ғаббасов ғаскери киімде, младший унтер офицер чинінде, сол тараф жеңіне тігілген қызыл крест белгісі бар еді.

Маған Ғаббасовты таныстырушы Ахметкәрім ағай Зейнуллин деген кісі еді. Сол уақыт Ғаббасов отпуск алған екен. Ғаскари Фельдшерлік қызметінде деп танытқан еді. Сабыржан Ғаббасов сөзге ұста, қаламы өткір, революционер рухлы кісі еді. Бойы – ортадан жоғары, түс-бетке матор, толық денелі, ер сифатты адам еді. Сол уақытта Ғаббасовтың Алматыға біраз уақыт тоқтағандағы мақсаты – Алматы қаласында бірінші такпыр қазақша концерт ұйымдастырып қоюға әзірленгенін сөйлейді. Қәм бұл жөнінде жәрдем етулеріңізді өтінемін деді. Әлбетте қолымыздан келгенше жәрдем көрсеттік. Бірінші такпыр қазақша концерт көру Алматы халқы үшін қызық бір нәрсе еді.

Бірнеше күннен соң қазақ концерті туралы Ғаббасовтың хабарландыруы шықты. Концерт приказчиктер собраниясында (қазіргі “Алатау”) болмақ болды. Хабарламада Сабыржан Ғаббасов – Аягузи концерт басталар алдында сөз сойлейді, дегені көп халықтарды қызықтырған еді. Және Ғаббасов жолдас концертке қатын-қыздарды айрықша атап шақырған болатын. Концерт болатын күні кешке собранияға көп халықтар жиналған еді. Сабырсыздықпен перде көтерілуі күтілді. Бірақ Ғаббасовтың сөзін естиміз деп үміттеніп барған халықтарға, Ғаббасовтың сөзі түгіл өзін де қору нәсіп болмады. Бағзы бір себепгермен концерт болмайтын болды деп хабар қылды. Сонымен халық бек нәумез болып, қайғырып таралды.

Ертеңінде байқасақ Ғаббасовты жандарм ұстамақ болған екен. ол бұл істі бұрынырақ сезіп, қашқан екен десті. Бірақ қай жаққа қашқанын ешкім білмеді. Бірер айлар өткеннен соң ғана. Ғаббасовтың қалай қашқандығы һәм не үшін қашқандығы туралы анық мағлұм болды. Сол кезде Сабыржан Ғаббасовты қашырушы Ғұсман Ғабдыразақов деген кісі былай деді:

“Сабыржан Ғаббасов концерт болатын күні жандарм ұстайтынын анық білгеннен кейін маған келіп, уақиғаны сөйледі. Сонан соң мен оны қараңғы түскенше жасырдым да, Ғаббасовты қашыру әзірлігіне кірістім. Сонан соң Ғаббасовтың сақал-мұрттарын алдырып, шашын қырықтырып, үстіне өзбекше шапан, басына шайа қазақша ақ қалпақ кигізіп қойдым. Қысқасы Ғаббасовты кісі танымастық бір хатге келтіріп, түнде Пішпек тараңқа жүрегің сарт арбалармен бірге ұзаттым. Міне, сонымен Ғаббасов жолдас жандарм қолына түсуден құтылды”.

Сабыржан Пішпектен кетіп, Қазан қаласына барған

жерінде, жандарм қолына түседі (Центральный госархив. № 19 (14). 1927, г.Казань). 1917 жылы февраль революциясынан соң, тұтқыннан босап, Ғаббасов Семейге келеді. Бұл кезде Семейде буржуазияшыл атқару комитетімен қатар жұмысшы-солдат депутаттарының Советі құрылып, қос өкімет орнаған болатын.

Семейге келген Сабыржан уақытша үкіметті жақтайтын “Мұсылман комитетіне” қарсы күреседі. Жаңашыл мұсылман жастарының, оқытушы, оқушылардың басын қосып, “Семей мұсылман оқытушыларының бірлігін” құрады. Әдебиет үйірмесін, театр труппасын ұйымдастырып, қала халқының арасында мәдени-ағарту жұмысын қызу жүргізеді. Ойынға жиналған халық алдында С.Ғаббасов әрдайым жалынды сөз сөйлеп, әділеттік большевиктер жағында екендігін, солардың басшылығымен ғана бостандыққа, бақытты өмірге қол жететінін насихаттайды.

От ауызды, орақ тілді шешен, әрі ақын, әрі журналист большевик Сабыржан Ғаббасов халық алдында аса беделді болады. Семейдің байлары, Сабыржаннан қатты қауіптеніп, оның сонына жарық алып түседі. Ол 1917 жылдың күз айларында Семей, Жетісу өңірінің Көкпекті, Үржар, Мәканшы, тағы басқа аудандарын аралайды. Алматыдағы большевиктер ұйымымен байланыс жасайды. 1918 жылдың басында туған жері Сергиопольге (Аякөз) келеді. Ол кезде Сергиопольде Уақытша үкіметті жақтайтын ақ офицерлер, орыс, қазақ, татар байларының комитеті үстемдік ететін. С. Ғаббасов Сергиопольге келе сала жергілікті большевиктер Иван Волков, Василий Коржавинмен бірге Совет өкіметін құруға кірісіп, халық арасында революциялық үгіт-насихат жұмысын жүргізеді. Ойын-сауыққа келген ел алдында Сабыржан үнемі сөз сөйлеп, еңбекші халықты Уақытша үкіметке қарсы күреске шақырады. Майданнан қайтқан орыс, татар солдаттарының, қазақ кедейлерінің басын қосып, С. Ғаббасов Сергиопольде “Орыс- мұсылман солдаттарының ұйымын” құрады.

Жетісу облысы Советінің органы “Заря Свободы” газеті 1918 жылғы 12 – санында былай деп хабарлайды: “... 7-февралья с.г. в Сергиополье все солдаты организовались в русско-мусульманскую солдатскую организацию. Выбран председателем Сабиржан Габбасов, секретарем – Иван Шляпин... В Сергиопольской русско-мусульманской солдатской организации состоит 73 члена, кроме этих имеется резерв – 60 человек. Силы организации требуются для охраны своей станицы и для защиты интересов раненых и пострадавших солдат”.

Ғаббасов солдаттарды қаруландырып, ұрысқа әзірлейді. Империалистік соғыстың қан майданында болған большевик Асхат Жетекеев командир болып тағайындалады. 1918 жылғы 12 мартта С. Ғаббасов бастаған Сергиополь большевиктері қарулы көтеріліс жасап, Аяқозде Совет өкіметін орнатады.

Сабыржан Ғаббасов, Иван Волков, Василий Коржавин, Асхат Жетекеев, Шалтай Ыбраев, Ахметжан Хабибуллин Сергиополь Совдепінің мүшелері болады.

1918 жылы май айында С. Ғаббасов Совдептердің облыстық съезіне делегат болып, Алматыға келеді. Дәл осы кезде ақ қазақтар бүлік шығарып, съезд болмай қалады. Сабыржан бүлікті басу күресіне белсене қатысады. Бүлік басылған соң, 1918 жылы 25-26 майда Верныйда (Алматыда) Жаркент, Лепсі, Қапал, Пржевальск және Пішпек уездері Советтерінің өкілдерінің Верный уездік атқару комитеті мүшелерімен және облыстық басшы қызметкерлерімен бас қосқан облыстың мәжілісі болады.

Бүлік басылғанмен контрреволюция әрскеті түптілікті жойыла қойған жоқ еді. Революция жаулары жас совет үкіметіне қарсы қастандығын тоқтатпай, өтірік-өсек тараумен болды. Осындай жағдайда Сабыржан Ғаббасов еңбекші халықты Совет үкіметін қолдауға шақырып, “Заря свободы”, “Вестник Семипалатинского трудового народа”, “Мұхбир” газеттеріне мақалалар жариялап, революция жауларын ошкерелеп, большевиктер жағында болуға үнілеп, жар салды.

С. Ғаббасов терең білімді, мәдениетті және қазақ, татар, орыс тілдеріне бірдей жүйрік тәжірибелі журналист, жатынды публицист еді. Ол туралы “Қазақстан Коммунистік партиясы тарихының очеркінде” жазылған: “Партия ұйымдары газеттердің редакцияларына өздерінің таңдаулы кадрларын жіберді... Журналистердің түңғыш ұлттық большевик кадрлары қалыптаса бастады. Ақмоланың “Тірлік” газетіне коммунист С. Сейфуллин белсене ат салысты. “Жетісу” газет редакциясының құрамына талантты журналист, большевик С. Ғаббасов кірді” (1968 ж., 123-бет).

Сабыржан Алматыда ұзақ тұра алмайды, асығыс Аяқөзге қайта аттанады. Өйткені 1918 жылы июнь айының басында Семей қаласын басып алған Колчак әскері Аяқөзге шабуыл жасауға жанталасып даярлық жасап жатыр еді. Жаудың мақсаты Жетісудағы Совет өкіметін жойып, Ташкентті жаулап алу еді.

С. Ғаббасов Сергиопольге келе сала жауға қарсы соғысқа әзірлік ісіне шұғыл кірісіп, қызыл гвардия отрядына қоса, еңбекшілерді де қаруландырып, біртұғас жауынгер отряд даярлап, уақытша революциялық әскери комитет (реввоенком)

құрып, оның комиссары Сабыржан Ғаббасов болады. Комиссардың басшылығымен қорғаныс шептері құрылады, окоптар қазылып, бекініс орындары даярланады, қаланың әрбір көшесінде жауға оқ жаудыратын орындар (бойница) әзірленеді.

Жаудың алдыңғы отрядымен алғашқы айкаста (1918 ж., 7 июль) Сабыржан сарбаздары жауды апатқа ұшыратып, тойпарып тастайды. Келесі күні, 8-июльде полковник Ярушин бастаған Сібір Уақытша үкіметінің әскері, ақ чехословактар отряды, бұлардың соңынан капитан Виноградов пен ссаул Меердің автомобиль отряды келіп, қаптаған кара күш Сергиопольге шабуыл жасайды. Қызыл гвардияшылар жаудың жойқын күшіне қарсы тайсалмай табан тіресіп ұрыс салады. Дәл осындай қызыл қырғын соғыс жүріп жатқанда, Алматыдан көмекке жіберілген отрядтың бастығы Иванов опасыздық жасап, отрядты тастан қашып кетеді (Иванов кейін Ташкентте ұсталып, ревтрибуналдың үкімі бойынша Алматыда атылды).

Комиссар Ғаббасовтың басқаруымен күші басым жауға қарсы қызыл жауынгерлердің қаһармандық ұрысы ұзаққа созылады. Комиссар Ғаббасовтың ұрыс басқаратын орны (командный пункт) Аякоз өзенінің жарқабақ биігіне салынған тас шіркеу болады. Жау қалаға басып кіргенде, Сабыржан шіркеу мұнарасынан жау басына пулеметтен оқ жаудырады. Жау әскері қалаға кірген шақта Ғаббасов отряды көше соғысына көшіп, қырқысады.

Сергиопольді басып алған ақ бандылар қолдарына гүскен қызыл гвардияшылдарды, олардың әйелдерін, туған-туысқандарын топ-тобымен атып, асып, кескілеп өлтіреді. Ол атылғандардың ішінде: Ғаббасовтың ең жақын серіктері, қызыл командирлер Асхат Жетекеев, Иван Волков, қызыл жауынгерлер: Самат Ғаббасов (Сабыржанның інісі), Ахметжан Ғабидуллин (Сабыржанның жездесі), Пұрахмет Шарафатдинов, Мұқаш Мұратбеков, Шалтай Ыбыраев (әкесімен), Баһуый Серажиев, Маклаков әйелімен, Шляпиннің әйелі тағы басқалар бар еді. Айғызды адам айқысыз азаптан өлтіргені елге мәлім.

Ақ бандылар Аякоздің 400- ден астам аламын азаптап өлтірген.

Соғыста аяғынан жараланған Ғаббасовты жауынгер жолдастары Сергиопольден аман алып шығады. Сабыржан қасында он бір жолдасымен (ағайынды Антон мен Иван Шляпиндерден басқаларының аты-жөні белгісіз) Аякозден 60 шақырым ұзап барып, бір ауылға тоқтап, біраз тынығып, ағ ауыстырып мініп, аттанбақ болады.

Екі тәулік бойы толассыз қырғын соғыстан қалжырап

келіп жатқан Сабыржандардың қару-жарақтарын ауылдың байлары сыпырып алып, өздерін тұтқындайды да, Сергиопольдегі ақ бандыларға хабарлайды.

Хабар ала сала, атаман Николай Леберфарб бастаған Иван Тетерников, Федот Скурнягин, Иван Куликов, Петер Бедаров, Павел Чернов, Иван Самогасв, Василий Зимоньев және Александр Шебалин деген жендеттер де келіп жетеді. Олар Сабыржан Ғаббасовты он бір жолдасымен айдап әкеліп, Сергиопольге 25 шақырым қалғанда Белтерек деген жерде бәрін атып, шауып өлтіреді. Әсіресе, жау алдында жасымай, тілін тартпай қасқайып қарсылық қорсеткен, қайсар большевик, комиссар Ғаббасовты, қанына қарайған жендеттер қылышпен кескілеп өлтіреді (Семей облыстық архиві, ф.46.д.26.оп, 1).

Сабыржан ауылда қолға түсіп жатқан кезде, Әлмұхамет Сәрсенбаев деген шаруа оған хат жазуға мүмкіндік жасайды. Сабыржанның жазған хатын Әлмұхамет екі жыл бойы жасырын сақтап, 1920 жылы Совет заң орнына тапсырады.

Ғаббасов әйелімен қоштасып жазған ақырғы хатында былай дейді:

“Қадірлі жар- жолдасым, Маһжиһан! Мен қолға түсіп қалдым. Өмірден үмітім үзілді. Сен, менен өткен қателіктер болса, ғафу ет, мен саған дәп ризамын. Ендігі ықтияр өзінде. Жас қалған жалғызымды (Байсұңқар атты ұлы болған. — Қ.М.) жақсы тәрбиеле. Өмірі болса, оқыт. Үкіметті большевиктер өз қолына алғанда, менің қанымды мына затымдардан сұрарсыңдар: Жаролла, Жақыпбек, Кенжегүл және Мықтыбай. Қош, бақұл бол, жолдасым, жарым! Уақыт жоқ. Әзірейіт күтіп отырған халдегі- Сабыржан Ғарапшаұлы. Ескіше 11 июль (1918 ж.)” (Семей облыстық архиві).

Сегіз қырлы мәдениет қайраткері, лениншіл-большевик Сабыржан Ғаббасовтың:

Шық майданға, ал тізгінді,
Затымдардың қолынан,
Жеңе алмайды ешкім бізді,
Тайма Ленин жолынан!

— деген ұран-олеңі ұмытылмайды.

28- ақ жыл өмір сүріп, бойындағы табиғат сыйлаған бар жақсы қасиетін туған елінің еркіндік өмірі үшін күреске арнаған Сабыржан сияқты ардагер азаматын, адал ұлын халық ешқашан ұмытпай, есінде сақтап ардақтайды.

Аяқоз ауданының бір совхозы, бір орта мектебі Сабыржан атымен аталады. Семей, Аяқоз қалаларында бір-бір қошеге

Ғаббасов есімі берілген. Ғаббасовтың басына мөрмөрдан сәулетті ескерткіш орнатылған. Аякөзде музей ашылып, ескерткіштер орнатылған.

1989 жыл.

ЖАЛЫНДАП ОТКЕН ЖАҚСЫ ӨМІР

Бұдан 40 жыл бұрын, 1930 жылы январь айының аяғында, Семейдің А. В. Луначарский атындағы театр үйінде (Қазіргі “Большевичка” фирмасының мәдениет үйі) үлкен салтанатты жиналыс болғаны әлі есімде. Москва, Харьков, Орехово-Зуево калаларының завод, фабрикаларынан Семей округінде социалистік құрылыс жұмысын күшейтуге, округте жаппай колхоздастыру мәселесін түбегейлі жүзеге асыру ісіне көмектесуге жұмысшы табының 250 таңдаулы өкілі келіпті.

Соларды қарсы алуға жиналған қала еңбекшілері мен ауыл, аудан өкілдері театрға лықа толған.

Мен ол кезде колхоз жастар мектебінде (ШКМ) оқушымын. Үлкендерге еріп, сол салтанатты жиналысқа келген едім. Жас шағымда болған осы жиналыстың ұмытылмай, есімде қалатындай ерекше себебі болатын.

Баяндама жасау үшін Семей Округтік Атқару Комитетінің председателіне сөз берілді. Ол мінбеге шыға келгенде дүр көтеріліп, қол соққан қалың жұрттың шапалақ дауысы театр залын жаңғырықтырып, құлақ тұндырып жіберді.

Біз, шәкірттер мінбеге шыққан адамның омырауында жарқырап, тізіліп тұрған жауынгерлік ордендеріне қарап, аңтаң болдық та қалдық. Орден таққан адамды тұңғыш рет көргеніміз де сол болатын. Қуана, қызыға көз алмастан таңырқап, тамашалай қараймыз.

Қайратты, қою қара шашын кейін қайырған, жазық маңдайлы, бөкен қабақ, бүркіт көзді, ат жақты, ашан жүзді, қыр мұрынды, кең иықты, кеуделі, қаршыға келбеттес келген, қара торы қазақ жігітінің бейнесі бала көңіде берік сақталып қалыпты.

Байыбына бара алмасак та, оның орыс тілінде емін-еркін көсіліп сөйлеп тұрғанына іштей мәз болып, сүйсінеміз, қызығамыз.

Ол адам — Абдолла Ярмұхамедов, сол кездегі Семей Округтік Атқару Комитетінің председателі екен.

Содан үш жыл өткен соң, 1933 жылы, Сәкен

Сейфуллиннің белгілі “Альбатрос” поэмасы кітап болып басылып шықты. В.И. Ленин образын жырлауға арналған осы поэмасында ақын Октябрь революциясы және азамат соғысы жылдарында қарсы күресте қаһармандық көрсеткен, қазақ халқынан шыққан революционер–большевик ерлерді, партияның адал ұлдарын, өзінің жауынгер жолдастарын мақтан етіп:

Асылбеков, Әлиев пен Жангелдин
Тәтимов пен
Ярмұхамедов пар келді...
Найзалы лек,
Қызыл желек,
Алдыңдар шеп,
Басқатарды
Тізуге өлең тар келді,

— дейтін өлең жолдарын оқығанда, одан үш жыл бұрын, өзін көріп, сөзін естіген Абдолла Ярмұхамедов бейнесі көз алдымызға келіп, естен кетпестей болған.

1966-1967 жылдары архив қазынасын қарастырып жүрген шағымда, Абдолла Ярмұхамедовтың өмір сапарын баян ететін бірталай мағлұмат кездесті. Олар Абдолланың өз қолымен жазған өмірбаяны жайындағы документтер, естелік-мақалалары, жасаған баяндамалары, сойлеген сөздері, іс қағаздары, фотосуреттері, тағы басқа ресми документтер.

Сол тарихи деректерге сүйеніп, қолда бар мағлұматтар көлемінде, Абдолла Ярмұхамедовтың өмір сапарын қысқаша баян етпекпіз.

Абдолла Ярмұхамедов 1896 жылы 13 ноябрьде Ташкент қаласында дүниеге келіпті. Әкесі Шымкенттің кедей казактарының бірі скен. Жоқшылық айдап Ташкент қаласына барып, кара жұмысшы болып істеп жүргенде, 1903 жылы қайтыс болады. Сөйтіп Абдолла жеті жасында жетім қалады. Жесір әйел, жетім балаға Ташкентте тұрып күн көру ауыр болған соң, “есің барда елің тап” дегендей, Шымкентке қайта көшіп келеді.

Абдолла осы Шымкентте бастауыш мектеп табалдырығын тұңғыш рет аттап, оқуға бара бастайды. Бұлар Шымкентте де көп тұрақтай алмай, Қарақоңыр станциясына көшіп барып, шешесі кірпіш зауытына жұмысқа орналасады. Алайда ол жер де жайы мекен болмайды. Тағдырдың талап гаксіретін гартқан жесір ана, жетім бала ақыры Жизақ уезінің бір ауылында тұратын гуыстарын габады.

Абдолла енді белді бекем байлап, оқуға аттанады.

Самарқанд қаласына келіп, бастауыш орыс мектебіне түседі. Жас басынан тұрмыс талқысын көріп, ширап, шынығып өскен. білімге сусап келген алғыр ойлы, зерделі бала Абдолла оқуды жақсы оқиды.

Сойтіп, Абдолла Ярмұхамедов 1914 жылы училищені ойдағыдай бітіріп шығады. Сол жылы Көтгөқорған уездік басқармасына қызметке орналасады. Әуелде кенсе қағаздарын көшіруші болып жүріп, кейіннен тілмаш қызметін атқарады.

Бұл кезде жасы он сегіздегі азамат Абдолланың өмір тәжірибесі де мол болатын. Жасынан жетімдік, жоқшылық азабын шегіп, көп жерлерде болды. Қала жұмысшыларының, еңбекші шаруалардың қайнаған ортасында өскен Абдолла, екі жақты езгідегі еңбекші елінің ашы өмір, азаптағы ауыр тұрмыс, хал-ахуалына әбден қанық еді.

Ол 1914 жылы басталған соғыстың ауыртпалығын еңбекші халықпен бірге басынан кешірді. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісін және халықтың революциялық көтерілісін қантөгіс, қызыл қырғынға айналдырған патша үкіметінің шектен шыққан зұлымдығының куәсі болды.

Петроградта Октябрь революциясының жеңіп шыққан дабысы Россияның шет аймақтарына жедел жетті. Октябрьдің 28 күні Ташкент еңбекшілері де қарулы көтеріліске шығып, буржуазия үкіметінің күлін кокке ұшырды. Бірінші ноябрьде үкімет билігі Ташкент жұмысшы-солдат депутаттар советінің қолына көшті. Ташкент советі Аткару Комитеті үкімет билігінің түгелдей совет қолына алынғанын хабарлап, Түркістан аймағының Советтеріне телеграмма соғып: “Үкімет билігін қолдарыңа алыңдар!” – деп жар салды.

Абдолла Ярмұхамедов жұмысшы-солдаттар депутаты Көтгөқорған уездік советін құру ісіне белсене кірісіп, совет қызметіне араласып кетті. Аз уақыттың ішінде-ақ А. Ярмұхамедов тәжірибелі, қабілетті қызметкер екенін, совет үкіметіне нын берілген адат азамат екенін іс жүзінде көрсетеді. Жұмысшы-солдаттар депутатының советі оны әкімшілік қызметке жібереді.

1919 жылы Абдолла Ярмұхамедов большевиктер партиясына мүшелікке қабылданады. Сол жылы уездік Аткару Комитетіне мүше болып сайланады және Көтгөқорған уездік Төтенше Комиссиясының (Чека) председателдігіне тағайындалады. Төтенше Комиссиясының аппаратына сенімді, сұрыпталған, таңдаулы адамдарды тартады. Совет үкіметінің жасырын жауларын әшкерелеудегі қырағылығы, айлакер, мейірімсіз, зымиян дұшпанға қарсы күрестегі қайтпас қайсар ерлігі, революция заңын бұлжытпай іске асырудағы әділдік, турашылдығы Абдолла Ярмұхамедовтың нағыз большевикке

тән адамгершілік қасиетін айқып танытады. Осындай аса жауапты, қауып-қатері көп қиын жұмысты атқару ісінде де А. Ярмұхамедов партияның сенімін абыроймен ақтап шықты. 1920 жылы ол уездік Атқару Комитетінің председатели болады. 1921 жылы Самарқанд Облыстық Атқару комитетінің председателдігіне сайланады.

Абдолла Ярмұхамедовтың жауынгерлік, ерлік ісі, қызмет жолы 1917-1940 жылдары қазіргі Өзбекстан, Тәжікстан, Қырғызстан және Қазақстанда өткен тарихи оқиғалармен тығыз байланысты.

1918 жылы 20 апрель - 1 май күндері Түркістан Советтерінің өлкелік төтенше V съезі болды. Осы съезд РСФСР құрамына кіретін, Түркістан Автономиялық Советтік Социалистік республикасын жариялады. Ол кездегі Түркістан республикасына осы күнгі Өзбек, Тәжік, Түркмен, Қырғыз одақтас республикалары және ол кездегі Жетісу облысы атты уезімен (Пішпек, Алматы, Қаракол, Жаркент, Қапал, Лепсі), Сырдария облысы жеті уезімен (Бетпак дала, Ташкент, Түркістан, Әулиеата, Ақмешіт, Қазалы, Шымкент) қарайтын.

Сөйтіп, 1918 жылдың көктеміне қарсы Орта Азия мен Қазақстанның оңтүстік жерлерінде Совет өкіметі орнап, буржуазия – помещиктердің мемлекеттік аппаратын жойды.

Түркстанда Совет үкіметінің орнауы Бұхар өмірінің үкіметін жою жолындағы еңбекші халықтың күресін күшейтті. Бұхар коммунистерінің басшылығымен еңбекші халық қарулы көтеріліске шығып, 1919 жылы август айында, Чарджууде Бұхар өмірінің үкіметін құлатты. Өмір – Саид Әлім ханның астанасы Бұхара қаласын алып, оның үстемдігін мүлдем жою үшін, көтеріліске шыққан халықтың сұрауы бойынша, М. В. Фрунзе бастаған Түркістан майданының әскері көмекке келді. Төрт күнге созылған қатты шайқастан соң, 1920 жылы 2 сентябрьде өмірдің әскері жеңіліп, Саид Әлім хан Ауғанстанға қашты. Бұхарда Халық Совет республикасы құрылды.

Октябрь революциясының Орта Азия мен Қазақстандағы жеңісі дүние жүзі империалистерінің Совет үкіметіне деген ошпенділігін онан сайын өршіте түсті.

1918 жылдың көктемінен бастап, Түркістан мен Қазақстанға қиын-қыспақ күн туды, үлкен қауіп-қатер төнді. 1918 жылы апрель айының басында біріккен революция жаулары Орал облысындағы Совет өкіметін құлатып, Самар губерниясына шабуылға шықты. Сол жылдың май – июль айларының ішінде Новосибирь, Челябинь, Пенза, Сызрань, Омбы, Қызылжар, Самар, Семей, Қостанай және Уфа қалаларын жау басып алды.

Революция жаулары Орта Азияда бас көтеріп, басманылар

отрядын ұйымдастырды. Шетел басқыншылары Қырғызстанның жерін басып алып, Ферғана өлкесіне, Ташкентке шабуыл жасауды мақсат етті. Англия – Америка империалистері өздерінің агенті Ерғаш сияқты қанқұйлылар бастаған өлденеше басмашылар отрядын құрып, шабуыл жасауға әзірленді.

Контрреволюция ылаңы бүкіл Закаспий өлкесіне жайылды. Ашхабадта эсер, меньшевиктер мен түркмен феодалдарының, ұлтшылдарының уақытша үкіметі құрылды. Бұхар мен Хиуада Совет үкіметіне қарсы күрес әрекеті күшейе түсті. Каракалпак, Хорезм жерлерінде басмашы бандатар қабылдап кетті.

Сөйтіп, Советтік Түркістан революция жауларының қатерлі қоршауында қалды. Англия басқыншылары мен акгвардияшылар Ашхабадты басып алған соң, Бұхар әмірінің әскерімен бірігіп Түркістан республикасының астанасына – Ташкентке шабуылға шықпақ еді. Осылайша Ашхабад майданы және басмашыларға қарсы күрес жүргізу үшін, республиканың шығысында Ферғана майданы пайда болды.

1919 жылы октябрь айында ВЦИК, РСФСР Халық Комиссары Советі мен РКП(б) Орталық Комитеті Түркістан істері жөнінде Комиссия тағайындады. РКП(б) Орталық Комитетінің атынан Түркістанда жоғары партиялық бақылау жасау және басшылық ету жұмысы осы Комиссияға жүктеледі. Комиссияның бастығы Ш. З. Элиава, мүшелері М. В. Фрунзе, В. В. Куйбышев, А. Э. Рудзутак т. б. Түркістанға жіберіледі. Осы жолы В. И. Ленин “Түркістандағы коммунист жолдастарға” деген белгілі хатын жолдайды. Ол хатта қосем:

“Түркістанның халықтарымен дұрыс қатынас орнатудың қазір Россия Социалистік Федерациялық Советтік Республикасы үшін, асырмай айтқанда, аса зор, бүкіл дүние жүзілік-тарихи маңызы бар.

Советтік жұмысшы-шаруа республикасының осы күнге дейін езіліп келген әлсіз халықтарға қозқарасының бүкіл Азия үшін және дүние жүзінің барлық отарлары үшін, мындаған миллион адамдар үшін практикалық маңызы болады”, – деді (В. И. Ленин. Шығармалар, 30 т, 124-бет).

Ағылшын империалистері Түркістан Совет Республикасын жойып, оның орнына біртұтас мұсылман мемлекетін құрып, оны өзінің отарына айналдыруға арпалыса кірісті. Осындай мақсатын іске асыру үшін, Түркияның бұрынғы соғыс министрі, авантюрист Әнуар пашаны Шығыс Бұхарға аттандырды. Әнуар паша Бұхарға келіп барлық басмашыларды біріктіріп, бір тұтас әскер құрды. Бұл кезде Орта Азияда әрбір тұстан Совет үкіметіне қарсы күреске шыққан басмашылар отряды көп болатын. Ферғанада Ахметбеков

Мадаминбек бастаған басмашылардың үлкен отряды, Хорезмде Жөнейдхан бастаған, Батыс Бұхарда молла Абдулкаххар мен молла Данияр бастаған, Шығыс Бұхарда Ибраһимбек пен Ешенсұлтан бастаған басмашылар отрядтары, тағы басқа ірілі-ұсақты басмашы бандалар бүлінішілігі етек алған елі.

Басмашыларға ағылшын империалистері қару-жаракты керуен-керуен етіп жіберіп жатады. Шетел басқыншыларының Лойд Джордж, Барту сияқты барлаушы – жансыздары басмашы бандалардың халыққа қарсы қанды жорықтарына тікелей басшылық етіп отырды.

1921-1922 жылдары бүкіл Орта Азия мен Қазақстандағы Совет үкіметіне үлкен қауіп төндірген Әнуар, Сәлім, Ибраһимбек сияқтылардың ірі қарулы күштерін, толып жатқан басқа да басмашыларды жою – партия мен совет үкіметінің ең жауапты, ең зор міндеттерінің бірі болды.

Аса қауіпті жауға қарсы күресті ұйымдастырып, басшылық ету үшін партияның Орталық Комитеті Г. К. Орджоникидзе мен Ш. Әлиаваны Бұхарға жіберді.

Самарқанд Облыстың Атқару Комитетінің председателі Абдолла Ярмұхамедов, Төтенше Комиссияның өкілі ретінде, Көттөкорған уезіндегі басмашыларға қарсы күрес майданына атланды. 1922 жылдың май айынан бастап, бес ай бойы Көттөкорған уезінің территориясындағы басмашыларды жою күресін ұйымдастырып, жауға қарсы ұрыстарды басқарды. Сан шайқастарда қызыл әскерлерді майданға бастап, талай қиын-қыстау кезеңдерден жедел жол тауып шығып, жеңіске жетеді. Амал-айласы мол, ашынған жауды талқандау жолындағы қантөгіс ұрыстарда Абдолла Ярмұхамедов жаужүрек ерліктің, таймас табандылықтың, әскер басқаруда соғыс өнерінің тамаша үлгі-өнегесін көрсетті. Ол қалың бұқара халықпен тіл тауып сойлесе білді. Совет өкіметінің халықтық мұрат-мақсатын ел құлағына құйып, көңіл көзін ашып, сана-сезімін оятты. Жалынды насихатшы – Абдолла халықтың шын досы кім, арбаушы, алдаушы жауы кім екенін терең түсіндіріп, еңбекші халықты басмашыларға қарсы белсенді күреске жұмылдырды. Оның халық аңдындағы беделі орасан зор болды. Ол ел болмас ежелгі жауға барыпша қатал болды. Басмашылардың алдауына түсіп, оларға еріп кеткен шаруаларға шын большевиктік қамқорлық жасап, үгіт-насихат жұмысын жүргізді.

Абдолла Ярмұхамедовтың басшылығымен бес айдың ішінде (1922 жыл, май – октябрь) Көттөкорған уезіндегі басмашылар негізінен талқандалып, жойылды. Көттөкорған уезіндегі партия-совет органдарын жат адамдардан газартып, нығайту, халықтың бейбіт еңбегін жолға қою жөнінде Абдолла

Ярмұхамедов қыруар жұмыс жүргізіп, өзінің қабілетті қоғам қайраткері, жалынды насихатшы, жауынгер командир екенін көрсетті.

Абдолланың үгіт-насихатының үнемі сәтті болып, халық жүрегіне жылы тиіп, елді ертіп алып кетуінің бір себебі — ол Орта Азия мен Қазақстанды мекендеген негізгі ұлттардың өз тілінде сойлей білуінде еді. Абдолла Ярмұхамедов өзінің ана тілі — қазақ тілінен басқа орыс, өзбек, тәжік, қырғыз тілдерін де жетік білген адам.

Сөйтіп, Әнуар пашаның Орта Азия мен Қазақстандағы Совет үкіметіне тоңдірген қауіпін жою жөніндегі партия Орталық Комитетінің шешімін жүзеге асыру ісінде Абдолла Ярмұхамедов айтарлықтай ерлік еңбек етті.

Совет үкіметіне зор қауіп тудырған Әнуар, ақыры, 1922 жылы 4 августа Балджуан қаласынан 12 шақырым жерде біздің әскермен ұрыста өлді.

Самарканд Облыстық Совет атқару комитетінің председателі Абдолла Ярмұхамедов, Кәттәқорған уезіндегі басмашыларды жою күресіндегі көрсеткен ерлігі үшін арнайы алтын сағатпен және “Еңбекші бұқара халықты басмашылар қалдығынан құтқару жолындағы күрескерге” деген алтынмен жазылған жазуы бар “Маузер” мылтығымен наградталады.

1923 жылдың март айында Абдолла Ярмұхамедов Түркістан республикасы Ішкі Істер Халық Комиссарының орынбасары қызметіне тағайындалды.

Әнуар паша өлген соң, Орта Азияда Совет үкіметіне қарсы күрес жүргізу ісін, интервенттер енді Сәлім-пашаға тапсырды. Ол Шығыс Бұхардағы басмашылардың қалдықтарын біріктіру әрекетіне кіріседі. Тау-тасқа сіңіп кеткен басмашыларға өзінің агенттерін жіберіп, байланыс жасайды. Қыстақтардағы сенімді адамдарына хат жазып, жап-жаққа шпиондар жібереді. Діни үгіт таратады. Сөйтіп, 1923 жылы жазғытұрым басмашылар қайта бас көтеріп шабуылға шығады.

Түркістан Орталық партия комитеті халық арасында үгіт-насихат жұмысын жүргізу және басмашыларға қарсы еріктілер отрядын құру үшін жер-жерге таңдаулы партия қызметкерлерін жібереді.

Абдолла Ярмұхамедов Ферғана майданының Реввоенсоветінің қарауына жіберіліп, Реввоенсоветтің саяси секретариатында совет бөлімінің начальнигі болып тағайындалады.

Ол өзінің 1928 жылы орыс тілінде жазып, жарияланған: “Алай әскери экспедициясы” (Алайская военная экспедиция), “Советская степь” газеті, 23.II.1928) деген естелік-мақаласында Ферғана майданындағы басмашыларға қарсы

күресті баян ете келіп: “1917 жылдың аяғында басталған Ферғанадағы басмашылар қозғалысы, 1924 жылға дейін тынбай келді; басмашылармен күрестегі тактикамыздың негізгі кемшілігі – 1924 жылға дейін, келісілген бірыңғай жоспардың болмауы еді”, – дейді.

1923 жылы Түркістанға Советтер республикасының қарулы күштерінің бұрынғы бас қолбасшысы С. С. Каменев келіп, басмашылармен күрес мәселесін жан-жақты талқылап, бірнеше мәслихат өткізеді. Мәселені терең зерттеп, талқылап, кеңесу нәтижесінде басмашыларды жою күресінің келісілген бірыңғай жоспары жасалады.

Ферғана майданының штабы әуелде Қокан қаласында болды да, кейін Андижан қаласына, яғни басмашылардың нағыз қайнап тұрған ортасына көшіріледі. Андижан қаласының темір жол вокзалынан басқа аудандарында басмашылар үстемдігі басым екен. Андижанға бас қолбасшы С. С. Каменев келгенде, оның вагонына басмашылар оқ жаудырады.

Ендігі біраз сөзді А. Ярмұхамедовке берейік:

“Белгіленген жоспар бойынша, май айынан бастап шабуылға шықтық. Аз уақыттың ішінде қала басмашылардан тазартылды. Июнь айының аяқ шенінде өз еркімен бізге берілген басмашылардың саны мың жеті жүзге жетті.

Бірнеше жыл бойы басмашылардың талан-таражына түсіп, үрейленіп қалған халық Қызыл армияға жанын салып көмектесе бастады.

Бар ынтасымен ерікті милиция құрамына қосылушылардың көбейгендігі сонша, аз-ақ уақыттың ішінде еріктілерден құрылған атты жауынгерлердің саны бір мың болды.

Жау әрбір шайқаста жеңілістен-жеңіліске ұшырап, біртіндеп қашып, таулардың қиын-қиын қойнауларына кете берді. Ақыр аяғында өздеріне ежелден белгілі жайлы мекені – Алай алқабына (Қырғызстан жерінде) барып бекінді. Ол кезде Алайда біздің әскер бөліміміз түгіл, тіпті совет органы атымен жоқ болатын.

Алай алқабына бекінген басмашыларды түбегейлі жою үшін біздің әскер екі жақтан бірдей шабуыл жасау қажет еді. Яғни Ферғана жағынан және Қаратегін (қазіргі Тәжікстанның Гарм ауданына қарайтын жер. Қ. М.) жағынан. Ол кезде Қаратегін жағында Фузайл Максұм құрбашының жеңдеттері жортып жүрген. Егер тек қана Ферғана жағынан шабуыл жасалса, басмашылар Қаратегін жағына ойысып, қызыл жауынгерлердің соққысынан жалтарып кетер еді.

Осы жағдайды ескере отырып, Түркістан Реввоенсоветі екі әскери экспедиция құру жөнінде бұйрық берді. Бірі

Ферғана майданы эскерінен құрылған экспедиция Алай алқабына, екіншісі күншығыс Бұхар тарапынан Қаратегінге аттанатын болды. Бұл екінші экспедицияға берілген тапсырма-Фузаил Максұм бастаған басмашыларды жою және сонымен бірге Алай алқабына шабуыл жасалғанда, Алай экспедициясының соққысынан жау құтылып кетпеу үшін, оның жолын кесіп, тосқауыл жасау.

Алай алқабында Нұрмат, Максұм, Манас, Тоқтама сияқты құрбашылар бастаған басмашылар бекініп жатқан болатын”.

Ферғана майданының Реввоенсоветі Абдолла Ярмұхамедовты Алай экспедициясының эскери комиссары етіп тағайындайды. Алай экспедициясы жауынгерлерінің құрамында өз еркімен милицияға кірген қазақ, қырғыз жігіттері және 6 атқыштар полкінің салт атты взводы болады. Барлық қару-жаракпен жақсы жабдықталған, екі пулеметі бар 300 таңдаулы қызыл жауынгерді бастап, 1923 жылы 3 август күні Абдолла Ярмұхамедов Ош қаласынан жорыққа аттанады. Жол бойы Тоқтама, Нұрмат сияқты құрбашылардың бандыларымен әлденеше дүркін ұрыс салып, жауды жапырып, тек 14 августа басмашылардың Алайдағы мықты бір бекінісі-Дария Қорғанды алады.

Ярмұхамедов отрядындағы ержүрек жауынгерлердің інінен, халыққа сөзі өтімді, тамаша үгітшілер де шығады. Аз уақыттың ішінде-ақ Алай алқабын мекендеген бұқара қырғыз халқы басмашылармен ат құйрығын кесісіп Совет өкіметі жағына ойысады.

1971 жыл.

ЕЛУБАЙ ӨМІРЗАҚОВ 70 ЖАСТА

Қазақтың сегіз қырлы өнерпазы, табиғи дарынды актер, Қазақстанның тұңғыш халық артисі Елубай Өмірзақов 70 жасқа келді.

“Қазақ ССР - ның халық артисі деген құрметті атақты тұңғыш рет 1931 жылы 13 январьда екі адам алған едік. Оның бірі режиссер Жұмат Шанин де бірі мен болатынымын. Содан бері халқым маған қандай жүк артса да, жүрдек көлігі болып келемін”, — дейді Елекең.

Қазақтың тұңғыш профессионал театры, қазіргі Мұхтар Әуезов атындағы академиялық драма театрының шаңырағын алғашқы көтеріскен өнер қайраткерінің бірі де Елубай Өмірзақов.

Театрдың ашылғанына (1926 ж. 13 январь) бес жыл толған (1931) мереке күні Қазақ ССР халық атағына алғашқы ие болған да Елубай Өмірзақов еді.

Елекең театр сахнасына әуесқойлықпен, өнерді сырттай қызықтап, күр дүрмекпен келген адам емес. Жаратылысынан дарынды, тумысынан талантты, бала жасынан талапты, алғыр ойлы, аса қабілетті адам. Оның осындай қадір, қасиетін бүкіл халыққа танытып, өнерінің емін-еркін оркестрде өсуіне Ұлы Октябрь революциясы даңғыл жол ашып берді.

Жастық шағын еске алғанда, өмірдегі өз орнын дұрыс табуына себеп болған Бейімбет Майлинді Елекең айрықша атайды. Кішірек кезімде Бейімбет маған:

“Коргенінді жаза баспай қағып алып қайталайсың. Соның бәрі қай жеріңнен шыға береді”. – деп күлестін еді. Екеуміз бір ауылдың баласымыз, үнемі қосылып жүреміз. Мені ол жасың кіші демейді, Жетім болған сон аяйтын да болуы керек. ойын-тойға бірге жетелейді, қасына отырғызып, домбыра тартқызады, он салғызады...

– Елен! Сен түбінде үлкен артист боласың. – дейді арқасынан қағып.

Кейінірек Бейімбет мұғалім болғанда, менің сауат ашуыма жәрдемдесті. Қазан-ошақтың басында қалып қоймауым үшін үнемі қызметке тартып өзі шағын пьесалар жазып беріп жүрді. Мен оларды үнемі халыққа насихаттаумен болдым, – дейді.

1919 жылы Қостанайдың талапты жастарынан құралған драма үйірмесі Бейімбет Майлиннің “Қаламқас” атты пьесасын қойғанда, пьесадағы басты роль – Шапай болып Елубай Өмірзақов ойнайды.

Елубай Өмірзақов біраз уақыт милиционер болып (1921) қызмет істейді. Ол кезде де Елекең өнерден қол үзген емес. Бар ынтасы өнерге, білімге ауған Елубай Өмірзақов Бейімбеттің жәрдемімен Орынбор қаласына оқуға аттанады.

Орынборда студенттердің драма үйірмесін құрады. Драма үйірмесіне Иса Байзақов, қазіргі Қазақ ССР халық артисі Қапан Балдыров сияқты талантты жастар қатысады. Сойтіп, 1926 жылы қазақтың тұңғыш профессионал театрының ірге тасын қалауға Қызылорда қаласына келген Елубай Өмірзақовтың өнеріне сай өмір тәжірибесі де болатын.

Қырық жылдан астам уақыт театрда үздіксіз еңбек етіп, үнемі іздену, өнер шыңына шарықтап, құлаш ұрумен келе жатқан сахна саңлағының коркемөнеріміздің оркендей өсуіне үлесі ұшан-теңіз.

Елубай Өмірзақов ойнаған рольдерге қарасак, біріне-бірі ұқсамайтын, біріне-бірі қарама-қарсы, сан-алуан адам образдары лек-легімен қоз алдыңа келеді. Жұмат Шаниннің

“Арқалық батыр” пьесасында Дуанадан, Мұхтар Әуезовтің. “Еңлік-Кебек” пьесасындағы Абыздан бастап Аманкелдіге дейін қанша ғасыр, неше алуан дүние, дәуірлер жатыр. “Айман—Шолпандағы” — Жарас, “Жас түлектердегі” Мес, “Ревизордағы” Осип, “Ақсүйектердегі” Костя—капитан образдарын еске алсақ әр қилы замандағы, әр түрлі ұлттың, әр түрлі қоғамдық ортада өмір сүрген адамдардың іс-әрекетін, мінез-құлқын нанымды, әсерлі етіп шыншылдықпен көрсете білу Елубай сияқты сегіз қырлы, өнер қайраткерінің ғана қолынан келеді.

Театр сахнасындағы алғашқы құтты қадамында Елекен кішкентай рольдің өзінен жарқ етіп көрінген. Бір сәт ғана сахнаға кіріп шығатын Дуананың өзімен-ақ көрсермендер көзінс түсіп құдыретті талантын танытқан. Шекспир пьесасындағы Отелло образын ойымызға түсірейік. Елекеннің ерекше үздік таланты тағы да басқаша бір қырымен көрінеді.

Елубай Өмірзақов ойнаған рольдерді тізіп шығудың өзі мүмкін емес. Оның еңбегі жайында зерттеулер, арнаулы кітаптар жазылмақ.

Қазақстан ғана емес бүкіл орта Азия артистерінің ішінде бұдан 29 жыл бұрын театр сахнасында В. И. Лениннің образын (“Мылтықты адам” пьесасындағы) жасаған бірінші актер — Елубай Өмірзақов. Сондай жауапты, сондай құрметті образ жасау Елекенге оңай тиген жоқ. Ол шарқ ұрып ізденді. Ленинградқа барды. Театр сахнасында, кинода В. И. Ленин образын жасаған СССР халық артисі Максим Штраухпен кездесті, мәслихаттасты, оның тәжірибесінен үлгі-өнеге алды. Көп ізденудің, мол еңбектің нәтижесінде ұлы көсем образын сахнада көрсете алды.

Кино өнерінде де Аманкелді батырдың образын жасап, тұңғыш көзге түскен қазақ артисі де қадірлі Елекен болатын. Аманкелді жайы жас шағынан құлағына сіңген Елекен кейін (1938) сахнада бағыр образын жасауға көп еңбек сіңірді. Ел аралады. Аманкелдіні көрген-білген адамдармен әңгімелесті. Ал Аманкелдінің кинодағы образын жасау үшін Елекен қыруар еңбек етті. Онысы жөне ерлік, жанқиярлық еңбек еді. Бір ғана мысал. Елекеннің өзіне сөз берейік:

— Киноның аяғы Аманкелдінің өлімімен бітеді. Осы туралы Левин (режиссер) маған, “Ертең Аманкелді аттан құлайды”, — деп ескерткенде, мен: “Оны неге бір жеті бұрын айтпадыңыз?” — деп наразы болдым. Шынында аттан сылқ етіп құлай салғаннан гөрі жаңа бір шешім Бейімбет айтқандай: “Батырдың өлімі де батырлық болсын”, — дегені көңілімде. Міне, құла қасқа қызығын мен сонда көрдім. Бірақ жануар

маған үйренгені сонша — ол қауіптен құтқарды. Мен тәжірибе үшін 42 рет аттан құладым, — Елкен.

Өнерді сүю деген, сүйген өнеріне жан-тәнімен шексіз берілу деген осы болады. Елубай Өмірзақовтың еңбегін Совет үкіметі жоғары бағалап, оған Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты атағын берді. Ленин орденімен, Еңбек Қызыл Ту, II дәрежелі Ұлы Отан соғысы ордені, Құрмет Белгісі ордендерімен, медальдармен наградтады.

1968 жылы декабрь айында Қазақстан Компартиясының Орталық Комитеті мен Қазақ ССР Министрлер Советі “Атамекен” кинофильміндегі бас рольді орындағаны үшін Елубай Өмірзақовқа Күләш Байсейітова атындағы Қазақ ССР-нің 1968 жылғы Мемлекеттік сыйлығын берді.

Жетпіс жасқа жеткен мерекеніз қайырлы, құтты болсын. Тойыңыз тойға ұлассын! Жаны жас, қажымас, талмас қарт тарлан, Елеке, өнер шыңына шарықтай беріңіз!

“Семей таңы”, 14 февраль, 1969 жыл.

ҮЛКЕН СЕЗІМ ИЕСІ

Қазақ совет әдебиеті өкілдерінің алдыңғы легіндегі аға жазушыларымыздың бірі — Ғабиден Мұстафин алпыстың асқарына шықты. Отыз жылдан астам уақыт әдебиет майданында үлкен шабытпен мол жемісті, зор нәтижелі еңбек етіп, қазақ совет әдебиетінің оркейдей осуіне бай үлес қосып, аянбай атсалысқан галантты қалам қайраткері Ғабиден Мұстафиннің алпыс жасқа толған мерекесі — оның жазушылық өмірінің асқар биігі.

Өзінің еңбек өмірін жұмысшы болып бастаған Ғабиден Мұстафин — бүгін аты әлемге белгілі жазушы, Қазақстан жазушылар ұйымының бірінші секретары, Қазақ ССР Ғылым Академиясының мүше корреспонденті, мемлекет қайраткері, СССР Жоғары Советінің депутаты.

Ғабиден Мұстафиннің тырнақалды әңгімесі “Сәрсен мен Мұқан”, “Жыл құсы” атты әдебиет альманағында басылады.

Ғабиден Мұстафиннің тұңғыш әңгімелер жинағы 1929 жылы Қызылорда “Ершойын және басқа әңгімелер” деген атпен басылып шығады. Алғашқы әңгімелерінің тақырыбы — ауылдағы тап-тартысын суреттеу. Октябрь революциясына шейін байлардың езгісінде болып келген қазақ кедей — жалшыларының революциядан кейін таптық сана-сезімі тез

оянып, байларға қарсы ашық майданға, белсенді күреске шыққанын сипаттауға арналған.

Ғабиден Мұстафин 1930 жылы туған жеріне – Қарағандыға барып, ондірісте жұмыс істейді. Екі жылдан кейін газет қызметіне ауысады. 1933 жылдан 1938 жылға дейін Новосибирь қаласында шығатын “Қызыл ту” атты қазақ газетінде істеп, 1938 жылы Алматыға келіп, біржолата жазу жұмысына беріледі. Бұл кезде жазушының түрлі тақырыпқа жазған әлденеше әңгіме, очерктері жарияланады.

Ғабиден Мұстафин 1941 жылы өзінің бірінші романы – “Өмір мен өлімді” бастырып шығарады. Бұл қазақ әдебиетіндегі өндіріс тақырыбына арналған тұңғыш ірі шығарманың бірі еді. Ғ. Мұстафин “Қадірлі қонақ”, “Құлаған күз” т.б. әңгімелер жаза жүріп, үлкен роман жазуға даярлық жасап, драма жанрына да атсалысады. Соғыс тақырыбына “Диверсант”, “Алынған кек” деген шағын көлемді пьесалар жазды.

Ұлы Отан соғысы басталар алдында Ғабиден Қазақстан жұртшылығына белгілі жазушы болып әбден танылды.

Ғ. Мұстафиннің жазушылық қызметінде берік ұстаған қағидасы – қай жанрда жазса да өз заманымыздың тақырыбын қамту, совет халқының көңілін аударарын, ұлы өмірімізде болып жатқан уақиғаларға дер кезінде қоркем шығарма беру.

Ғ. Мұстафин Ұлы Отан соғысы жылдарында еңбек майданында ерекше көзге түсіп, дүние жүзінде болып көрмеген табысқа жеткен, тарыдан мол өнім ондіруде әлемді таңырқатқан рекорд жасаған Шығанақ Берсиев туралы роман жазды. “Шығанақ” романы 1945 жылы қазақ тілінде, 1947 жылы орыс тіліне аударылып басылды.

“Шығанақ” романымен Ғ. Мұстафиннің есімі бүкіл Совет Одағына мәлім болды.

Ұлы Отан соғысынан кейінгі жылдарда Ғ. Мұстафин “Миллионер” повесін жазды. Жазушының бұл шығармасын “Правда” газеті жоғары бағалап “белсенді колхозшылардың батыл бастамалары мен қажымас күрестерін жырлайтын жаңалық сезімін бойына сіңіре алған” шығарма деді (“Правда”, 17: IV -1949 ж. “Чувство нового”).

“Миллионер” қазақ тілінде 1948 жылы басылды шығып, іле-шала орыс тіліне аударылып, орыс тілі арқылы туысқан одақтас республикалар халықтарының тіліне аударылды. Ғ. Мұстафиннің “Миллионері” поляк, қытай, чех тілдеріне және ағылшын, француз, неміс, испан, румын, болгар халықтарының тілдеріне аударылды.

Ғ. Мұстафин “Миллионер” тақырыбына пьеса жазып, ол

пьеса Қазақ Мемлекеттік академиялық драма театрының сахнасында қойылды.

Әдебиетімізде өндіріс тақырыптарына арналған, республикамызда жұмысшы табының образын бейнелейтін проза жанрында елеулі үлкен шығарма, соңғы жылдарға дейін жоқтың қасы еді. Ғабиден өзінің тұңғыш романы “Омір мен өлім” тақырыбына, қаламы әбден тоселіп, жазушылық кемеліне толық келген шағында, қайта бір оралып, 1952 жылы “Қарағанды” романын жарыққа шығарды.

“Қарағанды” романында Совет өкіметі кезінде Қарағанды көмір кенінің өркендеп осуі, халықтар достығы ең негізгі тақырып ретінде баяндалады. Романның басты кейіпкерлері, екеуі де партия мүшесі — Мейрам мен Шербаковтың арасындағы шексіз берілген адал достық — ұлы орыс халқы мен қазақ халқының достық бейнесіндей.

“Қарағанды” романы қазақ әдебиетінде өндіріс тақырыбына, жұмысшы табына арналған жазушының зор табысының, әдебиетімізге қосқан үлкен үлесінің бірі.

Ғабиден Мұстафин — қазақ совет әдебиеті тарихынан өзінің еңбегіне сай орын алған көрнекті романист — жазушыларымыздың бірі. Оның шығармаларына арналып жазылған көптеген мақалалар, монографиялық еңбектер бар. Біз аға жазушымыздың туғанына 60 жыл толған мерекесінің үстінде оның творчестволық өміріне қысқаша шолу жасап, құрметті жазушымыз, ардақты ағамыздың сау-сәлемет болып, ұзақ өмір сүруіне, Ұлы Отанымыздың игілігіне жемісті еңбек ете беруіне тілектестік білдіреміз.

“Семей правдасы”, 28 ноябрь, 1962 жыл.

АСҚАР АҚЫН АЛПЫСТА

Қазақ совет әдебиетінің қалыптасып, дамып өркендеуіне аянбай еңбек етіп, елеулі үлес қосып, қазақ совет әдебиеті тарихында аты әлемге әйгілі болып келе жатқан ақынның бірі — Асқар Тоқмағамбетов 60 жасқа шығып отыр. Қалам қайраткерінің өмір тәжірибесінің молығып, кемеліне келген шағы.

Бүгін алпыстың асқарына шығып отырған ақынымызбен бірге, оның өткен жазушылық жемісті, игі сапарын біз де сүйсіне шолып өтіп, шын достық жүректен, қуанышқа толы қоңілмен мерекелі күнін құттықтап, ұзақ өмір тілейміз.

Асқар ақын өлеңі бұдан 44 жыл бұрын жаза бастаған екен. Ақынның тұңғыш баспасөз жүзіне шыққан, ұлы көсемге арналған — “Ленин суретіне” атты өлеңі 1925 жылы “Еңбекші қазақ” (қазіргі “Социалистік Қазақстан”) газетінде жарияланыпты. Содан бері 40 жыл бойы ұлы заманымызды, сүйікті Отанымызды, қаһарман совет халқын, Ленин партиясын зор табыспен тынбай жырлап келе жатқан ақын қаламынан туған туындылар мол да әр алуан. Асқар Қазақстан Совет өкіметі орнап, салтанат құрған алғашқы жылдардан бастап, Коммунистік партияның басшылығымен халық игілігі үшін істеліп, жүзеге асып жатқан ұлы өзгерістерді, саяси-тарихи маңызды уақиғаларды, социализм құру жолындағы совет халқының ерлік күресін өмір талабына сай, мезгілінде жыр етуден тынбайды.

Халыққа тез тарайтын, сана-сезіміне өсерлі, үгіт-насихаттық мәні зор саяси лирика Асқар өлеңдерінің жақсы қасиеті болды. Идеялық мазмұны терең, өзіне тән көркемдік түрімен ұтымды, күнбе-күнгі өмір талабына сай, өткір лирика жазу — Д. Бедный мен В. Маяковскийдің өнегелі дәстүрі, советтік поэзиямыздың өзіне тән ерекшелігі, негізгі бір сипағы болды. Асқар Тоқмағамбетов осы дәстүрлі өзіне үлгі-өнеге етеді.

Асқар поэзиясы жанрлық түр жағынан да сан алуан. Қазақтың халық поэзиясын жасынан қадір тұтып, жадына алып, жаттап өскен ақын ауыз әдебиетінің үлгілерін өз шығармаларында творчестволық жолмен кеңінен пайдаланды. Шешен тілмен шұбырта жөнелетін, тайпалған тақ-тақ жыр төгілген толғау, ескі салт-сананы, әдет-ғұрыпты жаңа өмірге жат мінез-құлықты өшкерелей сынап, түйрейтін аңы әжуа, кейде сайқы сықак ететін өлеңдер, саяси-әлеуметтік мәні зор өткір сатира, ұлы заманымыздың келелі уақиғаларына арналған поэмалары Асқар поэзиясының тақырып байлығын, ақындық өнердің әр саласында еңбек етуге бой ұрғандығын көрсетеді.

Асқар Тоқмағамбетов жас шағынан өлең-жырды сүйіп, ақындық өнерлі қадір тұғын өседі. Ол өзінің өскен орта, ұшқан ұясы жайында өмірбаянында былай деп жазды: “Әкемнің аздап жазатыны бар еді. Оның үстіне сол кездегі шыққан кисса кітаптардың бәрін жинап, түптеп таспалап тастайтын-ды. Мен хат танығасын, соларды маған оқытып отыратын. Ол кезде Қызылорда облысында ақындар көп болды. Шораяқтың Омары, Қанды, Кете-Жүсіптер Даңмурын, тағы басқалары еді. Олардың көбірек жазатыны айтыс болатын-ды. Мен солардың бәрін қалдырмай жазып алып, оқып шықтым. Ауылдағы өңші ақындардың қасында да еріп

жүретін едім”. Осыларға еліктеп жас Асқар өзі де өлең шығарумен әуестенеді. Халық ақындарымен айтысқа түсіп байқайды. Бұл, әрине, болашақ ақынның алғашқы көрген тәлім-тәрбиесі тұңғыш таныған ұққаны, алған өнгесі. Асқардың нағыз ақындық сапары 1925 жылдардан басталады. Бастауыш совет мектебінде, кейінірек су шаруашылық техникумында, Ташкент, одан соң Москвадағы журналистер институтында оқын білімін көтереді. Қолына қалам алғаннан бастап ол газет, журналдар, кейінгі кездерде Қазақстан Жазушылар Одағында қызмет атқарады.

Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Сәбит Мұқанов бастаған қазақ совет ақын жазушыларымен танысып, табысып, солармен бірге әдебиет майданында еңбек ету – Асқардың ой-өрісін кеңейтіп, оның көртеркті ақын болып, танылуына үлкен себеп болады. Орыс және дүние жүзі классиктерінің, әсіресе Демьян Бедный, Владимир Маяковский творчествосымен танысу Асқарға аса мағыналы игі әсер етеді. Асқар Абай поэзиясын ерекше сүйіп, зерттей оқып ақындық өнерде ұлы ақынды өзіне ұстаз санайды.

Тұңғыш жарияланған “Ленин суретіне” деген өлеңін жас ақын:

Біз, жастар артында
Жолыңнан қайтпаймыз,

– деп, бүкіл қазақ жастары атынан ұлы көсемге ант етіп, қорытса, сол антынан таймай, қырық жыл бойы ленинизм идеясының жаршысы болып, Ленин партиясының, советтік Отанның, халықтар достығының жалынды жыршысы болып, қазақ совет ақындарының алдыңғы сапында келе жатыр.

Асқар қолына қалам алғаннан бастап, еліміздің басынан кешкен ұлылы-кішілі уақиғаларының ақын қаламынан қағыс қалғаны жоқ деуге болады. Қандай тақырыпты болмасын ақын советтік патриотизм негізінде жырлайды, оны басты қағида етуге барынша ұмтылады.

Оның алғашқы ақындық қадамындағы (1925-1930) өлеңдерінің басты тақырыбы, қазақтың кедей жалшыларының байларға қарсы гаптық күресі, әйел теңдігі мәселері болады. Бұл – сол дәуірдегі актуальді тақырып еді. Осы кезде жазған Асқардың көп өлеңдері халыққа мол тарап, “Фатиманың ағасына хаты”, “Ағасының жауабы”, “Біздің Сәуле”, “Қызылөскер жыры” қалада да, ауыл далада да әнмен жатқа айтылатын. Ақынның колхоз, өндіріс тақырыбына, халықаралық жағдайға арналған өлеңдері, комсомол, жастар туралы толып жатқан өлең-жырлары кезінде жұртшылықтың

сүйіп оқитын, тілге жеңіл шығармалар еді. 1930 жылы жазған “Түрксиб түйіскенде” атты өлеңін екіншісі әнмен айтып жүретін. Клуб, театр сахналарында әндете айтып, артистер билеп те кететін. (мысалы, Құрманбек Жандарбеков)

Бұлшық еттер бұл майданда,
Бұл майданда ойнайды.
Солқылдатып сокқан балға,
Тауды еркіне қоймайды,

— деген бір шумақтың өзінде қандай динамика бар. Ескі дүниені жаңғыртып, жаңартып жатқан жұмысшы табының алып күшінің еңбек үстіндегі жойқын қимылын әсерлі образбен берген. Социализм құрып жатқан совет халқының сарқылмас күш-қуаты әлемді таңдандырып, досын сүйсіндірсе, дұшпанын күйіндіріп, үрейін алады.

СССР-дің бес жылдығы,
Дүние жүзін көркейтер.
Қаны қара капиталдың,
Төбе шашын үрпейтер!

— дейді ақын. Асқар бұл тұста осы сарындас талай-талай шабытты жырлар туғызды. (“Күшті болса көкте кім”, “Ең жоғары” т.б.).

Ұлы Отан соғысы жылдарында көптеген патриоттық жалынды өлеңдер жазған. Асқар Тоқмағамбетов өз дәуіріміздің тақырыбына да арнап бірнеше поэмалар жазды. Олар колхоз, совхоз өмірін совет адамдарының еңбек, өнер-білім, соғыс майдандарындағы ерлік ісін жырлауға арналған. Капитал дүниесінің зұлым бейнесін әшкере ететін халықаралық тақырыпқа арналған поэмалары түрлі тақырыпқа жазылған ақын поэзиясының кең көлемді екенін аңғартады. Бірақ бұл поэмаларының бәрі бірдей сәтті шыққан шығармалар емес. Әдебиет сыншыларының ауызға алып атайтындары “Берлин көшесінде”, “Советтік маршрут”, “Қаранғы түнде” сияқты поэмалары, Асқардың қазақ совет әдебиетіне қосқан мағыналы, мол үлесі — оның сатиралық шығармалары. Түрлі тақырыпқа жазған өлең, тақпақ түріндегі өткір сатиралары, фельетон, мысал өлеңдері Асқардың күшті сатирик, әжуа, мысқылға ұста, шебер фельетоншы екенін айқын танытады. Асқар проза жанрына да үлес қосып келеді. Оның қысқа әңгіме, очерктері де мол. Асқар роман жазумен де шұғылданған жазушы. (“Әке мен бала”). Ақын драма саласында да айтарлықтай еңбек етіп келеді.

Асқардың жеке кітап болып шыққан өлең, поэмалары, пьесалары, очерктері мен романы көп. Ақын шығармалары бүкіл совет оқушы жұртшылығына мәлім. Партия мен үкімет Асқар Токмағамбетовтің совет әдебиетін өркендетудегі еңбегін жоғары бағалап, 1939 жылы “Еңбек Қызыл Ту” орденімен, 1945 жылы “Бірінші дәрежелі Отан соғысы” орденімен, ал туғанына 60 жыл толуына байланысты тағы да “Еңбек Қызыл Ту” орденімен наградтады.

Алпыс жылдық мерекеніз құтты болсын! Ұзақ өмір сүруіңізге, ұзақ өмірлі шығармалар жаза беруіңізге тілектеспіз, Асқар аға!

“Ертіс”, 10 сентябрь, 1965 жыл.

ЕКІНШІ БӨЛІМ

Шетел жазушылары туралы мақалалар

КРЫЛОВ ЖӘНЕ АБАЙ

(Крыловтың туғанына 180 жыл толуына)

Абайдың үлгі-өнеге алған ең үлкен мектебі ХІХ ғасырдағы классикалық орыс әдебиеті болды. Сол мектептен үлгі алған Абай қазақ әдебиетінде үлгілі мектеп болды.

Абайдың ең бір ұмытылмас еңбегі орыстың ұлы жазушыларынан өзі үлгі-өнеге алумен бірге, — оларды қазақ халқына таныстырып, олардың еңбегін аударып өз еліне үлгі етуінде.

Соның бірі орыстың ұлы ақыны — Иван Андреевич Крылов болды.

“Сенде бір кірпіш дүниеге кетігін тап та бар қалан”, — деп Абай айтқандай, әдебиет әлемінде әркімнің өз орыны бар. Ақын жазушының бәрі бірдей әдебиеттен қолма-қол өз орнын дәлме-дәл таба қоюы сирек нәрсе.

Өзінің талантына, бейіміне сай орнын дәл таппаған ақын, қаншама талантты болсын халыққа танылуы қиын болмақ. Сол сияқты Крылов та әдебиеттегі өз орнын әдебиетте мысал жазудан барып тапты. Мысалдарымен халыққа танылды, әдебиеттен құрметті орын алып, тарихта ұлы жазушы болып қалды. Крылов мысал жазбастан бұрын да талай сатиралық шығармалар, комедиялар, пьесалар жазған адам.

Бірақ әдебиетте Крыловты даңққа ие еткен, жазушылықтың биік сатысына жеткізген — оның мысалдары.

Иван Андреевич Крылов 1769 жылы туып, 1844 жылы қайтыс болған ақын.

Крылов 40 жасқа аяқ басқанда барып (1805 жылы) тұңғыш баснясын („Емен мен пілік“) жазды. Содан бастап 30 жылға тарта осы жанрда еңбек етеді. Крылов барлығы екі жүздей мысал — өлең жазған. Мысал — өлең жазуда әдебиет тарихында ең зор атакқа ие болған Крылов болды. Көзі тірісінің өзінде өз заманында Крыловты білмейтін, оның

мысал өлеңдерін сүйсініп оқымайтын орыс жұртшылығы болмаған. Крылов мысалдары тек оқыған адамдарға ғана емес, орыстың “енкейген көрі, еңбектеген жас” деген сияқты бәрінсі мәлім болған. Крылов мысал – өлеңдерінде өзінің асқан ақындық талантын көрсетті.

Крылов мысалдары тілге жеңіл, тамаша көркем, әрі қарапайым ұғымды, мазмұны терең, өмірге соншама жанасымдылық қасиетімен халыққа түгел жетті.

Орыс халқының жарқын ойы, терең ақылы, ұшқыр қиялы, алғыр сезімі, бай тілінің барлық нәрлі қасиеттері Крылов мысалдарында айнымай дәл түсіп, толық көрінді.

Қоғам өміріндегі әр алуан кемшіліктер, жеке адам басындағы жағымсыз мінез, жарамсыз қылықтар, ескі өмірдің салты мен санасынан туған кесел мінез-құлықтар Крылов мысалдарында өзінің бет-бейнесімен шындық айнасына айнымай түсіп, аяусыз әшкереленеді.

Патшаның зорлықшыл әкімдері, зұлым чиновниктері, паракор судьялары, баққұмар, дүниеқор, мансапқорлар, өтірікші, мақтаншақтар айлакер қулар, тілі майда, қаны қара залымдар, топас надандар, олардан қорлық көрген момын сорлылар – неше алуан хайуанаттардың бейнесінде Крылов мысалдарынан орын алады.

Крылов өлеңдерінің көпшілігі халықтың мақал, мәтеліне айналып кетеді. Крылов мысалдарында жағымсыз мінез-құлықтарды сынау, үлгі-өнеге айту, әсіресе, қоғам өмірінің шындығын суреттеп, ащы ажуамен әшкерелеу – сатира басым болып келеді.

Крылов мысалдары халық даналығымен қабысып жатады. Кейде халықтың мақал-мәтелдерінің өзі де ақын шығармасына тақырып болып отырады.

Мысалы, “Не ексең – соны орасың, су ішетін құдығына түкірме”, – деген сияқты мақалдардың негізінде де мысалдар жазған. Крылов мысалдарында өз дәуірінің қамтылмаған жағы жоқ. Крылов мысалдары орыс әдебиетінің реалистік бағытта дамып, өсуіне жол ашты.

Ұлы сыншы Белинский, Пушкиндерден бастап, бүкіл халық Крылов мысалдарын жоғары бағалады.

Крылов мысалдары ақынның тірі кезінде Европа жұртының бар тіліне аударыла бастады. Сонымен қатар сол кезде грузин тіліне, араб, парсы, еврей тілдеріне аударылды.

Крыловты қазақ жұртшылығына өз заманында кеңірек танытқан Абай болды. Крыловтың “Қарға мен түлкі”, “Әншілер”, (“Музыканты”), “Бақа мен өгіз”, “Шегіртке мен құмырысқа”, “Бүркіт пен қарға”, “Піл мен қандан”, “Есек пен бұлбұл”, “Емен мен шілік”, “Алақондар”, “Жарлы бай”,

“Қазаға ұрынған карашепкен” тағы басқа мысалдарын аударды.

Абай Крылов мысалдарындағы реализмді өзіне үлгі етіп ала отырып, оның сатира жағы басым мысалдарын таңдап алды.

Қазақ өміріндегі ескі салт-сананы, әдет-ғұрыпты, жалқаулық, надандық, қулық-сұмдық сияқты жаман әдеттерді шенеп, әшкерелеуге лайықты Крылов мысалдарын Абай қазақ тұрмысына бейімдеп аударды.

Крылов мысалдарын аударғанда Абай Крылов өлеңдеріндегі орыс тілінің өзіне тән ерекшеліктерін ескере отырып, мазмұны мен мағынасын терең түсініп аударды. Қазақ тіліне жатық етіп, қазақ тұрмысына бейімдеп, ұғымына жеңіл етіп аударды. Сойтіп, мысалдың көздеген нысанасына дәл тиюін қатты ескергенін көреміз. Бұл жөнінде Абай аудармалары ақынның мақсаты мен негізгі идеясын жеткізе білуге зер салғандықты көрсетеді.

Мысалдың соңында келетін қорытынды пікірді де Абай қазаққа түсінікті етіп өзіше береді. “Азат басың болсын құл, қолдан келмес іске ұмтыл!” (“Бүркіт пен қарға”). “Есі шықпай мұнан да ішкен артық, қисыны жоқ қышқырған неткен тантық” (“Әншілер”) тағы тағылар.

Абай Крылов мысалдарын күрғақ аударушы емес, Крыловтың үлгісін творчествосына ұштастырып қазақ әдебиетінде мысал-өлең үлгісін жасаушы ақын деуіміз керек.

Абай Крылов мысалдарының оқиғасын, тақырып желісін беруде де, тұрмыс табиғат суреттерін сипаттауда да қазақ даласының, қазақ елінің өмірімен қабыстыруды мақсат еткені және солай сипаттап бергені көрінеді. Өлеңнің жол санын, көлемін дәл сақтауды да қажет таппаған. Айғайын деген ойды жеткізуді басты міндет санаған. Бұл жөнінде Крылов мысалдарының бағытын да Абай өзі айғнақ мақсатқа қарай бейімдейді. “Емен мен Шілікте” те тәкәппар еменнің аузынан ала түспейді. Ол Шілікті алла сорлы ғып жаратқан бейшарасың деп кеудесін көтереді. Діни соқыр сенімнің құлдарын Абай қатты ажуа етеді. Бұл – Абай үшін ең басты тақырып, өмір шындығына қажет тақырып болды. Ал, Крыловқа бұл жайлар мүлде жоқ. Абай Кавказдан шыққан кара бұлтты сипаттап, келе жатқан дауылдың күшін суреттейді.

Тәкәппар, тоң мойын, аллаға сенген Еменді дауыл гүбімен қопарып әкетеді де, Шілік аман қалады.

Майысқаннан шіліктің несі кетті,
Батыр, мақтан күйлемсе,
Сен де о ғұрлым,

— деп қорытынды шығаралы. Кішіпейілдік пен жокқа сенген мақтаншак, оркеуделік — Абайдың үнемі қарсы қойып отыратын, адамгершілікті дәріптеп жырлайтын тақырыбы.

“Бұлбұл мен Есек” те Крылов Есекті Бұлбұлға қолма-қол жолықтырса, Абай: “Тойған есек шөпті оттап маңайдағы, сонырқап шатқа кетті қай-қайдағы”, — деп бастап барып есекті бұлбұлға кездестіреді.

“Есек пен Бұлбұл” мысалынан Абай былай қорытынды шығарады:

Демеймін мені мақтасын,
Я жақсын, я жақпасын.
Сүйтсе де мұндай сыншыдан,
Құдайым бізді сақтасын.

Абай “Бүркіт пен Қарға” (Крыловта “Вороненок”) мысалының қорытындысын да өзінше шығарады (Азат басың болсын құл, қолдан келмес іске ұмғыл), бұл мысалда Абайдың:

Қыран бүркіт не алмайды сауса баптап,
Жұрт жүр ғой күйкентай мен қарға сақтап,

— деген өлеңінің сарынында болып келеді.
“Қазаға ұрынған Карашекпенде”:

Ағайынға іс түспек —
Ол бір үлкен қарғыс қой.
Аларын сонда ең күштеп,
“Бейшара” мен “байғұс” қой.

— деп мысалын аяқтайды.
Сол сияқты “Піл мен Қанден” мысалындағы:

Жүрг мұнымды көрмей ме,
Батыр атақ бермей ме?
“Қой бұл Қанден — ер шіркін,
Пілге де үрген демей ме!”

— дегені Абайдың:

Жаны аяулы жақсыға қосамын деп,
Әркім бір ит сақтап жүр ырылдатып

— деген өлеңімен үндеседі.
“Алақойлар” мысалында елді тонаушы залымдардың

жемқорлық, зұлымдық әрекетін аяусыз әшкерелейді. “Шегіртке мен Құмырсқада” “Ала жаздай ән салсаң, селкіде де билей бер!” “еңбектен қашсаң — дөңбекке” дегенді көрсетеді.

Абайдың Крыловтан алған үлгісі Абай поэзиясын мазмұн, идея, түр жағынан онан сайын тереңдетіп, байытып, сагиралық сарынды күшейтіп, қазақ әдебиетінің реалистік даму жолын кеңейте түседі.

Крылов. Абай мысалдары — өмір шындығының айнасы. ХІХ ғасыр әдебиетіндегі адамгершілік, халықтық, демократиялық идеяның үлгісі. Адамның мінез-құлқын тәрбиелеуде мәңгі маңызын жоймайтын әдеби мұра.

Данышпан Абай ұлы орыс халқының ХІХ ғасырдағы классикалық әдебиеті мен қазақ әдебиетінің тағдырын байланыстырып, келешегін айқындап кетті.

“Екінді” 16.02.1949.

ӨЛМЕС ӨМІР, ӨШПЕС ЕСІМ

Бұдан дәл 150 жыл бұрын: “Пушкин өлім халінде, ауыр жаралы, жекпе-жек ағыс үстінде ақынға Дантес атқан ажал оғы тиіпті”, — деген суық хабар. 1837 жылы 9 февраль күні таңертең бүкіл Петербургке барады. Сұмдық зілді хабарды естіген қала халқы қара жамылып, қайғыға батып, ақынның үйіне қарай ағылып жатты.

10 февраль күні данышпан ұлы ақын мәңгі бақи көз жұмды. “Біздің поэзиямыздың жарық күні бақты. Пушкин өлді, өзі сүйген ұлы майданның ортасында, кемел жасына жаңа аяқ басқан кезінде өлді! Бұл өлім туралы басқаша айтар халіміз жоқ, айтудың да қажеті жоқ. Бұл орны толмас қазаның қандай екені әрбір орыстың көңілінде айқын, әрбір орыстың өзегі ортенеді, жүрегі жапады. Пушкин! Ақынмыз біздің! Халқымыздың даңқы, мақтанышымыз біздің! Енді біз шынмен Пушкиншімізден айырылғанымыз ба!” — деп қайғылы хабар жариялаған газет редакторын халық ағарту министрі граф Уваров қатты соғып, қаһарын токті: “Пушкин өлді, өзі сүйген ұлы майданның ортасында өлді. Ол неғылған майдан! Пушкин қолбасы болып па еді, әскери басшы ма еді, министр ме еді, мемлекет қайраткері ме еді? Ол сенсымақ жазу... ұлы майданға шығу емес!” — деп, патшаның тоңмойын топас министрі адамгершілікке жат, жабайылық мінез көрсетті.

Бостандықты, тәуелсіздікті, еркін өмірді көксегені үшін

Пушкинді жек көрген патша әкімдері, шенқұмар пасық мансапқорлар, зұлым патшаның өзі ақынның ажалына себепкер болды.

Пушкинді ардақтап, мақтан ететін орыс халқы үшін ақынның өкінішті өлімі орны толмас қаза, арылмас ауыр қаңғы болды. Қаралы халық үш күн ұдайымен, ақынның аруағына бас иіп, қош айтысып, ақырғы сапарға шығарып салуға мың-мыңдап ағылды.

“Бір күннің өзінде ғана Пушкинмен қоштасуға 32000 адам келді”, – деп жазды Белинскийдің досы Я. М. Неверов. Ол келген адамдардың ішінде әдебиетшілер, әйелдер, кемпір, шал, жастар, оқушылар, жай қызметшілер, ақырған аязда дірдек қағып келген жұпыны киімді кемтарлар да аз болмаған.

Сол ауыр күндерде халықтың қайғы-қасіретін, ақын ажалына себепкер болғандарға деген қайнаған ыза-кегін әйгілеп, Пушкиннің болашақ мұрагері, жас ақын Лермонтов “Ақын өліміне” атты атакты өлеңін жазды. Лермонтовтың жалынды жыры елге тез жайылып, кең тарап, оқушы жұртшылықты терең тебірентті.

Пушкиннің дүниеден қайтканына 150 жыл толды. Содан бері өткен бір жарым ғасыр ардагер ақынды бізден алыстата алған жоқ қайта оның атын тұлғасын онан сайын асқақтатып, айқындата түсті, жүрегімізге онан сайын сүйікті етіп, жанымызға жақындатты, ұлы ақынның қадір-қасиетін онан сайын арттырып, атақ-даңқын бүкіл әлемге кең жайды.

Пушкин бір ғана халықтың, бір ғана ұлғтың ұлы болып қалған жоқ, патшалық Россия империясының қол астында езілген әрбір аз ұлтың, барлық халықтың камын ойлаған ізгі көңілді, адал жүректі, кеңпейілді кемелгер азамат, ұлы гуманист, интернационалист болды.

Патша үкіметі бұқара халықты аяусыз қанап, жауыздық үстем болып тұрған заманда орыс халқының адамгершілік қасиетін бүкіл әлемге әйгілеп таптықан Пушкин бастатқан орыстың ұлы жазушылары еді.

Сондықтан “Халық орыс жазушыларын самодержавиеден, православиеден және солармен тілектес “халықшылдықтан” қорғайтын қосеміміз деп санайды”, – деген ақиқатты айтқан болатын Белинский. Және ол Пушкин шығармалары ұлы орыс халқының нағыз шындық өмірінің айнасы болғанын айта келіп: “Орыс әдебиеті тек Пушкиннен басталады, өйткені оның поэзиясында орыс өмірінің тамыры соғады”, – деген.

Көркем әдебиеттің тарихи әлеуметтік өмірдегі ерекше зор маңызын, ұлттық мән-маңысын терең түсініп, аса жоғары бағалаған Пушкин өзінің табиғи тамаша дарынын, асқан ақындық өнерін халық мүддесіне арнап, адал еңбек етті.

Максим Горький былай деген: “Әдебиеттің өте маңызды ұлттық мәні бар екендігін бірінші көрс білген. кенседе, патша сарайында отырып қызмет істеуден де артық деп санаған Пушкин ғана, жазушының атағын жоғары көтерген, қол жеткісіз биікке шығарған да Пушкин”.

Орыс халқының, кемеңгер ұлы ақыны Пушкин Россиядағы толып жатқан басқа халықтарды да жатынбаған, алаламаған, олардың бәріне бірдей жан тартып, жақын бауыр деп білген. Ол халықтардың тарихын, өмірін, тұрмыс-салтын мәдениетін, әдебиетін жақсы білуге зер салып, көңіл бөлген: Мысалы, “Кавказ тұтқыны” поэмасынан тау халқының өмірін, тұрмыс-салтын жақсы біліп суреттегенін, фольклорын білетінін (черкес қызының жыры) көреміз. Сол сияқты “Бақшасарай фонтаны” поэмасында татар жырын келтіреді, “Сығандар” поэмасының кейіпкері Земфираға молдаван жырын айтқызады, украин халқының фольклорын жақсы білгенін айтсақ та жеткілікті.

Пушкин қазақ халқына да көңіл бөлген. Қазақ халқының тарихы жайында үлкен еңбек жазған тарихшы ғалым, жазушы және мемлекет қайраткері А. И. Левшинмен (1799-1879) Пушкин жақын таныс болған, оның жазған еңбектерін жоғары бағалаған. Левшиннің “Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей” (С.Петербург, 1832) атты негізгі еңбегін Пушкин зерттеп оқыған. Оның замандасы, этнограф ғалым Ф. А. Бюлер Левшиннің қазақ тарихы туралы еңбегінің маңызы зор, “классикалық кітап деп бағалай келіп: “Ол кітапты біздің атақты Пушкиніміз зер салып, зерттеп оқыған”, – дейді. Левшиннің бұл кітабын Пушкин өзінің кітапханасында сақтаған.

Левшиннің үш томдық еңбегінің бірінші кітабында Қазақстанның географиясы сипатталған, екінші кітабы қазақ тарихына, үшінші кітабы этнографиясына арналған. Бұл – ғылымдық маңызын жоймайтын тарихи еңбек. Осы еңбекке Пушкин үлкен мән берген. Пушкин мен оның досы, ақын Дельвиг “Литературная газета” шығарып тұрғаны мәлім, Левшиннің қазақ тарихы туралы еңбегі басылып шығардан бір жыл бұрын, 1831 жылы Левшин кітабының қазақ этнографиясына арналған тарауларын Пушкин “Литературная газетаның” екі санында (№ 2, 3) жариялаған. Осының өзі ұлы ақынның қазақ халқына деген мейірімін танытады.

1833 жылы “Пугачев тарихы” дейтін еңбегіне қажетті мағлұмат-дерек жинау мақсатымен Орал жаққа келген сапарында Орынбор, Торғай даласын аралап, қазақ елінің тұрмыс салтымен танысады. Ел аузынан “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” жырын естіп, толық мазмұнын, уақиғаның болған

жері туралы аңыз-әңгімені жаздырып алады. Және ол қолжазбада: Аягөз өзенінің бойында, Семейден Құлжа қаласына баратын жол үстіндегі Қозы Көрпеш–Баян бейіті толық сипатталған. Бейіттің құрылысы, биіктігі, бейіт алдына қойылған, тастан қашалған торт адам бейнесі бар екеніне дейін жазылған. Осыған қарағанда, әлде Пушкин Қозы Көрпеш–Баян тақырыбына шығарма жазбақ болды ма екен деген ойға келуге де болады.

Біздің қазақ халқы да, басқа халықтармен бірге, орақшан Пушкиннің есінде жүргенін ақынның өз қолжазбаларынан да көреміз. Өлерден бір жыл бұрып (1836) жазған “Ескерткіш орнаттым мен қолдан келмес” — деп басталатын атакты өлеңінің үшінші шумағында:

Дабысым Ресейге кетер жалпақ,
Тіл біткен жүрер менің атымды атап,
Славян, фин жұртының паң ұрпағы,
Әзірге тағы тұңғыс, қырда қалмақ,

— десе, осы өлеңінде қазақты да атап жазбақ болғанын ақынның қолжазбасындағы бір нұскасы анық көрсетеді. Онда былай жазылған:

Могущий внук славян и фин и полу дикий фин и кир(гизец) — черкес (и) киргизец и калмык.

Асқақтаған қуатты ақындық шабытқа сайма-сай келетін шығарма жазу үшін ерекше қажырлы еңбек ету керек екенін, сонда ғана “тілге жеңіл, жүрекке жылы тиетін” нағыз көркем, табиғаттың өзіндей қарапайым да көрікті өлең туатынын данышпан Пушкиннің асыл мұрасынан анық көреміз. Бұл жөнінде Лев Толстой айқындап айтып берген: “Чем ярче вдохновение, тем больше должно быть кропотливой работы для его исполнения. Мы читаем Пушкина, стихи такие гладкие, такие простые, и нам кажется, что у него, так и вышло это в такую форму. А нам не видно, сколько он употребил труда для того, чтобы вышло так просто и гладко”. — дейді ол.

Толстойдың осы сөзін оқығанда, Абайдың: “Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы, қиыннан қиыстырар ер данасы” дегені ойыңа оралады. Сонда нағыз сөз патшасы — өлеңді “қиыннан қиыстыратын” Пушкин, Абай сияқты даналар ғана дейміз. Бұл даналар ақындық өнер мен еңбек егіз деп білген. “Я знал и труд и вдохновение”, — деген ғой Пушкин.

Тар заманда адамгершілікті ардақтап, еркіндікті жырлап, бостандық туын көтеріп, халықтар достығының жаршысы болған Пушкин: “Жоқ, мен өлмен, жаным жасар өлеңімде”

— деген. Тарихта ошпейтін асыл мұра қалдырған данышпан ақынға өлім жоқ сендігіне, мәңгі бақи халықтың есінде сақталып қалатынына шексіз сенген ақын:

Халқыма сүйікті ұзақ болар жерім,
Туғыздым өлеңіммен мейірлерін.
Жыр етіп тар заманда еркіндікті,
Мархаба! фақырларға тілегемін.

— деген. (Аударған Ғали Орманов.)

“Қазақ халқының қалың бұқарасы орыс халқының қалың бұқарасымен достық көзқараста болғаны. орыс халқын аға сапағаны сияқты озық пікірлі орыс әдебиетінің, оның Пушкин сынды данышпан өкілін Абай да үлгі, мектеп деп — білді” (М. Әуезов).

Абай орыс әдебиетінде Пушкин бастаған. Пушкин атасы болған реализм мектебінен үлгі-өнеге алды. Жаңа орыс әдебиетінің негізін салған рухани атасы, көшбасшы көсемі Пушкинді ұлы ұстаз деп білді. Әдебиеттің барлық жанрын, әдеби тілін жандандырып жанартып, өркендетіп өсірген, “Орыс әдебиетінің ұлы реформаторы” (Белинский сөзі) Пушкин сенің. қазақ әдебиеті тарихында тұңғыш танып, терең түсінген Абай болды.

Пушкин шығармаларымен қазақ халқын тұңғыш рет таныстырып, орыстың ең ұлы ақынының атын қазақ даласына әйгілі еткен де Абай. Пушкиннің “Евгений Онегин” романынан Абайдың аударма жасай бастағанына биыл 100 жыл толды. Пушкин шығармаларының қазақ арасына кең тарауына Абай үлкен мән беріп, өзі аударған өлеңдерінің оқушы қауымға тез жетуін ерскше ескерген. Ол үшін “Евгений Онегин” романынан аударған өлеңдеріне әдейі арнап ән шығарған. Әсіресе, әнімен айтылатын “Татьянаның Онегінге жазған хаты”, “Амал жоқ, қайттым білдірмей”, — деп басталағын өлеңі, “Онегиннің Татьянаға жауабы”, “Таңғажайып бұл қатай хат”, “Татьяна сөзі”, “Төңірі қосқан жар едің сен”, “Онегиннің Татьянаға жазған хаты”, “Құп білемін сізге жақпас” және “Онегиннің өлердегі сөзі” 1887-1889 жылдарда бүкіл қазақ даласына жанылып, Пушкин романының кейіпкерлері, Татьяна мен Онегин есімдері сақара халқына сүйікті, етене жақын болып кетті.

Абай “Евгений Онегин” романының бас кейіпкерлері Онегин мен Татьяна арасындағы махаббат мәселесін ғана алып, екі жастың ішкі нәзік сезім, терең сырларын ашуға көркем тіл байлығын, ақындық өнерін барынша жұмсаған. Өзіңше орынды деп тапқан жерінде. Абай түпнұсқаға тұсалып

қалмай, емін-еркін кәсіліп жырлап кетеді. Ал, “Онегиннің сипаты”, Татьянаның “Амал жоқ, қайттым білдірмей” деп басталатын алғашқы хаты, “Хатыңнан жақсы ұғындым сөздің бәрін” деп басталатын “Онегин сөзі” және Ленский сөзі аударма түрінде беріледі. Бұл тұста Абай Пушкиннен алшақтамай, оның бейнелі сөздерін де көркемдік қалпын сақтап, шебер аударып береді. Сонымен бірге, өзінің ой-сезімінен туған өлең шумақтары да келіп отырады.

Татьяна мен Онегин сөздерін таңытқан Абай өлеңдерінің олқысы жоқ екенін, олардың сырлы сөздеріне арнап өзінше әсем сөздер тудырғанын, ішкі сезім толқындарын барынша нәзік, өткір, орамды шеберлікпен келтіргенін, бұрын айтылмаған үнемі тың және қазақ тілімен бұрынғы шақтарда хат жүзіне түсіп қормеген соны тіл, мәлдір ғаза сезімдер бал-бұл жанып тұрғанын атап айта келіп, Мұхтар Әуезов: “Пушкинді дәл аударушылар бола берер, бірақ жаңағы айтылғандай, оның романының ішіндегі үлкен ой, сирек сөзімдерді Абайша жеткізіп, көріктен беру, көп табыла бермес”, — деген.

Пушкиннің Абайға ұстаздық өнегесі аудармадан ғана көрінбейді. Пушкин өнегесін терең түсініп білу үшін, Абайдың өзінің тол шығармаларына зер салып, үніс қарап, зерттеп оқуымыз керек.

“Пушкин мен Абай арасының жалғасы мол салалы, тамыр-түбірлі болады. Абайдың терең толғаулы, дана акын екендігі, сол Пушкиндей классиктер үлгісін сырт жағынан ғана алмай, еліктеу түрінде ғана алмай, біржолата өз тамыр топырағынан өскен, өзіндік мәдениетті үлгі өрнек есебінде бере білуінде”, — дейді Мұхтар Әуезов.

Абайдың Пушкиннен алған және өзінің акын шәкірттеріне берген үлкен бір үлгі-өнегесі қазақ даласының көлемінен асып, өзге сырт елдердің тарихына, гүрмыс-салтына көз жіберіп, көңіл боліп, солардың өмірінен көркем шығарма жазып, халқына жаю еді. Абайдың өзі бастап, “Масғұт”, “Ескендір” дастандарын жазып үлгі көрсетті. Ұстаз ақынның жолын қуып, Ақылбай акын “Дағыстан”, “Зұлыс” поэмаларын, Мағауия “Медғат- Қасым” поэмасын жазды.

“Евгений Онегин” романынан Абай жасаған аударманың мәдениеттік, тәрбиелік әсері күшті болды. Абайды ұстаз тұтқан ақындар Пушкинге бет бұрып, әрбірі өз шамасынша, ұлы ақынның шығармаларын аударуға ат салысты. Ақылбек Сабалов Пушкиннің “Алтын өтеш” (“Золотой петушок”) және “Алтын балық” (“Сказка о рыбаке и рыбке”) дастандарын аударып, ол аудармалары Қазан баспасынан скі рет (1911, 1914) басылып шықты. Әріп, Әсет ақындар, “Евгений

Онегин” романының уақиғасынан алып поэма жазды. Белгілі халық ақыны Сапарғали Әлімбетов “Тағьяна” атты дастан жазып, Пушкиннің өзін сол дастанның кейіпкері етіп суреттеген. Бұл шығармалардың бәрі де кейін (1937) басылып шықты.

Пушкин бастатқан классиктерді қазақ еліне танытқан Абайды мақтан етіп, Сапарғали ақын былай деп жырлады:

Семейден алтын ойлы Абай туып,
Күрескен көп наданмен белін буып.
Абайдың үлгісімен барлық ақын,
Сөзінің тазалығын кірін жуып.
Бар ақын содан оқып түзетті ойды,
Дананың терен ойы жөніп бойды.
Абайсыз қашан қазақ білуші еді,
Пушкин, Байрон, Лермонтов, Толстойды.

Пушкиннің сан салалы бай мұрасына Октябрь революциясынан кейін ғана қазақ халқының қолы еркін жетті.

1987 жыл.

АБАЙ МЕН ЛЕРМОНТОВ

Абайдың аударма өнеріндегі ерекше зор тарихи еңбегін атап айта келіп, Мұхтар Әуезов:

“Бұл жөніндегі Абай еңбегі тек әдебиеттік қана еңбек емес, ол зор, кең мағыналы ағартушылық, тарихтық, қоғамдық еңбек еді”, – дейді.

XIX ғасырдағы Пушкин бастаған орыстың ұлы ақындарының ішінде Абайдың шексіз сүйген және өлеңдерін көп аударған ақынның бірі – Лермонтов болды. Абайдың өз айтуынша, – дейді М.О.Әуезов, – Лермонтов – “ерекше ызаның ақыны”, “махаббаты ашумен уланған ақын”. Ашуы қоғам құрылысына наразылықтан, қоғам дертіне күйінгендіктен туған”.

Абайдың Лермонтовтан аударған өлеңдерінің көркемдігі қазақ әдебиеті тарихында, “әлі күнге ешбір аудармашының жете алмаған биік тұрғысында тұрғандығын” ұлы жазушымыз М.О.Әуезов ерекше атап айтқан болатын.

Абайдың Лермонтов өлеңдерін аудару мәселесі көп уақыттан бері үздіксіз зерттеліп келеді. Әуезовтің еңбектерін

айтпағанда, бұл тақырыпта көптеген әдебиетшілер пікір айтты, екі кандидаттық диссертация да жазылды.

Абай жайында жазып жүрген әдебиетшілер ұлы ақынның аудармашылығына, соның ішінде Лермонтовтан аударған өлеңдеріне соқпай кетпейді. Осыдан екі жыл бұрын, 1981 жылғы 10 март күнінен бастап “Семей таңы” газетінде (№№ 50, 51, 52) әдебиетші А. Сатаевтың “Өлең сөздің патшасы” атты Абайға арналған үлкен мақаласы жарияланған еді. Ол мақалада Абайдың өмірі, заманы, творчествосына байланысты бірталай мәселелерге тоқталған. Қозғаған мәселелер туралы айтқан пікір-пайымдауларының орындысы да, орынсыз үстірт айтылғандары да бар. Біз мақалада ол мәселелердің бәрін өзiрге сөз етiп жатпаймыз. Тек бiр ғана мәселеге тоқталамыз. Ол – Абайдың Лермонтов өлеңдерін ақынның қандай өлеңдер жинағынан аударғаны туралы. Бұл жөнінде А. Сатаев былай деп жазады: “Егерде М. Ю. Лермонтовтың көзі тірісінде: 1840 жылы жарық көрген жалғыз ғана өлеңдер жинағына үңілсек, ондағы туындылар саны жиырма сегіз ғана екеніне бірден көңіл аударасыз. Ал енді Абай қазақ тіліне аударған Лермонтов шығармаларының саны да жиырма сегіз екен. Сонда қазақтың ұлы ақыны орыс қаламгерінің бір жинағын түгелдей ана тіліне аударып, қыр еліне тарту еткен болып шығады” – дейді (“Семей таңы” № 50 (14052), 10 март, 1981 ж.)

Бұл – үстірт айтылған нанымсыз пікір. Рас, Лермонтовтың тұңғыш өлеңдер жинағы 1840 жылы шықты. Абай, жинақ шыққан соң бес жылдан кейін дүниеге келеді және ол Лермонтов өлеңдерінен тұңғыш аударманы 1882 жылы жасады, яғни Лермонтовтың тұңғыш жинағы шыққаннан соң, 42 жылдан кейін. 1840 жылы Лермонтовтың шығармалар жинағы не бары бір мың дана ғана кітап болып шыққан, 42 жыл бұрын аз тиражбен шыққан кітап Семейге жете, 1882 жылы Абайдың қолына тие қойды ма екен және А. Сатаев: “Егерде М. Ю. Лермонтовтың көзі тірісінде 1840 жылы жарық көрген жалғыз ғана өлеңдер жинағына үңілсек, ондағы туындылар саны жиырма сегіз ғана екеніне бірден көңіл аударасыз” – дейді. Рас жинақтағы шығармалар саны – 28. Мұхтар Әуезов: “Жиыны Лермонтовтан Абай жасаған аударманың ұзын саны жиырма жеті өлең, үзінділер” – дейді. Және “Абай мен Лермонтов” деген тақырыпта 1949 жылы кандидаттық диссертация қорғаған Н. А. Полибина: “Абай из русской литературы переводит 53 произведения, 27 из них принадлежат Лермонтову” – дейді. (Н. А. Полибина, Абай и Лермонтов, Автореферат по диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Алма-Ата, 1949, стр. 9.)

Тіпті, Абайдың қайталап, еркін аударма жасаған бір өлеңін қосып, Лермонтовтан 28 өлең аударған дейік. Соның өзінде А. Сатаев Лермонтовтың 1840 жылғы жинағына “үнілсе”, онда тек қана өлеңдердің жалпы санын есептеп шығып: “қазақтың ұлы ақыны орыс қаламгерінің бір жинағын түгелдей ана тіліне аударып, қыр еліне тарту еткен болып шығады”, — деген қорытындыға келеді. Бірақ, А. Сатаев Лермонтовтың 1840 жылғы жинағындағы шығармаларының жалпы санын білгенмен, олардың тақырыбын, мазмұнын біле қоймайтын сияқты. Оны енді дәлелдеп көрейік. Лермонтовтың 1840 жылғы жинағы “Стихотворения М.Лермонтова”. С-Петербург: В типографии Ильи Глазунова и К., 1840” — деп аталады, тиражи 1000 дана. Ақын 1840 жылға шейін жазған 30 поэма, 400-ге жуық өлеңдерінің ішінен тұңғыш жинағына 26 өлең мен екі поэмасын (“Песня про царя Ивана Васильевича, молодого опричника и удалого купца Калашникова” и “Мцыри”) ғана кіргізген. Жинақ “Песня про удалого купца Калашникова” поэмасымен ашылады. Одан кейін “Бородино” өлеңі келеді. 3. “Узник” (отворите мне темницу). 4. “Молитва”, (Я, матер, божия, ныне с молитвою...). 5. “Дума” (Печально я гляжу на наше поколение). 6. “Русалка” (Русалка плыла по реке голубой). 7. “Ветка Палестины”. 8. Не верь себе. 9. “Еврейская мелодия”(из Байрона). 10. “В альбом” (из Байрона). 11. “Три пальмы” (Восточное сказание). 12. “Молитва” (В минуту жизни трудную Теснится ль в сердце грусть). 13. “Дары Терека” (Терек воет, дик и злобен). 14. “Памяти И. И. Ого” (Я знал его: мы странствовали с ним). 15. “1-е января”. 16. “Казачья” (Колыбельная песня). 17. “Журналист, читатель и писатель”. 18. “Воздушный корабль” (из Зейдлина). 19. “И скучно, и грустно”. 20. “Ребенку”. 21. “От-чего” (Мне грустно, потому что я тебя люблю). 22. “Благодарность”. 23. “Из Гете”. 24. “Мцыри”. 25. “Когда волнуется желтеющая нива”. 26. “Сосед” (Кто б ни был ты, печальный мой сосед). 27. “Расстались мы, но твой портрет я на груди моей хранию”. 28. “Тучи”. Міне, Лермонтовтың 1840 жылғы жинағында жарияланған осы 28 шығарма. Абайдың Лермонтовтан аударған шығармаларынан 1840 жылғы жинақта 8 ғана өлең бар. Олар “Бородино”, “Дума”, “Не верь себе”, “Еврейская мелодия”, “Дары Терека”, “Из Гете”, “И скучно, и грустно”.

Абайдың аударған өлеңдерінен Лермонтовтың 1840 жылғы жинағына кірмеген өлеңдер: “Кең жайлау — жалғыз бесік жас балаға” (“Дитя в люльке”, Ф. Шиллер — М.Лермонтовтан), “Ал, сенейін, сенейін”, “Қайтсе жеңіл болады жұрт билемек” (Лермонтовтың “Измаил-бей” поэмасының

екінші бөлімінен), “Тұтқындағы батыр” (“Пленный рыцарь”), “Рахат, мені жастан қоймадың тыныш” (“Хоть давно изменила мне радость”), “Қанжар” (“Кинжал”), “Альбомға” (“В альбом”), “Босқа әуре бол келдің бе тағы мұнда?” (Лермонтовтың “Боярин Орша” атты поэмасынан), “Менің сырым, жігіттер, емес оңай” (“Я не хочу, чтоб свет узнал”), “Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз” (“Выхожу один я на дорогу”), – Лермонтовтың 1841 жылы жазылған олеңі, “Мұнды шайтан – құдайдың қуған жаны”. (Лермонтовтың “Демон” поэмасынан). “Жалау” (“Парус”), “Жартас” (“Утес” Лермонтовтың 1841 жылы жазған олеңі). Абайдың Лермонтовтан 1900-1901 жылдары аударған олеңдері: “Қоңілдің күйі тағы да” (“Измаил-бей” поэмасынан, бастапқы кіріспесінің 12 жолы), “Күнді уақыт итеріп” (“Вечер”), “Асау той, тентек жиын, опыр-топыр” (“На буйном пиршестве задумчив он сидел”), “Вадим” – Лермонтовтың қара сөзбен жазып, аяқталмай қалған повесінің бас жағынан өлеңмен еркін аударған үзіндісі.

Осының бәрін тізіп, айтып, салыстыра зерттегенімізде, Лермонтовтың 1840 жылғы өлеңдер жинағымен А.Сатаевтың тапыстығы, ол кітапқа “үңілгені” күдік туғызады.

Белгілі жазушы және Абайды көптен бері зерттеп еңбек етіп жүрген Төкен Әлімқұловтың 1982 жылы 7 февральда “Социалистік Қазақстан” газетінде жарияланған “Салтанат қарсаңындағы” атты мақаласында “Абайдың ұстаз тұтқан ақыны М. Лермонтов өзінің тұңғыш жинағына (1840 жылғы жинақ Қ.М.) екі жүзден астам олеңінен жиырма сегізін ғана снгізеді. “Звуки” деген өлеңмен ашылған осы жинақты Абай түгел аударалды” – дегенін ақылға сыйғыза алмадық. Төкен де А. Сатаевтың жансақ айтылған пікірін қайталайтын сияқты. Әсіресе, Т. Әлімқұловтың: “Звуки” деген өлеңмен ашылған осы жинақты Абай түгел аударалды” – дегені адамды қайран қалдырады. Лермонтовтың тұңғыш жинағында “Звуки” деген өлең мүлдем жоқ. Енді нағыз шындықты ашып беретін, кімді болмасын мойындататын, ең сенімді де абыройлы кітапқа жүгінейік. Ол кітаптың аты жөнін толық келтіреміз. Шығарушы орны: Институт русской литературы АН СССР (Пушкинский дом). Научно-редакционный совет издательства “Советская энциклопедия”. Кітаптың аты – “Лермонтовская энциклопедия”. Главный редактор В.А.Мануйлов. Редакционная коллегия И.Л.Андронников, В.Г.Базанов, А.С.Бушмин, В.Э. Вацура, (зам. главного редактора), В.В.Жданов (зам. гл. редактора), М.Б.Храйченко. Москва. Издательство “Советская энциклопедия”. 1981.

Осы энциклопедияның “Издания Лермонтова.

Прижизненные издания”, — деп аталатын тарауларында: “Единственным прижизненным сборником были “Стихотворения М. Лермонтова” (СПБ, 1840, тираж 1000 экз.) он включает 26 стих и две поэмы — “Мцыри”, “Песня про...купца Калашникова” — из 30 поэм и ок. 400 стих., написанных к этому времени:... отбор произвел сам Л...Открывали книгу “Песня...” и “Бородино”, произв. эпич. характера; значит, место занимали лиро-эпич. стихи обществ. звучания (“Дума”, “Как часто, пестрою толпою окружен”) заключало сборник стих. “Тучи”, с намеком на изгнание поэта”, стр. 183).

Сөйтіп, Абай Лермонтовтың 1840 жылғы жинағында басылған 28 шығармасын түгел аударған деген пікірдің ешбір негізсіз айтылғанын көреміз.

Абай өзінің ең сүйікті ақынының бірі Лермонтов шығармаларын аудару үшін үлкен әзірлік жасап, оның шығармаларын зерлеп зерттеп оқып, терең түсініп барып, аударуға кіріскен.

“Лермонтовтан әрі аударалы, әрі үлгі алып күйіне күй қосады. Лермонтов сөзін өз сөзіңдей мейірленіп, еміреніп жыр қылады да, өзінікімен оныкінін шекарасын жойып, “мал басын” араластыра қосып, “еншілес боп” кеткендей болады. Кей өлеңдерді мынау Лермонтовтікі дегендей қып үлкен ұқынтылық, дәлшілдікпен тырыса аударады. Абайдың аудармаларын түгелімен ұдайы салыстырып отырып, толық зерттейтін еңбектердің нақтылы міндеті болу керек” — деген пікір айтады Мұхтар Әуезов.

Абай Лермонтов өлеңдерін 1882 жылдан бастап, өмірінің ақырғы кезеңіне дейін жиырма жыл бойы аударған. 1885 жылға дейін Лермонтовтан үш өлең аударса, 1892-1893 жылдарда төрт өлең, 1894 жылы екі өлең, 1895-1896 жылы бес өлең, 1897 жылы үш өлең, 1898-1899 жылы алты өлең, 1900-1901 жылы төрт өлең аударған. Абайдың осы аудармаларын кезен-кезеңімен талдап, Мұхтар көрсетіп кеткен бағытта, сол қалдырған үлгі-өнгесте бойынша, Абай аударған Лермонтов өлеңдерін биік ғылыми тұрғыдан қарап, зерттеу-әдбиегші ғалымдарымыздың борышы.

Абай Лермонтовтың кейбір өлеңдерін аудару үшін орыс ақынының барлық шығармасын зерттеп оқып, оның ақындық ерекшелігін, стилін, көркемдеу әдістерін терең түсініп, еркін меңгерген. Лермонтовтың кейбір өлеңіндегі сөздерін қазақ тіліне сол қалпында аударғанда көркемдік мәні-мағынасын толық бере алмайтын болса, өлеңнің мазмұнына, көркемдік қасиетіне сайма-сай келетіндей төлеу сөз тауып отырған.

Ондай сөздерді Лермонтовтың басқа шығармаларынан табатын да болған. Оған бір ғана мысал келтірейік

Мысалы. Абайдың 1945 жылғы жинағында ақынның Лермонтовтан аударған “Теректің сыйы” (“Дары Терек”) өлеңіне берілген түсініктемеде” Лермонтов өлеңін Абай біраз өзгертіп аударған.

Терек воет, дик и злобен,
Меж угсисстых громад.
Буре плач его подобен,
Слезы брызгами летят,

— дегенді Абай:

Асау терек долданып, буырқанып,
Тауды бұзып жол салған тасты жарып
Арыстанның жалындай бұйра толқын,
Айдаһардай бүктеліп, жүз толғанып,

— деп аударады. Теректің сипатын, қаһарлы пішінін Абай өзінше сипаттайды. “Арыстанның жалындай бұйра толқын, айдаһардай бүктеліп, жүз толғанып” деген теңдеулер, сипаттаулар Лермонтов өлеңінде жоқ. Абай өз жанынан қосады” (448 бет) дейді. Шынында, бұл сөздер Лермонтовтың “Теректің сыйы” атты өлеңінде жоқ. Ол сөздер Лермонтовтың басқа шығармаларында кездеседі екен. Орыс ақынының шығармасын түгел оқып, коңіліне тоқыған кемеңгер Абай, әлгі сөз образдарын Лермонтовтың екі поэмасынан тауып, құлпыртып әкеліп, “Теректің сыйына” қосыпты.

Лермонтов “Демон” поэмасында Терек өзенін:

И Терек, прыгая, как львица
С косматой гривой на хребте,
Ревел — и горный зверь, и птица
Кружась в лазурной высоте,

— деп суреттепті.

Ал, “Измаил — бей” поэмасында өзенді:

Но с гордым бешенством река,
Крутясь, как змей, не отвечает.
Улыбка неба своего,

— деп сипаттайды. Осы өлеңдердің негізінде, Абайдың:

“Арыстанның жалындай бұйра толқын, айдаһардай бүктеліп, жүз толғанып” деген көркем олең жолдары туған.

Абай Лермонтов олеңдерін қазақ оқушыларының “тіліне жеңіл, жүрегіне жылы тистін” етіп жеткізу үшін, оның шығармаларын зер салып зерттеп, сөз образдарын аса жетік білген.

“Абайдың өмірбаянын зерттеп, толықтырып жазу жұмысы жетер жеріне жетіп аяқталған жоқ” – деген еді Мұхтар Әуезов. Сол сияқты Абайдың әдеби асыл мұрасы да толық зерттеліп, жетер жеріне әлі де жеткен жоқ.

Абай Лермонтов сияқты орыс классигінің олеңдерін қазақ тіліне аудару ісінде өшпес үлгі-өнеге көрсетіп, тарихи зор еңбек еткен болса, біз Абайды орыс тіліне аудару ісінде Абайдың еңбегін ақтай алмай отырмыз, қазақ классигін орыс оқушыларына өз дәрежесінде жеткізе алмай келеміз.

1983 жыл.

ДАНЫШПАН ЖАЗУШЫ, ҰЛЫ ҰСТАЗ

(Л.Н. Толстойдың туғанына 150 жыл толуы қарсаңында)

Данышпан жазушы, кеменгер ойшыл, ұлы гуманист Лев Николаевич Толстойдың туғанына алдымыздағы сентябрь айының 9 күні 150 жыл толады.

Бүкіл адам баласының дүниесүзділік мәдениет тарихында алып тұлға болып, мәңгі бақи қалған Толстойдың есімі қазақ халқына да ерекше ардақты, аса қадірлі есім.

Л. Н. Толстой өзінің кең ақыл, терең ойын, теңдесі жоқ табиғи талантын адам баласына бақыт іздеу жолына арнады. Ұлы жазушы әділет пен шындықтың, адамгершілік пен азаматтықтың жалынды жаршысы болды. Өзінің кең арналы, мол салалы азаматтық, адамгершілік ой-пікірге толы таңғажайып көркем шығармаларында алдыңғы қағарлы адам баласына ортақ өмірдің күрделі мәселелерін көтере білді.

Алексей Максимович Горький: “Толстойды білмей тұрып, өзіңді мәдениетті адаммын деп есептеуге болмайды”, – деген. Қазақ жазба әдебиетінің тарихында Лев Толстойды ең алғаш танып, оның данышпандық шығармаларын терең түсініп оқып, оны өздеріне ұлы ұстаз деп білген өздерінің ағартушылық, жазушылық қызметінде үлгі-өнеге еткен, қазақтың тұңғыш ғалым, ағартушы-демократтары, ақын-жазушылары – Ыбырай Алтынсарин мен Абай болды.

Надежда Константиновна Крупская Толстойдың педагогика жөніндегі ой-пікірін жоғары бағалап, былай деді: “Педагогические статьи Толстого являются неисчерпаемой сокровищницей мысли и духовного наслаждения. Его влияние, несомненно, наладило свою неизгладимую печать на русскую педагогическую мысль”.

Ыбырай Алтынсарин өзінің ағартушылық, педагогтік қызметінде Л. Толстойдың терең ой-пікірінен, тәжірибесінен тағылым алып, оны өз ісінде үлгі-өнеге етті. Алтынсарин жазушылық жөнінде де Толстойды өзінің ұлы ұстазы деп білді. Қазақ әдебиеті тарихында тұңғыш рет Толстойдың тәлім-тәрбиелік мәні зор әңгімелерін қазақ тіліне аударып, оның есімі мен еңбегін қазақ жұртшылығына таныстыруды бастаған да Ыбырай Алтынсарин еді. Ыбырай Алтынсарин тұңғыш рет қазақ тілінде оқу кітабын жазды. Ол еңбегін 1879 жылы “Қазақ хрестоматиясы” деген атпен жарыққа шығарды. Осы кітабын жазуда ол Л. Толстойдың балаларға арнап бастырған оқулық кітаптарынан үлгі-өнеге алды және ұлы жазушының жас жеткіншектерге арнап жазған тәлім-тәрбиелік мәні бар бес әңгімесін қазақ тіліне аударып, өз кітабында жариялады.

Алтынсарин Толстойдың өнегесі бойынша, өзінің жас ұрпаққа арналған әңгімелерін жазды. Ол өзінің кітабының “Қазақ хрестоматиясының” алғы сөзінде: “Нағыз білім мен пайдалы мағлұматтар бере алатын, сондай-ақ ғылыми жетекшілік қызметін атқаратын, бастапқы оқу құралдарының, хрестоматиялардың т.б. қажеттігін байқалдық. Мұндай білім беретін кітаптар азиялық тілдердің ешбіреуінде де кездеспейді, сондықтан ол жетекші құралдарды өзімізге ең жақын орыс тілінен іздеп табуға тиіс болдық”, — дейді.

Алтынсариннің сол ізденудегі таңдап, талғап тапқанының ең негізгісі Л. Толстойдың өнегесі болды.

Балаларға арнап жазған оқулықтарда Л. Н. Толстой оқушыларына мейлінше түсінікті шығарманы ғана ұсыну керек деген. Л. Толстой 1872 жылы жазған “Азбука” атты кітабы туралы: “Әртүрлі материалдардан алынған мақалалар өзгертілді, олар түпнұсқаға тым аз үксайды. Басқаға қарағанда Эзонптың мысал өлеңдері мен Геродоттың әңгімелері шамалы өзгерістермен берілді. Бірнеше нұсқада кездесетін жырлар бір-бірімен толықтырылып, орыс өлеңдерінің тәртібіне келтірілді”, — дейді.

Алтынсарин Толстойдың осы қағидасын қабылдап, өзінің кітабы — “Қазақ хрестоматиясының” алғы сөзінде: “Кітапқа енгізілетін әңгімелердің басым көпшілігі қазақ рухында болуын көздедім. Сондықтан да ол үшін әңгімелер таңдап алу аз

қиындық келтірген жоқ. Әрбір жеке шығарма туралы жан-жақты ойлап, қорытынды жасау қажет болды”, — дейді.

Толстой қолданған әдісті, оның қағидасын өз еңбегінде қабылдап, қолдана отырып, Алтынсарин оның жазған әртүрлі оқулықтарынан таңдап алып, бес әңгімесін аударып өзінің кітабына енгізді. Олар “Китайская царевна Силинчи” (Ыбырай — “Силинші деген ханым” деп атап аударған), “Праведный судья” (“Данышпан қазы”), “Визирь Абдул” (“Жамандыққа жақсылық” деп атап), “Три вора” (“Үш ұры”), “Царь и рубашка” (“Мұңсыз адам” деп аударған).

Алтынсарин Толстойдың “Китайская царевна Силинчи” әңгімесін қазақ тіліне аударғанда әңгіменің ең негізгі идеясын жеткізуді мақсат етеді.

Толстой әңгімесінде: “У Китайского императора Гоанчи была любимая жена Силинчи. Император хотел, чтобы весь народ помнил его любимую царицу”, — деп басталатын сөздерді Ыбырай қазақ оқушылары үшін қажетсіз деп білген. Және әңгіменің кейіпкерінің ұлтын ағауды да қажет санамай, тақырыбын да өзгертіп, “Силинші деген ханым” деп қана атаған. Және Силинчидің өнерпаздық еңбегіне император себепкер емес, әйелдің өз бетімен ізденуін, халық үшін пайдалы іс істеуді мақсат еткенін атап айтуды Ыбырай ең басты мәселе деп білген.

Ыбырай әңгіменің өнегелік мәнін баса баяндап былайша аударды: “Силинші жібек құрттарын абайлап, қарап жүрсе, бұл құрттар өлерінде өзінің өрмегіне кіріп өледі екен. Ханым сол өрмекті алып ширатып жіп еседі. сонан тоқып жаңа жібек орамал істейді дейді. Мұнан сол құртқа назар салып, қарап жүрсе, тұт деген ағаштың жапырағын жеп күн қореді екен. Ханым тұт ағашының жапырағын жиып, әлгідей көп құрт асырап, ақырында, бұл құрттың пайдасын халқына үйретеді. Жібектің шығатын орнын ең әуелі сол ханым тауыпты-мыс”, — дейді.

Сөйтін, шығарманың басты тақырыбы — әйелдің творчестволық мағыналы еңбегі. Толстой да, аударманы Алтынсарин да Силинчидің бес мың жыл бойы халықтың есінде сақталып келе жатқанын ерекше атап көрсете отырып, ел үшін еткен үлкен еңбектің мәңгі-бақи ұмығылмайтынын баяндайды.

Л. Толстой “Царь и рубашка” деген әңгімесін араб елінің аңызынан алып жазған болатын. Алтынсарин әңгіменің негізгі уақынасын сақтай отырып, қазақ тіліне еркін аударма жасайды. Әңгіме қысқа да қызықты. Алтынсарин оны “Мұңсыз адам” деп аударды.

“Бір патшаның ханымы неше-неше дәрігер жидырып,

емдеткізсе де ешбір дауасы табылмады. Патша мұнан соң баксы-балгерлерді жидырып жарлық айтты:

— Балдарыңызды ашып, осы ханымға не ем болатынын табыңыз, егер тапшасаңыз бәріңізді де асырып өлтіремін, — деп.

Баксы-балгерлер қорқып, сасып тұрғанда, ішінде біреуі айтты:

— Мен бұл аурудың емін таптым.

— Сол сөзбен мұны ханға алып келісті. Бұл балгер ханға айтты:

— Дүниеде мұңсыз кісі тауып, соның қойлегімен кактырсаңыз бұл ауруға сол ем екен. Патша жер жүзіне жасауылдарын таратып, қанша іздесе де мұңсыз адам табылмады, біреу бай, не бақытты болса, баласы жоқ, екеуі де болса, не қатыны, не баласының мейірімі жоқ, болмаса біреулерден көрген кемшілігі бар, болмаса не өзі, не қатын-балалары сырқат, ең болмаса сол айтылғанның бәрін құдай берген болса, қанағат жоқ болғаннан уайымы көп — тағы ілгерірек болмадым-ау деп.

— Күдер үзіп, мұңсыз адам жоқ екен деп қойған кезде, бір күні патшаның баласы келе жатса, бір кедей адам даладағы бұзылған тамның түбіне келіп айтады:

— Бүгін жұмысымды бітірдім, қарнымды тойдырдым, енді не уайымым бар, кел, жатып ұйықтайын. — деп тамның қасындағы жиынды салам үстіне жығылды да жатты, бітегене болмай, қорыдан ұйыққап та қалды.

Патшазада мұны көріп, мұңсыз кісі таптым деп, патшаға хабар берді. Патша қуанып жасауылдарын жіберді, сол мұңсызды алып келіңіз деп. Алып келген соң, бұл адамға алтын, күміс беріп, енді қойлегінді бер деп қараса, мұңсыздың үстінде қойлегі де жоқ екен”.

Әңгіме осы. Бұл әңгіменің идеялық мазмұнын талдап айтып жатудың қажеті жоқ. Әрбір оқушыға түсінікті болса керек.

Л. Толстойдың “Праведный судья” деген әңгімесін Ыбырай “Данышпан қазы” деп аударады. Ұлы жазушының бұл шығармасын Алтынсарин түпнұсқасына сәйкес дәлме-дәл аударған. Әңгіменің тақырыбы — Толстой шығармаларының негізгі желісі болып саналатын адамгершілік, әділдік мәселесі. Ыбырай да өзінің алдына қойған мақсатын Толстойдың осы шығармасы арқылы қазақ оқушыларына насихат еткен.

Л. Толстойдың “Визирь Абдул” атты әңгімесін Ыбырай “Жамандыққа жақсылық” деп атап, шығарманың негізгі идеялық мазмұнын берік сақтап отырып, қазақ тіліне еркін

аударма жасаған. Бұл қысқа әңгіменің де тақырыбы әділдік, адамгершілік мәселесі. Әңгіме мазмұны былай:

“Қызылбас (Толстойда Персия – Қ. М.) патшасының Абдулла деген уәзірі бар еді. Соның заманында жұрт бұзылып, бір күні уәзір патшаға келе жатқанда халық қамап: “Дегенімізді істе. Істемесең өлтіреміз” – деп, ішінде бір батылырағы уәзірді сақалынан алып жұтқыды. Уәзір ашу етпеді, бұлардан шыққан соң патшаға барып, жұрттың тілегін беріңіз деп отініп, тілегенін патшадан алып берді және өзінің көрген кемшілігі үшін ешкімге жаза бермеңіз деп, оны да тілеп алды. Ертеңінде уәзірге бір саудагер келіп:

– Таксыр, кеше сізді ренжітін, сақалыңыздан жұтқылаған кісіні айтайын деп келдім, ол Нағым деген менің көршім еді, алдырып жаза беріңіз. – деді.

Бұл сөзді есіткен соң, уәзір саудагерді қайтарып, Нағымды шақыртып алды. Нағым: “Менің кешегі ісімді біреу айтып танытқан екен”, – деп қорыққанынан үрейі кетіп, келе-ақ уәзірдің аяғына жығылды. Уәзір Нағымды жерден көтеріп алып айтты дейді:

– Мен сені жазалау үшін шақырмадым, бірақ көршің саудагер жақсы кісі емес екен, сенің білместіңді маған келіп айтты, екінші рет ол көршіңнен сақланып жүрсендей екенсің, соны айтайын деп шақырын едім, енді аман бол! – деп ішкері үйіне кіріп кетті” – дейді.

Осымен әңгіме аяқталады. Шағын әңгімеде терең мазмұн-мағына, биік идея-адамгершілік, адалдық, әділдік мәселесі баяндалады. Бұл әңгімеде де Лев Толстой қашан да езілген бұқара халықтың үстем тапқа қарсы, В. И. Ленин айтқандай: “...ану-ызадан туған стихиялық сезімін көрсете білді”, – (В. И. Ленин. Шығармалар, 16-том, 339 бет) деген пікірінің бір көрінісін аңғарамыз.

Ыбырай Ағынсарин Л. Толстойдың “Три вора” әңгімесін “Үш ұры” деп тақырыбын да, шығарманың мазмұнын да дәліме-дәлі аударған.

Ағынсарин Толстой әңгімелерін аударушы болып қана қойған жоқ. Ол өзінің жазушылық қызметінде Толстойдан үлгі-өнеге алып, оның іні-әсері мен өзі де қазақ жазба әдебиеті тарихында тұңғыш көркем әңгіме жазған, проза жанрының негізін салған және баталар әдебиетінің атасы болды. Бұдан 100 жыл бұрын Лев Толстойды терең түсініп, оны аса жоғары бағалап, орыстың ұлы жазушысының тәлім-тәрбиелік мәні зор, қысқа да қызықты шығармаларымен қазақтың оқушы жас жеткіншектерін таныстырып, олардың келешегіне дұрыс бағыт беріп, айқын жол көрсетіп, жөн сілтеуі басты мақсат

етуі — Ыбырай Алтынсаринның мәдени-ағартушылық, ұмытылмас тарихи зор еңбегі.

Толстойдан көп тағылым алып, оны өзіне ұстаз тұтқан Ыбырайдан соңғы Абай еді. Абайдың тұңғыш өмірбаянын жазған Көкітай:

— Абай өзі Толстой, Салтыковтың шәкірті еді... Орыс мектебіндегі балалардың ғылым іздемен, адвокат болып пайда таппақ болатығұнын сезіп, оларды Толстой, Салтыков-Шедрин кітабын оқып, солардың жолында бол деп олең шығарды. — дейді.

Ол Абайдың “Интернатта оқып жүр талай қазақ баласы” деген өлеңі екені белгілі:

Ойында жоқ бірінің,
Салтыков пен Толстой,
Я тілмаш, я адвокат
Болсам деген бөріңде ой,
Көңілінде жоқ санасы,

— дейді ғой Абай.

Өнер-өнер үшін емес, өнеге үшін, оның қадір-қасиеті халыққа түсінікті болуында, халыққа адал қызмет етуінде деген қағиданы берік ұстаған Лев Толстой: “Искусство барлық халықтың искусствосы болудан қалып, бай адамдардың бір шоғыр тобының искусствосына айналса, ол көлеге асудан, маңызды болудан қалып, еріккеннің құрғақ ермегіне айналады”, — дейді.

Абайдың да ақындық өнер жайындағы қағидасы: “Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін”, “Мақсатым тіл ұстартып өнер шашпақ” болып келеді.

Әдебиетке қозқарас жөнінде де Толстой мен Абайдың ой-пікірі бір жерден шығады. Адам ершілікті танытатын ең негізгі қасиеттің бірі — адал еңбек. Маған десе кім болмасын, “алам” деген атқа ие болған жанның бөріне еңбек ету міндет деген Толстойдың негізгі бір қағидасы.

Біреудің еңбегін пайдаланып, жатыншыларды, арамтамақ жалқауларды Толстой жан-тәнімен жирене жек көрген. Еңбек етпейтін “Дәулетті адамдардың өмірі мағынасыз, маған соншама жиіркенішті”, — дейді Толстой. Бұл жөнінде Абай Толстоймен пікірлес. “Бақпен асқан патшадан, мимен асқан қара артық, сақалын сатқан көрден, еңбегін сатқан бала артық”. Немесе: “Тамағы тоқтық, жұмысы жоқтық — аздырар адам баласын”, — деген Абайдың нақыл сөздері, өлеңдері Толстойдың жоғарыда айтылған пікірімен ұштасып, тамырласып жатады. Абай Толстойды өзіне ұстаз тұтқанда

оған құрғақ еліктеуші, ұлы жазушы, ойшылдың бар айтқан ой-пікірін таңдаусыз, талғаусыз қабылдаушы болған жоқ. Толстойдың үлгі-өнегесін Абай өз ақылының таразысына тартып, өз ой елегінен өткізіп барып, творчестволық жолмен, сын көзімен қарап қабылдады.

Алтынсарин мен Абай шәкірті — педагог, жазушы — Спандияр Кобеев те Толстойдың 14 әңгімесін аударып, 1912 жылы шыққан “Үлгілі тәржіма” атты кітабында жариялады.

Бірақ, Октябрь революциясына дейінгі дәуірде Толстойды қазақ тұрсын, орыс халқы да түгел біле алған жоқ.

“Суреткер Толстойды тіпті Россияның өзінде де тым аз ғана адамдар біледі, — деп жазды В. И. Ленин 1910 жылы. — Оның ұлы шығармаларын шын мәнісінде баршаның игілігі ету үшін күресу керек, күрескенде миллиондаған және он миллиондаған адамдарды қараңғылықта, езгіде, каторгалық еңбек пен қаныршылықта ұстап келген қоғамдық құрылысқа қарсы күресу керек, социалистік төңкеріс керек”. (Шығармалар толық жинақ, 20 том, 20-21 беттер).

Революциядан кейін Толстойдың шығармалары СССР-де 98 тілде жалпы ғиражы 200 миллион дана болып, 2455 рет басылып шықты. Қазір қазақ оқушылары Толстойдың “Анна Каренина”, “Воскресение”, (“Арылу”), “Қажымұрат”, “Казактар”, “Кавказ тұтқыны”, “Соғыс және бейбітшілік” сияқты шығармаларын өз ана тілінде оқиды. Л. Толстойдың қазақ тіліне аударылған басты шығармалары сан жағынан аз деуге болмайды. Ал аудармалардың көркемдік сапа дәрежесі қандай? Ол өз алдына әңгіме болатын мәселе.

1978 жыл.

ТАЛАНТТЫ ТҮЛЕТКЕН БІР КЕЗЕҢ

(1981 — Ф. М. Достоевский жылы)

Орыстың ұлы жазушысы Федор Михайлович Достоевский есімі семейліктер үшін естен кетпестей қадірлі, өзінше қымбат, аса ардақты.

Омбы қаласының түрмесінде төрт жыл тұтқын азабын тартып шыққан соң, Достоевскийді 1854 жылы 2 мартта Семейдегі 7-Сібір батальонына солдағыққа жібереді.

Ф.М.Достоевскийдің Семейде болған жылдардағы хал-ахуалын сол кезде Семей қаласында тұратын, оны жақсы білетін замандастарының естелік-әңгімелері баян етеді.

Олар: Достоевскиймен бір казармада бірге тұрып, бірге жатқан Кац деген солдағ, казармадан шығып, кейін пәтерде тұрған үйінің иесі – Пальшин деген адам, 7- Сібір батальонының кернейшісі Сидоров, жазушымен достас болған офицерлер Алексей Иванович Бахиров, Артемий Иванович Гейбович, тағы басқа адамдар.

Ағасы Михаил Михайловичке, інісі Андрей Михайловичке, досы Александр Иванович Врангельге, тағы басқа таныстарына Достоевскийдің Семейден жазған хаттары, өзінің естеліктері, архив материалдары жазушының Семей қаласында тұрған кезіндегі өмірі, тұрмысы жайынан көп мағлұмат береді. Әсіресе, барон Александр Егорович Врангельдің естелік кітабында Федор Михайловичтің Семейдегі өмірі және сол замандағы Семей қаласының бейнесі толық жазылып, жақсы сипатталған.

Енді Достоевскийдің Семейге келгеннен соңғы хат-жайын баяндайтын деректерге қысқаша болса да шолу жасайық.

Ағасы Михаил Михайловичке Семейден жазған алғашқы хатында қаланы аса ұната қоймағанын айта келіп: “Семей Омбыдан нашар, өсіп тұрған бірде-бір ағаш жоқ”, – дейді Достоевский.

1854 жылы 6 ноябрьде інісіне жазған хатында, “Түрме азабынан құтылып, жаңадан өмір сүре бастағаным, міне, енді он ай болып қалды. Ал ана өткен гөрт жылды, тірілей жерленіп, табыт ішінде жатқан шағым деп санаймын.” Одан әрі түрме азабын айта келіп: “Түрмеден ауыр дертке шалдыққан халде шықтым. Оның үстіне дамылсыз солдат ойыны жаз бойы әскери даярлық жұмысы еш нәрсеге мойын бұрғызбалы, тіпті, ұйықтауға да мұрамыз зорға-зорға келетін болды. Қазір енді аздап көндігіп қалдым. Денсаулығым да бұрынғыдан тәуір. Алдағы келешекке де үміт үзбей, әжептәуір сергек көңілмен көз жіберетін күйдемін”, – дейді.

Семейге келген соң Достоевскийді 7-Сібір батальонының бірінші ротасына жібереді. Ол ротаның солдаттары тұратын мекен жайы ағантан салынған казарма үйі болатын. Ол казарма үйі 1881 жылы өртеніп кеткен. Сол казармада Достоевскиймен бірге тұрған Кац деген солдат, кейін Федор Михайловичті еске алғанда:

Орта бойлы, кеудесі батыңқы, науқас адамға ұқсас, солғын жүзі оны тіпті қарияң тартқырып жіберген Федор Михайлович, дәл қазір қоз алдымда тұрғандай көрінеді

Біздер казармадағы солдаттар, оның жадыран күленін көрген емеспіз. Кейде қалжыңбас солдаттардың бірі жолдастарының көңілін көтеру үшін, қызықты қалжың әңгіме айтқанда, Федор Михайлович болар-болмас езу тартатын да

қоятын. Оның майда қоныр дауысы аса сүйкімді болатын. Ол асықпай, жай ғана және ұғымды етіп, анық сөйлеуші еді. Өзінің басынан кешкен өмірі жайында казармадағы бірде-бір адамға еш нәрсе айтпайтын. Ол жалпы аз сойлейтін еді. Достоевский аңда-саңда болмаса, казармадан шығып, ешқайда бармайтын, көбінесе ойға батып, елден аулақ оңаша отыратын еді” – деп жазады “Степной край” газетіндегі 1896 жылғы 17 мартта жарияланған естелігінде.

Достоевскийдің сол кезде елден оңаша, өзімен өзі болуға тырысағанын, оның 1854 жылы 30 июльде Семейден ағасына жазған хатынан да көруге болады. Ол хатында:

“Мен мұнда елден аулақта тұрып жатырмын. Мұндағы адамдардан көбінесе бой тасалаймын. Бес жыл бойы мылтық астында жүрдім ғой, сондықтан кейде жападан-жалғыз оңаша болатын шақтарымда, аса бір зор қуаныш құшағына боленіп, сүйсінемін. Жалпы тұтқын азабы менің бойымнан көп нәрсені аластап, айдап шықты және бойыма жаңадан көп нәрсе егіп те кетті. Мысалы, мен науқасым туралы оңше жаздым да ғой. Ерекше бір ұстамалы ауруға душар болдым”. – дейді.

Казармадғы солдаттардың халдері аса ауыр еді. Бейбастап, надан офицерсымақтар солдаттарға күн көрсетпейтін. Оларды балағаттау, жазықсыздан-жазықсыз жазалау, жұдырық жұмсау сияқты бұзақылықтар әдетке айналып кеткен. Жұдырық Достоевскийге де тиіпті. Штаб кернейшісі А.С.Сидоров мынадай бір озбырлықтың куәсі болыпты. Веденяев деген офицер фельдфебельге (кіші офицерге) Достоевскийді нұсқап көрсетіп: “Әне бір адам каторгадан келген... көрдің бе, екі көзінді ашып қара, ландайсытпа!” – дейді. Фельдфебель “ландайсытпау” үшін сол арада жоқтап өзге сылтаумен Достоевскийге соқтығып, жуан жұдырықпен оны желкеге қойып кеп жібереді.

Осының бәрі Достоевскийдің Семейде солдат болып жүрген кезіндегі көзімен көрін, басынан кешкен оқиғалары. Семейдегі өмірінің ең бір ауыр кезеңі еді.

Батальонның командирі полковник Белихов Достоевскийді казармадан шақырғын алып, оған газет-журналдар оқытын қойып, өзі тыңдап отыруды әдет қылыпты. Сөйтіп, Белиховтың үйіне барып жүріп, ол үйде үнемі болып тұратын біраз адамдармен де танысады. Сол кездегі белгілі офицер М.М.Хомантовскиймен, Коврыгин, Ордынский сияқты чиновниктермен де танысып, араласып, олардың үйлеріне де барып жүретін болады.

Екі жыл бойы солдаттық өмірдің ауыр азабын басынан кешкен Достоевский ақыры 1856 жылы 15 январьда унтер-

офицер атағына, сол жылдың 10 октябрінде бірінші офицерлік чин – прапорщик атағына ие болады.

Сойтіп, солдаттықтан құтылып, казармадан шығып, Пальшин деген кісінің үйіне пәтерге шығады.

Оның ендігі араласатыны офицерлер ортасы еді. Ол бұл ортаның да талай топастық, нағандық, мәдениетсіздік мінез-құлықтарының куәсі болады. Бұл жөнінде де бірер адамның қалдырған естеліктерінен мысал келтірейік. А.Яковлева, 1897 жылы “Сибирь” атты газеттің 80-санында жарияланған естелік әңгімесінде сондай бір офицердің Достоевскийге көрсеткен дәреке мінезін баяндайды.

Әрине, Семейде Достоевскиймен кездескен офицерлердің бәрі бірдей мұндай бейбастақтар емес еді. Олардың ішінде де мәдениетті, білімділері болған. Мысалы, кадет корпусын бітірген, кейін өз бетімен ізденіп оқып, білімін тереңдеткен, көркем әдәбиетке жаны құмар әсіресе, Некрасовтың өлеңдерін жатқа білетін, “Современник” журналын алдырып тұратын үлкен мәдениетті Алексей Иванович Бахирев деген офицермен Достоевский дос болған, бір кезде екеуі бір пәтерде бірге де тұрған.

Федор Михайловичтің Семей қаласында болған кездеріндегі достарының ішіндегі ерекше атап айтатын ең жақын сырлас адамы, айнымас адал досы Врангель еді. Александр Егорович Врангель 1854 жылы ноябрь айының аяғында Петербургтен Семейге облыстық прокурор қызметіне тағайындалып келген адам. Врангель Семейге келгеннен бастап, Достоевскийдің рухани жағынан болсын, тұрмыс-тіршілік жағынан болсын хал-ахуалы жақсара береді. Ол жазушыға адал жүрек, ақ көңілмен ғана емес, іс жүзінде үздіксіз көмек көрсетіп отырған, ақшалай да, заттай да үнемі жәрдемдесіп қамқорлық жасаған. Және де тек Семейде болған жылдарында ғана емес, тіпті, кейін Достоевскийдің жазушылық атағы әйгілі болып, даңқы жер жарған шағында да Врангель жазушыға жәрдемдесіп тұрған.

Достоевский өзінің ағасына жазған хатында: “Маған қапқысыз көңілмен соншама көп жақсылық жасаған адамдар бар, дәл сондай соншама көп жақсылықты осы күнге дейін, маған ешкім де істеген емес. Ол адам барон Врангель” – дейді. (Ф.М.Достоевский. “Письма”, том 11, 1887 – 1871, М.-Л. 1930, стр.557).

Врангельдің Достоевский туралы естеліктер кітабы жазушының айдаудағы, әсіресе, Семейдегі өмір кезеңдерінен нақтылы толық мағлұмат беретін аса бағалы кітап. Кітапта жазушының Семейде болған жылдарындағы тұрмыс-халі туралы, оның қарым-қатынас жасаған адамдары жайында мол

мағлұмат беріліп, Семей халқының салт-санасы, әдет-ғұрпы, әлеуметтік өмірі, шарушылық, кәсіп-қарекеті, жергілікті үкімет орындарының әкімшілік, ел басқару тәртібі жайындағы мәселелер шыншылдық тұрғысынан сипатталып жазылған.

Врангель білімді юрист, әрі археолог, үлкен мәдениетті адам болған. Ол Семейде болған жылдары көп жерлерді аралап, қазақ даласымен жақсы танысқан.

Врангель өзінің естелігін бұдан 127 жыл бұрынғы Семей қаласының көрінісін суреттеуден бастайды.

“Мен болған кезде Семей жартылай қала, жартылай деревня сияқты еді... Әскери қызметтегілер мен Қоканнан, Бұхардан, Ташкенттен, Қазаннан келген тұрғын көпестерді қосқанда қала халқының саны 5-6 мыңдай болатын. Жартылай оғырықшы қазақтар Ертістің сол жақ жағалауын мекендейді. Олардың көпшілігі қазақ үйлерде (киіз үйлерде) тұрады. Кейбір бай адамдардың ағаштан салдырған үйлері де бар. Ол үйлеріне тек қыс түсе көшіп келеді. Ол жақтағы халықтың саны (қазақтың) үш мыңдай”. — дей келіп, сол кезден біраз деректер берелі.

Одан әрі былай деп жазады: “Федор Михайлович тамақты көбінесе біздің үйден ішетін. Достоевскийдің тұратын үйі қаланың ең бір көңілсіз шеткері жерінде... бөренеден салынған, тас іргесі жоқ атамзаманғы үй, бір жағына қыңырайып, бел ортасынан жерге батып тұрар еді. Достоевский сол үйдің үлкендеу бір бөлмесінде тұрады. Бөлмесі кең болғанмен тым аласа, бөрене қабырғалары балшықпен сыланған, бір кездерде ағартылған да болу керек.

Бөлмеге кіре берісте, есіктің сол жағында үлкен орыс пеші. Пештің ар жағында Федор Михайловичтің жататын төсегі, кішкентай стол, комод орнына тақтай жәшік қойылған... Үйдің ішін сүңгі басып кеткен, қап-қараңғы, кешке май шам жағылғанда... мен қағазды зорға-зорға дегенде оқи алатынмын. Осындай үйде Федор Михайловичтің түні бойы қалай жазатынына қайран қалам”.

Врангель бұдан әрі Достоевскийдің өмірінде тұңғыш рет сағт атқа мінгенін, екеуінің сағт атпен ұзақ сыйл құрғандарын, қазақ қыстауларын көріп, ауылдарында болғанын, сахара табиғатын тамашалап, рахатқа батып, сергіп дем алғандарын, содан соң өздерімен жақын таныс қазақтардың үйінде қонақ болғандарын ризалық көңілмен еске алады.

Достоевский Семейде болған жылдары жергілікті халықтың өмірімен, тұрмыс-салтымен жақсы танысқан. Врангельдің естелігінде Достоевскиймен бірге Семейде кімдердің үйінде болғандары толық сипатталып жазылған.

“Бір күні Федор Михайлович екеуміз... — дейді Врангель.

— қоқандық бір бай қарттың үйінде қонақта болдық. Ол кісінің есімі — Боқаш, жасы 65-70 шамасындағы орта бойлы, ашық жүзді, мейірімді адам еді. Енді осы Боқаш жайында аздап айта кету керек. Боқаш Семейдің көпесі. Шоканның әйгілі Қашқария сапарын ұйымдастыруға ат салысқан ең басты адамның бірі. Жасы келіп қалған адам болғандықтан, қиын сапарға өзі бара алмай, Шоканның қасына баласын қосып берген. Сапар сәтті аяқталған соң, Боқаш алтын медальмен наградталған. Боқаш Құнанбаймен де жақсы таныс, достас адам болған. Құнанбайдың Семейге келгенде түсіп жүретін үйлерінің бірі — осы Боқаштікі”.

1855 жылы 30 август күні Семейдегі бір үлкен тойда Достоевский екеуінің болғанын айта келіп, Врангель былай дейді:

“Қазактың ат бөйгесі, бүркіттің қасқыр алғанын көрсекендері аса қызықты болды. Тойға жиналған халықтың көңілін көтеріп, қыздырып жіберді. Шат-шалымен мыңдаған адам Ертіс жағасына қаптан кеткен. Әсіресе, татар мен қазақ әйелдерінің әсем сәнді киімдері елден ерекше қоз тартады.

...Өзім де саятшы-аңшы болғандықтан, бүркіттің қасқырға түскен сәтін көргенде, делебем қозып тұра алмадым. Ондай қызықтарға әдетте салқын қарайтын Федор Михайловичті тарта қоймады.

Сол тойда қазақ достарымыз Тінібай мен Меңдібай тағы да үйлеріне қонаққа шақырды. Олардікіне біз қуана-қуана бардық. Қаймаққа қант қосып араластырған тәтті ірімшікпен сыйлады...”

Тұтқында жүрген жазушыға қазақ сахарасы бейіне бір кең байтақ жатқан, еркіндік дүниесіндей көрінетін еді. Кейін ол өзінің кейбір шығармаларында (“Записки из мертвого дома”, “Преступление и наказание”, “Игрок”) көзімен көріп, көңілінде сақталған қазақ даласының суреттерін кең көлемде болмаса да сипаттап жазғанын көреміз. Бірер ғана мысал: “Бейіне бір тұтқындағы адамның түрме терезесінен еркін дүниеге көз сүзгені сияқты, кей шақта, жар жағасында тұрып, терең ойға шомасын, ұшы-қиыры жоқ құлазын жатқан кең далаға көз жібересін. Түпсіз көк аспанда жарқырап тұрған ыстық күн де, қазақ даласы жақтан алыстан талыш жетіп естілген ән де осының бәрі-бәрі мен үшін қымбат та сүйікті еді. Ұзақ уақыт тесіле қарап тұрғанында, әйгеуір бір байұсғың ыс басқан, қораш киіз үйі көзіңе түседі. Үй алдында будақтаған іуітін, бір-екі қойының маңында күйбеңдеп бірдене істеп жүрген қазақ әйелін көресің. Осының бәрі кедейлік пен жабайылық сандары, бірақ, емін-еркін өмір” (“Записки из мертвого дома” атты шығармасынан).

Тұтқын азабынан соң Достоевскийдің жаңа өмір кезеңі Семейде басталды. Семейде болған жылдары бұрынғы қозқарастарын, сеіпим-нанымдарын қайтадан ақыл таразысына тартып, ой елегінен өткізіп, сана-сезімінде көп өзгерістер пайда болады.

Семейде табысқан айнымас адал достары Врангель, Мария Дмитриевна Исаева, Шоқан Уәлиханов т.б. болмаса Достоевский тұрмыс таршылығына, тағдыр талқысына төзе алар ма еді, әлде қайтер еді? Жазушының өзі де осындай ойна келген.

Достоевский мен Шоқанның достық қарым-қатынасы, Семейде бірнеше рет кездесіп, сырласулары жанын біз бұл мақалада сөз етпейміз.

Өмірінің мұрат-мақсаты болған жазушылық қызметінен еріксіз қол үзіп кеткен кемеңгер суреткер Семей қаласында қайтадан қолына қалам алады.

1857 жылы 6 февраль күні Достоевский Мария Дмитриевна Исаеваға үйленген соң, ол кезде Крепостная деп аталатын (қазір Достоевский көшесі) көшеде тұратын почта қызметшісі Линухиннің үйінде пәтерде тұрады. Ол үй — қазір Достоевский музейі.

Үйленген соң, шамалы жалақы алатын Достоевский ақшаға мұқтаж болып, “Русский вестник” журналын шығарып тұратын Кагковтан 500 сом аванс алып, “Село Степанчиково и его обитатели” романын жазуға кірісіп, бас алман жұмыс істейді. Соңғын жазушының тамаша романдарының бірі “Село Степанчиково...” Семей қаласында дүниеге келеді. Одан басқа “Дядюшкин сон” повесін де Семейде жазады. Бұл шығармасы “Русское слово” журналында, “Село Степанчиково” “Отечественные записки” журналында жарияланады. Ол “Записки из мертвого дома” шығармасын Семейде жаза бастаған.

Федор Михайлович Семей қаласында 1854 жылдың 2 мартынан 1859 жылдың 2 июліне дейін, яғни 5 жыл 4 ай тұрған.

1859 жылы 2 июль күні дәм-тұзын көп татқан Семей қаласымен, кең байтақ қазақ даласымен, ризашылық — достық көңілмен қош айғысып, ұлы жазушы Федор Михайлович Достоевский Тверь қаласын бетке алып, сапарға шығады. Жолшыбай әдейілеп Омбы қаласына соғып, Шоқан досымен қош айтысады.

1981 жыл.

УКРАИНА ХАЛЫҚЫНЫҢ ҰЛЫ АҚЫНЫ

Әрбір халықтың тарихында өз ұлтының адамшылдық жолындағы биік мақсатымен, ой пікірімен, тілек, арманымен өмірі де, өнері де тығыз байланысқан тарихи ұлы тұлғалар болады. Ондай ұлы тұлғалар тек қана өз ұлтының тарихындағы биік мұнара болып қана қалмай, бүкіл адам баласына аты да, абыройы да, еңбегі де ортақ болмақ.

Сондай ұлы тұлғаның бірі – Украинаның ұлы халық ақыны, дарынды шебер суретшісі, революцияшыл-демократ Тарас Григорьевич Шевченко.

Тарастың өмірі – он тоғызыншы ғасырдағы патшалық Ресейдің колониясы болған Украинаның миллиондаған басы байлы құлдықтағы шаруасының өмірі, сол басы байлық құлдық ноктасы ес біліп, ер жете бастаған да-ақ Тарастың да басына киілді. “Өгізе туған күн бұзауға да туады” дегендей оның ата-анасына, алдындағы ағасына туған күн Тарасқа да туды.

Тарас Григорьевич Шевченко Киев губерниясы, Звенигород уезі Моринца селосында 1814 жылы 9 мартта туған. Тарастың үй-іні түгелдей Энгельгардт деген адамшылдық шегінен шыққан қатал помещиктің басы байлы құлы болды. Құлдық өмірдің ауыр азабында жүріп, Тарас 9 жасқа аяқ басқанда, анасы өледі. Огей шешенің қолында жас Тарастың өксіген өмірі аса аянышты болады. Энгельгардт жоқ уақытта онаша қалған кездерде оның үйіндегі 1812 жылғы соғыстың геройларының суреттерін Тарас құмарлана қарап, өзі де сондай суреттер салғысы келеді. Бір күні түнде Энгельгардт қонаққа кеткенде Тарас оның болмесіне кіріп, он екінші жылдың соғысына қатысқан генерал Платовтың суретін түнімен отырып қағазға көшіреді. Бар ынта бейлімен беріліп, құлдық өмірін ұмытып сурет салып отырған Тарас Энгельгардттың қайтқанын да білмейді. Қожасының қапырымсыз қатты қолының құлағынан алып, орындықтан ұшырып жібергенін сезбей де қалады. Энгельгардт сурет салу сен сияқты құлдың ісі емес деп Тарасты балағаттап, қатты жазалайды.

Энгельгардт Вильнодан Петербургке ауысқанда Тарасты Ширавев деген надан, қатал, шала сауатты суретшінің қолына береді. Ширавев қолына кісі ұсған, әшекейлеп үй бояуды, жарнама жазуды үйретіп, сондай жұмыстарды көтеріп алып Тарас сияқты қолындағы “шәкірттеріне” істетіп мал табатын адам болады. Петербургтің сәулетті сарайлары, үйлері, ескергішгері Тарастың назарын аударып, өнерге онан сайын құмарландырады.

Ол жұмыстан қайтып келе жатып Петербургтің Жазғы бакшасына кіріп, ондағы мрамордан жасалған бейнелердің суретін салып жүреді. Күндіз жұмыстан қолы тимейді. Түнгі ай жарығымен жазғы бакшада отырып Тарас сурет салады. Осы жазғы бакшада Тарастың тұңғыш өлеңдері де жазылады.

Бір күні түнде жұмыстан қайтып келе жатқан бетінде Тарас жазғы бакшада бір статуяның суретін түсіріп отырған кезінде, бакшадан өтіп бара жатқан Сурет өнері Академиясының мұғалімі Сошенко үстінен түседі.

Бұл 1838 жылдың 22 апрелі еді. Атақты ақын Жуковский, суретші Брюллов, Сошенко сияқты орыс, украин халқының алдыңғы қатардағы мәдени қайраткерлері Шевченконың басына азаттық алып, бойындағы қасиетін жарыққа шығаруға жол ашады.

Тарас осы кезден бастап Сошенконың қолына келіп, Брюлловтың басшылығымен Сурет өнері Академиясына кіріп, жас күнінен сүйген өнері суретшілікке кіріседі. Осындай оқымысты, мәдениетті, адамшылықты ардақтаған адамдардың қауымына кірген Тарастың дүние танудағы қоз қарасы тереңдеп, сана сезімі оянып, ақыл, ойы өседі.

Міне, осы бір өмір кезеңі Тарастың ең бір бақытты, ерікті шағы болды. Петербургте сол заманның алдыңғы қатардағы орыс, украин ғалымдарымен Гребенка сияқты жазушымен, атақты математик Осгроградскиймен танысады. Тарас бұл кезде музыка өнеріне қатты қонал боліп, Бетховен, Моцарт сияқты атақты композиторлардың шығармаларымен танысады. Өзі де сурет салумен қатар өлең жазуға да осы кезде мықтап кіріседі. Олсндегі Тарастың негізгі тақырыбы Украина болады. “Ой” атты әйгілі өлеңін де осы тұста жазған. Шевченко суретшілік өнерінде шыншылдық, реализм бағытын ұстаған. Шевченконың салған тамаша суреттері бүкіл Петербургке мәлім болып, Академиядан екі рет күміс медаль алады. Шевченконың атак, даңқы өседі.

1840 жылы тұңғыш рет Тарастың “Қобызшы” деген өлеңдер жинағы шығады. Бұның соңынан жеке- жеке кітап боп “Катерина”, “Гайдамактар” деген белгілі екі поэмасы жарыққа шығады. Тарастың аты бүкіл Ресейге жайылады. Кешегі басыбайлы құл болған Тарастың суретшілік, ақындық таланты елді таң қалдырады. Аянышты ауыр тұрмысын, азат өмірін жырлаған Тарас жырын Украина халқы қоздеріне жас алып егіле оқиды. Біреуден-біреу жаттап алып бүкіл Украинаға таратады. Тарастың “Қобызшысы” Украинаны күңірентеді. Тарастың аты халқына мақтаныш болып танылса, патша өкіметіне қауіпті ағ болып танылады. Патша жемдегтері осы кезден бастап Тарасқа бұғалығын даярлай бастайды.

1843 жылы Тарас Москваға барып ондағы атакты адамдармен танысып, баска да жерлерді аралап көреді. Көптен арман еткен мақсаты Украинаға бір бару еді. Сол жылы сентябрь айында Украинаға келеді. 14 жыл бойы көрмеген туған-туысқандарын көріп, басы байлы құлдық өмірдегі шаруалардың қал-жайымен танысады. Ел қайғысы, ел мұны Тарастың жанына қатты батады. Елін азат ету жолын іздейді. Ол жол күрес деп ұққан Тарастың жалынды жырлары осы сарында жазылады.

1844 жылы Петербургқа қайтып келіп, Украинаның бейнесін корсеттетін сурет салады. Осы жылы “Түс” деген атакты поэмасын жазады. Бұл шығармасында көрген түс ретінде халқының ауыр тұрмысын, бақытсыздығын жыр етеді.

Тарас 1845 жылы Украинаға екінші рет барады. Бұл жыл Сурет опері Академиясын бітірген жылы болады. Осы сапарында Тарас қатты наукастанып, өзінің “Осиет” деген атакты өлеңін жазады. Бұл өлеңінде ақынның отаншылдығы, елінің келешегіне сенетіндігі көрінеді. Тарас шығармаларында ел басындағы ауыртпашылықты жырлап, халықты патша үкіметіне қарсы күреске шақарып, жар салады. Осы жолда өзінің бар оперін, асыл созін, өткір тілін еңбекші халықтың бостандығы үшін күреске құрал етеді. Тарас — халық бостандығы үшін күрескен саяси қайраткер. Ақын құлдық бұғаудың құл-талқанын шығарып, бақытты өмірге жеткізетін революциялық күш — еңбекші халық күші деп сенді.

Тарас енді патша үкіметіне қауіпті адам болып танылады. 1847 жылы 5 апрелде Киев қаласының жанында Тарасты патша жендеттері тұтқынға алып, 17 апрелде Петербургке әкеледі. Тарас Николай I-ге бас имейді, алған бетінен, зор мақсатынан қайтпайды. Сол жылы май айында Тарасты 10 жылға жер аударуға үкім шығаралы. Үкімнің үстіне Николай өз қолымен “Қатаң бақылауда болсын, сурет салуға, жазуға рұқсат етілмесін”, деп жазады. Сөйтіп, Тарастың тіліне тыйым салып, қолын кісдендеп, алысқа айдатады. Тарас алғашқы бетінде Оренбургқа айдалады. Одан Орск бекінісіне жіберіледі. Еріксіз солдаттықта болады. Патша әскерінің аянышты ауыр халінің куәсі болады. Айлауда жүргенде де Тарас патшаның бұйрығына мойынсұнбайды. Бетінен қайтпайды, қажымайды. Қиыншылық жағдайда да сурет салуын, өлең жазуын тоқтатамайды. Шевченко айдаудағы уақытында Закаспи аралында, Маңғыстауда, Қаратауда, Қосаралда болды. Өзінің Украинасының, еңбекші халқының басындағы ауыр тұрмысты қазақ халқының басында көріп, қазақ елінің өмірімен де танысады. Қазақ еңбекшілерінің ауыр тұрмысын сипаттайтын суреттер салады. Тарас Украина халқын қандай сүйсе, өз

халқымен тағдыры бір қазақ халқын да, сол сияқты Ресей патшасының қорлығындағы бүкіл халықты сүйен, сол халықтардың арманы оған да арман болған.

Тарастың 10 жыл бойы ауыр азаптағы өмірі өтіп, көп қиыншылықтар көріп, 1857 жылы зорға дегенде еліне қайтуға рұқсат алады.

1861 жылдың реформасының қарсаңында либерал-дворяндар патша Александр II-ні мадақтап, бостандық жақын деп даурықты. Бұл реформадан басы байлы шаруалардың шын мағынасындағы бостандық ала алмайтынын күн бұрын білген революцияшыл ұлы демократ Н.Г. Чернышевский орыс халқын революциялық күреске шақырды. Шет елде патшаға қарсы күрес жүргізіп, журнал шығарып тұрған Герценге жазған хатында “орыс халқын балтаға, балтаға ұмтыл деп жар салыңыз” дейді Чернышевский. Патшаға, помещиктерге “балта қайрауға” Тарас та халықты шақырып, Чернышевскийге үн қосты. Бостандық тек қана революциялық күшпен болатынына сенген Шевченко өзінің шығармаларында болсын, ісінде болсын революцияшыл демократ нағыз халық ақыны болды. Украинаның ұлтшылдары еврейлерге азаматтық право беруге қарсы болғанда Шевченко Чернышевскиймен бірге бұларға да қарсы күреске шықты.

Шевченко айлаудан қайтқан соң көп өмір сүре алмады. Өмір бойы тартқан азап, ұлы ақынның денсаулығын жойған болатын.

Тарас Григорьевич Шевченко 1861 жылы 10 мартта дүниеден қайтты. Шевченконың сүйегі өзінің осіеті бойынша Днепр өзенінің жағасына жерленді. 1918 жылы Шевченкоға ескерткіш орнату жөнінде Ленин қол қойған декрет шықты. Ұлы ақынның арман еткен өміріне украина халқын. Ресей патшасының құлдығында болған барлық ұлттарды Ұлы Октябрь революциясы жеткізді. Ленин – Сталин партиясының, совет үкіметінің басшылығымен бүкіл ресей халқы ерікті, бақытты өмірге ие болып, айнымас достыққа жетті.

Неміс басқыншылары Украина еліне, бүкіл совет халқына Шевченко лағнат айтып өткен құлдық қамытын кигізбек болып, қанды соғыс ашқанда Тарастың өлеңдері украина халқына, бүкіл совет халқына ұран болды.

Бұдан жүздеген жыл бұрын Тарас көксеген өмірге октябрь революциясы ие еткен бақытты өмір үшін күресте Тарас сенген ұрпақтар зұлым жауды жеңді. Ұлы ақынның аруағын жауға қорлатпады. Тарастың әдеби асыл мұрасы украина халқына қандай сүйікті болса, бауырлас бүкіл совет халқына да сондай сүйікті болып отыр. Қазақ халқы өзінің Абайын қадірлеп

сүйсе, Тарастың да атын зор құрметпен еске алып, олеңін сүйіп оқиды.

Өлгеніне 85 жыл толып отырған Тарас Григорьевич Шевченконы көп ұлтты бауырлас совет халқы “жанарған, ерікті ұлы семьяда” зор махаббатпен есіне алады.

“Екпінді”, 10 март 1946 жыл.

ҰЛЫ АҚЫН, РЕВОЛЮЦИЯШЫЛ ДЕМОКРАТ (Т.Г. Шевченконың туғанына 150 жыл толуы қарсаңында)

Украинаның данышпан ұлы, халық ақыны, революционер Тарас Григорьевич Шевченконың дүниеге келгеніне үстіміздегі жылдың 9 мартында 150 жыл толады.

Тарас Шевченко – әрі ақын, әрі жазушы, әрі әдебиет сыншысы, әрі тарихшы, сонымен бірге, сурет және мүсін (скульптура) өнерінің тамаша шебері. Ол Украинаның жаңа әдебиетінің негізін қалаушы, әдеби тілін қалыптастырушы, А.С. Пушкиннің үлгі-өнегесімен өскен классик ақын, Н.Г. Чернышевский мен Н.А. Добролюбовтың саяси бағытын берік ұстаған революцияшыл демократ.

Тарас Шевченконы А.И.Герцен “Бұл халық ақыны ғана емес, сонымен бірге бостандық үшін алысқан қайраткер” деп бағалаған.

Шевченко халықтар достығының жаршысы болды. Оның есімі көп ұлтты бүкіл совет халқына ортақ. Тарас Григорьевич Шевченконың әдеби асыл мұрасы алдыңғы қатарлы адам баласының ардақтап, қадір тұтатын мұрасына айналып, дүниежүзі мәдснietінің қорына қосылды. Тарас Шевченко өз халқының бостандық алу жолындағы күресін Россия империясының езгісінде барлық халықтың күресімен байланысты деп білген.

Езілген еңбекші халықын қалың ортасынан қайнап шыққан дана ақын, қайсар қайраткер Тарас Шевченко – бүкіл әлемге әйгілі тарихи ұлы тұлға.

Бұдан 50 жыл бұрын патша үкіметі Т.Г. Шевченконың туғанына 100 жыл толу мерекесін өткізуге тыйым салып, соншама тоңмойын-топастық жасаған еді. Мұндай зулымдық тыйым салудың өзі патша үкіметіне қарсы үгіт тұрғысынан қарағанда сәтті шара болғанын, 1914 жылы В.И.Ленин былай деп жазды: “Шевченконы тойлауға тыйым салу үкіметке қарсы үгіт тұрғысынан қарағанда тамаша, керемет жақсы, сирек

кездесетін бақытты және сәтті шара болғаны сонша, мұнан артық үгітті қоз алдына елестетуге болмайды”. (В.И.Ленин. Шығармалар, 20 том, 219 бет).

Бүгінгі күні Коммунистік партия мен Совет өкіметі Тарас Шевченконың туғанына 150 жыл толатын мерекесіне ерекше мән беріп, көп ұлтты туысқан совет халқы ұлы ақышының дүниеге келген күнін зор қуанышпен еске алып, атап отуға қызу әзірлік жасап жатыр.

“Менің өмір тарихым-өз Отанымның тарихының бір бөлегі болып табылады”, – деген екен Тарас Шевченко.

Тарас Шевченконың өмірі патшалық Россияның отары болған Украинаның миллиондаған басыбайлы құлдықтағы шаруасының өмірі. Т.Г. Шевченко бұрынғы Кнев губерниясы, Звенигород уезіне қараптын Моринса деген селода 1814 жылы 9 март күні дүниеге келеді. Болашақ ақынның ата-анасы, туған-туысы Энгельгард деген қаражүрек, катал помещиктің басыбайлылары еді. Жас Тарастың ес білгеннен көргені жоқшылық, түрме, ауыр азап, әділетсіздік болған.

Тарас тоғыз жасқа аяқ басқанда, жас баланың жанашыр жақыны – ізгі жүректі, аса сүйікті ғазиз анасы, адам тозгісіз тұрмыстың зардабынан 32-ақ жасында қайтыс болып, бес бала жетім қалады. Тарастың өкесі 3 балалы жесір әйелге үйленеді. Мінезсіз өгей шешенің қорлығында 3 жыл өмірі өксіп, 12 жасқа шыққанда, “жығылған үстіңе жұдырық” дегендей, Тарастың өкесі де өледі.

Тарас жас күнінен зерек, әр нәрсені білуге ынтық, сезімтал, сергек бала болған. “Әке балаға сыншы” Григорий Шевченко баласы Тарастың жақсы мінез-құлқына іштей риза болып, оның келешегінен зор үміт күтеді екен. Ол олерінде айтқан өсиетінде: “Ұлым Тарасқа менің дүниемнен ештеңе де керек емес: ол жай бір анау-мынау адам болмас...”, – депті.

Өкесі өлгеннен кейін өгей шеше Тарасан құтылудың қамына кіріседі. Жас Тарасты байдың малын бағуға, малайлыққа береді.

Жаратылысынан талапты Тарас сурет салуға ерекше құмар болады. Қарындаштың тұқылын тауып алып, қалған-құтқан қағаздарды жинап, далада мал бағып жүріп сурет салуға машықтанады. Тарас туған жерінің көрікті бай табиғатына бала көңілімен таңырқай сүйсіне жүріп халқының азапты өміріне іштей күйініп, сезімтал, ойлы, сұңғыла болып өседі. Тарас сол бала кезінде ел кезіп, олең-жыр айтатын соқыр жыршылар – кобзарьларды, бандуристерді құмарта тыңдап, халқының ертедегі өмірін, ел шешірсін Боладан Хмельницкий

сияқты қолбасшы ерлердің ерлік ісін құлағына құйып, көңіліне гоқиды.

Ескі мектепте дьячоктың жұмысын істеп жүріп оқу оқып, сауатын ашады. Бірақ оның таяғына шыдамай, кекшіл, өжет бала бір күні есі-түсін білмен мас болып жатқан дьячокті сойып-сойып, қашып кетеді.

Одан кейін поптың малайы болады, майлаушының қолбала – шәкірті болады. Сөйгіп жүріп 15 жасқа келгенде Энгельгардтың үйінде помещиктің күтушісі болып жұмыс істейді. Алған бетінен қайтпайтын жігерлі жас Тарас байдан жасырынып сурет салам деп, үстінен түсіп қалған помещиктің таяғын да жейтін еді. Ақыры 1831 жылы помещик Энгельгард Петербургқа көшіп келген соң, Тарастың сурет өнеріне бейімделгеніне көзі әбден жетіп оны өзінің суретшісі ету мақсатымен, 1832 жылы Ширяев деген суретшіге 4-жылға үйренуге берді. Ширяев қолына 3-4 шәкірт ұстап оларға әркімнің үйін әшекейлеу жұмысын істетіп табыс табағын адам болады. Шевченко жұмыстан қолы босай сала Петербургтің жазғы бақшасына барып ондағы мәрмөрдан жасалған мүсіндердің суретін салып жүреді. Сол ретпен Тарас Шевченко бір күні сурет салып отырғанда бақшадан отіп бара жағқан суретші И. М Сошенко (1806-1876) кездесіп Шевченконың талантты суретші болғалы тұрғанын көреді. И. Сошенко Сурет академиясының оқытушысы, Шевченконың жерлесі еді. И. Сошенко Шевченконы сол заманның әйлілі суретшісі К. П Брюловпен (1799-1852) атақты ақыны В.А Жуковскиймен (1783-1852) таныстырады. Олар Шевченконың талантына көздері жетіп оны сурет өнері академиясына түсіруге ат салысады. Академияға оқуға алу үшін алдымен Шевченконы басыбайлылықтан азап ету қажет еді. Помещик Энгельгард Шевченконы 2500 сом ақша төлесе ғана азап етпек болды. Профессор Брюлов ақын Жуковскийдің портретін жасап ол портретті лоторея ойынына салып содан түскен 2500 сомна Энгельгардтан Шевченконың басын сатып алады. Соітіп, Тарас Шевченко 1838 жылы 24 жасында құлдық бұғауынан босайды. Профессор Брюловтың басшылығымен сурет өнері академиясында оқып жүріп Тарас Шевченко олең жазумен шұғылданды. Ол осы кезде сол заманның алдыңғы қатарлы ақын жазушылары мен ғалымдармен танысып, мәдениетті қауымның тобына араласқан еді. Тарас Шевченконың салған тамана суреттері Петербург қауымына мәлім болып оның даңқы көтерілді. Шевченко сурет салудағы үздік өнері үшін 2 рет күміс медаль да алады. 1840 жылы “Қобызшы” деген атпен ақынның гүңғыш өлеңдер жинағы шығады. Шевченко осы алғашқы өлеңдерімен-ақ украин

халқының ақыны деген зор атаққа ие болады. Шевченконың 1841 жылы “Гайдамактар”, “Соқыр”, “Кагерина” т.б. бірнеше поэмасы, драмалық шығармалары басылып шығады. Шығармаларының негізгі тақырыбы сүйікті Отаны – Украина болады. Өз халқының ой сезімінің, мұң-шерін, тілек арманын халық ақыны Шевченко тебірене жырлайды. Шевченконың атағы бүкіл Россияға мәлім бола бастайды. Кешегі басыбайлы құшдық бұғаудағы Тарас Шевченконың асқан ақындығы, шебер суретшілік өнері, еңбегі елін сүйсіндіреді.

Ақының өлеңдерін біреуден біреу жаттап алып, бүкіл Украинаға таратады. Украина шаруалары Шевченконың өлеңдерін емірене тыңдап көздеріне жас алып, егіле оқиды.

Ақынның “Қобызшысы” бүкіл украинаны күңірентеді. Украинаның сол кездегі қарт жазушысы Квитка Шевченкоға жазған хатында :

“Біз әйсіміз скеүміз “Қобызшыны” оқи бастағанда, тобе шашымыз тік тұрып, көзімізге моншақтаған жас келді, жүректі қозғады. Мен сіздің кітабыңызды көкірсіме бастым... тамаша, өте тамаша, басқаша айта алмаймын”, – дейді.

Сөйтіп, Шевченко аты халқына мақтаныш, сүйікті, құрметті ат болып танылса, патша үкіметіне күдік туғызып қауіпті есім болып табылады. Патша үкіметінің саққұлақ тіміскімпаз жандарм жендеттері ақынға деген торын құрып, бұғалығын әзірлей бастады.

Шевченко туған жер, ел жұртын бір коруді көптен арман стетін еді. Ақын 1843 жылы Украинаға келеді. 14 жыл бойы қормеген туыстарын көреді. Баяғы бала жастаға сол қорген ауыр азап тозақ өмірді тағы да көреді. Халық қайғысы ақынның жапына қатты батып, қамығады. Бір досына жазған хатында Шевченко: “Мен Украинада бар жерде болдым және үнемі жылаумен болдым”, – дейді. Бұл сапар Шевченконың қанаушыларға ыза-кегін онан сайын қайнағып, халық бостандығы үшін күреске онан сайын жігерлендіреді. Украинадан оралған соң ел жұртының шындық өмірін бейнелейтін суреттер салады. Патшалық құрылыстың зұлымдығын әшкерелейтін өлең, поэмалар жазады. 1844 жылы “Түс” деген әйгілі поэмасын, 1845 жылы “Кавказ” атты тағы басқа поэмаларын жазады. 1846 жылы Шевченко Киевте тарихшы Н.И. Костомаровпен танысады. Сол Костомаров маңындығы Украинаның бір топ либерал интеллигенциясы славян халықтарының федерациясын құрамыз деген қиялмен жасырын ұйым ашқан еді. Ұйымның алдына қойған мақсаттарының ішінде халықты бостандыққа жеткізу, ағарту мәселелері болады. Шевченкода осы ұйымға қатынасада. Ұйым үшелері екі түрлі бағыт ұстайды.

Костомаров, Кулиш сияқтылар революциялық күрестен бас тартады. Шевченко Гулак Навродскийлерге қосылып шаруаларды қарулы қотеріліс арқылы азат етуді қолдайды. Бұл жасырын ұйым туралы бір жансыздың көрсетумен ұйым мүшелері 1847 жылы тұтқынға алынады. Шевченко бұл кезде Украинаны аралап жүреді. Ол Киевке қайтып келе жатып Днепрден өткелі тұрғанда ұстап алады. Патша үкіметіне қарсы жазған өлеңдері, атақты “Түс” атты сагиралық поэмасы түгелдей жандармның қолына түседі. Сол жылы апрель айында Шевченконы Петербургке әкеліп, түрмеге жауып, май айында сот үкім шығарып, 10 жылға жер аударып, солдаттыққа береді. Шевченконы әуелі Орынборға әкеледі. 1848 жылы зерттсе экспедициясына қатынасып 1849 жылы Қосаралда болады. Одан қайта Орынборға оралады. Орынборда тұруға патша рұқсат етпей 1853 жылы Маңғыстау жарты аралындағы Ново-Петров бекінісіне жіберіледі. Тарас Шевченко он жыл бойы қатардағы солдаттың қоретін әрі азап, әрі мазак, өмірінің бәрін бастан кешіреді. Езілген еңбекші халықтың тұрмысын көрсетуді мақсат етеді. Шевченко қазақ халқының өмірімен, тұрмысымен танысады. Қазақ халқының ауыр тұрмысына шын күйініп, бауырмалдық сезімін өз шығармаларында бейнелсйді. Қазақ халқының шындық өмірін сипаттайтын картиналар жасалады. Қазақ халқының хал ахуалына қанық болған Шевченко қазақ өмірінен поэма жазуды да ойлаған екен. Ол жазбақ поэмасына “Сатрап пен дәруіш” деп атайды. Онда Сатрап образында, халыққа қағалдық, зұлымдылығымен аты шыққан Орынбор өлкесінің генерал-губернаторы Петровскийді, оған қарсы дәруіш образында қазақ халқының суреттемек болған және Шевченконың:

Қаптады түнек, қайнады су,
Теңізден де Оралдан да,
Тулады толқын Аралдан да....

— деген өлең жолдарынан қазақ халқының отаршылдыққа қарсы күресінің бейнелеуін аңғару қиын емес.

Шевченко келген кезде Россияда шаруалардың стихиялық толқуы асқындап, патша үкіметі революциялық қауіптен үрейленіп жанталасып реформа әзірлеп жатқан кезең еді. Полиция Шевченконың ауызын бағып, ізін аңдып, аш итше тіміскілеуін қоймады. Ақыры оны тағы да тұтқынға алады. Зорға дегенде тұтқыннан босатылады. Бірақ Украинада тұруға рұқсат берілмей қайтадан Петербургке келеді, Шевченко айдаудан қайтқан соң үш ақ жыл өмір сүріп, 1861 жылы 10 мартта дүниеден қайтады. Шевченконың денесі өзінің өлерден

16 жыл бұрын жазған өсиет өлеңі бойынша Днепр өзенінің жағасына жерленеді.

Бір кезде ұлы ақын халықтың ерікті, бақытты ел болуын көксеп, арман етіп, сондай өмірге елінің келешекте қол жететініне сеніп:

Ел болғанда ерікті,
Жаңарып өмір өзгерген.
Мені де еске алыңдар
Рақымды майда сөзбенен,

– деп өсиет еткен.

Туғанына 150 жыл толған күні бостандықтың, бақытты, бейбіт өмірдің, халықтар достығының ұлы жаршысы – Тарас Григорьевич Шевченконы алдыңғы қатарлы бүкіл адам баласы ізгі көңілмен, зор құрметпен еске алады.

“Ғртіс”, 4 март 1964 жыл.

АБАЙДЫҢ ДОСЫ – МИХАЭЛИС

Жарты ғасырға жуық өмірін Семей қаласында, Семей облысында өткізіп, қаламыздың мәдениет тарихына онегелі үлес қосқан, орыс халқының абзал азаматының, көрнекті ғалымдарының бірі Евгений Петрович Михаэлис еді. Абайдың жаңа ізденіп, шарқ ұрып жүрген шағында алғашқы ақылшысы, жапашыр жәрдемшісі, айнымас адал досы Е.П. Михаэлис болды. Бұл жөнінде Абайдың өмірбаянын тұңғыш жазушы ақынның өз інісі – Көкітай Ысқақұлы Құнанбаев 1909 жылы былай деген: “Абайды орыстың белгілі жазушылары Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Саптыков, Тургенев, Белинский, Добролюбов және Писаревтің шығармаларымен таныстырған адам Михаэлис еді. Ол туған әкемнен де артық еңбек етіп, менің дүниеге көзімді ашты деп отырушы еді”. 35-36 жастардың шамасында кітап қарастырудың соңында жүріп, Абай 1870 жылдарда Петербургтен айдалып келген революционер жас Михаэлиспен таныс болды. Михаэлис Петербург университетінің студенті болып жүрген күнінде айдалған. Атақты Чернышевскийдің жақсы танысы. Бір күні Михаэлис Семей кітапханасынан Толстойдың шығармаларын сұран тұрған Абайды көріп, танысады. Әуелде кітапханада да

кездесіп көрісіп, сойлесе жүріп, ақырында сырласа келе достасып кетеді.

Жә енді, Абайдың: “Ол туған әкемен де артық еңбек етіп, менің дүниеге көзімді ашты” дейтін досының өмір тарихын қысқаша шолып баян етейік.

Евгений Петрович Михаэлис 1841 жылы 26 сентябрьде Петербург қаласында дүниеге келген. Әкесі орыс дворяны Петр Иванович Михаэлис оқымысты, жоғары мәдениетті адам болған. Сыртқы істер министрлігінде, сот палатасында қызмет істейді. 1839 жылдан бастап Петербург қаласының басқарушысы болып келіп, 1848 жылы отставкаға шыққан. Петр Ивановичтың Николай, Александр және Евгений есімді үш ұлы, Людмила, Мария деген қыздары болады. Евгений Петрович Михаэлистің анасы да білімді, мәдениетті, парасатты адам болып, балаларына жақсы тәлім-тәрбие беріп өсірген. Михаэлистің анасы Людмила Петровна өз заманында белгілі қалам қайраткері болып танылған. Ол әуелде, 1882 жылы шешесі ексуі үй шаруашылығы жайында кітап жазып, жариялайды. 1894 жылы балаларға арнайы әңгімелер жинағын шығарады, ағылшын әдебиетінің классигі Чарльз Диккенстің шығармаларын орыс тіліне аударады, өмірдің соңғы кезеңінде 1901 “Откен күндер” атты мемуар—естелік кітабын, басқа әлеби еңбектер жазады. Сол дәуірде Петербурда шығып тұратын журналдардың жұмысына араласады.

Людмила Петрованың жан-жолдасы корнекті жазушы—журналист, революционер — демократ, Чернышевскийдің сенімді серігі, әрі досы — Н. В. Шелгунов болған.

Шелгунов Герцен, Огаревтармен жақын таныс еді. Оның үйінде Чернышевский мен Добролюбов, Некрасов пен Писарев, Лев Толстой мен Тургеневтер сияқты ұлы жазушылар үнемі болып, қатты араласып тұрған.

Жас Михаэлис жақсы көретін анасы Людмила мен жездесі Шелгуновтың үйлерінде көп болып, ұлы адамдарды көріп, танып, олардан тағылым алып өседі.

Шелгунов та, оның әйелі Людмила Петровна да патша үкіметіне қарсы жүргізген революциялық күресі үшін қуғын көріп, түрме азабын шеккен адамдар.

Ал Михаэлистің қарындасы Мария Петровна да революциялық күреске белсене қатысқан адам. Патша үкіметіне қаны қарсы аса батыл өжет, ержүрек әйел еді. Мария Петрованың мынандай бір, өз тұсында елге әйгілі болған ерлік ісін еске алайық.

1864 жылы 19 майда каторгаға айдар алдында түрмеле жатқан Чернышевскийді патша жездестері Петербургтің бір алаңына алып келеді. Ұлы революционер — демократты жұрт

қозінше маскара етпек болады. Мемлекет алдында үлкен айыпты адам деген жазу жазған тақтайды мойнына байлап, шартты түрде олім жазасын орындаған болып, Чернышевский тізерлетіп оғырғызып, столбаға байлап, бас төбесіне қылыш сындырады. Күн жауын еді. Жиналған ел көп. Осындай жауыздық жөбір-жапаның біріне де мызғымай, Чернышевский өзін тоқаппар ұстайды. Жендеттер Чернышевскийді тізе бүктіріп, столбаға байлаған шақта оның алдына гүл шоқтары жауып кетеді.

Жиналған халық арасынан ең алдымен шығып, Чернышевскийдің алдына гүл тастап, құрмет көрсеткен Михаэлистің қарындасы Мария Петровна болады.

Чернышевскийді маскара етудің орнына, өзлері маскара болаған патша жендеттері Мария Петровнаға тарпа бас салып, оны арбаға салып, жауапқа алып келеді. Мария Петровнаның жолдасы да белгілі революционер Баданович еді. Ол “Земля и воля” ұйымының мүшесі болатын. Оны да патша үкіметі кейін асып өлтірген. Мария Петровнаға II Александр патшаны өлтіруді мақсат еткен топқа қатыстың деген айып тағылып, 3 жылдай түрмеде отырып шығады.

Міне, Абайдың болашақ досы, Евгений Петрович Михаэлис осындай ортада революциялық рухта тәрбие алып өскен.

Михаэлис Петербургте әуелі гимназияда білім алып, одан соң лицейге түсіп, үш жылдай оқып, шөкірттердің маңдайалды болады. Аса зейінді, алғыр ойлы Михаэлис лицейді місе тұтпайды. Петербург университетіне түседі. Онда физика – математика факультетінің жаратылыстану бөлімінде оқып, университет студенттерінің де алды болады.

Михаэлис Чернышевский бастаған революциялық қозғалыстың студенттер арасындағы жалынды жас қайраткері, қайтпас, қажырлы белсенді күрескері болған.

Николай Васильевич Шелгунов ол туралы:

“Михаэлис тамаша жас, аса абзал азамат болып өсті. Оның ашық – жарқын жүзінен арыстандай айбат, қалың қайрат, жасымас жіер жалын атын, сезіліп тұратын” – дейді.

Михаэлис революцияшыл студенттердің құпия ұйымын басқарып студенттер арасында Чернышевский идеяларын қызу насихаттап бар студентті соңынан ертеді.

Тарихта белгілі Шелгунов жазып, шет елдегі Герцен мен Огарев бастаған “Колокол” журналының баспаханасында басылып, Россияға жасырын жеткізіліген халықты патша үкіметіне қарсы күреске шақырған, “Солдаттарға”, “Жас ұрпаққа” атты үндеу – хаттарды, Михаэлис бастаған, Серно – Соловьевич, Ген сияқты жастар халыққа таратқан.

Осындай белсенді батыл революциялық істерінен қауіптенген патша үкіметі Михаэлис бастатқан 200-ден астам студентті тұтқынға алып, олардың жиырма алтысын жер аударды. Сол жиырма алтының бірі – Евгений Петрович Михаэлис еді. Ол әуелі Петрозаводск қаласына айдалып, онда бір жылдай болған соң, Тобольск губерниясының Тарту деген қаласына жіберілді. Онда алты жыл азап шегіп, ақыры 1869 жылы Евгений Петрович Михаэлис Семей қаласына келеді. Мұнда келген соң оған қызмет істеуге рұқсат етіледі.

Міне, осы уақыттан бастап Михаэлис Абаймен дос болады. Абай әдейі арнап келіп, Михаэлиспен әңгімелесіп, сырласып, Семей қаласында айлап жататын болады. Михаэлис те Абай досының ауылына барып, ұзақ уақыт жатып, қайтып жүрген. Мысалы, Евгений Петрович 1872 жылы февраль айының төртіннен апрель айының жиырма алтысына дейін Абай ауылында қонақ болып, әңгіме құрып, сыр шертісіп қайтқан.

Мұхтар Әуезов Россиядан саяси жер ауып келген революционерлер жайын сөз еткенде, мына жайды баса айтады.

Бұлардың ішінде Бугашевич – Петрашевский, Дуров сияқты ірі адамдар болған. Революционер – демократтардан Чернышевскийдің талай серіктері келеді.

Абаймен жақындасып, достасқан Михаэлис осы соңғы топтан шыққан орыс халқының осылар сияқты адал, бұқарашыл ұлдарының бәрінің жүрегінде патшалық дегенге өштік пен жиреніші аса күшті еді. Каторгада, айдауда, еріксіз солдаттықта жүрген күндерінің бірінде де олар орыстың қалың бұқарасына қара шаруасының құлдық, қорлық халін патшалыққа кешпейтін. Сонымен қатар олар Сібірде, Қазақстанда патшалық жүрген барлық бұратана елдерге үлкен достықпен, зор бауырмалдықпен қараушы еді.

Михаэлис Семейге келген соң осынау ұлан-байпақ өлкесінің табиғатын, байлығын зерттеу ісіне, мәдени-ағарту ісіне қызу кірісіп кетеді.

Михаэлис 1878 жылы Семей қаласында облыстық статистика комитетін құру жұмысын ұйымдастырады. Оның басшылығымен құрылған бұл Комитет Семей өлкесінің табиғатын, шаруашылығын, тарихы мен мәдениетін зерттейтін тұңғыш ғылыми мекеме еді. Осы Комитеттің тұңғыш секретары да Евгений Петровичтің өзі болады.

Михаэлис осы Комитеттің жанынан қоғамдық кітапхана ашады. Осы күнгі Семейдің Гоголь атындағы кітапханасы сол Михаэлис ұйымдастырған кітапхананың негізінде пайда болған.

Михаэлистің басшылығымен 1883 жылы Семейде олкетану

музейі ашылды. Осындай ғылыми, мәдени-ағарту мекемелерінің жұмысына өзінің досы Абай да ат салысып, белсене қатысады. Терең оқымысты ғалым Михаэлистің жүргізген ғылыми зерттеу жұмысы ұшан-теңіз болған. Ол Ертісте парохол жүру мәселесін зерттеп, Семейден бастап, Зайсанға дейін барып, навигация картасын жасады, қандай парохолдар жүруін анықтап, олардың моделін өз қолымен жасаған. 1870 жылы Тарбағатай, Сауыр, Мұзтауларға экспедиция жасап, бұл өлкелерді мұз дәуірі откенін зерттеп, дәлелдейді. Ол еңбегі ағылшынның “Натура” журналында жарияланады.

1871 жылы 8 майдан 1 июльге дейін Зайсан уезінде болып, Кендірлік өзенінің өлкесінде он миллион пұт қоры бар көмір кенін анықтайды.

Семей қаласының құм басып кету себептерін зерттеп, ғылыми мақала жазады.

Алтайда бал беретін аралардың өнімін арттыру мәселесін зерттеп, омарға үйшіктің жаңа түрін жасайды. Бұл еңбегі Нижний Новгородта болған кормеде корсетіліп, күміс медальға ие болады.

Михаэлис — үлкен геолог. Ол Қалба тауларын зерттеп, қай жерден алтын кенін ашу қолайлы, пайдалы болатынын анықтайды. Кейін Қалбада ашылған алтын кендеріне нақтылы ғылыми жөн сілтейсің.

Михаэлистің ғылыми зерттеу еңбектері шет елдерде, Петербургте, Семейде, Омбы, Барнауыл сияқты Сибирь қалаларында басылып отырады.

Ол сол кездегі ғылымның әр саласында еңбек етіп жүрген Менделеев, Обручев, Сапожников сияқты атақты ғалымдармен. Берлиннің зоолог — профессоры Марпенсен үнемі хат жазысып, хат алысып тұрады.

Ол ғалымдар Михаэлистің еңбегін, оның жан-жақты білімпаздығын жоғары бағалаған. Егер басқаша бір қолайлы жағдайда өмір сүрсе, Михаэлис екінші Менделеев болар еді деген.

Орыстың революцияшыл жазушылары Н.В. Шелгунов, М. И. Михайлов, Пантелеев, Боборыкин тағы басқалары өздерінің естеліктерінде Михаэлистің білімін, адамгершілігін, қозсиз ерлігін ерекше атап, сүйсіне жазған.

Михаэлис Россияға қайтпай, өмірінің ақырына шейін осы жақта қалды. Семейдің патриоты болды.

Ол 44 жыл өмірін Семен мен Оскемен қалаларында өткізді. 1869 жылдан 1882 жылға дейін 13 жыл Семейде тұрды. 1882 жылдан 1913 жылға дейін Оскемен қаласында тұрды. Оскеменде өз қолынан жоспарын жасап, ықшам ғана үй салып

алды. Ол Өскеменге келсе де әрдайым Семейге келіп тұрған. Өскеменде тұрғанда Абаймен үзбей хат жазысып, хабарласып тұрған.

Өскеменде тұратын Михаэлистің қызы Л. Я. Хатымская өзінің естелігінде: “Өлерден бірнеше жыл бұрын 1893 жылдар болса керек. Абай әкеме келіп, біздікінде қонақ болды. Достар бірнеше күн айырылмай бірге жүрді. Абай аяулы адам еді, ол мені қолына алып, көтеріп, еркелетті” – дейді.

Мына фотосуретте Михаэлистің жұбайы Елизавета Андреевна. Мынау Михаэлистің Өскемен қаласындағы үйі. Бұл үй тұрған көше Михаэлистің атымен аталады.

Евгений Петрович Михаэлис 1913 жылы 2 декабрде, 72 жасында Өскемен қаласында дүниеден қайтты.

1968 жыл.

ЕРЖҮРЕК РЕВОЛЮЦИОНЕР, ЖАЛЫНДЫ АҚЫН

(К. Ф. Рылеевтің туғанына 175 жыл)

XIX ғасырдағы дворян революционерлерінің ортасынан шыққан бір лек талантты ақын жазушылар саяси күрес майданында да, әдебиет майданында да орыс халқының азаттығы үшін алысқан қайтпас қажырты қайраткерлер еді. Сол ақын жазушы – декабристер Кондратий Федорович Рылеев, Владимир Федосеевич Раевский (1795-1872), Вильгельм Карлович Кюхельбекер (1797-1846), Александр Александрович Бестужев (1797-1837), Александр Иванович Одоевский (1802-1839) және басқалары орыс әдебиеті тарихынан құрметті орын алады.

XVIII ғасырдың аяғында, патша үкіметінің халықты қан қасқан зұлымдығына қарсы күрес туын көтерген, тұңғыш жазушы революционер А. Н. Радищев болса, оның нағыз жолын қуған мұрагерлері декабрист – ақын, жазушылар болғандығы орыс әдебиеті тарихында айрықша аталып айтылады.

Солардың арасынан суырылып үздік шыққан талантты ақын, азаттық жолындағы күрестің жалынды жаршысы, декабристер қотерілісінің белсенді ұйымдастырушысы, ержүрек басшысы – Кондратий Федорович Рылеевтің туғанына бүгін 175 жыл толады.

Кондратий Федорович Рылеев 1795 жылы Петербург губерниясына қарайтын Батова деген селода дүниеге келген.

Болашақ ақынның әкесі әл — аухаты томендеп, жадау тартқан дворян болатын. Рылеев Петербург қаласындағы кадет корпусында оқып, оны 1814 жылы үздік бітіріп, офицер атағын алады да әскерге кетеді. Ол кезде Наполеон армиясын талқандап, Россия жерінен аластап айдап шыққан орыс әскері шетел жорығында болатын. Рылеев әуелі Германияға келіп одан Францияға аттанып, орыс әскері басып алған Париж қаласына келеді. Отан соғысында орыс әскерінің бүкіл орыс халқының қорсеткен орасан ерлігі Рылеевті мақтаныш сезіміне болейді.

Шетелде болған жылдары Рылеев көп ізденіп, көп оқиды. Сол кездегі саяси мәселерге арналған кітаптармен танысады. Шетел тұрмыс салтын, мәдениетін, саяси-әлеуметтік өмірін өз елінің хал-ахуалымен салыстырып, ой елегінен өткізіп, ақыл таразына тартып байқап, байымдайды.

1817 жылы Рылеев Россияға қайтып, Острогжск, Воронеж губернияларында қызмет атқарады. Патша үкіметі отан соғысы жеңіспен аяқталғаннан кейінгі, өз үстемдігін онан сайын нығайту мақсатымен халыққа қарсы жүргізген барып тұрған кертартпа саясаты Рылеевті қатты түңілдіртеді. Ол әскери қызметті тастайды. “Қазіргі жағдайда қызмет істеу үшін ардан безген алаяқ болу керек” дейді Рылеев. 1819 жылы үйленіп, 1820 жылы Петербург қаласына көшіп келіп, оқуда жүргенде бастаған жазушылық жолына оралады. Өз тұсындағы алдыңғы қатарлы адамдармен танысып, араласады, саяси-экономика, тарих ғылымын зерттеп оқып, білімін тереңдетумен қатты шұғылданады. Бірақ, бірыңғай қалам қызметімен күн қору қиын болады да, амалсыз қызметке кіреді. Сотта заседатель қызметін атқарады. Сол қызметінде жүргенде өзінің адамгершілік қасиетімен, әділеттік жолынан аяғын қия баспайтын турашыл, адалдығымен Петербургтің бұқара жұртшылығына түгел тапылады. Халық Рылеевті қадір тұтып, қатты сыйлап, құрметтейді.

Рылеев 1823 жылы декабристердің “Солтүстік қоғам” (“Северное общество”) деп аталатын құпия ұйымына кіреді. Рылеев құпия қоғамның жұмысына жап тәнімен қызу араласып, қоғамға ең енімді адамдарды таңдады. Құпия қоғамның әр жерден бөлімшелерін ұйымдастыру үшін Кронштадқа, Москваға барады.

Рылеев, Бестужев екеуі декабристердің ең маңызды, ең әйгілі баспа сөз органы — “Полярная звезда” (“Темірқазық”) атты альманах шығарады. Орыс қауімінің көңіл көзін ашу, жүрген санасына азаматтық, Оғаншылық идеяны сіңіру, қоғамдық борынның айқын аңғарту, орыс мәдениетінің өзіне тән ерекшелік қасиетін таза сақтау — альманах шығарушылардың алдына қойған негізгі мақсаты болады.

Рылеев альманах жұмысына сол замандағы ең атакты ақын, жазушыларды қатынастыра білді. “Темір қазықтың” поэзия бөлімінде пушкиннің өлеңдері поэмаларынан үзінділер, Кюхельбекер, Баратынскийдің шығармалары, Крыловтың мысал – өлеңдері басылып тұрды. Сол сияқты проза бөлімінде А.Бестужевтың, Ф. Глинканың повестері, Корниловичтің тарихи очерктері жарияланып, альманах халыққа мол тарап, жұрт құныға оқитын болаған.

Рылеевтің ақындық қадамы 1813 жылдан басталады. Оның нағыз ақындық жолының айқындалған шағы 20 – жылдары болады. Рылеевтің саяси-әлеуметтік көз қарасының қалыптаса бастауына сәйкес оның ақындық өнер жайында, ақынның қоғамдық өмірдегі алағын орны, халық алдындағы борышы туралы да ой – пікір қалыптасады.

Рылеев өзімен ниеттес, тілектес, бір жол, бір бағыт, бір мақсатты ұстаған жазушы декабристермен тізе қосып, әдебиеттегі Радищевтен басталатын дәстүрді заман талабына сай ілгері дамытты. Ол ақындық өнер тұрғысынан үгітшінің трибунасы деп біліп, ақынның өзіне жауынгер деп қарау керек деген қорытындыға келеді. Рылеевтің замандастары оның шығармаларын дәл өзі айтқан қағидасындай түсініп, емірене қарсы алып қабылдады.

Рылеевтің “Бірден-бір ойы, оның бар идеясы өзінің туған халқының Отанға деген сүйіспеншілік жан сезімін ояту, бостандыққа деген құшпарлық отын лаулатып жандыру еді”, – дейді ақын туралы Н. Бестужев.

Ат тобеліндей ғана аз ғана топқа арнап, жағымпазданып өлең жыр жазатындарға, өзінің ақындық адал қызметін қарама-қарсы қойып: “Мен ақын емеспін, азаматпын”, – дейтін Рылеевтің асыл сөзі афоризм – нақылға айналып халыққа тарап кеткен. Ақындық өнердің қоғамдық өмірде атқаратын қызметін осылай түсінетін Рылеев ақын ең алдымен халықтың азаматы болуы керек, халық мүддесін өз қара басының мүддесінен жоғары қою керек, шын ақын халықтың қамқоры болып, халықтың арман-гілегін жырлауға тиісті дейді. Халыққа өзсүреген жалған махаббат жыры керек емес. шиыршық атқан ыза мен кеудені кернеген кек жыры керек, қаттыраған нәзік сезім жыры керек емес, жан тебіреткен жалын атқан жігерлі, қаһармандық күрес жыры керек. Отан–ананың азап шегіп жатқан шақта, аттандаған дабыл жыры, жауынгерлік, ерлік жыры керек, дейді азамат – ақын Кондратий Федорович Рылеев.

Ең алғаш Рылеевтың шын азаматтық патриоттық сезім сыры, оның 1820 жылы жазған “К Временщику” пагшаға

жағымпазданған мансапқорға деген мағынада деген өлеңінде айқын ашылады.

Өлеңін а деп бастағанда-ақ, мансапқорды ақынның ащы тілімен түйреп, тамсынған пасық, арамза, зұлым, сүркия, зымиян, тасбауыр, қаһар, жақсылықтың жауы деген сияқты мірдің оғындай тиетін сөздерді жайдырады. Өлеңдегі “екі жүзді айлакер”, “тиран”, “қаскүнем” деген мінездеме сөздерден Аракчеевті айтып отырғанын оқушы жұртшылық күмәнсіз түсінеді. Осылай Аракчеев сияқты мансапқор екі аяқты жыртқыштың жексұрын бейнесін өлеңге айнытпай түсірген ержүрек ақынды халық мақұлдап, ардақтайды. Осы өлеңмен Рылеевтің атақ, данқы көтеріліп, жұртшылыққа анық азамат ақын болып танылады.

Генерал А. А. Аракчеев І Павел патшаның оң қолы болып, кейін І Александр патша болғанда өзінің алаяқ айлакерлігімен оған да жағынып, Россияда патшадан кейінгі екінші дәрежедегі әкім осы Аракчеев болған.

Рылеевтің ақындық талантын онан сайын таныта түскен, 1821-1823 жылдары арасында жазған “Думы” деп аталатын, тарихи жыр түріндегі үлкен бір топ шығармалары. Ақынның бұл шығармаларында Х ғасырдан бастап, ХІХ ғасырдың басына шейінгі, яғни Державин ақынның қайтыс болғанына дейінгі тарихи уақиғалар қамтылады. Ерте замандағы орыс батырларын көрнекі мемлекет қайраткерлерін, әскери қолбасшыларды, т. б. белгілі қайраткерлерді жыр егеді.

Бұл шығармаларды жазудағы ақынның мақсаты халықтың қамын ойлап, еңбек еткен ерлерді, Отанның мүддесі үшін күрескен, елдің тәуелсіздігі үшін алысқан, елге пайдасы тиген тарихи тұлғаларды жас ұрпаққа үлгі-өнеге етіп көрсетіп, отаншылдық, ұлттық, азаматтық сана-сезімін ояту, солардай болындар, солардан тағылым алындар деген қағиданы жас ұрпаққа ұғындыру. Бұл шығармаларының тәрбиелік мәні үлкен дидактикалық сарын басым болып отырады.

Олардың бәрі біркелкі туындылар емес “Думаларының” ішіндегі әдеби шығарма ретіндегі көркем жазылғандары және Пушкин жақсы баға бергендері І Петрге арналған өлеңі мен “Иван Сусанин” атты ерлік, Отаншылдықты әсерлі, көркем сипаттаған жыр болады.

“Азамат” атты өлеңі Рылеев творчествосындағы ең елеулі шығармаларының бірі саналады.

Рылеев — эпикалық шығармалар да жазған ақын. “Войноровский” поэмасы І Петр заманында Россияның швед басқыншыларына қарсы суреттеуге арналған. Ал “Наливайко” атты поэмасы Украин халқының ұлттық тәуелсіздігін қорғап,

Польша пандарына қарсы күресін жырлауға арналған. Бірақ поэма аяқталмай қалған.

Рылеевтің декабрист А. Бестужевпен бірге жазған бірнеше үгіт өлеңдерінің саяси-әлеуметтік мәні зор. көркем туындылар.

Ақындық таланты енді тасқындап, орлеп өсіп, кемеліне келе жатқан шақта Рылеевтің өмір жолы кенет қиылып қалды.

Патша үкіметін күшпен жойып, халықты азат етіп, босандық әперіп, өз Отанының өркенінің өсіріп, гүлдендіруді мақсат еткен тұңғыш орыс революционерлері 1825 жылы 14 декабрь күні ертемен, патшаға қарсы көтеріліске, Сенат алаңына шықты.

Көтерілісті ұйымдастыруға барынша жанын салып кіріскен Рылеев еді. Оның пәтері көтерілістің штабына айналды. 14 декабрь күні елдің бәрінен бұрын ерте тұрып, казармадан-казармаға жүгіріп, көтеріліске солдаттарды барынша көбірек қатынастыруға кіріседі...

Патша үкіметі декабристерді қанға бояп, көтерілісті күшпен басып тастады. Сол түнде Рылеев тұтқынға алынды. Одан I Николай патшаның өзі жауап алды Рылеев тайсалмай емін-еркін отырып жауап беріп, басқалардың барлығының күнәсінің бәрін өз мойнына алды. Патшаға бас имеді, тізе бүкпеді. Декабристерден 579 адам жауапқа тартылды, 100 адам каторгаға айдалды. Сибирьге жер аударылды, басқаларын түрлі жазаға тартты. Көтерілісте болған солдаттарға дүре соғылып, соғысқа жіберілді.

Бес декабрист — К. Ф. Рылеев, П. И. Пестель, С. И. Муравьев — Апостол, М. П. Бестужев — Рюмин және П. Г. Каховский азаптап өлтіру жазасына — башпамен жіліктен шауып өлтіруге бұйырылды. Бірақ дүние жүзінің алдында ондай айуандыққа баруға I Николайдың батылы бармады. 1826 жылы 13 июль күні Рылеев бастатқан бес декабрист Петропавловск түрмесінде дарға асылды.

Сөйтіп, жалынды жас ақын, ержүрек революционер Кондратий Федорович Рылеев 31 жасында патша жеңдеттерінің қолынан қаза тапты. Декабристердің қаһармандық ісі аяқсыз қалған жоқ. Пушкиннің “Сибирьге хат” деген өлеңіндегі корегендік сөзі орындалды.

В. И. Ленин “Герценді еске түсіру” деген мақаласында Россиядағы революциялық қозғалыстың тарихын баяндай келіп, былай деп жазды: — “...Біз орыс революциясында кимыл көрсеткен үш буынды, үш тапты анық көреміз. Ең әуелі — дворяндар мен помещиктер, декабристер мен геруси көрінеді. Бұл революционерлердің тобы аз. Олар халықтан тым алыс. Бірақ олардың ісі жоғалған жоқ. Декабристер Герценді оятты. Герцен революцияшыл үгітті өркендетті

Бұл үгітті Чернышевский бастап, “Народная Воля” ерлерімен аяқталған әрекетті революционерлер іле көтеріп оқетті, кеңітті, нығайтты, шынықтырды. Күресушілердің тобы ұлғая түсті, олардың халықпен байланысы күшейді. “Алдағы дауылдың жас штурмандары” деп атады Герцен оларды. Бірақ бұл әлі дауылдың өзі емес еді. Дауыл – бұқараның өзінің қозғалысы пролетариат бірден-бір ақырына дейін революцияшыл тап, осы бұқараны бастай көтерілді, сөйтіп ең алғаш миллиондаған шаруашыларды ашық революциялық күреске алып шықты. Дауылдың алғашқы соғуы 1905 жылы болды. Келесі дауыл көз алдымызда көтеріліп келеді”. (В. И. Ленин. Шығармалары. 18 -том, 16-17 беттер).

Декабристер тек орыс халқының ғана емес, бүкіл Россия империясының қол астындағы езілген аз ұлттардың, соның ішінде қазақ халқының да азаттығын да қосқанды. Декабрист П. И. Пестель өзінің “Русская правда” деген еңбегінде қазақ халқының жер жағдайын, шаруашылығын, тұрмыс-салтын айта келіп, қазақтың тұрмысын түзеу, отырықшылыққа айналдыру, егін шаруашылығымен шұғылдандыру керек дейді. Қазақ халқы біздің бауырласымыз болды деген адамгершілік пікір айтады.

Жер ауып келген декабристер қазақ еліне көңіл бөліп, достық пікірлерін білдірді. Декабристер А. Д. Боровков қазақ жайында жазды. Г. С. Батеньков қазақ елімен көп араласты, ол татар тілін жетік білген адам, “Сибирьге жалпы көзқарас” деген мақаласында патша чиновниктерінің жүгенсіздігін сынады. Декабрист М. И. Муравьев – Апостол 1829-1836 жылдары Бұқтармада болды, декабристі С. М. Семенов Өскеменде, Омбыда қызмет істеп, қазақ елімен қатты араласты. Рыссев басқарған құпия ұйымның мүшесі декабрист Коновницын Семейде айдауда болды.

Шоқан Уәлиханов айдаудан қайтып келе жатқан декабристердің Омбыда бас қосқан жиындарына үнемі қатысып жүрген. Н. В. Басаргин, Г. С. Батеньков сияқты декабристермен Шоқан жақсы таныс болған. Шоқанның саяси көзқарасының қалыптастыруына декабристердің игі әсері болғаны даусыз.

Сөйтіп, декабристердің қазақ халқына көзқарастары, қазақ жерінде болып, елімен араласуы сияқты мәселелер арнайы зерттеуді қажет етеді.

“Семей таңы” 29 сентябрь 1970 жыл.

СОВЕТ ЖАЗУШЫЛАРЫНЫҢ ҰЛЫ ҰСТАЗЫ

(М. Горькийдің туғанына 110 жыл толуына)

Өткен ғасырдың аяғында әдебиет әлеміне Алексей Максимович Горький шықты. Еңбекші халықты еркіндікке, жауыздыққа қарсы ерлік күреске шақырып, жар салған революция дауылпазы Максим Горькийдің күдіретті, өршіл өктем дауысы бүкіл дүниені жаңғыртты.

Пролетариаттың ұлы жазушысы Максим Горький капитализм дүниесінде пайда болған құлқынның құлдарын, дүниеқор қорқауларды, кара басының қамын ғапа ойлайтын, бас пайдасын халық мүддесінен жоғары көретін өзімшіл, пасықтарды адам деп санамаған. Өзеуреген өлі жүрек тоғышарларды, ішінен қалтырап, сырты жалтыраған алаяқ жағымпаздарды жаны жек көрген.

Ол құс төрессі сұңқардай өршіл, төқаппар, дауылпаздай қайтпас қайсар, ожет ерлерді мадақтап, асыл жырын соларға арнады. Сондықтан Максим Горькийді шексіз сүйген халқы, оны ардақтап “Революция дауылпазы” деп атақ-даңққа бөледі. Ұлы гуманист, қалтқысыз интернационалист Алексей Максимовичтің адамгершілігіне тағзым етіп, революцияшыл биік идеясы, теңіздей терең мазмұнды, күн шұғыласындай көркем шығармаларынан үлгі-өнеге алмаған бірде-бір совет жазушы жоқ. Максим Горький – көп ұлтты көп тілді бір мақсатты совет әдебиетінің атасы, совет акын-жазушыларының ұлы ұстазы.

Максим Горький өзінің творчествосында Коммунистік партияның басшылығымен Ұлы Октябрь социалистік революциясында жеңіске жеткен еңбекші халықтың сарқылмас рухани күш қуатын, жарқын ақыл-парасатын, коммунизм құру жолдарындағы ерлік күресін, жеңімпаз жігер-қайратын жеріне жеткізе сипаттап берді. Совет әдебиеті қалам қайраткерлерінің талантты үлкен бірлігін тәрбиелеп өсірген Горькийдің өзі – бір университет.

Октябрь революциясынан бұрын 1914 жылы “Пролетариат жазушыларының жинағы” атты кітапқа жазған алғы сөзінде Алексей Максимович: “Пролетариат өзінің көркем әдебиетін жасай алатындығына мен көміл сенемін” деген болатын. Горькийдің бұл берік сенімінің негізді екендігі Ұлы Октябрь революциясының жеңісінен кейін аныққа шықты.

Совет әдебиеті азамат соғысының от-жалынында, кескілескен күрес майданында Совет өкіметінің тағдыры шешіліп жатқан кезеңде туып, шыңдалып өсті. Еңбекші халықтың жауға қарсы қан майдандағы қаһармандық күресі, еңбек майданындағы қиыншылық жағдайдағы ерлік ісі-

осының бәрі аға буын совет жазушыларының көзқарасын қалыптастыруға негізгі себеп болған өмір шындығы еді. Сол жазушылардың көбінің творчествосының дұрыс бағытта дамуына, Горькийдің игі әсері де үлкен себеп болды. Үлкен совет жазушысы А. Серафимович өзінің жазушылық жолында одан көп үлгі-өнеге алғанын мақтан етіп айтады. Д. Фурманов Горький шығармаларынан алған әсерін 1915 жылғы күнделік дәптерінде жазған. К. Тренев “Горький қолдамаса, ол ақыл айтып, кеңес бермесе, өзімді ештеңе жаза аламын ем. Өз күшіме сенімім аз еді”, – дейді.

Горькийдің “тілінді байытумен шұғылдан”, орыс әдебиетінің классиктерінен үйрен деген ақылын қабыл алған Тренев ұстазының айтқанын бұлжытпай орындаған және оның мөслихатынсыз шығармасын басуға ұсынбаған. “Сонан соң мен Горькийге алдын ала көрсетіп алмай, ешбір шығармамды баспаға берген емеспін”, – дейді.

Бұрынғы қатардағы матрос А. Новиков өзінің алғашқы жазған әңгімесін 1911 жылы Капри аралында тұратын Горькийге жібереді. Горькийдің жәрдемімен оның тұңғыш әңгімесі жарық көреді. 1912 жылы А. Новиков Горькийдің шақыруымен Каприге барып, оның қасында бір жыл тұрады. Көп нәрсе үйренеді. Онда жатып көп әңгімелерін жазды бұл адам кәдімгі белгілі жазушы, “Цусима” романының авторы А. Новиков – Прибой еді.

Революцияның алдында ғана жас ақын В. Маяковский де Горькиймен кездескен ол кезде Маяковскийдің футуристер тобында жүрген шағы еді. Сол уақыттың өзінде ақ көреген сыншы Горький келешекте Маяковскийдің үлкен ақын болатындығын танып “Нағыз жақсы өлеңдер жазатын ақын болады”, – деп бағалаған.

А. Горький халықтың өзара мәдени достық байланысын күшейту мақсатымен Сибирь жазушыларының, белорус, украин, латыш, татар, грузин, армян, поляк, фин тағы басқа ұлт жазушыларының шығармалар жинағын шығаруды да ерте ойлаған. Ол мақсатты революциядан кейін толық іске асты.

Үшан-теңіз қыруар жұмысы бола тұрып белорус ақыны Я. Купаланың өлеңін орыс тіліне аударып, бастырған. Горькийдің көмегімен татардың ұлы ақыны Ғабдолла Тоқайдың орысшаға аударылған өлеңдері “Восточный сборник” атты жинақта (1914 ж.) басылып шыққан.

1919-1921 жылдар Петербург милиционерлерінің әдебиет үйірмесін басқаруға да Горький уақыт тапқан.

Ол әсіресе азамат соғысына қатысқан жазушыларға ерекше көңіл бөліп, оларды қамқорлығына алған. Біздің жерлесіміз В. Ивановтың жазған әңгімелерімен Октябрь

революциясының алдында танысқан Горький оған жазған хатында:

— Сіз өз бетіңізбен біліміңізді толықтыруға шындап кірісуіңіз қажет, оқу керек менінше, сізде жазушылық қасиет бар сияқты, демек оны дамыту керек... Көп жазыңыз және қол жазбаларыңызды маған жіберіп тұрыңыз, мен оны оқимын, сынаимын, ал мүмкін болса, бастырамын. Бірақ сіз оқумен, тіліңізді байыту мәселесімен шұғылдануға жалпы даярлануға тиістісіз, — дейді.

1920 жылы В. Иванов Горькийге хат жазып, Петербургке баруына көмек сұрайды. Горький оның хатын алып, қуанып, қолма-қол жауап жазады:

“Осы соңғы жылдар мен сізді есіме алып, ойлап жүруші едім. Сибирьден келген адамның бәрінен дерлік сұрайтынмын. Сізді кездестірмеді ме екен, сіз туралы естіп, білмеді ме екен деп. Кейде бұл Иванов өліп қалған шығар-ау деп те ойлайтынмын. Ал енді, міне, сіз тірі екенсіз, тіпті Питерге келгіңіз келеді екен. Бұнының тамаша. Мұнда келу жақсырақ және өзіңізде жақсара түсесіз”.

Горькийдің мұндай қамқорлығының өз тағдыры үшін қандай маңызды болғанын В. Иванов “Горькиймен кездесу” деген кітабында толық жазған. Горькийдің әкелік қамқорлығы болмаса, адам болар-болмасының неғайбыл екенін айта келіп: “Бір кезде Горькийден келген екі хат маған біткен қос қанат сияқты болды да, мені ажалдан алып шықты”.

Совет әдебиетінің белгілі классик жазушысы, марқұм В. Ивановтың әдебиетке келуіне Горькийдің жасаған қамқорлығының өзін ғана сөз етсе, үлкен бір дастан болғандай.

Атақты совет жазушы Социалистік Еңбек Ері Константин Федин өзінің “Горький біздің ортамызда” атты үлкен кітабында Горькийдің өзіне жасаған жақсылығын жалпы ұлы ұстаздығын тамаша сипаттап жазған.

Горький емделуге кетіп, 1928 жылға дейін шетелде болған кезінде де совет жазушыларымен байланысы ешбір бәсеңдемеген. Оның ұлылығы, адамгершілігі, данышпан ғылымдығы, ұстаздығы жайында, онымен қарым-қағынасы туралы аузына алмайтын бірде-бір совет жазушысы, ақыны жоқ.

А. Толстой, М. Шолохов, А. Фадеев, Л. Леонов, Н. Тихонов, Н. Асеев, Ф. Гладков, О. Форш гағы басқа орыс жазушыларының, ұлт республикалар ақын-жазушыларының, шетелдің алдыңғы қатарлы жазушыларының Максим Горькийді ұстаз деп танымайтыны жоқ десек қателеспеспіз. Біздің Қазақстан жазушылары Н. Анов, И. Шуховтардың Горькиймен кездесіп ақыл алғаны, хат

жазысып тұрғаны, оларға жасаған қамқорлығы Горький туралы естеліктерінен оқушы жұртшылыққа мәлім.

Максим Горькийдің ақын-жазушыларына игі әсері, ұстаздығы, қазақ әдебиеті мен өнеріне деген қамқорлығы өз алдына бір сала.

Қазақ совет әдебиетінің кошбасшысы болған революционер — ақын Сәкен Сейфуллин былай дейді:

— Біз қазақ жастары, тіпті революциядан бұрынғы кездердің өзінде, қалай өмір сүру керек екенін орыстың ұлы жазушыларынан үйренетін едік. Олардың ішінде ең сүйікті жазушымыз Горький болатын. 1916 жылы мұғалімдер семинариясында оқудағы кезімде Горькийге сұқтанатынымын да оның шығармаларын бас алмай, қызығып оқитынымын. Біз — семинаристердің ең сүйіп оқитын шығармалары “Дауылпаз туралы жыр”, “Сұңқар туралы жыр” болатын. Горькийдің ұстаған жолы сол кезде біздің көздеген мұрат мақсатымыз еді, біз үшін идеал еді.

Сәкен Сейфуллин Горькийді революциядан бұрын оқып, ұлы жазушының, әсіресе, романтикалы орнiл сарында жазылған дауылпаз, сұңқар туралы жырларынан үлгі алса, сол алған үлгі-өнегесін революция жылдары жазған Сәкен шығармаларынан айқын көреміз.

Большевиктер патша үкіметіне қарсы күресті жасырын жағдайда жүргізуге тура келген кезде Горькийдің дауылпаз, сұңқар туралы жырларын саяси манифест ретінде пайдаланған. Ол жырларды күпия бастырып, көбейтіп халыққа мол таратқаны мәлім.

Сәкеннің революция жылдарындағы өлеңдеріне Горькийдің күшті әсері тиген. Ақын сол өлеңдерін совет заманында тұңғыш рет бастырғанда, Горькийге еліктеп кітабына “Асау тұлпар” деп ат қойған және осы кітабының “Дала” (арнау) атты кіріспесін оқысақ, орыстың ұлы жазушыларының сұңқар, дауылпаз туралы жырларының әсерін әсіресе анық танимыз. Сәкеннің “Тар жол, тайғақ кешу” романына Горькийдің мемуарлық туындылары игі әсерін тигізген. Сейфуллиннің революциялық күрес тақырыбына жазған пьесасының аты “Қызыл сұңқарлар” делінуі — Горькийдің “Сұңқарлар туралы жырынан” келген өнеге.

Мұхтар Әуезов: “Біз, қазақ жазушылары, Горькийді өз туысқанымыз, ұлы ұстазымыз деп қараймыз. Қазақтың қазіргі бүкіл әдебиеті Горькийден күшті әсер ала отырып дамуда”, — десе. Сәбит Мұқанов: “Қазақ совет әдебиеті Алексей Максимовичтің үлгісінде өсіп келе жатқан әдебиет оның құралы социалистік реализм әдісі, осы әдісті өздерінің

шығармаларында қолдануда олардың әрдайым үйреніп отыртыны – Алексей Максимович. Қазақ совет әдебиетінің кадрлары Горькийдің шығармаларынан үлгі алумен ғана қанағаттанбады, оларды қазақ тіліне аударып, халық арасына таратуға да ынта салды”, – дейді.

Горькийдің қазақ тіліне аударылған әңгімелері “Сұңқар туралы жыр” деген атпен 1924 жылы алғаш рет Москвада басылып шықты.

Сойтіп, Горький шығармалары 1924 жылдан бері қазақ тіліне аударылып, қазақ әдебиетінің қазынасын байытып келеді.

Қазақ жазушыларының Горький шығармаларынан алған онеге-үлгісін Ғ. Мүсіреповтің “Ана” атты әңгімелерінен, С. Мұқановтың “Өмір мектебі” романынан анық көреміз.

Максим Горький қазақ әдебиеті мен көркем өнеріне қалай көңіл бөліп, оны қалай бағаланғанына бірер мысал келтірейік. Қазақтың ән-күйін жинап, зерттеп, нотаға түсіріп үлкен еңбек жасаған білімпаз этнограф, композитор Александр Викторович Затаевичті Горький жақсы білген. Затаевич нотаға түсіріп, үлкен кітап етіп бастырған “Қазақтың бір мың ән-күйін” Алексей Максимовичке сыйға тартқан соң, Горький қазақтың ән-күйлерімен танысып, “Міне, менің алдымда “Қазақтың бір мың ән-күйі” жатыр, олар нотаға түсірілген. Бұл ән-күйлердің өз ерекшеліктері бар тамаша мелодиялары келешектің — Моцарттары, Бетховендері, Шопендері Мусоргскийлері және Григтері үшін бай материал”, – деген.

Н. Анов Горькиймен бір кезде кездескенде, ұлы жазушы Қазақстанның мәдениет, шаруашылық, әдебиетпен көркемөнер жайларын сұрап, терең білуге күштарланған. Әміре мен Иса жайында әңгіме болғанда, олар туралы көркем шығарма жазуды ұсынып және олар туралы жазылған шығармалар мен танысу үшін, өзіне жіберіп тұруды сұраған.

Енді қорытынды сөзді Алексей Максимович Горькийдің ең дарынды, ең талантты шәкірттерінің бірі қазақтың ұлы жазушысы, көп ұлтты совет әдебиетінің классигі Мұхтар Әуезовке беруді мақұл көрдік:

– Горький шығармаларынан ертеректе оқығандарымның ішінде маған жазушылық ретінде, өте-мөте қатты әсер еткендері – табиғат суреттерін аса шебер бере білгендігі еді. Табиғат суретін беруде батыс елдерінің әдебиетінде болсын, орыс әдебиетінде болсын Горькийдей бірде – бір классик жазушыны кездестірген емеспін. Горький мейлі, Қара теңіз жағасын, мейлі Оңтүстік Россияны, мейлі Еділ бойы мен оның пристаньдарын суреттесін, осының бәрі менің көз алдыма елестеуші еді. Горькийдің осы берген суреттерінің

иен ортасына еніп кетіп, кейде төңірегінде түгел шолып, ауласынан кең тыныс алғандай болатынсын. Жазушының асқан шеберлігін шығармаларындағы тіпті кейбір ұсақ, елеусіз нәрселердің өзінен де аңғартып отыру адамға аса бір рахат сықылды сезінуші еді. Горькийдің сюжетті образдары құрылысынан маған үлкен әсер еткені “Челкаш” повесі болды да, менің “Қараш-Қараш” повесіндегі Бактығұлдың сипаты мен әлеуметтік ортасын бейнелеуге жөн сілтеді.

Біздің қазақ әдебиетінің дамуына Горькийі шығармалары тигізген алуан әсердің кейбір жеке сипаттары осындай. Бірақ, біз Горькийден үйренуде әлі де жеткілікті жұмыс істеуімізді ұмытпауымыз керек. Біз ұлы жазушының шеберлігінен үйренгенде, оның шығармаларына сәй еңбектер жазуымыз керек, шығарманың тек сыртқы тұлғаларының ұқсауымен ғана тынуға болмайды. Орыс әдебиеті классигінің шығармаларын осылай игеріп, бойымызға осылай сіңіру міндеті бізді ең алдымен Горькийі жасаған ұшан-теңіз мұраны терен, жете зерттеп білуге жұмылдыруға тиіс.

“Семей таңы”, наурыз 1978 жыл.

“ҚОРҚЫТПА МЕНІ ДАУЫЛДАН”

Абайдың: “Қорқытпа мені дауылдан” деп басталатын өлеңі аударма екені бұрыннан-ақ мәлім. 1909 жылы шыққан Абай өлеңдерінің жинағында бұл өлең орыс ақындарынан аударған өлеңдерінің тобына кіргізілген. Кейінгі кездерде Абайдың әдеби мұрасын зертеушілерге “Қорқытпа мені дауылдан” өлеңін Абай орыс ақындарының қайсысынан аударғанын айқындау мәселесі қажет болды. Абайды зерттеушілер 1933 жылы бұл өлеңді Пушкиннен, 1940 жылғы Лермонтовтан аударған деген қорытындыға келген болатын.

Бірақ бұл байламдар негізсіз болып шықты. Пушкин мен Лермонтов өлеңдерінің ішінен “Қорқытпа мені дауылдан” өлеңінің түпнұсқасы табылмады. Тек 1945 жылы “Қорқытпа мені дауылдан” И.А.Буниннің “Не пугай меня грозою” деген өлеңінің аудармасы екенін Есмағамбет Исмаилов анықтап, түсінік берді. 1945 жылдан бергі Абай жинақтарының бәрінде:

Қорқытпа мені дауылдан.

1909 ж., 79-б. (11) (“Лермонтовтан табылды”)

1922 ж. (Ташкент) (11)

1933 ж. (163- бет) (Пушкиннен)

1940 ж. — Лермонтаван.

Енді 36 жылдан кейін:

1945 ж. — Буниннен — деді (Есмағамбет)

Есмағамбет өлең Буниндікі екенін дұрыс айтқанмен Буниннің (Абай өлген соң 11 жыл кейін), яғни 1915 жылғы жинағына сүйенеді.

Абай

1933 жылғы толық жинақ

163-бет:

(Пушкиннен) 1983 жыл.

Қорқытпа мені дауылдан,
Дүрілдей тұрса тау мен сай,
Шартылдай тұрған жауыннан,
Жаркылдай тұрса түс пен жай.
Көк торғындай аспан — көк,
Білемін, жайнап ашылар,
Иісі аңқыған бәйшешек,
Түрленіп жерді жасырар.
Қорқытпайды қар мен мұз.
Өзге нәрсе қорқытты,
Ойсыз, доссыз, бақытсыз,
Жыбырлақпен өмір өтті.
Сондықтан қанғы қат-қабат,
Қарап тұрмын сендерге,
Атасы басқа. өзі жат,
Жалғыз жанша жат жерде.

1940 жылы шыққан Абай шығармаларының екінші томының 261 бетінде. “Қорқытпа мен дауылдан” өлеңі жайында:

“Бұл өлең Абайдың қолжазбаларында (!) Буниннен делінген, ал 1933 — жылғы баспасында Пушкиннен делінген. Бірақ, Буниннің, Пушкиннен қандай шығармаларынан аударғандығы мәлім емес. Өлеңнің сарынына қарағанда Лермонтовтан аударған ба деуге болады”, — деп түсінік берілген деген ғана қысқаша түсінікпен жарияланып жүр. Е.Смаилов бұл өлеңінің түпнұсқасы И.А.Буниндікі екенін дұрыс айқындаған. Бірақ, “Қорқытпа мен дауылдан” өлеңін Абай Буниннің қайда, қашан жарияланған өлеңінен аударды екен? деген сұрақ туады.

Бұл аудармаға осы күнге дейін беріліп келген түсінікте ондай мәселені айқындау ескерілмеген. Ал, Е.Смаилов “Қорқытпа мені дауылдан” өлеңін түпнұсқасымен салыстырып тексергенде И. А. Буниннің Абай қайтыс болған

сон он бір жыл кейін шыққан шығармалар жинағына сүйенеді. Бұл салыстыру бола ма? Абай қайтыс боларлан үш жыл бұрын шыққан Бунинның “Листопад” атты жинағына сүйеніп, түсінік берсек қайтер еді?

Онда қандай айырма бар? “Листопад” жинағы мен 1915 жылғы шыққан Бунин жинағындағы “Қорқытпа мені дауылдан” өлеңінің мазмұнын да ешбір қиғаштық жоқ қой — деп жауап беруге де болады. Олай болса 1956 жылы шыққан Бунинның бес томдық жинағына да сүйеніп жоғарғы сипатта түсінік беруге бола беретін сияқты.

Бірақ Буниннің осы өлеңі алғашқы жазған қалпынан өзгермей басылып келе ме екен?

Бір жазған өлеңін әрбір жинағында қайта қарап өзгерту, өңдеу ақынның творчестволық жолында аз кездесе ме мәселені бұлай қоя, әсіресе, Абайдан соң қырық тоғыз жыл өмір сүрген Бунин жайында орынды.

Осы пікірімізді дәлелдеу үшін Буниннің екі-үш жинағын мысалға алып салыстырсақ, ақын “Қорқытпа мені дауылдан” (“Не пугай меня грозою”) өлеңіне қандай өңдеу, өзгеріс жасағанын айқын көреміз.

1) “Под открытым небом” Стихотворения И.А.Бунина со многими рисунками. Изд. редакции журнала “Детское чтение”. Москва, 1898г.

Не пугай меня грозою,
Не боюсь я вешних бурь:
После бури над землею
Светит радостней лазурь
После бури, молодея
В блеске новой красоты,
Ароматней и пышнее
Распускаются цветы!
Но страшит меня ненастье:
Я боюсь, что жизнь пройдет
И без горя, и без счастья,
В суете дневных забот.

Что увянут жизни силы
Без борьбы и без труда.
Что сырой туман унылый
Солнце скроет навсегда

1) Иван Бунин “Листопад”. Стихотворения. М., 1901.

2) И.А.Бунин. Собрание сочинений. В пяти томах. Том 1, стр. 329.М., 1956г.

Не пугай меня грозою:
Весел грохот вешних бурь!
После бури над землею
Светит радостней лазурь.
После бури, молодея,
В блеске новой красоты
Ароматней и пышнее
Распускаются цветы!

Но страшит меня ненастье:
Горько думать, что пройдет
Жизнь без горя и без счастья
В суете дневных забот,

Что увянут жизни силы
Без борьбы и без труда,
Что сырой туман унылый
Солнце скроет навсегда

Бұл салыстырудан акын Буниннің өлеңін алғашқы жазған калпында қалдырмай, әрбір басылуында қайта қарап, өңдеп, жөндеп отырғанын көреміз. Тіпті, өлеңінің бірінші шумағының екінші жолына ғана көз жіберіп, көңіл аударсақта болады:

Не боюсь я вешних бурь (1898 ж.) десе, 1901 жылғы баспасында:

Весел грохот вешних бурь. — деиді.

Бұл айқын мәселе болды. Айқын емес мәселе не? Ол Абай өлеңдерін баспаға даярлаушы жолдастардың Абайдың Буниннен аударған осы өлеңіне берген түсініктері. Бұл жөнінде мынандай түсінік (комментарий) берілген:

“96 бет: “Қорқытпа мені дауылдан” — шығармасының тексті 1909 жылғы жинақпен Мүрссііт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша алынды.

И.А.Буниннен аударма. Орыс акынының “Не пугай меня грозою” деп басталатын шығармасын Абай жалпы мағынасын аударған.

Аударманың соңғы:

Сондықтан қайғы қат-қабат.
Қарап тұрмын сендерге
Атасы басқа. өзі онай,
Жалғыз жанша жат өнерде.

— деген төрт жолы оригиналдан алшақ кеткен Абайдың өз

ой-пікірінің бір елесін көрсетеді”. — дейді. (Абай шығармаларының екі томдық толық жинағы. II том, 233-234 беттер, Алматы., 1957 ж.).

Рас, Буниннің 1901 жылғы (“Листопад”), 1898 жылғы (“Под открытым небом”) жинағындағы нұсқаларымен салыстырғанда өлеңнің соңғы шумағы Абай аудармасында орысша түпнұсқасына мүлде ұқсамайды.

Олай болса осы түсінік беруші жолдастардың пікіріне қосылуымыз керек қой? Жоқ, қосыла алмаймыз.

Абай шығармаларының барлық баспасында бұл өлеңді Абай Буниннен 1893 жылы аударған делінеді.

Олай болса Абай, Буниннің 1898 жылғы жинағы шықпай тұрып бес жыл бұрын, 1901 жылғы Бунин жинағынан сегіз жыл бұрын аударған болады!

Ол мүмкін емес. Ендеше Буниннің бұл айтылған жылдардан бұрынырақ шыққан өлеңдер жинағын, яғни алғашқы өлеңдерін жинағын қарастыруымыз керек болады. Буниннің тұңғыш өлеңдер жинағы 1891 жылы шыққан. Ол жинақта 1887-1891 жылдардың арасында жазылған өлеңдері енген. Осы кітаптың тоғызыншы бетінде “Не пугай меня грозою” өлеңі басылған екен. Сонда 1891 жылы күзде баспадан шыққан Бунин кітабы 1892 жылдар Семейге жетіп, Абай Бунин өлеңін 1893 жылы аударған дер едік. Бірақ бұл кітап Москва, Петербург қалаларында емес, Орал қаласында басылыпты және тиражы да аз. Осы жағын еске алғанда Буниннің алғашқы жинағы ол кезде Семей қаласына жете қойды ма екен деген күдік туады. Оның үстіне Буниннің бұл кітабын біз қазірде не Семей, не Омбы қаласынан таба алмадық. Буниннің осы тұңғыш жинағының микрофильмге түсірілген нұсқасы ғана Москвада Ленин атындағы библиотекада бар. Ал кітаптың өзі онда жоқ. Және қайдан түсіріп алғаны да көрсетілмеген. Егер Буниннің алғашқы өлеңдер жинағы аз тиражбен шығып, сирек кездесетін болса, ол кітап Семей библиотекасында болды деп айту да қиын. Оның үстіне “Семей көпшілік библиотекасының жиырма жылдығына” арналған, 1903 жылы шыққан, Ф. Зобниннің кітапханасында 1887-1892 жылдар арасында библиотеканың хал-жайы ауыр болғанын, баспадан шыққан жеке кітаптармен библиотека қорының толықтырылып отырғанын айтады.

Осы айтылғандардың бәрі Буниннің алғашқы өлеңдер жинағы Абай қолына түсе қойды ма екен деген күдікті онан сайын күшейте түседі.

Олай болса, тағы да іздене түсу қажет болады. Абай аударған Бунин өлеңі оның бар жинақтарында да 1888 жылы жазылғандығы айқын.

Сол 1888 жылы декабрьде шыққан “Неделя” кітабында” (“Книжка “Неделя”) Буниннің “Не пугай меня грозою” өлеңі ең тұңғыш рет басылып, жарық көріпті. “Неделя” кітабы” деп отырғанымыз – 1866 жылдан 1901 жылға дейін Петербургте шығып тұрған “Неделя” атты газеттің көркем-өдеби бөлімі ретінде ай сайын басылып отыратын кітапшасы.

Біз Абай Бунин өлеңін осы кітапшадан аударған деген пікірге тоқтаймыз.

Ойткені “Неделя” газетін қосымша кітапшасымен Семей библиотекасы алдырып тұрған. Бастауыш білім тарату жөніндегі қамқорлық қоғам советінің 1897 жылғы есебінде (отчет) Семей кітапханасы қандай газет, журналдар жаздырып алдырып тұрғаны көрсетілген. Солардың ішінде “Неделя” газетін (қосымша кітапшасымен) алдырып тұрғандығы ең алдымен аталады (“Неделя” 1866 жылдан 1901 жылға дейін Петербург қаласында шығып тұрған).

“Неделя” дағы Бунин өлеңімен Абай аудармасын салыстырып көрейік:

Книжки “Неделя”, декабрь, 1888ж.

Бунин:

Не пугай меня грозою, —
Не боюсь я вешних бурь!
Вновь заблещет бирюзою
Просветленная лазурь...

Знаю я, что вслед за нею
В блеске новой красоты
Ароматней и пышнее
Распускаются цветы.

Не страшит меня ненастье: —
Я боюсь, что жизнь пройдет
Без любви, без дум, без счастья
В суете дневных забот...

Оттого с тоскою глубокою
Перед жизнью я стою,
Словно путник одинокий
Без друзей, в чужом краю...

(Қолжазба аяқталмаған)

АТАҚТЫ ОРЫС ҒАЛЫМЫ, ЖАЗУШЫ – ДАЛЬ (В.И.Дальдің туғанына 175 жыл)

Клубымыздың бүгінгі мәжілісін орыс жазушысы, атакты лексикограф, этнограф, ғалым, адамгершілік қасиетті ерекше қадір тұтқан, гуманист, қазақ халқының ізгі көңілді, аяулы досы Владимир Иванович Дальдің туғанына 175 жыл толған күні құрметіне арнаймыз.

Бүгін, 22 ноябрьде Дальдің дүниеге келгеніне 175 жыл толды.

Владимир Иванович Даль, ескіше 10. жаңаша 22 ноябрь күні 1801 жылы, Луганск қаласында (қазіргі Ворошиловград) дүниеге келіпті.

Сондықтан ол өзінің әдеби лақап атын “Казак Луганский” деп атап кеткен.

Әуелде теңіз жүзушілер мамандарын даярлайтын факультетіне түсіп, оқып, оны бітіріп, әскери дәрігер мамандығын алады.

Осы мамандығына байланысты, талай жорық сапарларында болып, кең байтақ Россияның көп жерлерін аралап, көп елдің өмірімен, тұрмыс салтымен, мәдениетімен, тілімен танысады.

Жиырма жылдан астам Даль Россияның талай-талай жерлерін кезумен болады.

Петербургі, Москвадан бастап, Нижний Новгород, Орынбор аймағы, Орал, Гурьев, Украина, Қырым, Молдавия, Башқұрті, Қазақ сахарасы. 1828-1829 жылдары орыс-түрік соғысына қатысу, қысқартып айтқанда, Дальдің өмір сапары осындай.

Сонда ол қызмет бабының ағымымен жүре бермей, сол ұзақ сапарында алдына қойған өмірлік мұрағ-мақсаты болған. Ол мақсаты бұқара халықтың өмірін, тұрмыс хал-ахуалын білу құшарлығы еді.

Даль бұл жөнінде өзі жазған өмірбаянында былай дейді. Жазушы, ғалымның өз сөзін, өз тілінде келтірейік.

“Всю жизнь свою я искал случая поехать по Руси, знакомиться с бытом народа. почитая народ за ядро и корень, а высшее сословие за цвет или плесень, по делу глядя...”, – дейді.

Россияның көп ұлтты ел-жұртының өмірімен, тұрмыс-салтымен терең танысып, білген Дальді енді дәрігерлік мамандық та қанағаттандырмайды.

Жан-жақты білімді, ізгі көңілді, адал жүректі, адамгершілігі зор Даль өмірден көрген-білгенін, бай тәжірибесін жазушы

қаламының күдіретімен ғана суреттеп беру керек деп біліп, енді қолына әдебиетші қаламын алады.

Сөйтіп, Дальдің жазушылық қызметі 1830 жылы басталады. Сол жылы “Московский телеграф” журналында “Цыганка” атты повесін жариялайды.

1832 жылы жарияланған “Орыс ертегілері...” деген шығармасын Пушкин жақсы бағалайды. Дальдің енді жазушылық атағы елге жайылады.

Дальдің әдеби еңбегін ұлы ақын Пушкиннің бағалауының тарихи айғағы: “Балықшы мен балық туралы аңыз” (“Сказка о рыбаке и рыбке”) атты Дальдің алғашқы әдеби еңбегін жақсы бағалаған Пушкин өзінің шығармасының қолжазбасын, ол кезде Орынборда қызмет атқарып жүрген. Дальге мынандай арнаулы сөз жазып жіберіпті:

“Твоя от твоих. Сказочнику казаку Луганскому сказочник Александр Пушкин”.

Даль өзінің замандастары, орыстың ұлы ақын-жазушылары А.С.Пушкин, И.А.Крылов, Н.В.Гоголь, В.А.Жуковскийлермен достық қарым-қатынаста болады.

Әсіресе Пушкиннің игі әсері Дальдің жазушылық сапарын айқындауға үлкен себеп болды. Пушкиннің үлгі-өнегесінен ғанылым алған Даль, Россия империясының қол астындағы украин, қазақ, башқұрт және басқа халықтардың өмірін суреттеп жазуды мақсат етті.

Бұл жөнінде Петербург университетінің профессоры С.К.Булич:

“Только личные отношения к писателям пушкинской эпохи помогли ему сознать свое призвание и поставили определенные цели деятельности” — дейді.

Дальдің тарихи, мәдени-ғылыми зор еңбегі орыс тілінің кең көлемді түсіндірме сөздігін жасауы еді. Осы еңбегінің іске асу жолында оған рух беріп, қолдаушы да Пушкин еді.

Сол сөздікті, яғни “Толковый словарь живого великорусского языка” — атты әйгілі еңбегін жүзеге асыру жолында Даль 53 жыл еңбек етті.

Дальдің ол сөздігінде 200000 мың орыс сөзіне түсіндірме берілген. Бұл еңбегі 1863-1866 жылдары төрт том кітап болып, басылып шыққан. Осы еңбегі үшін оған ғылым академиясының Ломоносов атындағы сыйлығы беріліп, және құрметті академик атағын алады.

Түсіндірме сөздік 1880-1882 жылы екінші рет, 1903-1909 жылы үшінші рет, 1913 жылы төртінші рет, ал 1956 жылы алтыншы рет басылып шығады.

Осы алтыншы басылуында сөздік алдында жазылған мақалалап қазақшаламай-ақ, үзінді келтірейік:

— Словарь Даля навсегда останется классическим памятником литературы. Предельно сжатую, но исключительно верную и глубокую характеристику и оценку дал Толковому словарю Даля В.И. Ленин в письме к А.В. Луначарскому от 18 января 1920 г.

Недавно мне пришлось — к сожалению и к стыду моему, впервые, —ознакомиться с знаменитым словарем Даля. Великолепная вещь, но ведь это областнический словарь и устарел. Не пора ли создать словарь настоящего русского языка, скажем, словарь слов, употребляемых теперь и классиками, от Пушкина до Горького.

В воспоминаниях В.И. Бонч-Бруевича, бывшего управляющим делами совнаркома, рассказывается, что словарь Даля стоял на этажерке рядом с письменным столом в совнаркомском кабинете В.И. Ленина, что Владимир Ильич постоянно изучал словарь Даля, интересовался “поговорками и пословицами, которые там были приведены, читал словарь как увлекательную книгу и “Высказывал свое восторженное изумление перед разнообразием эпитетов и другими образными выражениями русского языка. Трудно найти более высокую оценку книге, чем указание на то, что она была в числе тех, которые служили великому гению революции и создателю Советского государства, что к ней он многократно русской речи”.

Даль сөздігі — күні бүгінгі дейін маңызын жоймаған, әлі де көп-көп жасайтын еңбек.

Даль өмір бойы орыс халқының ертегілерін, оленжырларын, мақал-мәтелдерін жинап, зерттеумен шұғылданды.

Ол 1862 жылы “Орыс халқының мақалдары” (“Пословицы русского народа”) Москва, 1862 г., деп аталатын үлкен еңбегін жариялады.

Бұл кітабында орыс халқының 30000 мақал-мәтелдері басылған.

Ол еңбегі 1957 жылы тағы да басылды шықты. Осы кітапқа “Халық даналығының қазынасы” (“Сокровищница народной мудрости”) деп аталатын алғы сөз жазған М.Шолохов мақаласында:

“Величайшее богатство народа — его язык!

Тысячелетиями накапливаются и вечно живут в слове несметные сокровища человеческой мысли и опыта. И, может быть, ни в одной из форм языкового творчества народа с такой силой и так многогранно не проявляется его ум, так кристаллически не отлагается его национальная история, общественный строй, быт, мировоззрение, как в пословицах”, дей келіп, Дальдің еңбегі жайында:

“Издание русских пословиц, собранных на протяжении нескольких десятилетий прошлого века диалектологом и писателем В.И.Далем, послужит великому и благородному делу изучения неисчерпаемых богатств нашей Отчественной культуры, великого и могучего языка нашего” — деп қорығады Михаил Шолохов.

Енді Датьдің өмір кезеңдеріне, әдеби қызметіне оралайық.

1833 жылы Даль Орынбор әскери губернагоры Перовскийдің қарамағына қызметке ауысып, Петербургтен Орынборға келеді.

Орынбор аймағында қызмет атқарған жылдары оның өміріндегі ең мағыналы кезеңдері болады. Жазушылық, ғылыми, қоғамдық-өкімшілік қызметінің оркендеген шақтары да осы кез еді.

Ол өзінің көптеген әдеби шығармаларын әңгіме, повестерін жазып, халық ауыз әдебиеті үлгілерін — ертегі, мақал-мәтел, олең жырларды үздіксіз жинап, жазып алады.

Әсіресе қазақ халқының өмірімен, тұрмыс-салт, әдет-ғұрпымен, мәдениетімен терең танысып, білуді мақсат еткен жазушы, ғалым Даль Орынбор аймағына қызметке келе сала, 1833 жылы жаздығүні екі ай бойы сапарда болып, Орал, Гурьев, Бөкей ордасының ел-жұртын түгел аралап, танысады. Бұндай сапарға ол әлденеше рет шығып тұрған.

Өзінің қарындасына жазған бір хатында:

— “Жаз айларын сахарала өткіздім, салт атпен 1500 шақырым сапар шектім”, — десе, екінші бір хатында өзінің қазақ даласына деген сүйіспеншілік көңілін білдіріп, Даль:

— “Живу опять на кочевье, где так хорошо, так хорошо, что не расстался бы... горы, леса - новый вид на каждых ста шагах”, — дейді.

Қазақ ауылдарында үнемі болып, қазақ өмірімен, тұрмыс-салтымен, халық ізгі көңілімен, адамгершілік қасиетімен сүйікті адам болған. Қазақ жұрты оны жан тартып, өздеріне дос деп біліп, жазушы, ғалымның ғылыми-зерттеу ісіне барынша ат салысып, қолдан келген көмегін аямаған.

Орынбор генерал-губернаторы Перовскийдің құзырында болып, ерекше жауапты қызмет атқарған, ірі чиновник Владимир Иванович Датьдің қазақ халқына деген ізгі көңілін, адамгершілігін, оған қазақ елінің достық сенімін дәлелдейтін, тарихи деректердің біреуін ғана келтірейік.

1836-1838 жылдары ішкі Бөкей ордасында Жәңгір ханға қарсы шаруалар көгерілісінің басшылары Исағай бағыр Тайманов, атакты ақын Махамбет Өтемісов, 1837 жылы 11 сентябрьде Орынбор генерал-губернаторы Перовскийге жазған хатында, хан мен бұқара халық арасындағы шиеленіскен

уақиғаның шындық себебін ашып, дұрыс тексеретін адамды, яғни даланың хал-ахуалын жақсы білетін және өзінің әділдігімен, турашылдығымен қазақтарға белгілі, сенімді болған В.И.Дальді жіберуді өтініп:

—“Просьбы и жалобы наши никем не принимаются, имущество у нас отнимают и мы, точно иностранцы, страшимся всего, несмотря на то, что принимали присягу на верноподданство государю императору. Но так как ваше превосходительство представляет здесь лицо главного начальника, то я почел довести до вашей о сведения и просить об откомандировании к нам правдивых чиновников, которые бы вникли в наше бедственное положение и произвели по жалобам нашим всенародное исследование.

Особенно мы желаем, чтобы жалобы наши были исследованы господином полковником Далем.

...Ваше превосходительство, увидя слезы наши, пожалейте свой народ и наградите нас просимыми чиновниками” — деген.

Әрине, патша үкіметінің отар саясатын бұлжытпай жүзеге асырушы генерал Перовский Исатай мен Махамбеттің отініштеріне құлақ аспаған, Дальді жіберіп, мөселені әділетпен қарап шешудің орнына, қарулы күш жұмсап, көтерілісті жоюды мақұл көрген.

1833 жылдың күзінде Пушкин Пугачев бастаған көтеріліс жайында мағлұмат жинау мақсатымен Орынбор аймағына барғаны тарихта мәлім. Ұлы ақынның осы сапарында үнемі оның қасында болып, Орынбордан бастап Оралға дейін бірге сапар шегіп, Пушкинді қазақ халқының өмірімен, мәдениетімен, ақындық өнерімен таныстырған Даль еді. Пушкин сол сапарында “Қозы Көрпеш — Баян Сұлу” жырының уақиғасын жаздырып алып қайтқан.

Пушкин Дальдің жазушылық, ғылыми-зерттеу қызметі жөнінде ақылшы-ұстазы, әрі адал досы болды.

1836 жылы Даль Петербургке келген кезінде, оққа ұшып, өлім халында жатқан Пушкиннің қасында болып, ұлы ақынның ақырғы деміне дейін оның басынан кетпеген.

В.И.Дальдің әдеби шығармаларымен Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай жақсы таныс болған. Ыбырай Алтынсарин оның “Нечистоплотный крестьянин” деген әңгімесін “Салақтық” деген ат қойып қазақ тіліне аударып, өзінің 1879 жылы басылып шыққан “Қазақ хрестоматиясы” кітабына енгізген.

Пушкин өмір бойы қолынан тастамайтын әйгілі талисман қасиетті балдағын өлер алдында, Дальге ескерткіш етіп берген болатын.

Даль Орынбор аймағында 8 жыл болып, 1841 жылы Петербургке оралды.

Дальдің қазақ халқы үшін, ең басты, тарихи—мәдени бағалы, ұмытылмас еңбегі — оның қазақ өмірін суреттеп жазған әдеби шығармалары. Бұл жөніндегі орыс әдебиетінде қазақ тақырыбына алғаш реалистік шығарма жазған жазушылардың бірі де Владимир Иванович Даль еді.

Оның қазақ өміріне арнаған “Майна” және “Бикей мен Мәулен” атты повестерін ерекше атаймыз.

“Бикей мен Мәулен” повесі 1845 жылы француз тіліне де аударылып, Парижде басылып шықты.

Даль бұл шығармаларында қазақ халқының өмірін терең зерттеп, аса жақсы білген жазушы екенін айқын танытты.

Қазақ тақырыбына жазған Даль шығармаларын Тургенев, Белинский жоғары бағалады.

Белинский Дальдің шығармаларына әділ сын, дұрыс баға бере келіп, “Майна” және “Бикей мен Мәулен” повестерін ерекше атайды:

—“Многие рассказы очень занимательны, легко читаются и незаметно обогащают Вас такими знаниями, которые, вне этих рассказов, не всегда можно приобрести и побывавши там, где бывал Даль. Так в рассказах “Майна” и “Бикей и Мауляна” знакомит он нас с нравами и бытом кайсаков (т.е. Казахов К.М.)”, — дейді.

Орыс пен қазақ әдеби байланысының негізін салушылардың бірі — Владимир Иванович Дальді туғанына 175 жыл толған күні зор құрметпен еске аламыз.

В.И.Даль 1872 жылы жанаша 4 октябрь күні Москва қаласында қайтыс болды.

Осымен бүгінгі мәжілісімізді аяқтаймыз. Келесі кезекте кезлескенше, есен-сау болыңыздар!

ОРЫСТЫҢ ҰЛЫ ҒАЛЫМЫ

Семейдің екі жарым ғасырдан астам тарихына көңіл көзін жіберсек, әр кездерде қаламызда болып, Ертіс өлкесінің дөңтұзын татқан Семей топырағында өшпес із қалдырған ғылым мен мәдениет қайраткерлерінің тұлғалары көз алдымызға келеді. Сондай тарихи тұлғалардың бірі — П. П. Семенов-Тянь—Шанский.

Көп сыры әлі ашылмай жатқан Тянь—Шаньді түбегейлі, ғылыми тұрғыда зерттеуді мақсат еткен жас ғалым

П. П. Семенов 1856 жылы Петербургтен ұзақ сапарға аттанды. Сол жылы жазғығұрым Омбы қаласына келіп Омбыда Шоқан Уәлиханов және Г. Н. Потанинмен тапысады.

“Омбы қаласында ерекше көзіме түсіп, көңілімді аударған адам — Омбы кадет корпусын бітірген, талантты екі жас офицер болды. Әсіресе, қатты ұнап, назарым түскені — Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов еді”, — дейді П. П. Семенов. Бұл кезде П. Семенов 29 жаста, Шоқан 21-де еді. Осыдан бастап екеуі дос болып кетеді. П. Семенов 1856 жылы августінің бесі күні Семей қаласына келді. Ол кезде Ф. М. Достоевский де Семейде болатын. Семейге келгенін П. П. Семенов былайша әңгіме етеді:

“Мені Семейде Демчинский деген жас офицер қарсы алып, өзінің үйіне апарды. Семей қаласында қонақ үй деген атымен жоқ екен. Демчинскийдің үйінде, ойда жоқ жерде, бұрын Петербург қаласында жақсы білетін, сыйлас болған қымбатты адам, қазір үстіне солдат шинелін киген Достоевскийді көріп, қуандым. Сөйтіп, тұтқыннан шыққан Достоевскийді оның Петербургтегі таныстарының ішінен бірінші қорған мен болдым. Достоевский айдауда жүрген кездерінде басынан кешкен қиыншылықтарын қысқаша ғана баяндап өтті және Семей қаласына келгелі жағдайының жаман емес екенін айтты.

6 августа түске таман Демчинский екеуіміз ертіс жағасына келдік. Ат- арбама да келіп мені күтіп тұр екен. Сол арада Достоевский бізді қарсы алды. Ертістің арғы бетіне оту бірталай уақыт алды. Өйткені жаз айларында Ертіс өзенінің өткелі екіге бөлінеді екен. Шығарып салған адамдармен қоштасып, арбама отырып, қасыма ерген төрт сақшымен жолға шықтым.

Өзен бойына созыла салынған, жұпыны ағаш үйлер қаланың ішінен гөрі, Ертістің арғы бетіне шығып алған соң, алыстан қарағанда Семей шаһары көңілді көрінеді. Оң жақтан ағаштан салынған бес-алты мешіт мұнарасы, сол жақтан тастан салынған госпиталь үйі мен жалғыз шіркеу көзге түседі. Қаланың сол кездегі тәуір деген үйлері де осылар ғана ...

Ол кезде, яғни 1856 жылы, қала тұрғындарының саны 9 мыңға жетер — жетпес қана еді. 19 ғасырдың аяғына таман қала халқы төрт есеге жуық көбейіп, 35 мыңдай болды. Қалада ағаш, бақша деген егілмеіпті. Ертістің бүкіл сол жақ жағасы есілген қалың құм. шаң - тозаң бетпақ далаға үксайды. Тек Ертістің аралдарында ғана биік бойлап өскен теректер мен үйенкі ағаштар ғана көз тартады”, — дейді.

Одан әрі П. П. Семенов Семейден шыққаннан бастап. Тянь—Шань тауына дейінгі сапарын баяндап жазады. Қазақ даласының табиғатына ғылым тұрғысынан көз жібергін дәл сипаттап, зор сүйіспеншілікпен суреттеп береді.

Семейден шығып, қаладан 26 шақырым жердегі Ұлықыз бекетіне келмегенін, одан әрі Арқалық тауын суреттейді. Арқат бекетіне келіп қонып, ертеңіне 7 август күні Арқат тауын зерттейді. Арқаттың шоқтығына шыққаны, таудың биіктігі 800 метрден аспайтынын, Арқат және Бұрқат тауларының табиғатын баян етеді. Қазақ даласының бірде-бір көрініс бейнесі ғалымның көзінен таса қалмайды.

“Алтынқолат бекетінен Аяқоз 20 шақырым жер. Мен Аяқозге кешкі сағат оннан аса келдім. Сөйтіп, қазақ даласында сапар шегіп, Аяқозге дейін 270 шақырым жер жүріппін. Аяқоз қаласы әуелде өзеннен 30 шақырым жоғары салынды. Ол жерді керуен жолы басып өтеді екен. Қала салынған соң керуен жолы өзеннің төменгі жағасына қарай 30 шақырым жерге ауысты. Сонан соң қала қазіргі тұрған жеріне көшіпті”, – деп Аяқоз қаласының тарихын, қаланың жүдеу-жұтау, хал-жайын, саманнан салынған тәуекеншік үйлерін, қаланың сыртындағы Тастақ төбеге дейін суреттеп жазады.

Петр Петрович Семенов Аяқозде екі күн түнеп, 9 август күні ертемен Қапал қаласына қарай ертемен сапар шегеді. Содан Семенов октябрь айының аяғына дейін Тянь–Шань тауын зерттеумен шұғылданады, Құлжа қаласында болады.

Бұл кезде Шоқан Уәлиханов та өзінің тұңғыш саяхат сапарына шығып, Ыстықкөл өлкесінде, Қырғыз елінде болған. Сол жақта Семенов пен Шоқан екінші рет кездесіп, екеуі көп жерлерді бірге аралап, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізді. Құлжа қаласына екі ғалым бірге келді.

Шоқанмен кездесіп танысуын, онымен достығын, Шоқанның терең білімі, адамгершілігі, ерекше таланты мен парасаттылығын Петр Петрович өзінің кітабында, күнделігінде, жазған хаттарында үнемі аузынан тастамай айтып отырады.

Петербургтегі география қоғамының секретарына Семей қаласында жазған бір хатында Семенов:

“Қырғыз және Ұлы жүз қазақтарының ортасында ұзақ уақыт болып, олардың өмірімен, тұрмысымен таныстым. Осы халықтардың тұрмысын аса жақсы білетін поручик, сұлтан Шоқан Уәлихановтың берген маңғұматы маған ерекше пайдалы болды”. – дейді.

Шоқанның алғашқы ғылыми-зерттеу жұмысының өзін жоғары бағалаған Семенов–Тянь–Шанский оны Россия география ұйымының толық мүшелеріне ұсынады. Сөйтіп, Шоқан Уәлиханов Россия география қоғамының толық мүшелігіне 21 жасында орыс ғалымдарының қатарынан орын алады. Шоқанның білімін тереңдетуге қамқорлық жасап, оның атақ –данқын бүкіл әлемге жайған. Алтын шаһар сапарына

баруына себепкер болған адам да осы Петр Петрович. Ол кейін Шоканды еске алып:

“Уәлиханов Петербургте болған кезінде, менің мәслихатым бойынша университетте лекция тыңдап, аз уақыттың ішінде француз және неміс тілдерін меңгеріп алды. Шоқан Шығыс тарихына соншама жетік оқымысты болды”, — дейді.

Ол — жалғыз Шоқан емес, бүкіл қазақ, қырғыз халықтарына шын достықпен қарайтын үлкен гуманист адам. Жүрген жерінде жергілікті халықтың ақылшысы, қамқоры болып танылды. Оны қазақ елі қатты сыйлайды. Семенов елдің өзара даушарын шиленістірмей тындыру ісіне шейін араласты. Тянь—Шань жағында жүргенде Ұлы жүздің Албан, Дулат руларының арасындағы шиленіскең жесір дауының үстінен шыққан Семеновті халық бір ауыздан тобе би сайлап, оның айтқан кесіміне дауласқан екі жақ та риза болатынын білдірген. Қалын малға сатылған қазақтың ерекше сұлу, әрі ақылды қызы күйеуін өзіне тең қормейді екен. Петр Петрович әділ билік айттып, қыз басына бостандық әпереді.

Семенов Тянь—Шаньға екінші рет барған сапарынан қайта оралып келе жатқан жолында 1857 жылы 22 сентябрьде Үржарға аялап, Тарбағатай тауының шыңына шығады. Ол жердің табиғатын зерттеу жұмысын жүргізеді.

“Үржар станциясында мен болған кезде ол жерде 80 үй бар екен, 940 адам тұрады. Оның 536-сы ерскк. Мал байлығы 440 жылқы, 450 сиыр бар. Қанша қажет етсе де маңайындағы қазақтардан табылағын болғандықтан, Үржар тұрғындары қой өсірмейді. Ал егіс көлемі үлкен: кара бидай 100 десятина, бидай 120, сұлы 106, арпа 14 десятинадан және 17 десятинадан зығыр егіледі екен”, — дейді.

24 сентябр күні Үржардан аттанып, Теректі, Қаракөл бекеттерін басып Аягөзге соғып, 1857 жылы 27 сентябрьде Семенов 4 рет Семей қаласына келеді.

“Сол күні-ақ Достоевский келіп жолықты. Ол мен Семейден кеткенше келіп жүрді. Бұл жолы оның көңілі тіпті көтеріңкі көрінеді. Келешек өміріне берік сеніммен қарайтын болыпты”, — дейді Семенов.

1857 жылы 30 сентябрь күні Семенов Семеймен қонақ айтысып, Петербургке қайтады. Жолшыбай Омбы қаласында болып генерал — губернатор Гасфортпен сөйлесіп Шоқан Уәлихановты Қашқар сапарына жіберуге кеңс береді. 1882 жылы 15 ноябрьде Петербургке қайтып келеді. Екі жылға созылған сапары жапында кейіннен “Тянь—Шаньға саяхат” атты белгілі кітабын жазды. Бұл кітапта автор Семей қаласына, Семей облысына мол орын берген. Кітаптың алғашқы тарауының өзі “Петербургтен Семейге дейін” деп аталған.

Семеновтің “Тянь—Шаньға саяхат” кітабы ғалымның атак — даңқын бүкіл дүние жүзіне жайды.

Петр Петрович Семеновтың Тянь—Шаньды зерттеп география ғылымына қосқан жаналықтарының маңызы орасан зор болды. Орталық Азияны кеңінен зерттеуге жол бастап берген Семенов еді. Сондықтан 1906 жылы Семеновтың Тянь—Шаньға саяхатына 50 жыл толу құрметіне “Тянь—Шаньский” деген атак қосылып, содан былай ұлы ғалым “Семенов Тянь—Шаньский” деп аталатын болды.

Семенов Тянь—Шаньскийдің 1863-1885 жылдары жазған “Россия империясының география—статистика сөздігі” деген бес томдық еңбегі ғылым үшін ешқашан да ескірмейтін асыл қазына. Ол 1888 жылы Каспий мен Түркістанның аймақтарын зерттеді. 1889-1914 жылдар ішінде орыс география қоғамының вице—председателі Петр Петрович Семенов Тянь—Шаньскийдің, сол қоғамның этнография бөлімінің председателі академик В. И. Ламонскийдің басшылығымен “Россия біздің отанымыздың географиялық толық сипаттамасы” атты 19 том кітап Петр Петровичтің баласы профессор Вениамин Петрович Семенов Тянь—Шаньскийдің редакциясы мен баспадан шықты. Бұл үлкен еңбектің 18-томы Қазақстанға арналған. Осы томда Семей қаласының да қысқаша тарихы беріледі. Абайды қазақтың жаңашыл бағыттағы өкілі деп атап, оның ақындық өнері жоғары бағаланады. Бұл әділ баға. дұрыс пікір Абайдың көзі тірі кезінде айтылып еді.

Петр Петрович Семенов Тянь—Шаньский 1914 жылы 11 мартта 88 жасқа келген шағында дүниеден қайтты. Ұлы ғалым Қазақстанның географиясын, табиғатын, байлығын, Қазақстанның тарихын, мәдениетін, тұрмыс-салтын, этнографиясын зерттеп, зор тарихи еңбек сіңірді.

СОВЕТ ЕЛІНІҢ ҰЛЫ ҒАЛЫМЫ

(Академик В. В. Бартольдтың туғанына 100 жыл)

Ұлы ғалым. Шығыс тарихын зерттеу ғылымы саласында теңдесі жоқ, асқан білімпаз, орыс Шығыстану тарихы мектебінің негізін салған академик Василий Владимирович Бартольдтың туғанына 100 жыл толды.

Академик И. Ю. Крачковский В. В. Бартольдтың есімі “біздің мәдениет тарихымызда, бүкіл дүниежүзі ғылымы тарихында ешқашанда ұмытылмақ емес” деген. Жалғыз Крачковский ғана емес, барлық Совет тарихшы ғалымдары және Шығыс тарихын зерттеуші дүние жүзінің белгілі ғалымдары В. В. Бартольдтың еңбегін аса жоғары бағалайды.

Шығыс тарихында В. В. Бартольдтың қоңіл болып, зерттемеген бірде-бір мәселе жоқ деуге болады. Оның тарих ғылымымен 42 жыл бойы шұғылданып, зерттеп жазған еңбегі соншама мол, ұшан теңіз. Ол 400-ден астам ғылыми еңбек жазып, жариялаған. Одан басқа Орта Азия және онымен көршілес елдердің де тарихын, тарихи географиясын зерттеп, жазған 246 ғылыми мақаласы – сол елдердің шежіресі дерлік еңбек. Ғалымның бұл еңбектері “Ислам энциклопедиясы” аталатын кітаптары да басылған.

В. В. Бартольд 1869 жылы 15 ноябрь (ескіше 3 ноябрь) күні Петербург қаласында туған. Оның ата-бабалары ертеден Россияға сініп кеткен немістер.

Балалық шағынан бастап жақсы тәлім-тәрбие алып өскен, табиғи талантты Бартольд, ежелгі грек, латын тілін, Батыс Еуропа халқының негізгі тілдерін ерте үйреніп, емін-еркін меңгерген.

Ол 1887 жылы гимназияны алтын медальмен бітіріп шығады. Шәкірт кезінде-ақ тарих ғылымына көңілі ауған Бартольд енді сол ғылымның қай саласын таңдауды ойланады. Ақыры Таяу және Орта Шығыс елдерінің тарихын зерттеу ісіне бар өмірін арнап, Петербург университетінің Шығыс тілдері факультетіне барып түседі. Университетте оқын жүрген жылдары араб, парсы, түрік тілдерін зер салып терең зерттеп, тез үйреніп, жетік білім алады. Оның әсіресе көңіл қойған пәні, әуелде озі таңдаған. Шығыс елдерінің Орта ғасыр тарихы болады. Университетте ол кезде Шығыстану ғылымының бұл саласы үстірттеу оқылып, отілетін де, филология мәселесіне молырақ көңіл бөлініп, ол пәнге уақытқа көп берілетін. Сондықтан Шығыс елдерінің орта ғасыр тарихын терең білуге күштар, аса талантты студент Бартольдке Шығыс тарихы кафедрасын басқаратын профессор Н. И. Веселовский (1848-

1918). өз еркі бойынша даярлануға, ізденіп оқуға барынша мүмкіндік туғызады.

Университетте Бартольдке ерекше назар ударып, оған камкорлық жасаған ұстазы, аса ірі ғалым — арабист, академик В. Р. Розен (1849-1908) еді. Ол кісі Шығыстану ғылымының болашақ мамандарын тәрбиелеп, өсіруге үлкен көңіл бөліп, олардың ғылыми зерттеу жұмыстарына басшылық етіп отырған.

Оқып жүрген жылдары Бартольд, академик В. В. Радлов (1837-1918), П. М. Милиоранский (1868-1906) сияқты атакты тюркологтарамен жақын таныс болып, олардан көп тағылым алған.

В. В. Бартольдтің ғылыми зерттеу жұмысы университетте оқып жүргенде басталады. 1889 жылы жазған шығармасы жоғары бағаланып, ол күміс медальмен наградталады. 1891 жылы университетті бітіріп шыққан соң, академик В. Р. Розеннің кеңесі бойынша, білімін онан әрі тереңдету мақсатымен шетел сапарына аттанады. Ол 1891-1892 жылдары Финляндия, Германия, Швейцария, Солтүстік Италия, Венгрияда болады. Шығысты зерттеуші белгілі Еуропа ғалымдарының лекцияларын тыңдайды. Солардың ішінде атакты ғалым, арабист Теодор Нельдектің (1836-1930) лекцияларынан көп мағлұмат алады. Нельдек 1885 жылдан Россия Ғылым — академиясының мүше-корреспонденті. 1927 жылдан СССР Ғылым академиясының құрметті академигі Страсбург университетінің профессоры болатын. Шетел сапарынан қайтып келген соң, В. В. Бартольд (1892 ж) Петербург университетінің Шығыс тарихы кафедрасына профессор атағына даярлануға қабылданады (қазіргі аспирантура секілді). 1893 жылы өз мамандығы бойынша емтихан тапсырады. 1896 жылы приват-доцент атағын алып, Петербург университетінде лекция оқи бастайды. Оның тұңғыш оқыған лекциясының тақырыбы: “Шыңғысхан империясының құрылуы” жайында болады. Ол лекциясы сол жылы (1896) басылып шығады. Университетте лекция оқи жүріп, ғылыми зерттеу жұмысына бар ынта-жігерімен кіріседі. Бұрын ғылымға мөлім болмаған өте бай, тарихи мағлұматтар жинап, зерттеп, “Моңғолдар басқыншылығы заманындағы Түркістан” атты негізі үлкен еңбегін жазады. Бұл еңбегі 1898-1900 жылдар екі бөлек кітап болып, Петербургте басылып шығады. 1900 жылы осы еңбегін, ғылым кандидаты дәрежесіне ие болу үшін, шығыс тілдері кафедрасына ұсынады. Диссертациясын қорғап шыққан соң, университет В. В. Бартольдке ең жоғары ғылыми дәреже — Шығыс тарихының докторы атағын береді.

1901 жылдан Петербург университетінің профессоры атағына ие болған В. В. Бартольд, 1910 жылы Ғылым академиясының корреспондент – мүшесі болып сайланады, ал 1913 жылдан – академик.

1905 жылдан 1912 жылға дейін Орыс археология қоғамы Шығыс бөлімінің секретарі, 1908 жылдан 1912 жылға дейін “Орыс археология қоғамы Шығыс бөлімінің запискаларының редакторы. Ол Орыс география қоғамының жұмысына да белсене қатынасады. 1912 жылы “Мир ислама” атты ғылыми журналдың редакторы да болып істейді. 1903 жылы ұйымдастырылған Орта және Шығыс Азияны зерттеу комитетінде де ғылыми қызмет атқарады.

В. В. Бартольд Ғылым академиясының Петербург университетінің және т. б. ғылыми мекемелердің атынан Орта Азияға әлденеше рет келіп, (1893-1894, 1902, 1904, 1916 жылдары), ондағы сирек кездесетін қолжазбаларды зерттейді. археологиялық ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізеді.

1900 және 1908 жылдар Кавказда ғылыми командировкада болады. Ол шетелдерге ғылыми зерттеу жұмысымен жиі барып тұрады: 1895 жылы Париж, Лондон, Оксфорд, Голландияда, 1898 жылы Германияда, 1905 жылы Германияда, Австрия, Триоль, Швейцарияда, 1906 жылы Австрия, Сербия, Болгария, Түркия, Египетте, 1908-1909 жылы Италия, Будапеште, 1909 жылы Финляндияда, 1911 жылы Ирландия, Солтүстік Америка, Германия, Францияда, 1912 жылы Вена, Тюбинген, Гамбург, Любекте, 1913 жылы Швеция, Норвегияда, 1914 жылы Швеция, Дания, Англия, Гибралтар, Тулон, Италия, Греция, Болгария, Румынияда болып қайтады.

В. В. Бартольдтің еңбеккерлік қабілеті алам баласында сирек кездесетін қасиет деуге болады. Ол жоғары оқу орындарында лекция оқудан қол үзбей жүріп, ғылыми қоғамдардың, журналдардың жұмысына белсене ат салысады. Ал зерттеу жұмысын әрқашан да ең басты мақсаты сапаған.

Бартольд Иранның, Закавказья, араб елдерінің, түрік елдерінің, моңғолдардың тарихын зерттейді. Ол әсіресе Орта Азия тарихын зерттеуге көп көңіл бөледі. Орта Азияда үлкен ғылыми-қоғамдық жұмыс жүргізді. Жергілікті өлкетану ұйымдарымен үзбей байланыс жасап тұрды. 1895-1917 жылдар “Түркстандағы археология үйірмесінің” жұмысына қатысып, көп еңбек сіңірді.

Оның соншама нәтижесі, соншама жемісті ғылыми зерттеу жұмыстары ежел-жедел басылып жатты. Мысалы, 1913 жылға шейін энциклопедияларда басылған толып жатқан мақалаларын қоспағанда, 150 ғылыми-зерттеу еңбегі жарияланды.

Ұлы Октябрь революциясынан кейін В. В. Бартольдтың ғылыми-қоғамдық және ғылыми-ұйымдастырушылық еңбегі онан сайын етек алып, кең көлемде оркендей түсті. Ол Ғылым академиясының Шығыс зерттеушілер Коллегиясының тұрақты председателі болып сайланды. Ташкентте Орта Азия мемлекеттік университетін (САГУ) ашу жұмысын ұйымдастыруға қатынасты. 1918 жылдан бастап барлық Шығысты зерттеуші ғалымдардың басын қосып, ұйымдастыратын В. В. Радлов атындағы үйірменің басшысы болды, одан соң тюркология кабинетінің (1928-1930) басшысы қызметін атқайды.

“Иран” атты ғылыми журналдың редакторы болды. Ғылым академиясының т. б. журналдардың жұмысына басшылық етті.

В. В. Бартольд Советтік Шығыс Республикаларындағы Шығыс тарихы кафедраларын, ғылыми кітапханалар, қолжазбалар қорын сақтау орнын, музейлер ұйымдастыру жөніндегі, т. б. көп жұмыстарды жүзеге асыру туралы Совет үкіметінің тапсырмаларын орындады. 1920 жылдарда В. В. Бартольд жаңадан ашылған Ленинградтағы Шығыс тілдері институттарында, Ленинградтың басқа да жоғарғы оқу орындарында сабақ берді.

Ол 1920, 1927 және 1928 жылдары ғылыми жұмыспен Орта Азияға тағы да сапар шекті. Жергілікті ұйымдардың арнап шақыруы бойынша, В. В. Бартольд 1924 жылы Москва, Баку университеттерінде 1925 және 1927 жылдар Ташкент университетінде лекция оқыды. 1925 жылы Ташкент, Самарқанд, Бұқар шаһарларында, 1927 жылы тағы да Ташкентте Бұқар және Хиуада болды.

1926 жылы Бакуде өткізілген тюркологтардың Бүкілодақтық I съезіне қатынасты. Сол жылы Ташкентте В. В. Бартольдтің докторлық диссертация қорғауына 25 жыл, оқытушылық қызметіне 30 жыл толуына байланысты (1896-1926) мереке өткізіліп, оның құрметіне арналған шөкірттерінің, достарының мақалалар жинағы жеке кітап болып шықты.

Революциядан кейін В. В. Бартольд тағы да шетел сапарына шықты: 1917 жылы Финляндия, 1922-1923 жылдары Финляндия, Оксфорд, Лондон, Бельгия, Голландия, Германияда болып қайтты. 1923 жылы В. В. Бартольд СССР Ғылым академиясының делегаты болып, Брюссельде өткізілген тарихшылардың Халықаралық конгресіне қатынасты. Түрік және монғолдар тарихынан Лондонда лекция оқыды және сол жылы өзінің классикалық еңбегі “Моңғол басқыншылық заманындағы Түркістан” кітабын ағылшын тілінде баспаға даярласты. Ол еңбегі ағылшын тілінде 1928 жылы басылды.

1926 жылы Түркия окіметінің шақыруымен Орта Азия түркі халықтары тарихынан Стамбулда, ал 1929 жылы Германияға барып Берлин, Гамбург, Геттинген қалаларында лекция оқыды. В.В. Бартольдтің ол лекциялары 1927 жылы түрік тілінде, 1935 жылы неміс тілінде, 1945 жылы француз тілінде басылып шықты.

Ұлы Октябрь революциясынан кейінгі жылдары да В. В. Бартольдтің ғылыми зерттеу еңбектері үздіксіз басылып шығып жатты. 1918 жылы Ұлықбек туралы 1928 жылы Науи туралы жазған тағы сол сияқты ірі зерттеулерінен басқа, бірнеше ғылыми жұмыстар жариялады, олар “Ислам”, “Мұсылмандар мәдениеті” (1918), “Түркістан тарихы” (1922), “Түркістанның мәдени өмір тарихы” (1927), төжік (1925), қырғыз (1927), түркмен (1929) халықтарының тарихынан очерктер.

Бартольдтан үлгі-өнеге алған, оның лекцияларын тыңдап, білімге қапқан шәкірттері көп. Оның лекциясын тыңдауға Ленинград жоғары оқу орындарының түрлі факультетінде оқып жүрген, ғылым жолына нағыз берілген адамдар құштар болған.

Мысалы М. Әуезов, Ә. Марғұлан сияқты жастар, Ленинград университетінің Бартольд сабақ бермейтін факультетінде оқып жүрсе де, оның лекциясына әдейілеп барып, үнемі тыңдайтын болған.

Сөзіміз жадағай болмау үшін Ленинград университетінде М. Әуезовтің өзімен бірге оқыған әйелі – В. Н Әуезованың естелігінен үзінді келтірейік: “Студенттердің өз уақыттарын, өз еріктері бойынша пайдалану бостандығы Мұхтарға университеттің Шығыс факультеті сабақтарына да қатысуға мүмкіндік берді. Мұнда ол академик Бартольдтің және басқа да Шығыс зерттеушілердің лекцияларын тыңдайтын”, – дейді.

В. В. Бартольдтің еңбектері ағылшын, неміс, француз, түрік, парсы, араб, өзбек, қырғыз, татар және басқа тілдерде аударылып ғалымның көзі тірісінде де, кейінгі кездерде де жарияланған.

Ұлы ғалымның ұшан теңіз бай, асыл мұрасын бір мақалада атап шығу мүмкін емес. Оның таңдамалы еңбегі ғана 9 том болып қайта басылып жатыр. Қазір қолға тиген алты томының көлемі 5184 бет екен.

В. В. Бартольд 1930 жылы 19 августа, 61 жасында Ленинградта қайтыс болды. Мәңгі бақи маңызын жоймайтын, өшпейтін, өлмейтін ұлы мұра қалдырған Совет елінің ұлы ғалымына тарихта өлім жоқ.

“Семей таңы” 15 ноябрь 1969 жыл.

НИКОЛАЙ ОСТРОВСКИЙ (1904-1936)

Совет әдебиетінің корнекті қайраткерлерінің бірі, талантты жазушы Николай Алексеевич Островскийдің туғанына кеше 55 жыл толды.

Николай Островский аз жасады. Бірақ, сол аз жасаған аса мағыналы өміріндегі Николай Островскийдің революцияны қорғау, Совет өкіметін орнату, коммунизм құру жолындағы жанқиярлық еңбегі, қаһармандық ерлігі ұрпақтан-ұрпаққа кететін үлгі-өнеге болып тарихта қалды. Ұлы Октябрь социалистік революциясының дауылында туып, революция жауларына қарсы күресте құрыштай шыңдалып, шыныққан оз Отанына, Ленин партиясына шексіз берілген Николай Островскийдің ардақты аты оның “Құрыш қалай шынықты”, “Дауылдан туғандар” романында мәңгі жасайды.

Островскийдің ұлы Отанына сіңірген еңбегін ерекше атап көрсетіп, жазушыны Ленин орденімен наградтау туралы 1935 жылғы 1 октябрьдегі Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетінің Қаулысында “Бұрын белсенді комсомол мүшесі болған, азамат соғысына қаһармандықпен қатысқандардың бірі, Совет өкіметін орнату жолындағы күресте денсаулығынан айырылған көркем сөзді құрат етіп, социализм ісі үшін аянбай күрес жүргізіп отырған “Құрыш қалай шынықты” деген талантты шығарманың авторы Николай Алексеевич Островский Ленин орденімен наградталсын”, — делінген болатын.

Островскийдің “Құрыш қалай шынықты” романының социализм ісі үшін зор маңызы бар талантты, көркем шығарма екенін Совет өкіметі дер кезінде, роман жарыққа шыға сала аса көрегендік, даналылықпен бағалады. Островскийдің қалдырған әдеби мұрасы қазірде елуден астам жұрттың тіліне аударылып, 355 рет баспадан шығып, 8 миллион 300 мыңдай тиражбен тарап Совет оқырмандарының, дүние жүзі жастарының сүйсіне оқитын кітабына айналып оғыр. Островский өзінің тамаша романын өмірінің ақырғы жылдарында, айықпас ауыр дертке душар болған халде жазды.

Островскийдің басынан кешкен өмір кезеңдері жазушының творчестволық сапарымен тығыз байланысты. Жұмысшының баласы Николай Островский жас шағынан тұрмыстың татай ауыр азабын басынан кешірген еді. Ол тоғыз жасында жалшы бала болып мал бағады, он бір жасында асханада қолбала болып жұмыс істейді.

1915 жылдар асханада қызметші бала болып жүріп,

Николай Островский жұмысшылардың ауыр азаптағы өмірін көріп, олардың арман, тілегін де түсінеді. Осы кезде жұмысшы-большевиктерден тұңғыш рет Ленин есімін естиді.

Сезімтал, зейінді, талапты жалынды жас Островский өнер-білімге құштар болады. Ауыр тұрмыстың азабын тарта жүріп, селолық мектепте оқыған шағында-ақ Островский өзінің зеректік, алғырлығымен көзге түседі. Кейін аз уақыт сәкіластық училищеде оқиды. Бірақ училищеде діннен сабақ беретін адаммен келісе алмай, оқудан қуылады.

Осыдан соң тек 1917 жылы ғана Островский оқуға қайта түседі. Электр станциясында көчегардың көмекшісі болып ауыр жұмыс істей жүріп оқу оқиды. Қажырлы, жалынды жас Николай Островский училищеде әдебиет үйірмесін ұйыдастырып, оқушылар шығарып тұратын журнал жұмысына белсене қатысады, орыс әдебиеті классиктерінің шығармаларын ден қойып оқиды. Әсіресе Тарас Шевченконың революцияшыл рухта жазылған өлең — жырларын, Гоголь шығармаларын сүйсіне оқумен бірге, Гогольдің ерлік повесі “Тарас Бульба” сияқты шығармаларды өзімен бірге оқитын жолдастарына да оқып беруді әдет еткен. Островскийдің сол көп оқыған көркем шығармаларының ішінде Войничтің “Богелек” повесі Николай Островскийді қатты қызықтыратын еді.

1919 жылы Николай Островский комсомол қатарына алынып, революция жауларына қарсы белсенді күрес жүргізеді. Сол 1919 жылдың август айында ол үй ішіне білдірмей, өз еркімен Азамат соғысының майданына аттанады. Әуелде Котовскийдің атты әскер бригадасында, онан соң данқты Бірінші атты әскер армиясының қатарында болды. Он бес жасар Николай Островский Азамат соғысының кескілескен қан майданында өжет жауынгер, бағыл барлаушы болып ерекше ерлігімен көзге көрінеді.

1920 жылы Львов қаласының гүбіндегі ұрыста Островский ауыр жараланып госпитальға түседі.

1921 жылы Киев қаласына келіп, теміржол мастерскойларында монтер болып жұмыс істей жүріп, электротехникалық техникумында оқиды. Жергілікті комсомол ұйымының жұмысын басқарады.

Осы жылдарда соғыс зардабын көп көрген Киев қаласының халі ауыр еді. Николай Островский қаланы отынмен қамтамасыз ету үшін еріктілер бригадасын ұйымдастырып, теміржол торабын салу ісіне басшылық етеді. Островский ұйымдастырушы, басқарушы ғана емес, мұзды, суды тізеден кеніп жұмыс істеп, еңбек майданына жанқиярлық ерлік көрсетеді.

Соғыстан ауыр жараланып қайтып, осындай жұмысқа жан

аямай кіріскен Николай Островский сүзек науқасымен ауырып, ревматизмнің ауыр түріне душар болды. Сөйтіп, ауыр дертті болып, мүгедектік халге жетсе де, Островский әлі де бойында қалған барлық күш-қуатын сарқа жұмсап, комсомолдың ұйымдастыру, басшылық қызметінде болды, революция жаулары-бандаларды жою күресінде батальон комиссары болып, саяси, жауынгерлік қызмет атқарды.

Николай Островский 1924 жылы Коммунисттік партияға мүшелікке алынды. Осы жылдың аяғында ауыр науқас меңдеткен Островский қоғам жұмысынан қол үзуге мәжбүр болды. 1926 жылы төсектен тұра алмайтын халге ұшырады; енді үш жылдан соң екі көзден айырылады, 1930 жылы Островскийдің буындары қимылдау қабілетін мүлде жояды. Бұл кезде оның қолдары тек шынтаққа дейін ғана қимылдай алатын еді.

Осындай ауыр халге жетіп, бас көтеріп қатарға қосылудан қалған, мүгедектіктен сауығу үміті мүлде үзілсе де, Николай Островскийдің рухы түспейді. Ленин партиясына шексіз берілген асыл азамат, халықтың қаһарман ұлы Николай Островский мейрімсіз дертке бой ұсынып, жабырқап жасымады, оның әлі де болса бар арманы, ұлы мақсаты-социализм құрып жатқан еліне қолғабыс тигізу еді.

Коммунизм идеясынан рухтанып, қуат алған Островский 1930 жылы ноябрь айынан бастап қолына қалам алып “Құрыш қалай шынықты” романын жазуға кіріседі. Көзі көрмейтін, төсектен қозғала алмайтын Островский, романын кей кезде, транспарант көмегіне сүйеніп, өз қолымен жазып, енді бір уақытта туыстарына, не достарына ауызша айтып жазғызып, өзінің ерлік еңбегі “Құрыш қалай шынықты” романын 1933 жылы аяқтап, жарыққа шығарады.

Роман баспадан шыға сала Николай Островский совет оқырмандарының мыңдаған құттықтау хаттар алады. Көптеген совет жастары, ғалымдар, олардың ішінде Серафимович, Фадеев сияқты атакты жазушылар әдейілеп келіп, Островскийге қайырлы болсын айтып, қуаныш көңілдерін білдіреді. Николай Островский социализм құрылысына жазушылық қызметімен еңбек сіңіріп, әлі де ел қатарынан қатмағанына көзі жетіп, көңілі оседі.

Совет өкіметі Островскийдің ерлік еңбегін жоғары бағалап, оны Ленин орденімен наградтағанда жазушы өкімен пен партияға алғыс айтып: “Мені партияның сенімді көмекшісі Ленин комсомолы тәрбиеледі, кеудемде жүрегім соғып тұрған шақта, сол жүрек соғуын тоқтатқанға шейін менің бар өмірім, біздің социалистік Отанымыздың жас

ұрпақтарына большевиктік тәрбие беруге арналады” – деп ант берді.

Николай Островский өмірінің ақырына дейін сол айтқан антынан айнымады. Жазушы “Құрыш қалдай шынықты” романын аяқтаған соң, қолма-қол екінші шығармасын “Дауылдан туғандар” романын жазуға кіріседі. Сонымен бірге Островский совет жастарына арнап саяси-тәрбиелік мәні зор өзінің тамаша мақалаларын жазады, радио арқылы жалынды сөз сойлейді.

Өмірінің соңғы кезеңінде Николай Островский “Дауылдан туғандар” романының бірінші кітабын аяқтайды. Ауыр науқас меңдетіп жеңген Островский 1936 жылы 22 декабрьде 32 жасында дүниеден қайтады. Островскийдің жерленетін күні оның “Дауылдан туғандар” романы баспадан шығады.

Островскийдің “Құрыш қалай шынықты” романы совет әдебиетінің алтын қазынасындағы ең елеулі көркем шығармалардың бірі. Роман өзінің терең мазмұнымен, биік идеясымен, тамаша көркемдік қасиетімен совет жастарының, алдыңғы қатарлы бүкіл дүниежүзі жастарының сүйіп оқып, үлгі-өнеге алатын шығармасы болып отыр.

“Құрыш қалай шынықты” романында Октябрь революциясының дауылында туған, жаңа заманның қажырлы жастарының Азамат соғысының майданында көрсеткен қаһармандығы, еңбектегі ерлігі, олардың отаншылдық терең сезімі, коммунистік партияға шексіз берілгендік сенімі, адал достық, адамгершілік мінез-құлықтары соншама шындықпен суреттелген. Жаңа заманның аламына тән осындай жақсы қасиеттер романның бас кейіпкері Павел Корчагиннің бейнесінен көрінеді.

Романның басынан аяғына дейін Корчагиннің бойындағы барлық жағымды, жақсы қасиеттер оның басынан кешкен өмір кезеңдеріне байланысты күрес, іс-әрекет үстінде біртіндеп ашылып, барған сайын айқындалып отырады. Корчагин өз өміріндегі мақсатын дұрыс түсініп, социализм құру жолындағы халықтық күреске белсене қатынасады. Осындай ұлы іске, коммунизм идеясына шын беріліп, саналы еңбек етуі – өмірдегі ең зор бақыт санаған Корчагин образы – тарихы шындықтан туған кесек тұлға, көркем образ. Николай Островскийдің өз басынан кешкен өмір шындығы романдағы Павел Корчагиннің басынан да айқын көрінеді. Островский өз өмірін тарихтағы болған оқиғаларды Корчагин образын жасауда ғана емес, басқа кейіпкерлерді сипаттауда да бітұт пайдаланады. Корчагин елден ерекше тұрған, романтикалық сипаттағы жеке дара образ емес, өз дәуіріндегі өзі сияқты жастардың адамгершілік, ерлік, отаншылдық қасиетін

танытатын нағыз реалистік образ. Корчагин сияқты ел қорғау ісінде, бейбітшілік еңбекте ерлік көрсету социалистік заман жастарына тән сипат де білген Островский “Корчагиндердің жаңа буыны бірінші бесжылдықтың алып құрылыстарын салуға аттанды”, – деп романын аяқтаған болатын.

Островский “Құрыш қалай шынықты” романында орыстың классикалық әдебиетінің және социалистік реализм әдебиетінің өнегелі дәстүрін дамыта түсті. Кешегі ұлы Отан соғысы жылдарында Корчагиннің мыңдаған ұрпақтары жауға қарсы күресте Корчагин сияқты қаһармандық көрсетіп, тарихта атын қалдырды. Коммунизм құрылысында еңбек етіп жатқан совет жастарына дүниежүзінің алдыңғы қатарлы жастарына Корчагин образы, сол сияқты “Құрыш қалай шынықты” романының авторы Николай Островскийдің өмірі мен ерлік ісі тамаша сабақ, үлгі-өнеге болып отыр. Жазушы-коммунист Николай Островский: “Менің кітаптарымды оқыған кезде оқушыларды ең тамаша сезім – біздің ұлы партиямызға шексіз берілгендік сезімі билесе екен деймін”, – деген еді.

Партияның адал ұлы, талантты жазушы Николай Островскийдің туғанына 55 жыл толған күні совет халқы Островскийді ізгі көңілмен, зор құрметпен еске алады.

30 сентябрь 1959 жыл.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ АДАЛ ДОСЫ (Всеволод Ивановтың туғанына 90 жыл толды)

Адамгершілігі зор, аса ірі жазушы, өзіміздің жерлесіміз – Всеволод Вячеславович Ивановты ерекше қадір тұтып, оның атын мақтан ететінбіз. Ол туралы әңгіме болғанда “Біздің Всеволод!” деп жан тартып, жақын көре сөйлейтінбіз.

Всеволод Ивановтың Семейге келетінін естігенде біз қатты қуандық. Оның келетінін алдын ала хабарлап, Ташкенттен Мұхтар Әуезов телеграмма берді. Ол келерден бір күн бұрын, Қазақстан жазушылар Одағы басқармасының сол кездегі жауапты секретары Д.Ф.Снегиннен телеграмма алдым.

Мен ол кезде Жазушылар одағының Семей облысындағы өкілі және Абайдың әдебиет музейінің директоры болып қызмет істейтінмін.

Бұл 1948 жылдың июнь айы еді.

Бір топ жергілікті ақын, жазушы, журналистер моторлы

қайықпен Ертіс үстімен жүзіп келеміз. Қадірлі қонақты қарсы алуға келе жатырмыз. Қазіргі бар әңгімеміз сол Всеволод Иванов туралы ғана.

Айтпақшы, осы Всеволод Ивановтың Максим Горькийге жіберген тұңғыш әңгімесінің аты да “Ертісте” /“На Иртыше”/ еді-ау, — деп Ертістен өтіп жатып еске аламыз. Жазушының 30 жыл бұрын басынан кешкен аса қызықты өмір кезеңдерін әңгіме етеміз.

Біз аэропортқа ертерек келіппіз. Самолет күтіп әңгімелесіп жүрміз. В.Ивановты мен бұрын бетпе-бет көрген емеспін. Ішіміздегі ең жасы үлкеніміз, ежелгі журналист, ақын Саду Машақов.

Сіз В.Ивановпен бұрын кездескен шығарсыз? — дедім Садуға.

Мен кездеспесем де, оны сендерден әлдеқашан бұрын оқыдым. Бұрын болғанда, бұдан дәл 21 жыл бұрын. Және қазақ тілінде оқыдым.

Сонда Ивановтың шығармалары тіпті 1927 жылы қазақ тіліне аударылған ба? — деп, таңырқай сұрақ қойдым.

Иә, оның төрт әңгімесі 1927 жылы қазақ тілінде, араб әрпімен, ұмытпасам, тіпті Москвада басылып, жеке кітапша болып шықты. Сонда оқыған...

Сәлудің әңгімесі аяқталмай самолет те келіп қалды. Міне, енді Максим Горькийдің сүйікті шәкірті, совет әдебиетінің тұңғыш ірге тасын қалаушылардың бірі, бүкіл әлемге әйгілі “Броншоезд 14-69” повесі мен пьесасының авторы, жерлесіміз В.Ивановты бірінші рет жүзбе-жүз көріп, оның балуан қолын аламыз.

Самолет түсіп келе жатқан көп кісінің ішінен оқшау көрінген В.Ивановты тани кеттік. Ол бізбен күн сайын көрісіп жүрген адамдар сияқты жайрандап, амандасып жатыр. Тақаппарлық, “ұлылық” дегендердің ұшқыны да сезілмейді. Өзіміздің сырлас досымыз сияқты шүйіркелесіп сойлеседі.

Сөм балуан денелі, кең нықты, жазық маңдайлы, сәл таңқылау келген, кесек мұрынды, мейірімді, жарқын жүзді Всеволод Вячеславовичтің қалың шынылы, үлкен көзілдірігінен қараған көзі үнемі күлімдеп тұратындай сияқты. Елу үштегі адам дерлік емес. Қимыл-қозғалысы, жүріс-тұрысы бізден ширақ.

Мен Всеволод Вячеславовичке қалада қаран қалыппын. “Похождения факира” романының қызықты уақиғалары менің көз алдымнан тізбектеліп өтіп жатқан сияқты. Іштей күліп те қоям. Ол — ізгі көңілдің қуаныш күлкісі.

Всеволод Вячеславович Москвадан шыққанда жатғыз емес екен. Тихонов, Симонов, Луговский, Инбер, Бородин тағы

басқа жолдастарымен Ташкентке. Әлішер Науоидың туғанына 500 жыл толған мерекесіне келіпті. Сонан туған еліне, Қазақстан сапарына аттанғанын айтты.

Ертіс жағасына келгенде ол бір түрлі көңілденіп:

Міне, біздің Ертіс. Великолепно! — деп балаша қуанып кетті.

Қонақ үйге келген соң, біз оған қалада қазір ауыл шаруашылығы озаттарының облыстық кеңесі өтіп жатқанын, ол жиынға халық ақындарының да шақырылғанын айттық. Всеволод Вячеславович демалыстан, бізбен бірге тура сол кеңеске келді. Кеңес қаланың дәл ортасындағы В. И. Ленин атындағы жазғы бақшада өтіп жатқан болатын. Президиумнан Вс. Ивановтың келгенін хабарлағанда, халық жазушыны қуанышпен қарсы алып, президиумға сайлады. Вс. Ивановқа сөз берілді.

Мен бұдан 33 жыл бұрын осы Семейден Алматыға, Алматыдан Ташкентке шейін жаяу кетіп, бір айдан астам жол жүріп едім. Енді міне, Ташкентте Науоидың тойына қатысып, бірнеше сағаттың ішінде сіздердің мерекелеріңізге де келіп жеттім. Осының бәрі қандай ғажап, қандай тамаша, жолдастар, менің қымбатты жерлестерім! — деп бастап, заманымыздың ұлылығын, өнер-ғылым табыстарын... көсіле сойлеп кетті. Ауыл шаруашылығы озаттарының кеңесін құттықтап, табыстан-табысқа жете беруіне тілектестік білдірді.

Сол күні кешке сол бақшада халықтың тілегі бойынша жазушы жұртшылықпен әңгімелесуге келді. Всеволод Вячеславович әңгіме айтады екен. Лекция да, баяндама да емес, жазушының оқырмандар алдындағы есебі де емес, әдеттегідей ақын, жазушылардың не жазып жатқанын айтатын, творчестволық жоспары да емес. Көдімгі қызық, бай уақиғалы көркем әңгіме айтып берді ол. Әр адамға ұғымды, сезіміне әсерлі, ақылға қонымды, өнегелі әңгіме. Сонда ол Максим Горькиймен көп кездесулерім әдебиет, мәдениет мәселелерін. Ұлы Отан соғысының майдандарында болғанын, біздің әскердің Берлинді алғанда ішінде болған шақтарын әңгіме етті. Жанын жағқан Рейхстақты. Гитлердің қараң қалған кабинетін, капитуляцияға келіп тұрған, қанды қол фашист, фельдмаршал Кейтель... осының бәрін Всеволод Вячеславович әңгімесі қозғалып әкелгендей. Біз, тыңдаушылар, аса бір қызықты кино көріп отырғандай күйдеміз. Ол әңгімесін аяқтауға айналса, халық оны тіпті де жібергісі келмейді. Всеволод Вячеславович, енді “Известия” газетінің арнаулы тілшісі ретінде Нюрнбергте болғанын, соғыс қылмыстыларының сотына қатысқанын сойледі...

Жылпылдап айту, жайдақ сөз оған жат нәрсе екен. Оның

әңгімесінің желісі адам тағдыры, өмір шындығы. Соның өзін ол өзі ішінде болған бір уақиғадан шығарып, әрі бейнелі, көркем, қарапайым, нанымды, ұғымды әңгімелейді.

Келесі күні “Прииртышская правда” мен “Екпінді” газеті қызметкерлерінің сұрауымен жазушы редакцияға келді. Бұл жолы да естен кетпес әңгіме айтып берді. Всеволод Вячеславович өзі туралы сойлеуден гөрі, қаламдас жолдастары жайында айтуды жақсы көреді. Москва жазушыларының қандай шығармалар жазып жатқанын баян етті. Сұрақ көп болды. Оның әрбір қойылған сұраққа қайтарған жауабының өзі бір әңгіме.

Осы баспасөз ісіне араласа бастаған шағыңыздан бері сөтсіздікке ұшырап, сүрінген кезіңіз болды ма? — деп бір жас журналист сұрақ қойып еді, Всеволод Вячеславович әзіл күлкімен:

— Болды, болды. Тіпті өлім жазасына бұйырылғаным бар, — деді. Біз оған қайран қалып қарап қалыппыз. Ол сол күлген қалпы:

— Бірақ, ол уақиға ертеректе болып еді, — делі де, мынадай бір қызық әңгіме айтты.

— Сибирьде Колчактың үстемдік етіп тұрған кезі. Мен әріп теруші болып істейтін баспаханадан ақтардың газеті басылып шығып тұратын. Газетке редактор ма, әлде сол газеттің шығарушы қожасы ма, әйгеуір менімен аттас бір адам қол қоятын. Қызықты қараңыз, ол да Иванов және аты да Всеволод болар ма! Бір күні қаланы өзіміздің қызыл әскерлер келіп алды. Мен қуанып жүрмін. Менің аттасым зым-зия зытып кетіпті. Ал қуан! Мені ұстап апарып, түрмеге тықты да қойды. Ол уақытта айт-үйтке қарай ма? Қолма-қол сот болды. Қолға түскен ақтармен бірге мені де соттап жатыр. Аты-жөнімді сұрайды. Менің фамилиям — Иванов, атым да Всеволод. Бірақ сіздер соттауға тиісті Всеволод Иванов мен емеспін. Мен бір жай ғана әріп терушімін”, — дедім.

— Всеволод Ивановсың, әріп теруші ғанасың, ә?

— Иә, иә, әріп терушімін. Әңгіме де жазатыным бар, — депмін. Орынсыз мақанның керегі не десенші!

— Е... жазалы екенсің ғой. Яғни жазушысың ғой?!

— Иә, жаңа бастап жазып жүрген жас жазушымын.

— Олай болса, дәл сол Всеволод Ивановтың өзісің! — деді де, менімен көп сөйлесіп тұрған жоқ. Ағу жазасына бұйырып, үкім шығарды. Есім шығып кетті. Ертеңінде таңертең атылатын ақ бандалармен бірге алды да жөнелді. Күн ақырған аяз. Атуға әкетіп барады. “Шаруа бітті” — дедім. Бір кезде “Стой!” деген біреудің қағғы дауысы саңқ ете түсті. Конвойлар тоқтай қалды. “Всеволод! Сенбісің?! Қайда барасың?” — тапп

кеттім. Омбы қаласындағы өзім жауынгері болатын, қызыл гвардияның командирі. “Иә, мен Всеволод Ивановичын. Атуға апара жатыр”, — дедім. “Бұны өзім тексерем” — деді де, мені қайтадан түрмеге жібертті. Бірнеше сағаттан соң босап шықтым. Міне, менің баспасөз жұмысына араласқан кезімдегі сәтсіздікке ұшыраған бір уақиғам. — деді күлімсіреп, Всеволод Вячеславович әлгі сұрақ қойған жас жігітке қарады.

Семейден кетер-кеткенше мен үнемі оның қасында болдым. Ол бір күнін түгелдей Абай және өлкетану музейін, Ф.М.Достоевскийдің Семейдегі тұрған үйлерін көруге арнады. Абай музейіне қатты қоңіл боліп, асықпай аралап көріп, әрбір музей экспонаттарына зер салып танысты. Біздің қандай жұмыс жүргізіп жатқанымызды сұрап, білді.

Әуелі музейге кірерде сыртқы маңдайшадағы жазуды: “Государственный литературный музей Абая, Академия Наук Каз ССР” — деп дауыстап оқын шықты да:

— Правильно! Великолепно!, — деді. Тегінде “великолепно”, “необыкновенно” деген Всеволод Вячеславовичтің бір нәрсеге риза болып, сүйінгенде айтатын байырғы сөздері екен.

Мен Абай музейінің 1940 жылы ұйымдастырылғанын, ал 1947 жылдан бастап академик Қ.Сәтбаев пен М.О.Әуезовтың мәслихатын еске алып, Қазақстан үкіметінің қаулысы бойынша, музейдің Қазақ ССР Ғылым академиясының қарауына көшкенін баян еттім.

— Дұрыс жасаған! — деді Всеволод Вячеславович.

— Неге Мұхтарға арнаулы бөлім жоқ? — деді. Мен үйдің таршылығын айтып, сылтауратып едім, менің жауабым оны қанағаттандырмады білем. Басқа ештеме демеді де, Мұхтар Әуезовтің романы туралы сойлеп кетті.

“Абай туралы роман — ұлы туынды! Иә, иә, ұлы, ұшан-теңіз туынды. Мен ол туралы жазамын. Сонымен бірге сендердің музейлерің жайында да жазам. Оған танданбай-ақ қойыңыз, жазғанда тура осы музейден бастаймын” — деді. Мен шынында секем алып қалдым. Ішімнен: Е... музейге, біздің жұмысымызға қоңілі толмай тұр-ау деп ойладым. Кеткеннен кейін біраздан соң — 8 ноябрьде 1948 жылы “Литературная газета” газетінде басылған Всеволод Ивановичтың “Роман о песне” (“Ән туралы роман”) деген мақаласын оқыдык. Дәл өзі айтқандай мақаланы Абай музейінен бастаптық. Бірақ менің күдігім бекер болып шықты. Всеволод Вячеславовичтің сол мақаласы былай басталады:

— Мұхтар Әуезовтің ақыл-ойға толы, тамаша романы — “Абай” туралы айтудан бұрын мен Сіздерге, осы жылы жаз айында өзім барып көрген Семейдегі Абай Құнанбасевтың музей-үйі жайында баяндауды мақұл көрдім. Меніңше, Абай

музейін көз жүріріп көріп шығудың өзі, қазақ халқының атақты ақын-ағартушысының тағдырынан, сол ақын туралы роман жайынан көп нәрсені ұғындырады.

Бір кезде, қырдан Семейге келген шағында Абай түсіп жүретін ағаш үй аса үлкен емес, шағын ғана бес болмелі. Сол сияқты Абайға тиісті, жиналған заттар да шағын. Қазақ ССР Ғылым Академиясының қызметкерлері іздеу-зерттеу жұмысын ұқыпты жүргізіп жатқан көрінеді. Абай қолжазбаларынан бірнеше бет жазуы ғана сақталған, ақынның өз суреттері де екі-үш фотосурет қана, Абайдың басылып шыққан өлең кітаптарына келетін болсақ, ол жөнінде толығырақ айту керек болады...

Всеволод Ивановтың “Абай” романы сияқты үлкен шығарма жайында мақала жазып отырып, іргесі көтерілгелі аз ғана уақыт болған Абай музейіне ерекше көңіл болгені бізді қатты қуантты. Үнталы жұмыс істеуге рухтандырды. Мүмкін басқа бір адам болса, романға Абай музейінің қаншылықты қатысы бар дер еді.

Одақтық баспасөз жүзінде тұңғыш шын, әділ пікір айтып, “Абай” романы ұлы шығарма деп алғашқы атаған да Всеволод Вячеславович шығар. М.Әуезовтің “Абай” романын аса жоғары бағалай келің:

— Мен мұны ұлы шығарма деп атаудан қорықпаған болар едім. — дейді Всеволод Иванов. Осы мақаланы оқып:

— Рақмет, Всеволод аға! — дедік сонда біз. Сол “рақметті” қазір де айтамыз. Рақметті келер ұрпақ та айтады Всеволод Вячеславовичке!

Мұхтар Әуезовпен менің ең жақсы, жақын танысуым 1940 жылы болатын. Сонда ол өзінің достары, орыс қалам қайраткерлерін әңгіме еткенде, ешқашан да Всеволод Ивановты аузынан тастамайтын еді.

— Всеволод Вячеславович қазақ халқының, қазақ әдебиетінің шын адал досы. Оның өмірі де, жазушылық еңбегі де Қазақстанмен тығыз байланысты. Оны бүкіл дүние жүзі біледі. Ол — Максим Горькийдің ең сүйікті шәкірті, досы, оның нағыз мұрагері. Адам ершілтігі қандай оның! Всеволод Вячеславович — үлкен адам. Ол сәби баладай ақкөңіл, адал, кішіпейіл. Ол өлі де толық бағасын алған жоқ. Шын бағасын алады өлі. Аса ірі жазушы... деп Всеволод Ивановқа келгенде ұзақ сойлеп кетуші еді. Дәл Әуезов айтқандай Всеволод Ивановты көріп, жақын танысып әңгімелесу маған 1948 жылы несіп болды. Аз ғана күн бірге болғанымда мен оған көп нәрсені ұғып білдім. Шын мағынасында білім алдым! Ол адамға арнап ақыл айтпайды екен, уағыз оқымайды екен. Бір

мәселеге орай айтқан әңгімесінен білмегенінді білесің, үйренесің, ойланасың...

Семейдегі Ф.М.Достоевский тұрған үйге келдік. Ол сол үйдің алдында тұрып, суретке түсті.

— Сен Абай музейінің директорысың. — деді ол маған, Федор Михайловичты да ұмытпауың керек. Ол Шоқан Уәлихановтың досы емес пе? Федор Михайлович еле-олгенше Шоканды есінен тастамаған. Шоқан ескерткіш етіп, сыйлап сандықта өз қолжазбаларын сақтап, Шоканды үнемі естелікке берген палисандр ағашынан /аса берік, бағалы ағаш. Қ.М./ жасалған алып тұратынын білесің ғой? — деді. Оны мен білмейтін едім.

— Иә, ол екеуі жақын дос болған, — дегеннен басқа мен ол кезде ештеңе айта алмадым.

— Бұл үйді Достоевскийдің музей-үйіне айналдыру керек. Бұл жөнінде мен облыс басшыларына айтам, — деді ол.

Ф.М.Достоевскийге ескерткіш-сый етіп Шоқан берген сандық жайын Всеволод Ивановтан естіген соң, кейін оқып білдім. Ол туралы А.Г.Достоевскийдің естелігінде жазылған екен. Достоевский өзінің болашақ жары Анна Григорьевнамен сырласқан бір әңгімесінде:

— Мына палисандр ағашынан жасалған үлкен сандықты қордыңыз бе? Бұл менің Сибирьдегі досым Шоқан Уәлихановтың маған тартқан сыйы. Мен бұл сандықта ең қадірлі, естен кетпес нәрселерімді, хаттарды, өз қолжазбаларымды сақтаймын, — дейді екен.

Всеволод Вячеславович бір қорғенін, бір естіп, бір оқығанын ұмытпай, ұзақ уақыт есте сақтайтын адам. Достоевский тұрған үйлері аралап қорғен соң, телеграфқа келдік. Телеграмма бергелі тұрып ол:

— Омбыдан Семейге дейін телеграф байланысы 1872 жылы құрылыпты-ау, — деді.

Бір күні Ертістің сол жағындағы М.И.Калинин атындағы ст комбинаты арнаулы катер жіберілді. Катерде келе жатқанымызда ол Ертіс өзеіне байланысты қызық әңгімелер айтты. Енді бір-скі күннен соң Оскеменге аттанатынын сөз етіп келе жатып:

— Семейден Оскеменге дейін, одан әрі Зайсан көліне дейін 1863 жылы тұңғыш жүзіп барған пароходтың аты “Ура” екен. Ғажап. “Ура!” — деп мәз болып күлді.

Кейбір “үлкен” адамдардың қасында бола қалсаң, әр нәрсені қайта-қайта шұқылап сұрап, өзінің білімін, “білгішігін” қорсеткісі келіп тұратын қорғенім бар. Сен оның сұрағанын білмей қалсаң, ондайлар өзінді қиналап тастайтын. Ондай “үлкен” адамдардан кейле тіпті аулақ жүргің де келетін.

Всеволод Ивановтың қасында еш нәрседен қысылмай емін-еркін жүресің. Үнемі оны коргің келіп, сөзін естігің келіп, сағынып тұрасың.

Күн қағты ыстық болатын. Ег комбинатынан шаршаңқырап қайттық. Мен Всеволод Вячеславовичтің біздің үйге барып, дем алуын сұрадым. Басқа адамдар болмауын тіледі де, біздікіне келді. Қазақ әдебиеті жайында көп әңгіме болды. Бейімбет Майлин, Фабиб Мүсіроповпен бірге “Аманкелді” фильміне сценарий жазғанын сөз ете отырып:

— Мен шала-шарпы, үстірт қана білетін нәрсе гуралы жаза алмаймын. Өзім осы Семей облысында туып, өстім. Қазақ ауылдарында көп болдым. Бала күнімде ойнап күліп-оскен достарым қазақ балалары болатын. Егер сенетін болсаң, жас күнімде қазақша емін-еркін сөйлейтінмін. 1916 жылдың көтерілісін де жақсы білемін. Сол көтеріліске қатысқан адамдарды да көріп сөйлескенім бар. Ол кезде тіпті көтеріліс тақырыбына кітапта та жаза бастаған едім. Аманкелді Иманов та Александр Пархоменко сияқты сүйікті геройым, — деді.

Онан кейін әңгіме қазақ жазушыларының шығармаларын орыс тіліне аудару жайына ауысты. Всеволод Вячеславович “подстрочник” /мысаты, қазақ сөзінің мағынасын орысшаға алдын ала аудартып алып, сонан көркем аударма жасау Қ.М./ деген сөзді күлкі етті. Маршактың басқа тілден аудару өнерін сүйсіне сөйлеп, Маршактың “подстрочник” дегенді білмейтінін, ол өзі шығармасын аударатын адамның тілін жетік білетінін, оның Шекспир, Беранже, Бернс шығармаларын орыс тіліне аударғандарының халыққа түсінікті, ел қызығып оқитын, әйгілі туындылар екенін айтты. Осының бәрін Абай өлеңдерінің орыс тіліне аударылу мәселесіне байланысты сөз етті.

— Абай көп өлеңдеріне өзі өн шығарған, Абай өлеңдерін халық өзі әнге салып айтады, ал орыс тіліне аударылғанда ақын поэзиясының көркемдік қасиеті барынша ашылмайды, былайша айтқанда, орыс оқушыларына соншада әйгілі емес, деген орынды пікір айтты.

Осы соңғы кездесуімде Всеволод Вячеславовичтен А.В.Луначарский, Сергей Есенин туралы қызық әңгімелер естіп, көп мағлұмағ алдым.

Мен оған Абай жайында мағлұматтар жинау үшін, музей экспедиция ұйымдастырғалы отырғанын, ол үшін Қазақстан Ғылым Академиясы арнаулы машина беретінін, Орталық Қазақстанның көп аудандарында болмақ екенімізді айтып едім, Всеволод Вячеславович елең етіп, сол арада біздің болашақ экспедицияға қатынасқысы келетінін айтып, ол:

— Бұл тамаша нәрсе екен! Қолыма фотоаппаратымды алып,

бүкіл Қазақстанды аралап шығып, суреттермен көркемделген, қызықты бір кітап шығаруды мен көптен қиял етіп жүрмін. Егер экспедицияға шығатын болсаңдар, маған хабар етпей қалма. Мен келемін, — деген еді.

Келесі күні Всеволод Иванов парохолпен Өскеменге жүріп кетті. Жүрер алдында суретке түстік, маған үй адресін жазып қалдырды.

Жазушының ол жолғы Қазақстан сапарының жемісі — “Лето 1943 года” атты очерктері еді.

Всеволод Иванов 1963 жылғы 15 ақи ұста дүниеден қайтты. Егер ол қазір тірі болса, өзінің 90 жасқа толған мерекесін бүкіл совет халқымен бірге тойлар еді.

“Қазақ әдебиеті”, 22 февраль 1985 жыл.

ПОЛЯК ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛЫ АҚЫНЫ (Адам Мицкевичтің туғанына 175 жыл)

Поляк халқының ұлы ақыны Адам Мицкевичтің дүниеге келгеніне 24 декабрь күні 175 жыл толады.

Адам Мицкевичтің есімі бостандық пен тәуелсіздікті көксеген бүкіл алдыңғы қатарлы адам баласына ардақты. Мицкевич — өз бойындағы бар асыл қасиетін — кең ақыл, терең ой, күш-жігерін, асқақтаған ақындық өнерін туған елінің еркіндік өмірі үшін күрес жолына арнаған ардагер азамат, патриот ақын.

Максим Горький Адам Мицкевичті Пушкинмен, Шевченкомен қатар тарихи бір сатыда тұрған данышпан ақын деп бағалады.

Адам Мицкевич қазіргі Беларусь ССР-не қарайтын Новогрудка қаласына таяу Заосье деген жерде 1798 жылы туған. Әкесінің мамандығы — адвокат. Болашақ ақынның әкесі — Николай Мицкевич өз халқына аса сүйікті, өзінің бас пайдасынан халық мүддесін жоғары санайтын, ел қамын жетің адал азамат, жалынды патриот болған адам екен. Ол Тадеуш Костюшко бастаған 1794 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске қатынасады. Өзінің балаларына Отаншылдық рухқа тәлім-тәрбие беріп өсіреді. Сонымен бірге Николай Мицкевич көп оқыған мәдениетті, білімді, көркем әдебиетке бейімді адам болады және өзі де оған жазатын болыпты.

Адам Мицкевич 1807 жылы оқуға күседі. Бала жасынан ақындық өнерге бой ұрған талантты Мицкевич тұңғыш тырнақ

алды өлеңдерін, шәкірт шағында 12 жасында 1810 жылы жазыпты. 1815 жылы Вильно университетінің физика математика факультетіне оқуға түседі. Бір жылдан соң тарих-филология факультетіне ауысады. Сол кезде университетте оқитын әдебиет, саясат мәселелері жөнінен бірыңғай бағыттағы, талапты, талантты студент жастар өзара ыңғайласып топ құрады. Кейінірек 1817 жылы Адам Мицкевичтің белсене қатысуымен “Филоматтар” (ғылым достары) қоғамын құрады. Бұл қоғамның мүшелері “Отанның, ғылымның игілігі үшін адамгершілік, ізгілік жолымен еңбек етуге, ақыл-кеңесімен, үлгі-өнегесімен оқушы жастарға игі әсер етуге” ант етеді. Адам Мицкевич осы қоғамның ең белсенді мүшесі болады.

Адам Мицкевичтің алғашқы ақындық қадамындағы ұстаған бағыты – халықты жалынды жырымен еркіндік, бостандық үшін күреске шақыру. Жас ақын өзінің өршіл романтизм сарынында жазылған асқақ өлең-жырымен оған дейін әдебиетте үстем бағыт болып келген жаңған классицизмге қарсы әдебиет майданына түседі. Сөйтіп, жалынды жас ақын отаншылдық рухта жазылған жырымен, өршіл өктем өлеңімен, қуатты, күдіретті жаңа үнімен әдебиет әлемінде жар сала шығады.

Адам Мицкевич 1819 жылы университетті бітірген соң Ковнада уездік мектепте 1823 жылға дейін мұғалім болады. Ол мектепте әр түрлі пәндерден сабақ бере жүріп, өлең жазудан қол үзбейді және жазғандарын өзінің достарына жіберіп отырады.

“Адамның өлеңі” деген шығармасы (1819 жыл) филоматтардың ұраны тәрізді. Осы кезде жазған нағыз халықтық, отаншылдық рухтағы “Филареттер жыры” атты өлеңі – алдыңғы қатарлы поляк жастарының манифестіне айналды. Ақын бұл өлеңінде “зорлыққа күшпен жауап беру” деген ұран көтеріп, халықты бостандық үшін күреске шақырды. Ақын “Жастық жыры” атты өлеңінде:

...О, жастық – өмір шырын,
Сен жұртқа сынлар несібе!
Төгілші жүрек жыр үні,
Шалқышы көңіл есіле!
Көтеріл тегіс, жас достар
Бар бақыт – күш пен мақсатта.
Бірлік пен ақыл бас қосар,
Жас достар, бағыл тұр сапқа!
Айқаста құрбан сен егер
Бола қалсаң жас шақта,
Жеңіске жұртты сол жебер,

Жас достар, батыл түр сапка!
Шытырман жолда қат-қабат
өлді мен әлсіз алысқан,
Сокқыға сокқы – біздің салт,
Жастық ол – қайтпас арыстан!
...Қолыңды жеткіз арманға!
Ақылмен істе тартынба!
Қанат сермен, қарман да,
Найзағайдай жарқылда!

... Коктемде мұзды су бұзбак
Түнекті түрін нұр кумақ,
Бостандық таңы жасасын!
Таннан соң азат күн тумак!

Ақынның бұл өлеңі – Отанын шексіз сүйген жас ұрпақтың бірнеше буынының аузындағы ұраны болып, поляк халқының бостандыққа бой ұрған рухының, қайтпас қайрат, жасымас жігер күшінің күсіндей болған патриоттық жыры еді.

Адам Мицкевич – дүние жүзі әдебиетінің асыл қазынасын қадір тұтып, оқып, терең зерттеп меңгерген ақын. Халық жырларын жоғары бағалай, халық даналығы – ақындық өнердің қайнар бұлағы деп түсінген.

1820 жылдар “Тукай”, “Свитезь” (көл аты), “Мен сүйемін”, тағы басқа балладаларын, романстарын жазады. 1822 жылы ақынның тұңғыш өлеңдер жинағы басылып шығады. 1823 жылы Мицкевичтің екінші жинағы жарық көреді. Бұл жинақта “Дзяды” (еске алу), “Гражина” атты поэмалары жарияланды. “Гражина” поэмасы славян халықтарын тәуелсіздік, бостандық үшін күреске, береке-бірлікке жар салған шығарма. Ақынның бұл шығармасы поляк әдебиетіндегі тұңғыш тарихи поэма болып саналады.

Біз жоғарыда Адам Мицкевичтің әкесі – Николай Мицкевич, 1794 жылғы Тадеуш Костюшко бастаған ұлт азаттық қозғалысқа қатысқан деген едік. Сол Тадеуш Костюшкомен туыс жөнінен жақындығы бар семьяда туып, өскен, Сибирьге жер ауып келген, белгілі поляк революционері Адольф Янушкевич екен. Янушкевичтің қазақ даласында болып, қазақ елімен танысканы, қазақтың тарихта белгілі адамдары: “Құнанбайды, Баракғы, Орымбай” сияқты қазақ ақындарын көріп, олардың сөздерін, айтыстарын естіп білгені Ф. Стеклова тауып, зерттеп жариялаған Янкушкевичтің естелік хаттарынан қазір жұртшылыққа мәлім.

Сол Янушкевич Адам Мицкевичпен жақын таныс, достас адам болыпты. Ол да Мицкевич оқыған Вильно

университетінде оқып, университетті бітірген соң Адам Мицкевичпен бірге Швейцария, Италияда болып, Париж арқылы Польшаға қайта оралған сапарында патша үкіметіне қарсы көтеріліске қатысып, қолға түскен. Содан Сибирьге жер аударылған.

Ф. Стеклова Адольф Янушкевичтің өмірін зерттеп жазған мақаласында, Адам Мицкевичтің “Дзяды” атты тарихи поэмасында суреттелетін Адольф атты кейіпкердің бейнесі – Адольф Янушкевичтің өмірінен алынғанын анықтай келіп:

“Қарастыра келсек, поляк халқының атақты ақыны Адам Мицкевичтің “Дзяды” деген поэмасының үшінші бөлімінде Адольф атас жас жігіттің бейнесі болған осы тамаша кісі болып шықты. Мицкевич Адольфты патша үкіметінің тұтқыны егіп сөйлетеді. Және сол тұтқынының аузынан шыққан сөздердің қандай көрегендікпен айтылғанын енді көріп отырмыз;

Есімде мұны талай тұтқындардың
Алдыңа жаяр бәрін құтылған күн.
Айтар ол өз ерлігін, батырлығын,
Талайды қасіретке батырды кім?
Шерттер ол шежіресін Польшасының,
Жоғалтқан Сібір жақта ойшы асылын...”

– дейді.

Патша үкіметінің поляк халқына қарсы жүргізген озбырлық саясаты халық наразылығын күшейте түсті. Университет қабырғасында ұйымдасқан “Филомат” қоғамы халықтың тілек мақсатын қанағаттандыра алмайтын болды. Сондықтан ұлт азаттық күресіне жастардың белсенді қатысуын көздейтін “Филараттер” (ізгілік достары) атты құпия қоғам ұйымдастырылды. Мицкевичтің “Филареттер жыры” деген олеңі осы ұйымға арналған еді.

1823 жылы шет елдерге сапар шекпек болып жүргенде, “Филареттер” ұйымы өшкереленіп, оның мүшелерімен бірге Мицкевич те тұтқынға алынады. Ұйым бастығы Томаш Зан тергеу үстінде бар кінәні өз мойнына алып, Мицкевичті екі ұйымға да қатысы болған емес деп ақтайды. Үкімет орны Мицкевичті тұтқыннан босатып, бірақ Россияда тұратын болсын деп ұйғарады.

Әуелде жат жерге келдім деп ойлаған Мицкевич Петербургтен жаны ашыр жолдас, сыйлас, сырлас дос табады. Ол достары орыс халқының адал ұлдары, лекабрист ақындар – Рылеев, А. Бессужевтер еді.

Мицкевич үш айдай Петербургта болып, кейін лицейге

оқытушы қызметіне белгіленіп, Одесса қаласына келеді. Осы кездес Қырымда болады. Ақын өзінің көптеген лирикалық өлеңдерін жазады. Белгілі “Қырым сонеттері” осы сапардың жемісі еді. 1825 жылдың аяғында Москваға келеді. Мұнда келген соң орыс әдебиетшісі Н. Полевоймен танысады. Ол Мицкевичті орыстың белгілі ақын, жазушыларымен, сыншы, әдебиетшілерімен таныстырады.

Баратынский, Веневитинов, Вяземский сияқты орыстың белгі ақындары Мицкевичтің адамгершілігін асқан ақындық талантын, білімін жоғары бағалап, достық көңілмен қарсы алып, құрметтейді.

1826 жылы Мицкевич Пушкинмен танысады. Екі данышпан ақынның патша үкіметінің зорлықшыл саясатына наразылығы еркіндік аңсаған арман мақсаты бір жерден шығып, шын ниеттерімен достасалды.

Пушкин өзінің поляк досын Глинкамен, Грибоедовпен, Жуковскиймен таныстырады. Орыс достары Мицкевичтен қолдан келген көмектерін аямайды.

Мицкевичтің ақындық өнердегі бір ерекшелігі — ол асқан импровизатор екен. Пушкинге қолма-қол суырып салып айтқан бір өлеңінде “Халықтар қырғи қабақтықтан арылып, бір ұлы семья болып қосылса” деген арманын білдіріпті. Соі арман еткен достық екі ұлы ақынның өз бастарынан басталды.

1826 жылы Мицкевичтің Россияда бірінші кітабы — “Сонеттері” жарияланды. Орыс достарының көмегімен өз елінің бостандық жолындағы ерлік күресін сипаттайтын атықты поэмасы “Конрад Валленрол” (1828) басылып шықты.

1829 жылы Адам Мицкевич рұқсат алып, Россиядан кетеді. Германияда болады. Гетемен танысады. Швейцария, Италияда болады. Дрезден қаласында болған кезінде “Дзяды” поэмасының үшінші бөлімін жазады.

1832 жылы Мицкевич Парижге келеді, онда өзінің ең соңғы, ең әйгілі “Пан Тадеуш” эпопеясын жазуға кіріседі. 1834 жылы 12 кітап етіп жазған, “Пан Тадеуш” поэмасын аяқтап екі том етіп жариялайды.

Адам Мицкевичтің өмір сапарында, әдеби еңбектерінде талай шалыс басқан кезеңдері, әр алуан толқымалы ой пікірлері де болды. Бірақ, халық бостандығын негізгі мұрат мақсат еткен ұлы ақынның аңсаған арманы шын адамгершілік, адал достық еркіндік еді.

Бар өнерін, білімін, ақыл-ойын осы жолға арнаған адам Мицкевичтің, поляк халқының ұлы ақынының есімі совет халқына, алдыңғы қатарлы бүкіл адам баласына ардақты.

Оның әдеби еңбегін орыс тіліне аударған ұлы ақындар

Пушкин, Лермонтов, Рылеев, Козлов, Огарев, Бунин, Майков, Брюсов болды.

Совет заманында Адам Мицкевичтің шығармалары орыс, украй, казак, т. б халықтардың тіліне аударылды.

Адам Мицкевич 1855 жылы дүниеден қайтты.

Бостандық пен достықтың ұлы жаршысы Адам Мицкевичті туғанына 175 жыл толған күні көп ұлтты туысқан совет халқы ізгі көңілмен, зор құрметпен еске алады.

“Семей таңы”, 22 желтоқсан 1973 жыл.

ҚЫТАЙДЫҢ ҰЛЫ ЖАЗУШЫСЫ – ЛУ СИНЬ

Ұлы Қытай халқының кемеңгер жазушысы, ойшылы, ұлы революционері – Лу Синьнің дүниеге келгеніне бүгін жетпіс бес жыл толады. “Көпшілік халық атынан мәдениет майданында жау қамалына шабуыл бастаған. ең әділ, ең табанды, ең берілген, ең жалынды, ең ұлы ұлт қаһарманы Лу Синь болды”, – дейді Мао Цзе-дун.

Лу Синь қытайдың реалистік жаңа әдебиетінің негізін салушы – данышпан жазушы, ұлы ағартушы, өз отанына шексіз берілген – патриот және интернационалист еді. Лу Синьнің идеялық, әдеби-творчестволық осы жолы Қытайдағы халықтық революцияның дамуымен тығыз байланысты болды.

Оның әдебиет майданындағы ұстаған бағыты, негізгі қағидасы нағыз реалистік әдебиет халық бақыты, отан мүддесі үшін қызмет етіп, жаңа өмірдің жаршысы болу еді.

Әдебиет теориясына ерекше жетік. Әрі ірі сыншы, әрі зерттеуші ғалым Лу Синь өз отанының сан ғасырғы тарихын, мәдениетін терең зерттеп, тарихи мұраны дұрыс бағалау жөнінде әділ пікір айтушы, дұрыс бағыт беруші болды.

Лу Синьнің отыз үш жыл ішіндегі (1903-1936 ж.) мағыналы творчестволық өмірінің жемісі – оның қалдырған жиырма томдық әдеби асыл мұрасы – ұлы жазушының мәңгі өлмейтін, өшпейтін ескерткіші болып отыр.

Лу Синь (Чжоу Шу-жэнь) 1881 жылы Цжаоцэн провинциясындағы Шаосин деген уездік қалада туады.

Жас күнінен жетімдік зарын шегіп, жоқшылық азабын тартып, ауыр тұрмыстың талқысын көп көрген Лу Синь, жесір шенесінің көмегімен он сегіз жасында оқуға аттанады. Нанкин қаласында тау-кен училищесін бітіріп, Жапонияға оқуға кетеді. Онда дәрігерлік институтта екі жылдан оқиды.

Орыс-жапон соғысының, әсіресе 1905 жылғы бірінші орыс революциясының әсері Лу Синьнің әлеуметтік теңсіздікті терең түсінуіне зор себеп болады.

Азия халықтарының саяси сана-сезімінің оянуына ерекше әсер еткен орыс-жапон соғысы мен орыс революциясы екенін В.И Ленин атап айтқан болатын.

Міне, дәл осы дәуірде Лу Синьнің бұқара халыққа күшті әсерін тигізетін қуатты құрал-көркем әдебиет деген пікірі туады.

Лу Синьнің алғашқы әдеби қадамы 1903 жылда басталады. Ол кездерде Лу Синь журналға мақалалар жазып, шетел жазушыларының шығармаларын өз тіліне аударумен шұғылданады.

1911 жылғы революция жеңген соң Лу Синь Шаосиндегі пединституттың директоры болады, Оқу ағарту министрлігінде қызмет істейді. Одан соң Пекин қаласындағы мемлекеттік университетте, педагогикалық институтта және әйелдер оқитын пединститутта қытай әдебиетінен лекция оқиды.

Осы кездерде “Хань династиясы тарихының” редакциясын басқарады т.б. толып жатқан тарихи, әдеби зерттеу еңбектерімен шұғылданады.

1911 жылғы буржуазиялық-демократиялық революциясы Лу Синь күткен үмітті ақтай алмайды, халықтың мақсатын іске асырмайды.

1911-1918 жылдар Лу Синьнің алдына қойған негізгі мәселесі: Қытай елінің тағдыры, революциялық күрес жолдары, халықтың еркіндік, шын бостандық өмірі болғанын жазушының әдеби мұраларынан айқын қоруге болады. 1918 жылдың қарсаңында Россияда Ұлы Октябрь революциясының жеңуімен байланысты, Қытайда революцияның толқыны күшейе түсті. Осы кезде Лу Синьнің творчествосы да революциялық күрестің тағы бір биік белесіне көтеріледі.

Ол өзінің алғашқы ағакты шығармасы “Есінен адасқанның күнделілігі” деген әңгімесін жазып, оның 1918 жылы революцияшыл-демократтық бағыттағы “Новая молодежь” журналында жариялайды.

Лу Синьнің әдебиет майданындағы революциялық күресі 1919 жылдың қарсаңында феодализмге және империализмге қарсы күрес дәуірінде ерекше көзге түседі.

Лу Синьнің творчестволық жолы оның біртіндеп марксизм-ленинизм идеясына жақындағанын көрсетеді.

Лу Синьнің өмірі мен еңбегі ұлы қытай халқының бостандық жолындағы революциялық күресінің айқын сипатын, ерлік ісін, сарқылмас күшін көрсетеді.

1925 жылы Лу Синь Пекиндегі жоғары дәрежелі оқу орнынан профессорлық қызметтен босатылады.

Революциялық бағыттағы профессор, жазушы қуғын көріп, Кантон қаласына келіп, сондағы Сун Ят-сен университетінің әдеби факультетіне декан болып орналасады. Бұл кезде қытай жастарына аты ардақты болып танылған, даңқты жазушыны Кантон қаласы зор құрметпен қарсы алады.

1927 жылы Лу Синь Шанхай қаласына келіп, әдебиет майданындағы күреске араласады. Ол революциялық бағыттағы феодализмге және империализмге қарсы күресті қуаттап, ұлт азаттығын көксейтін интеллигенцияны жақтайды.

Шын революцияшыл қытай әдебиетін жасау жолында күреседі. Бұл күреске белсене қатысушылардың ішінде қытайдың қазіргі көрнекті жазушылары, белгілі ғалым Го Мо-жо, Мао дунь т.б. болады.

Лу Синь әдебиет майданындағы революциялық күреске белсене қатысып, осы бағыттағы жазушылар тобының жетекшісі болады. Қытай журналдарына мақалалар жазып, Совет Одағымен жақындасуды талап етеді, барлық алдыңғы қатарлы адам баласын фашистік террорға қарсы белсенді күреске шақырады.

1923 жылы жазушы 1918-1922 жылдарда жазған әңгімелер жинағын “Нахань” (“Ұран”) деген атпен шығарады. Бұл жинақ феодализмнің зұлымдық бейнесін ашкерелеп, езілген халықтың аянышты ауыр-халін шындықпен суреттеп берген дана жазушының атын бүкіл әлемге танытты. Лу Синь — Қытайдың реалистік жаңа әдебиетінің негізін салушы деген даңққа ие болды.

Мұның соңынан 1924-1925 жылдарда жазған шығармалар жинағы шығады. Лу Синь шығармаларында Қытай өмірінің сан алуан саласы асқан шеберлікпен, терең мазмұнда, көркем түрде, жоғары идеяда, реалистікпен сипатталады. Қоғам өміріндегі сан түрлі адамның бейнелері суреттеліп, олардың сезім сыры, мақсат-тілегі, ақыл-ойы аса сенімді әсерлі түрде сипатталады.

1927 жылы прозамен жазылған өлеңдерінің жинағы шығады.

Буржуазияның опасыздығынан революция сәтсіздікке ұшыраған. Чан Кай-ши контрреволюциялық төңкеріс жасап прогресшіл студенттерді қуғынға ұшыратқан кезде Лу Синь әділетсіздікке қарсылық көрсетіп, Кантон университетінен кетеді. Өмірінің ақырына дейін Шанхай қаласында болады. Бостандық жолындағы күресін тоқтатады. Коммунистердің басшылығымен жүргізілген саяси жұмыстарға белсене қатысады.

Марксизм-ленинизм теорияларымен шұғылданады.

Марксистік-лениндік идеяда жазылған әдебиет теориясы мәселесі жөніндегі еңбектерді аударып, насихаттайды. Көркем әдебиет журналын шығарады.

Лу Синьнің революциялық рухта жазылған, жалынды публицистикалық еңбектері онға тарта жиірек болып шығады.

Лу Синь сатира жанрында да бірнеше шығарма жазған, сатираның шебері болады. Әдеби сын, әдебиет тарихы, тарих, философия, көркем әдебиет салаларында жазған Лу Синьнің елеулі еңбектері бар.

Лу Синь Совет Одағының адал досы еді. 1932 жылы Лу Синь бастаған қытайдың 57 алдыңғы қатарлы жазушылары Халық Комиссарлар советіне, СССР еңбекшілеріне: “Тек СССР ғана дүние жүзі езілген халықтарының адал досы екенін Қытай халқы қазір айқын көріп отыр”, – деп телеграмма береді. “Қытай әдебиеті мен орыс әдебиетінің арасындағы байланысты күтпекпей”, – деген Лу Синь арнаулы мақала жазады. Лу Синь 1926 жылы Америка журналисімен әңгімесінде: “Мен, орыс әдебиеті және мәдениеті, басқа шетелдің қайсысының болмасын әдебиеті мен мәдениетінен әлдеқайда бай деп сеземін. Қытай мен Россия арасында қандай да бір табиғи байланыс бар, олардың қандай да бір ортақ нәрсесі бар. Чехов менің сүйікті жазушым. Мен сол сияқты Гогольді, Тургеневті, Достоевскийді, Горькийді, Толстойды, Андреевті сүйемін.

...Орыс әдебиеті, басқа ел әдебиетіне қарағанда, қытай тіліне әлдеқандай мол аударылды және оның Қытайдағы әсері орасан күшті”, – дейді.

Лу Синь Фадеевтің, Серафимовичтің т.б совет жазушыларының шығармаларын өзі аударып, редакциясын өзі жасап, өз қаражатына бастырған екен. 1932 жыл Лу Синьнің редакциясымен жиырма Совет жазушысының әңгімелер жинағы қытай тіліне аударылып, басылып шығады. 1923-1924 жылдары қытай тілінде Серафимовичтің “Темір тасқыны”, Фадеевтің “Тасталқаны”, Гладковтың “Цементі”, Ивановтың “Бронепоезд” басылады. Достоевский, Тургенев, Чехов, Толстой, Горький, Шолохов қытай тілінде шығады. Осының бәрі Лу Синьнің орыс әдебиеті мен мәдениетін қалай бағалағанының айғағы.

Лу Синь 1936 жылы 19 октябрьде дүниеден қайтты.

Лу Синь өзінің мәңгі өлмейтін әдеби асыл мұрасымен социализм құрып жатқан алты жүз миллион қытай халқына бүгін де қызмет істеп отыр. Қытай халқының ұлы жазушысы Лу Синьнің өмірі мен еңбегі бостандық пен бейбітшілікті сүйетін адам баласына өшпес үлгі, өлмейтін өнеге болып, мәңгі қалады.

“Семей правдасы”, 26 сентябрь 1956 жыл.

ҰЛЫ ӨМІР

(Сүлейман Стальскийдің қайтыс болған күніне 11 жыл)

Бұдан 79 жыл бұрын Дағыстанның атакты халық ақыны Сүлейман Стальский дүниеге келді. Халықтың нағыз ортасынан қайнап шыққан таланттың жастық шағы ең ауыр азаптың құшағында өтеді. Сүлейманның басынан кешкен өмірі патшалық Россияның құлдық бұғауында болған еңбекші халықтың ауыр тұрмысының бейнесін көз алдына әкеледі. Сүлейман жеті жасқа келгенше қорші тұрған бір әйелдің асырауында болады. Адам болып, ер жетіп келе жатқан баланы көріп әкесі ауыр тұрмысқа қолқабыс болар деген оймен Сүлейманды өз қолына алады. Алты баланың ортасында, өгей шешенің қолында Сүлейман көзге шыққан сүйелдей болады. Ішер ас, киер киімге жарымай жас Сүлейман қорлық пен азапқа душар болады. Сойтіп жүргенде Сүлейманның әкесі өледі. Ол үш жасынан бастап Сүлейманның ел кезу, күн қору, тамақ асырау жолындағы азап сапары басталады.

Сүлейманның 30 жыл өмірі осылай өтеді. Енді өз аулы Анаға-Сталға қайтып, ата-анасы жоқ бір жетім қызға үйленіп, өз қолдарымен баспана үйшік тұрғызып, тағы сол жоқшылықпен, ауыр бейнетпен күні өте берелі.

Көп жерді аралап, көпті көріп еңбегі сш, тұзы сор болып, өмірі отіп бара жатқан Сүлейманның жүрегінде үлкен түйін, шешілмеген жұмбақ жағады. Ол өмір жұмбағы, ел басындағы ауыр тұрмыстың, азап дүниесінің жұмбағы. Сүлейман көпті көрді, көпті білді. Қайда барса “бәтпәлдік” дегендей еңбекші халық азапта, қайыршылықта, ал еңбек етпейтіндер рақатта, байлық солардың қолында.

Сүлейманның кеудесін кереген ыза мен кек жалынды жырмен сыртқа шығады. Сүлейман байлардың, көпестердің, молдалардың зұлымдығын жыр етеді. Еңбекші бұқараның өмірі мен еңбегін, тілегі мен мақсатын жырлайды. Сүлейманның жыры езуші үстем тапқа деген халықтың жүрегіндегі ыза мен кектің жырына айналады. Ауыздан-ауызға көшіп, сүйсіне айтып, сүйіп тыңдайтын жырды тудырған Сүлейманды халық құрметтеп, оның ағы оз ортасына әйгілі бола бастайды.

Сүлейман ақындық жолына кездейсоқ келіп түскен жоқ. Ол мүмкін де емес. Сүлейман жоқшылық пен бейнетпен көп өмірін өткізсе, ол оған өмір мектебі болды. Жасынан зерек, алғыр ойлы Сүлейманның рухани байлығы мол еді. Өз халқының ауыз әдебиетін түгелдей кеудесіне сақтаған Сүлейман ақындық жолынан өзінің ұстазы Әтім Әминнің

екі жүзден астам олең-жырларын, дастандарын жатқа білетін болады. Шығыс поэзиясымен таныс болған. Иран, түрік тілдерін де білген.

Міне, Сүлейманның ақындық өмірі.....

Сүлейман хат танымайды. Оның олеңдері ауыздан-ауызға тарайды. Байлар Сүлейманға қарсы осек таратады. Бір күні ел кезіп, олеңді кәсіп етіп жүрген ащугтар Сүлейманның ауылына келеді. Сүлейман олармен топ алдында айтысқа түсіп, жеңіп, олардың хомуздарын (музыка аспабы) алып, қоя береді. (Жеңілген ақынның хомузын жеңген ақын алу дәстүр болған) Содан былай Сүлейманның ақындығы халқына өбден танылады. Сүлейман еңбекші халықтың жүрегі мен тілегін жырлайтын халық жыршысы болып танылады. Дағыстан елінің басынан кешкен өмір шындығы Сүлейман жырының негізгі тақырыбы болады. Патша тақтан түскенде Сүлейман халық қуанышын жырлайды. Азамат соғысының ауыр жылдары, түрік, неміс, ағылшындардың шабуылы, Деникиннің және басқа контрреволюцияның кара күшінің Дағыстан халқына тудырған ауыр азабын, зұлымдық әрекетін Сүлейман басынан кешіреді. Революция жауларының шектен асқан қаталдығын көзімен көрген Сүлейманның олеңі саяси идея жағынан онан сайын тереңдей түседі. Халықты жауыздыққа қарсы күреске шақырып, олеңін әділет жолында ұран етеді. Бір күні Сүлейман дарға асулы тұрған өз ауылының үні аламын көріп:

— Бұлар не үшін дарға асылған? — деп сұрайды.

— Большевик болғаны үшін, — деп біреу жауап береді. “Тау да біздікі, жер де біздікі, атылып, асылып жатқан да біздің адамдар... Олай болса, біз де большевикпіз ғой”, — дейді Сүлейман.

Міне, алғыр ойлы халық ақынының революция жайындағы тұнғыш түсінігі осылай басталады.

1920 жылы Сүлейманның еліне Дағыстанда автономия жариялауға халықтардың ұлы көсемі Сталин келеді. Сүлейманның ең күшті жыры, жалпы шығармаларының ішіндегі ең көрнекті өлеңі — “Сталин туралы жыр” осы жылы осы оқиғаға байланысты туады.

Ленин-Сталин партиясының дана басшылығымен, Ұлы Октябрь революциясының арқасында патшалық Россияның құлдығында езілген ұлттардың, бүкіл еңбекші халықтың ғасырлар бойы аңсаған бақыт заманы туады. Сол бақытқа қолы жеткен елдің бірі — Дағыстан елі. Оның дана ақыны Сүлейман Стальский.

Сүлейманның екінші өмірі басталды.

“Сүлейман алтын бұлбұл, сен Дағыстан,
Ішінде сайрандаған сен бағыстан.
Кешегі жыртқыш аңдар заманында, —
Біз өстік орын алып тар қанастан.
...Халыққа бақыт, бұлбұлға дауыс берген —
Ленин мен Сталин ғой ол данышпан”,

— дейді Жамбыл.

Ғасырлар бойы тұңғық түбінде жатқан халықтың асыл қазынасын Октябрь революциясының дауылы жарық дүниеге шығарды. Жоғалып бара жатқан халық қазынасын аман сақтап қалған большевиктер партиясы түрі ұлттық, мазмұны социалистік мәдениетімізді тарихта болып қормеген дәрежеге гүлдендіріп өсірді.

Сүлейманның даңқы бүкіл Совет Одағының халықтарына, дүние жүзіне тарады. Ол еліміздің сүйікті ақыны болды.

1934 жылы совет жазушыларының Бүкіл одақтық I— съезіне Сүлейман делегат болып барады. Сүлейман съезде сөз сөйлейді. Горькиймен танысады. Қорытынды сөзінде Горький “Ашуг Сүлейман Стальский тек маған ғана емес, бәрімізге де үлкен әсер етті. Мен бұл сауатсыз, бірақ данышпан карттың президиумде ішінен күбірлеп олең шығарып отырғанын көрдім. Мұнан кейін ол — XX ғасырдың Гомері. Ол олеңін тамаша етіп айтып шықты. Сүлейман сияқты поэзияның асылын жасай алатын адамдарды сақтаңдар”, — деді. Өмірдің сап алуан қиын кезеңін, ауыр азабын басынан кешкен Сүлейманды совет өкіметі өмірдің шыңына шығарды. Ол сол шыннан бүкіл совет халқының бақытын жырлады. Сол шыннан бүкіл әлемде болып жатқан оқиғаларды көрді. Оның асыл жырының арқауы Ленин-Сталин, большевиктер партиясы болды. Ленин мен Сталиннің даналығы, алып тұлғасы Сүлейманды рухани жасартып, талантын тасытты.

Киров пен Ворошилов, Горький мен Орджоникидзе, Совет Армиясы, стахановшылар мен комсомолдар, Сталиндік Конституция, — совет өмірінің барлық бай саласы Сүлейман жырының тақырыбы болды. Ұлы Отанына асыл жырымен қызмет етіп, қаһарлы жырымен жауына халық қарғысын айтты.

Сүлейманның голып жағқан олең, поэмалары бүкіл совет халқының асыл мұрасына айналды. Олар алдында Сталин туралы үлкен дастан шығарып жақты.

Совет үкіметі Сүлейманның өшпес еңбегін жоғары бағатап, оны Ленин орденімен наградтады.

1937 жылғы 23 ноябрьде XX ғасырдың Гомері — Сүлейман Стальский дүниеден қайтты.

Сүлейман Стальский сияқты адамның мұндай дәрежеде өмір шыңына көтеріліп, тарихта ұлы өмірге ие болуы тек біздің елде, Ленин-Сталин партиясы бастап отырған елде ғана бола алады.

“Екпінді” 23. XI. 1948 жыл.

ТҮРКМЕН ӘДБИЕТІНІҢ КЛАССИГІ (Берді Кербабасевтың туғанына 75 жыл)

Туысқан Түркмен халқының атақты ақыны, әйгілі жазушысы, корнекті қоғам қайраткері, Түркмен ССР Ғылым академиясының академигі, Түркмен ССР коркемөнеріне еңбек сіңірген қайраткер, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты атағын екі рет алған совет әдебиетінің аса ірі қайраткерлерінің бірі — Берді Кербабасевтың туғанына бүгін, 15 март, 75 жыл толды.

Берді Кербабасев Ашхабад облысының қазіргі Теджен ауданында 1894 жылы 15 март күні дүниеге келіпті. Мектепте, одан соң медреседе білім алады. Араб, парсы тілін үйреніп, еркін меңгереді. Орта Азия халықтарының тіліне және қазақ тіліне де жетік болады. Табиғи таланты, жасынан галапты Берді медреседе оқып жүрген шағынан бастап көркем әдебиетке беріледі.

Өз халқының рухани асыл қазынасы — ауыз әдебиетіне бала жасынан қанық болып өскен. Берді Кербабасев, түркменнің ұлы ақындарының әдеби мұраларын зер салып, терең зерттеп оқып, үлгі өнеге алады.

Түркменнің ХҮІІІ ғасырдағы ұлы ақыны, кеменгер философы, Мақтымқұлы, оның мұрагерлері Сеиди мен Зелили, одандан соңғы Молланепес, ХІХ ғасырдың басында өмір сүрген, еңбекші халықтан шыққан ерекше галапты ақын, аты аңызға айналған. Кемине сияқты әдебиет қайраткерлері Берді Кербабасев ақындық сапарында өнеге алған ұстаздары. Шығыс, бүкіл Орта Азия классиктерінің мұраларын емін-еркін оқып меңгерген Берді Кербабасев, кешінірек орыс және дүние жүзі әдебиет классиктерінің шығармаларымен танысады.

Берді Кербабасевтың сегіз қырлы жазушылық өнерінің оркендеу дәуірі, қуатты талантының тас бұлақтай тасқындау шағы довет заманында басталды. Совет үкіметінің алғашқы жылдарында ол түрлі мекемелерде, республикалық газет және

журнал редакцияларында қызмет істейді. Оның алғашқы жазушылық қадамы, 1923 жылы газеттен басталды. Тұңғыш олеңдері “Түркіменстан” газетінде, “Токмак” (“Токпак”) журналында жарияланады. Ол шығармалары сол кездегі дәуір талабынан туған, күнделікті тақырыпқа жазылған сатиралық олеңдер еді.

Өзінің табиға талантына көміл сенген Берді өмірін әдебиетке арнады. Ұлы заманға сай ұлы шығармалар жазу – совет қалам қайраткерінің абыройлы борышы деп білген Берді Кербабаев үлкен талантына лайық үлкен мәдениет, терең білім қажеттігін қолына қалам алғаннан бастап-ақ ескерді.

Ол Ленинград университетінің Шығыстану факультетіне түсіп оқиды (1927-1928).

Берді Кербабаев ақындық өнерде де, өзінің жас жағынан да түркмен ақындарының жолбасшы – ағасы. Түркмен совет поэзиясында ол – новатор ақын. Оның сан алуан тақырыпқа жазған олең жырлары, уақиғалы поэмалары: “Ескі әдеттің құрбаны”, “Жаңа өмірге”, “Кезерген еріндер”, “Амудария” т.б. Түркмен – совет поэзиясы тарихындағы әйгілі, үлгілі шығармалар.

Түркмен – Совет әдебиетінде көркем прозаның негізін салып, осы жанр саласында да үлгі өнеге көрсетіп, жолбасшы болған – Берді Кербабаев. Әуелі шағын әңгімелер мен повесть жазудан бастаған Берді 1931 жылы Түркмен әдебиеті тарихында проза жанрында тұңғыш шыққан кітаптың (очерк және әңгімелер) авторы еді. 1934 жылы Берді Кербабаевтың “Кім жеңді?”. 1937 жылы – “Марал” атты әңгімелері кітап болып шықты. “Байрам”, “Батыр” атты повестері жарияланды.

Берді Кербабаев өрі драматург, оның түркмен әйелдерінің өміріне арнаған пьесалары, Ұлы Отан соғысы тақырыбына жазған драмалық шығармалары бар. Ол “Кім кімді сүйеді?” деген комедия да жазды.

XVIII ғасырдағы Түркмен әдебиетінің классигі, философ Мақтымқұлы туралы. 1943 жылы өлең мен тарихи драма жазды. Қазіргі заман тақырыбына арналған. Түркменнің тұңғыш операсының (“Абадан” 1941) либреттосын жазған да – Берді Кербабаев. Түркмен әдебиетінде драма жанрының жетіліп, дамуына ол үлкен еңбек етті, мол үлес қосты.

Ұлы Отан соғысы жылдары Берді Кербабаев совет азаматының майдандағы қаһарманлығын, еңбек майданындағы ерлік істерін, патриоттық терең сезім – сырларын сипаттайтын көптеген олең, поэмалар, әңгіме, повесть, очерктер жазды.

Түркмен әдебиеті тарихында тұңғыш роман жазған жазушы да – Берді Кербабаев.

Ол өзінің әдебиет әлеміне әйгілі “Айгытылы әдим” (“Батыл қадам” — “Решающий шаг”) атты романының бірінші бөлімін 1940 жылы аяқтап, сол жылы жариялады. Бұл романды толық аяқтап шығу үшін жазушы толық он жылдай еңбек етті. “Айгытылы әдим” — тарихи роман. Онда түркмен халқының тарихындағы аса бір елеулі оқиғалар қамтылған. Роман толық аяқталған калпында (1-3 кітап) 1947 жылы түркмен тілінде шықты. 1948 жылы “Айгытылы әдим” романы үшін Берді Кербабаевқа СССР Мемлекеттік сыйлығы берілді.

“СССР халықтары әдебиеттерінің оркендеуі” деген мақаласында Мұхтар Әуезов, гуыскан үш халықтың белгілі үш үлкен жазушысының романдарын С. Мұқановтың “Ботайоз”, Айбектің — “Құттылұғ хан”, Берді Кербабаев — “Айгытылы әдим”. — салыстыра талдай келіп, былай дейді: “Ал, осы айтылған екі романға (“Ботайоз”, “Құттылұғ хан”. Қ. М.) ортақ тағы бір ерекшелік бар еді. Бұндағы геройлар тартыс жолында өсіп дамығанда тек мүлтіксіз тура түзу жолмен ғана өсіп дамыды. Бұлардың бойында барлық сана ойында толқу, қиналу жоқ. Ал, Түркмен жазушысы Берді Кербабаевтың “Айгытылы әдим” романында Шолоховтың “Тынық Донына” ұқсас келетін бір мол мазмұн бар. Бұл романның геройы Артық — халық бақыты үшін алысатын анық толық қайраткер болудың алдында қиын кешулерден отеді. Қайшылығы мол тіршілік тартысында жаудың орнына түсе жүріп өсетіні де бар.

Жазушының “Ақ алтын өлкесінен шыққан Айсултан” романы ұлы Отан соғысынан соңғы дәуірдегі, түркмен колхозының бейбітшілік өмірдегі ерлік еңбегінің табыстарын суреттеуге арналады. Бұл роман үшін Берді Кербабаевқа 1951 жылы СССР Мемлекеттік сыйлығы берілді.

Берді Кербабаевтың ірі шығармаларының бірі — “Небит — Даг” романы. Бұл романда қол ұстасып, қажырлы еңбек етіп жатқан, түрлі ұлт өкілдерінің берік, адал достығы, олардың мұнай өндірудегі тамаша табыстары баяндалады. Осы романды жазу үшін Берді Кербабаев мұнайшылардың ортасында екі жыл бойы тұрып, олардың өмірімен, тұрмыс хал — ахуалымен, еңбегімен терсе танысады. “Небит — Даг”, — Түркменстан жұмысшы табының өміріне арналып жазылған гүңғыш роман.

Жазушы жас ұрпақты да ұмытпаған. Балалар әдебиетіне де қосқан үлесі де аз емес. Оның әдебиет тарихы, әдебиет сынына арналған еңбектері, публицистикалық мақалаларының өзі бір сала.

Ол — көп тілге жүйірік, білімпаз, шебер аудармашы.

Түркмен тіліне. Л. Н. Толстойдың “Хаджи Мурат”, “Анна Каренина”, М. Горькийдің “Ана”, М. А. Шолоховтың “Котерілген тың” романдарын, А. С. Грибоедовтың “Горе от ума” пьесасын, А. С. Пушкин өлеңдерін, И. А. Крылов мысалдарын, М. Жалилдің шығармаларын т. б. аударды.

Адам ершілігі зор, үлкен интернационалшесі, бауырмал Берді ағаны қазақ халқы өзінің Мұхтарындай құрметтеп, ардақтайды. Оның шығармаларын сүйіп оқиды. Туысқан түркмен халқының адал ұлы, ардагер азаматы, түркмен совет әдебиетінің көш басшысы — аяулы Берді аға, 75 жасқа толған мерекеніз қайырлы, құтты болсын!

“Семей таңы” 15 март 1969 жыл.

ЖАҢА ЗАМАҢНЫҢ ЖАРШЫСЫ

(Хамза Хаким-зада Ниязидың туғанына 80 жыл)

Өзбек совет әдебиеті мен көркем өнерінің тұңғыш туын көгерген көшбасшысы, жаңа заманның жалынды жаршысы, әрі ақын, әрі драматург, әрі музыкант, әрі суретші-художник, дарқан дарынды мәдениет қайраткері Хамза Хаким-зада Ниязидың туғанына 80 жыл толды.

Хамза Хаким-зада Ниязи Өзбекстанның Қокан қаласында 1889 жылы дүниеге келді. Әкесі Хакимжан табиб (дәрігер) Хамзаны 1901 жылы бастауыш дін мектепке оқуға береді. 1905 жылы жоғары дін оқуға — медресеге түседі. Өршіл мінезді, өнерге құштар, зерделі, зейінді, талапкер жасты медресенің оқуы қанағаттандыра алмады, тәртіп тәрбиесі талантты жасты еркіне жібермейді.

1905 жылғы революция Хамза сияқты өнер-білімге ұмтылған, жаңалыққа құштар шәкірттердің саяси сана-сезімін оятты. Хамзаның қолына қалам алып, тұңғыш өлең жазған кезі де дәл 1905 жылы.

Медреседе оқып жүрген кезінде өз бетімен талаптанаып, орыс тілін үйренеді. Навоидан бастап, өзбек және орыс әдебиеті классиктерінің шығармаларын құныға оқиды. Өз халқының ауыз әдебиетімен, өлең-жыр, ән-күй өнерімен ісерен танысады. Ел өмірінде болып жатқан уақиғаларға көңіл аударады, саяси-әлеуметтік мәселелердің мән-жайын түсініп, білуге зер салып, сол кезде шығып тұратын күнделікті газет, журналдарды үзбей оқиды. Ақыры, ата-анасының ризалық бермеуіне қарамастан медресені тастап, өмірге қажетті, халқына

пайдасы тиетін ғылым іздеуге бел байланды. Әкесі баласының медресені тастауына қағты наразы болады. Сөйтіп, Хамза енді үйінен де кетеді. Әкесі ешбір жәрдем жасамайды. Он тоғыз жастағы Хамза осыдан былай ауыр тұрмыстың талқысына түсіп, үйсіз-күйсіз өмір сүреді.

Хамзаның туған қаласы Қокан – сол заманда Орта Азиядағы мәдениет орталығының бірі болатын. Ол шаһардан: Гүлхан, Махзуна, Надира, Увайси, Махмур, Мукими, Фуркат сияқты белгілі акындар шыққан. Олардың әдебиеттегі жақсы дәстүрі Хамзаға үлі-өнеге болды. ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында өзбек жазба әдебиеті тарихында бұқарашыл бағыттың ең көрнекті өкілдері Мукими (1850-1903) мен Фуркат (1858-1909) еді.

Хамза өлеңді 16 жасынан бастап жазыпты. Әуелі жастық, махаббат өлеңдерін жазса, кейін ер жетіп, есейе келе саяси-әлеуметтік тақырыпқа онысқан. Еңбекші бұқараның ауыр тұрмысын, мұң-шерін, арман-тілегін жыр етеді. Қанаушы таптың қаталдығын, зорлық-зомбылығын, әділетсіздікті, рухани қанаушыларды әшкерелеп, олардың жексұрын бейнесін сипаттап береді.

Ақын революциядан бұрынғы творчествосында демократтық-ағартушылық бағытта болған. Халықты өнер-білімге, мәдениетке шақырып, жар салып өлең жазған.

Хамза Хаким – заңды білімге, мәдениетке шақырғанда, сөз жүзінде үгітші, жаршы-ақын ғана болып қалмайды. Осы мақсатын іс жүзінде жүзеге асыруға талпанады. 1911 жылы Қоканда жанадан мектеп ашып, оқу құралын жазып, өзі сабаққа берген. Бірақ оның ізгі мақсатына патша әкімдері, молда-қожалар жол бермейді. Үкіметке қауіпті өрекет деп, Хамзаның мектебін жапқызып тастады. Озын қуғындан бастайды.

1913 жылы Хамза шетелге сапар шегеді. Ауғанстан, Индия, Аравия, Египет, Сирия, Туркия мемлекеттерін аралап, танысады. Осы сапардан қайтып оралған соң халық ағарту ісін қайта қолға алады. Кедей балаларын тегін оқытатын мектеп ашылады. Қоканда ашқан бұл мектебін патша әкімдері тағы да жапқызып тастайды. Енді Марғелан қаласына барып, 1915 жылы мектеп ашады, мұғалімдер даярлайтын курс ашып, онда жиырма адам оқиды. Оқу кітаптарын жазады. Жастарды өнер-білімге, алампершілікке шақырып “Ғылым”, “Мектеп”, “Қалам”, “Оқу оқы” сияқты көптеген өлеңдерін жариялайды.

Бұл ашқан мектеп, мұғалімдер курсы да ұзақ уақыт өмір сүре алмайды. Патша әкімдері, бай, молда-қожалар үстемдік етіп тұрған шақта игі мақсатының іске аспайтынына Хамзаның көзі жете бастанды. Бірақ, халқының келешегіне сенеді. Ақын “Қымбатты Отан-анам” атты өлеңінде:

“Қайғы бұлты үстіне тонсе де кеп,
Күдер үзбей өмірден уайым жеі
“Қара түннің артынан атар таң бар”
Деген сөзді халқымыз айтпаған тек.

— дейді.

1915 жылдан бастап Хамза Хаким-заданың ақындық адымы аршындан, жазушылық қызметі үдей түседі. Мұғалімдік жұмысынан қол үзбестен, публицистикалық мақалалар, оқулықтар, “Халық әндеріне арналған өлеңдер жинағын” жазады. “Жаңа бақыт”, “Фирюза ханум” повесін аяқтап, бірнеше пьеса жазады. “Ақ гүл”, “Қызыл гүл”, “Пушты гүл” (“Ал қызыл гүл”), “Сары гүл” атты өлең жинақтары басылып шығады.

1917 жылы Октябрь революциясы жеңіп, Хамза Хаким-заданың, оның сүйген халқының сарғая күткен бақыт күні туды. Ұлы арманына қолы жетті. Сол жылы жазған “Ей, жұмысшы” атты өлеңінде ақын:

“Күнің туды!
Сыбағанды ал қолына
Бекер - босқа қан төкпе,
Бостандықтың жолына!”

— дейді.

Түркістанда Совет үкіметі орнап, халық бостандыққа не болғанын қуаныпты, ақын “Шығысқа көктем күні туды”, — деп шабыттана жырлады. “Жасасын Совет!”, “Біз жұмысшымыз” тәрізді өлеңдері бірінен соң бірі елел-жедел туындан жатты.

Ақынның революция тақырыбына жазылған өлеңдер жинағы “Өтір гүл” деген атпен кітап болып шықты.

Хамза революцияның алғашқы күндерінен бастап театр коллективін ұйымдастыруға қызу кірісіі. Халық таланттарын — әнші, биші, музыкант, тағы түрлі онерпаздардың басын қосып, оларға басшылық етті. Ферғанада аймақтық кошпелі драма труппасын құрды. Бұл труппа 1919 жылдан бастап Түркістан саяси басқармасының үгіт поезымен бірге Закаспий майданында болып, ойын-сауық көрсетті. Театр труппасының репертуары, негізінен Хамзаның өзі жазған пьесалар, ол шығарған өлең-жыр, ән-күйлер болатын.

Хамза мәдени-ағарту ұйымдарын, театр труппасын барған сайын көбейте берді. Хамзаның үлгісімен Ташкент қаласында Карл Маркс атындағы драма труппасы құрылды. Бұл драма труппасының бір бөлігі Хамза труппасына қосылып, Ақтобе

майданына барып, үгіт-насихат, мәдени-ағарту жұмысын жүргізді, ойын қойды, концерт берді.

Хамза Хаким-заданың үлкен еңбегінің нәтижесінде 1920 жылы Ташкентте тұңғыш Өзбек мемлекеттік драма театры ашылды. Ол театр кейіннен Өзбек мемлекеттік академиялық драма театрына айналып, оған Хамзаның аты берілді.

Хамзаның “Ферғана трагедиясы”, “Хиуа революциясы”, “Уланған өмір” деген пьесалары бар. Оның азамат соғысы жылдарында жазған бірнеше пьесасы қиын-қыстау, аласапыран кезінде қолдан-қолға көшіп жүріп, баспа бетін көре алмай, із-түзсіз жоғалып кеткен.

Хамзаның пьесаларының басғы тақырыбының бірі — әйел теңдігі мәселесі болды. Бұл тақырыпта жазған белгілі пьесалары — “Парюнна сыры”, “Майсарының әрекеті”.

Хамзаның драмалық шығармаларының ішінде ерекше аталатыны, 1918 жылы жазған төрт перделі драмасы “Бай мен жалшы”. Бұл пьесасы осы күнге дейін театр сахнасынан құрметті орын алып келеді. “Бай мен жалшы” орыс тіліне, түркмен, башқұрт, тағы басқа ұлт тілдеріне аударылған.

Хамза Хаким-зада 1920 жылы коммунистік партияның мүшелігіне қабылданды. Хамзаның ақындық, жазушылық, өнер саласындағы қызметін, мәдениет — ағарту, педагогтік еңбегін, оның ұшан-теңіз уақиғаларына толы өмір сапарын бір мақала көлемінде баяндау мүмкін емес.

Хамза революция жауларына қарсы, ескі әдет-ғұрыпқа, діни соқыр сенім-нанымға қарсы аянбай алысты. Хамза Хаким-зада Ниязидың творчествосын, әлеуметтік қызметін ерекше бағалап, Өзбек ССР Орталық Атқару Комитеті 1926 жылы оған “Халық ақышы” деген құрметті атақ беріп, өмірлік арнаулы пенсия тағайындады.

Хамза бастаған өзбек совет әдебиеті оркендеп өсті. Оның дәстүрін онан әрі дамытқан Айбек, Гафур Гулям, Хашид Әлижан, Уйғун Яшен сияқты ірі-ірі ақын-жазушылар болды.

Хамза Хаким-зада Ниязи бұдан 40 жыл бұрын, 1929 жылы 18 март күні, ескі әдет-ғұрыптың құлдары, реакционерлердің қолынан қаза тапты.

Советтік патриотизм рухына, пролетарлық интернационализм рухына толы, әдеби асыл мұра қалдырған Хамза Хаким-зада Ниязиді совет халқы ешқаннан есінен шығармайды.

“Семей таңы” 19 март 1969 жыл.

МИКАЭЛ НАЛБАНДЯН
(Өлгеніне 80 жыл толуына)

Микаэл Налбандян — армян халқының ХІХ ғасырдағы ең көрнекті жазушысы, ақыны, әрі публицисті, революцияшы демократтарының көсемі. 50-60 жылдардағы ең ірі просветители (ағартушы).

Налбандян арқылы армян елінен і просветительдік идея бұқараныл- революциялық бағыт алып, ұлы орыс халқының демократияныл- революциялық қозғалысымен ұштасады.

Налбандян бастаған просветительдік жол орыс халқының революцияныл ұлы демократтары Чернышевский, Добролюбов және Герцен мен Огаревтердің бастаған бағытында болады.

Налбандян патшалы Ресейдегі реакцияға қарсы күрескен, өз халқының ұл-азақтығы үшін еңбек сіңген армян халқының ХІХ ғасырдағы көрнекті қайраткерлерінің бірі болған.

Микаэл Налбандян 1829 жылы Дондағы Нахичеванда туған. Тұңғыш білім есігін осы өзінің туған қаласында ашады.

1853 жылы Москва қаласына келеді. Сол келген бетінде Москвада орнығып тұрып, Лазаревский институтында мұғалімдік қызметін атқарады.

Мәденет орталығы Москва қаласында Налбандян өз бетімен көп оқып, көп ізденіп ғылым жолына мықтап түседі. Бір жағынан қызмет істей жүріп медицина факультетінде лекция тыңдайды. Налбандян 1858 жылы С. Назарян скеуі “Юсисапан” (“Солтүстік сәулесі”) атты журнал шығарады. Налбандян өз шығармаларын осы журналда жарыққа шығарып тұратын болады.

Налбандяның аты шығыстың (Ресейден), батыстың (Түркиядағы) армян еліне әйгілі болады. Бұл кездерде Налбандяның еңбегі Европадағы армян интеллигенциясына мәлім болады. Бүкіл армян халқына Налбандяның даңқын шығаруға оның шығармаларының елге мол таралуына жол ашқан “Юсисапан” журналы болаты. Бұл кезде Налбандянан үлгі -өнеге алып, оның дүниеге көз қарасының бұқараныл-революцияшыл идеяда болуына зор әсер еткен “Современник” журналы еді.

“Юсисапан” да тұңғыш рет Налбандяның 1859 жылы “Бостандық” атты ағақты өлеңі шығады. Бұл өлеңінде Налбандян “Бостандық” деген сөзді өмірдегі ұран деп жырлайды. Маған десе жауларым а дымнан ажал оғын кезеп

тұрса да, дарға асатын жерге жеткенше бостандық, деп ұран салам, босандыққа қол созам, — дейді.

Налбандян 1859 жылы Европа еліне кетеді. Бұл сапарынан қайтып келген соң шығыс тілдері кандидаттығына емгихан береді. 1860 жылы екінші рет сапар шегеді. Бұл сапарында Константинополь, Лондон, Париж қалаларында болып, Батыс Европадағы армян интеллигенциясымен достық қарым-қатынасын күшейтеді. Орыс эмигранттарымен, Герцен, Огарев, Бакуниндермен жақындасып бұқарашыл-революциялық идеяда шығармалар жазып, ол еңбектерін сол шет елде жарыққа шығаралы. Париж қаласында болған кезінде Налбандян өзінің атақты трактаты “Анық дұрыс жол жер кәсібі” деген еңбегін Симеон Манекян деген жасырын атпен жариялайды. “Бір-скі сөз” деген кітапшасын бастырады. Бұл сапардан қайтып келе сала Налбандянді тұтқыңға алады. Үш жылдан астам Петропавловск түрмесінде қамауда болады. Осы тұтқыңдағы жылдарында Налбандян ғылыми жұмыспен әдеби сын жұмысымен шұғылданады. Осы Петропавловск түрмесінде П. Проняинның “Сос және Вартитер” атты романына сын жазады.

Налбандян Камышында айлауда жүргенде күрт ауруынан 1866 жылы қаңғыс болады.

Налбандяинның шығармалар жинағы 1903 жылы Дондағы Ростов қаласында басылып шықты. Революциядан кейінгі “Анық дұрыс жол жер кәсібі” деген еңбегі жарияланбаған жеке- жеке кітап болып басылады.

Налбандян — армян халқының, жалпы Ресей патшасының қол астындағы қорлықтағы елдердің бостандығын көксеткен ұлы орыс халқының революцияшыл демократтарына тілек қосып, бір мақсатта болып, халық азаттығы үшін өле-өлгенше күрескен қайраткер. Налбандян армян халқынан шыққан ірі ағартушы, жазушы, сыншы, публицист болуымен бірге ол — армян әдебиетінің тарихында жаңа ақындық мектептің басы болған ақын.

Әдебиетте азаматтық сарынның оркендеу жолындағы үлгі болған ірі ақын. Пушкин мен Лермонтовтың, Гёте мен Беранженің, Огаревтердің өлеңдерін үлгі еткен Налбандян армян поэзиясындағы идеясы терең, саяси маңызды, азаматтық лириканың туып, оркендеп осуіне кең жол ашып, өшпес үлгі қалдырды.

Бүгін Михаил Налбандяинның дүниеден қантқанына 80 жыл болды.

“Екпиді”, 13 апрель 1948жыл.

ТАТАР СОВЕТ ӘДЕБИЕТІНІҢ КЛАССИГИ

Туыскан татар совет әдебиетінің классик жазушысы және қоғам қайраткері. 1919 жылдан Коммунистік партияның мүшесі Шари́ф Камалдың туғанына 90 жыл толды.

Шари́ф Камал (шын аты — жөні — Шари́ф Камалетдинұлы Байгелдиев) 1884 жылы ескіше 16 февраль (жаңаша 28 — февраль) күні дүниеге келді. Оның әкесі Камалетдин Байгелдиев бұрынғы Пенза губерниясы Инсар уезі, Пешла аулында (қазіргі Мордва республикасының Рузаевка ауданы) молда болады. Камалетдин молда үй іші, бала — шағасына жылы шырайы жоқ, топ мойын топас, қатып қалған кідімішті, фанатик, суық түсті, қатал жан болыпты.

Сойтіп, болашақ жазушының балалық шағы ауыр тұрмыстың талқысында өтеді. Әкесі Шари́ф Камалды өзі сияқты молда етіп шығармақ болып, оны әуелі өз ауылындағы медреседе оқытып даярлап, 12 жасқа аяқ басқанда Ләбәжә деген ауылдағы үлкенірек медресеге жібереді.

Шари́ф Камал медреседе оқып жүрген кезде сол маңайдан темір жол салу жұмысы басталып жатыр еді.

Ол енді жазғы каникул уақытында үйіне қайтпай, Москва — Казан темір жол құрылысына жұмысқа кіреді. Әлі 16 жасқа толмаған жас Шари́ф жол құрылысында ауыр қара жұмысты істедуді әкесінің үйіндегі тұрмыстан жақсырақ көреді.

“Мен жаз күндерінен бастап, күзгі орақ уақытына дейін және орақтан соң, жер қатқанша, Пайғарма, Рузаевка — Голыцын пролетарлары арасында түрлі учаскелерде ат айдап топырақ тасыдым. Ақырында (1900 жыл) Сура жылғасы бойында қолыма күрек алып, топырақ тиеу жұмысында істедім. Бұл жұмыс 16 жасар балаға аса ауыр болды”, — деп жазады Ш. Камал.

Алайда, еңбек жас Шари́фты шынықтырып, өз күшіне деген сенімін, өмірге күштарлығын арттырып, келешекке үмітін күшейте түседі. Еңбек адамдарымен достастырады. Жас шеткіншек Шари́ф адамгершіліктің мән-мағынасы адал еңбекте деп біледі.

Өнер білімнен мақұрым қалдыратын, мағынасыз медресені тастап, 1900 жылы туған үйінен де кетеді. Өз бетімен еңбек етіп, өнер білім қууға бекем бел байлайды. Сол мақсатпен ұзақ сапарға аттанады. Рига, Одесса, Стамбул сияқты үлкен шаһарларда болады. Орысша оқуға, университетке түсіп, терең білім алуға талаптанады. Бірақ, ол арманын орындауға даярлығы да, қаражаты да жоқ еді. Тағы да темір жол құрылысына жұмысқа кіреді.

1903-1904 жылдары бұрынғы Екатеринбург губерниясында шахтада забойшы болып істейді. Одан соң Каспий теңізіне барып, балықшылар артеліне кіреді.

Шариф Камал ауыр жұмыс істей жүріп, өз білімін толықтырумен қатты шұғылданады. Осы жылдары Орыс әдебиетінен жақсы танысады. Ол тұңғыш рет М. Горькийдің “Макар Чудра” өңгімесін оқып, содан былай М. Горький оның ең сүйікті жазушысы, ең үлкен ұстазы болады.

Шариф Камал 1905 жылғы революцияны Рузаевка темір жол жұмысшыларымен бірге қарсы алады. Жұмысшы забастовкаларының, митингілердің қайнаған ортасында болып, революциялық күреске белсене қатынасады. Ол осы кезде революциялық рухтағы тұңғыш өлеңдерін жазады.

Сөйтіп, бірінші орыс революциясы талапты ақын, жазушы, драматург, жатынды журналист – Шариф Камалды әдебиет майданына шығарды.

В. И. Ленин 1905 жылғы революция туралы баяндамасында: “Россияның езілген халықтар арасындағы азаттық, ұлттық қозғалыс тұтанды... Сол кездегі Россияда ұлттық азаттық қозғалыс жұмысшы қозғалысына байланысты көтерілді...” – деген еді.

Сол азаттық қозғалыстың татардан шыққан белсенді қайраткері, тұңғыш революционер – большевиктер Хұсайн Ямашев, Ғалымжан Сайфеддиновтер де Шариф Камалдың дүниеге қоз қарасының революциялық рухта қалыптасуына іні әсер етті.

Осы кезде татардың революцияшыл демократтық бағыттағы әдебиеті қаулап өсіп, өркендеп келе жатқан дәуір еді. Бұл бағыттағы татар әдебиетінің басты қалам қайраткері Ғабдолла Тоқай, Ғалиаскар Камал, Мәжит Ғафури сияқты классик жазушылар легі еді. Шариф Камал да татар әдебиеті тарихында осы классиктердің қатарындағы қалам қайраткері болды.

1905 жылдың революциясы рухын көтерілген Шариф Камал Петербург қаласына келіп, ондағы татар бастауыш мектебіне оқытушы болып орыналасады. Сонымен бірге сол қалада шығып тұратын “Нұр” атты газетте корректер болып істейді, сол газетке оның тұңғыш мақалалары, өлеңдері жариялана бастайды. 1906 жылы бірінші өлеңдер жинағы “Садә” (“Дауыс”) деген атпен басылып шығады. Ол Петербургте әрі көп жазып, әрі көп оқып, университетке түсуге қағғы дайындалады. Реакция басғалып кетеді де Ш. Камалдың мақсаты тағы да іске аспай қалады. Ол енді ауылына қайтуға мәжбүр болады. Елге оралған соң оқу-ағарту ісіне араласады.

Ш. Камал революция жауларына қарсы, патша үкіметінің зұлымдығын әшкерелеп, 1906 жылы “Халық дауысы” атты олеңін жазады.

“Аттыңдар, қырлыңдар жазықсыз жаңдарды,
Токтіңдер, зұлымдар олардың кандарын.
Лағнат сендерге қан құмар жендеттер...”

– дейді ақын.

“Хақы бар” деген олеңінде шаруалардың мұқтаждық хал ахуалын жыр етіп, олардың жерге ие болуға хақы бар екенін өйгілеп, жар салады.

Горькииді, Чеховты зер салып оқып, олардың көп үлгі өнеге алады. Ол татар әдебиеті тарихында қысққа әңгіме, новелла жанрын дамытып, ауыл кедейлерінің, шаруалардың, жұмысшылардың, татар әйелдерінің қайғылы ауыр халін, шөкірттер өмірін суреттейтін көптеген көркем әңгіме, новеллалар жазады.

Оның “Ояну”, “Боранда”, “Солған гүл”, “Шөкірт”, “Ата”, “Көңілсіз іс”, “Ауыл мұғалімі” т.б. көптеген әңгімелері нағыз реалистік әңгімелер, нағыз шебер жазған көркем шығармалар.

1910 жылы Шариф Камал Орынбор қаласына келіп, “Уақыт” газеті мен “Шора” журналының кеңесінде есепші болып, күнімен 14 сағат қызмет істеп, түнгі уақытының көбін жазуға арнайды.

Шариф Камал жас шағынан бастап, өмірдің қиы кезеңі қиын асу жолдарын кешіп келіп, М. Горький бастаған социалистік реализм әдебиетінің ірі қалам қайраткерлерінің бірі болды.

“Құзындар ұясында” повесінде (1910) адам айтықсыз қанаушылықтың азабын тартқан жұмысшы, балықшы, шахтерлердің ауыр тұрмысын, “Ахчарлактар” (Шағалалар, 1914) повесінде татар балықшыларының қиын хал-ахуалын шындықпен суреттейді.

Дін иелерінің, көпестердің, ұлттың байшындардың іс-әрекеттері, жағымсыз мінез-құлықтары жазушының сатиралық шығармаларының тақырыбы болды. “Депутат” (1910), “Оба ауруы кезінде” т.б. фельетон, әңгімелерінде ұлтшыл, байшындардың халыққа жат қылықтарын әшкерелейді.

Шариф Камал 1919 жылы большевиктер партиясына мүше болып қабылданды.

Ш. Камал әлденеше газеттің редакция мүшесі және редакторы болып та қызмет атқарады.

1925 жылы Ш. Камал ВКП (б)-ның Татарстан Олкелік комитетінің қарамағына жіберіледі. Қазанға келген соң

“Кызыл Татарстан” газетінің партия бөлімінің редакторлығына тағайындалды.

“Таң атқанда” (1927) романында Октябрь революциясының алдындағы дәуірді, Октябрьдің жеңісін және дін басылары мен буржуазияның контрреволюциялық әрекетін суреттейді. “Матур туғанда” (1937) романында патриархалық ескі тұрмыс салттың күйреуі, ауыл шаруашылығын коллективтендіру жолындағы күрес суреттеліп, ауыл коммунистерінің образдары сипатталады.

Шариф Камал татар әдебиеті тарихында драма жанырын оркестретуге мол үлес қосқан үлкен драматург еді. Оның 1915 жылы жазған “Қажы әфәнді үйленеді” атты өйілі сатиралық комедиясы татар театры сахнасынан құрметті орын алып, Татарстан академиялық театрында үздіксіз қойылып келе жатқанына жарты ғасырдан асып барады. Бізге сақталып жеткен афишаға қарағанда “Қажы әфәнді үйленеді” пьесасы Семей театры сахнасында Қазан татар театрының артистері 1927 жылы 12 февраль күні көрсетті. Труппа жетекшісі Ғ. Камский, режиссері С. Ғабидов және афишала “Қажы ролін Семейдің қарі артисі Әміржан Хакимов ойнайды”. - деп жазылған.

“Қажы әфәнді үйленеді” пьесасы (қазақ тілінде аударған осы мақаланың авторы) Абай атындағы Семей облыстық театрында 1973 жылдың февраль айынан бастап қойылып келеді. Ш. Камалдың жазушылық өнерінің кең құлаш сермеген шағы, нағыз кемеліне келген кезі Октябрь революциясының жеңісінен кейінгі дәуір еді.

Ол “От” (1928), “Құзғындар ұясында” (1930), “Таулар” (1932), “Тұманда” (1934), “Матур туғанда” (1938), “Ғаббас Ғалин” тағы басқа пьесаларын жазып, ол пьесаларында қала және татар ауылдарындағы социализм құрылысын суреттеп, жаңа заманның жаңа адамдарының көркем образдарын бейнелеп берді.

Жазушы өмірінің соңғы жылдарында Совет халқының социализм құру жолындағы ұлы күресінің көркем шежіресі – “Алып адамдар” атты эпопеясының бірінші кітабын аяқтап, екінші кітабын жазу үстінде еді.

Совет үкіметі Шариф Камалдың жазушылық еңбегін жоғары бағалап, оны 1940 жылы Ленин орденімен нағрталды.

Ол 1934 жылы М. А. Шолоховтың “Көтеріліс тың” романын татар тіліне аударды.

Коммунистік жазушы, көркем сөздің зергері, татар – совет әдебиетінің классигі Шариф Камал 1942 жылы 22 декабрьде Қазан қаласында дүниеден қайтты. Жазушының өшпес асыл әдеби мұрасы совет әдебиетінің алтын қорына қосылған рухани

казына болып қалды. Қазан қаласында ашылған музей үйі — Шариф Камалға деген халық құрметінің тағы бір айғағы.

“Семей таңы”, 28 ақпан 1974 жыл.

ӨМІРІ ӨЛЕҢМЕН ӨРГЕН (Ғабдолла Тоқайдың туғанына 90 жыл)

Туысқан татар халқының ұлы акыны, Октябрь революциясының алдындағы демократтық бағыттағы әдебиеттің туын көтерген, халықтардың бостандығы мен айнымас адал достығының жалынды жаршысы — Ғабдолла Тоқай өлең өлкесіне ілуде бір келегін өнердің үздік өкілі еді.

Егер Ғабдолла Тоқай қазір тірі болып, өзі өмірі арман етіп өткен, бостандық, еркіндік өмірге, халықтар достығы салтанат құрып отырған заманға — социализм заманына жеткен болса, тоқсанға келсе де жаны жас қалпында қалар еді. Ұлы заманымыздың ұлы жыршыларының бірі боларына күмән болмас еді. Оған Ғабдолла Тоқайдың “Акын” атты әйгілі өлеңінің өзі куә.

Қартайсам да жыл өтіп, жетсе де жас.
Бел бүгіліп, хал тайса, иіліп бас.
Қартаймас жас көңілім еш уақытта,
Бой бермес, күшгі жаным халден таймас.

Кеудемде акындықтың жапыны бар,
Топкерем қарт болсам да тауды мұнар.
Акынның көңілінде қыс болмайды,
Жадыраған көңіл жаз, жаумаиды қар.

Көрілік шал ете алмас, шын қартайтып,
Отырман тілек тілеп жоқ-барды айтып,
Жатпаспын құдай қосса пенке шығып,
Өлеңнен бойға қызу келер қайтып.

Олермін өлең аңтып өлгенде де,
Жан алғыш ғазірейілді коргенде де,
“Біз кеттік, сіндер қалдың” деп жырлармын
Денемді топырақпен көмгенде де.

Бірақ Ғабдолла Тоқай тоқсаншың жартысын да жасап

алмай, 27-ақ жасында дүниеден көшті. Тар тұрмыста азаппен өткен аз өмірінің ішінде, Ғабдолла Тоқайдың әдебиет майданында еткен еңбегі ұшан-теңіз. Ол 8-ақ жылдық жазушылық өмірінде он мың жолдан астам өлең-жыр, 50 баспа табаққа тарта яғни, бір жарым мың беттей прозалық шығармалар жазып, мол рухани байлық, асыл қазына қалдырып кетті.

Тоқай творчествосы көркем әдебиеттің сан-саласын, көп жанрын қамтиды. Түрлі тақырыпқа жазылған лирикалық өлең-жырлар, хикаялар, фельетондар, ертегі, аңыз-өңгімелер, халық ауыз әдебиеті туралы мақалалар, әдеби сын, саяси әлеуметтік мақалалар, бай уақиғаларға толы естелік-өңгіме, терең мағыналы хаттар, балаларға арналған қызықты өңгіме, өлең, мысалдар “ осының бәрі Ғабдолла Тоқайдың сегіз қырлы, үшқыр қиялды, пәзік сезімді, терең ойлы көркем сөздің зергері, кемелі ер қалам қайрагері болғанын көрсетеді.

Тоқай — өз халқының адал ұлы, ардагер азаматы. Еңбекші халықтың мұңын мұндап, жоғын жоқпаған, жалынды жыршы, ақыл-ой, жігер қайратын, ақындық оперін, барлық саналы өмірін халқына арнаған халық ақыны.

“Күні-түні бар ойым-туған халқым. Халқымың дерті “ менің дергім. Халқымың есен-саулығы-менің есен-саулығым. Әлемнің бар байлығын алдыма әкеліп үйсе де, халқыман бір сөз те қол үзбек емеспін. Сенің балаң болғанымды мақтанып етем, сүйген халқым! Сенің ақының болғым келеді, сенің қайғына қайғырып, қуанышыңды қуанам. Саған деген шексіз сүйіспеншілігімді жаздым мен, туған халқым, сол үшін сен де мені досым деп санайтындығыңа бар жан-тәніммен сенемін!” — деді ақын.

Тоқай творчествосы, халық творчествасымен ұшғасып, тамырланып жатады. Халықтың рухани асыл-қазынасы — халық ауыз әдебиеті ақын шығармаларының нәр алатын тас бұлақтан таза, сарқылмас арнасы болды.

Тоқай тек өз халқының мәдениетін меңгергенге, оны терең білгенге қанағаттанып қойған жоқ. Ол өз ұлтының аумағынан асып, алысқа көз жіберіп, қияға құлаш ұрды. Тоқай бұл іздену сапарында Шығысты да иылып, барлап өтті. Шартаранқа көз жіберіп, шарқ ұрып іздегендегі Тоқайдың танығаны ұлы орыс халқының мәдениеті еді. Тоқай екі Россияны айқын айырып таныды. Патша үкіметіне қарсы қаһармандықпен күресіп жатқан орыс халқы мен татар халқының, Россия империясының езісінде отырған басқа да халықтардың мақсаты орыс еңбекші бұқарасымен бір екенін, тағдыры байланысты екенін Тоқай терең түсінді. Тоқай орыс мәдениетін өзіне үлгі-өнеге, ұлы мектеп деп білді. Ақындық

өнерде Пушкин мен Лермонтовты өзінің ұлы ұстазы санады. Токай Россияның жалынды патриоты болды. Ол Россияны “Ортақ Отан” деп, орыс халқын “орыс бауырластарымыз” делі. Ғабдолла Мұхамедғарифұлы Тоқаев (Ғабдолла Токай) 1886 жыл 26 апрельде бұрынғы Қазан губерниясы, Мәңгер болысында (қазіргі Татар республикасы, Токай ауданы) Көшләуыш аталатын ауылда дүниеге келеді. Әкесі Мұхамедғариф ауыл молдасы екен. Болашақ ақынның балалық шағы адам антқысыз ауыр халде өтеді.

1905 жылдың революциясын Токай үлкен қуанышпен қарсы алады. Ол бұл кезде дүниеге қозқарасы қалыптасқан, саналы азамат еді. 1905 жылы Оралда да татар тілінде газет, журналдар шыға бастайды. 1905 жылдың революциясы Токайдың рухын көтеріп, саяси қозқарасын тереңдете түседі. Демократ интеллигенттер мен, баспахана жұмысшыларымен бірге қызмет істеу, пікір алысу Токайға үлкен сабақ болады. 1907 жылға дейін Токай Оралда болып, әріп теруші, корректор, тілші, газет редакторы қызметін атқарады.

Токай 1907 жылдың күзінде Қазан қаласына келеді. Ақын өмірінің ақырына дейін Қазанда тұрады.

Токайдың ақындық талантына ол беріп рухландырған “1905 жылдың революциясы. Революция шырдаған Токай қаламынан қағыс қалған татар өмірінде, бүкіл Россияда болып жатқан тарихи, саяси-әлеуметтік бір де бір маңызды мәселе жоқ деуге болады. Революция тудырған күш-жігерден, революциялық рухтан Токай ауыр күндерде де тайған жоқ. Революциядан соңғы жылдарда қара түнек орнап, жауыздық нектен асқан жылдарда Токай зұлымдықты өшкерелеп, өзінің қаһарлы өлеңдерін жазды.

Күн туады. Мен білемін баптағанын мәңгіге,
Сезем мен Күн де, ар да жақтағанын мәңгіге!

деген ол халықты қанаушы, ел байлығына еңбек етпей не болып отырғандарға жырымен үкім айтады:

Тоқпан тұр, уақып келер көрдей қысар,
Баптықты мезгіл жетер сен де құсар!

Сырғы соны, іші арам, екі жүзді пасық, надан молда, жожа, ишандарды халықты рухани қанаушыларды өшкерелейтін Токайдың ашы ажуалы, саяси сатира өлеңдері қазіргі күнде де мән-маңызын жоғалтқан жоқ. Арамза молданың арам ниеті.

Уа, құдай!.. Менің сырым саған мәлім:
Қаз, қозы, қыз бен қымыз, қазы зарым

Ауыл молласының сикын қараңыз:
Қара жүз, нәлег атқан кімдер тағы,
Сәлделі көрі маржа ауылдағы.

Тоқай жауыздықты өшкерелеп қана қоймайды, халықты белсенді күреске шақырады..

Тоқайдың қысқа өмірінде жазып үлгерген ұшан-теңіз әдеби мұрасын, оның орыс және дүние жүзі әдебиеті классиктерінен жасаған аудармаларын, журналистік, редакторлық қызметін, әдеби зергілеу жұмысындағы еңбегін бұл арада шолып шығу мүмкін емес.

Ғабдолла Тоқай “ қазақ халқына ерекше жақын адам. Оның 9 жасынан бастап 22 жасқа шейінгі 13 жыл өмірі Қазақстанда өтті.

Ол Орал қаласында медреседе, орыс мектебінде оқып, білім алды. Журналистік, жазушылық қызметі Қазақстан жерінде басталды. Ол өзі де: “Тұңғыш рет қанат қаққан жерім – Орал қаласы, Жанық, Шаған бойлары еді.” – дейді.

Тоқай қазақ халқының ауыз әдебиетін жоғары бағалады. 1907 жылы орыстың, татардың, қазақтың ауыз әдебиет үлгілерін салыстырып зерттеген. “Шығырлөребез” (“Өлеңдеріміз”) деген мақаласында мына бір қазақ өлеңін мысалға келтіреді:

“Қарағым, айналайын сіз қызғалдақ,
Сіздерге берген екен мал менен бақ.
Жапаңда жүріп жалғыз қалғанымнан
Айырылған егізінен мен бір ылақ.
Көз көріп, қолым жетпей күйінемін,
Мен де бір суда жүрген жалғыз шабақ.
Құрбының арманы не сізді құшқан,
Аузың бал, тілің шекер, қойың жұмақ.
Жұмақта хор қыздары десе болар,
Олардың хұлға киіп, мінсең пырақ.
Жүзіңді сағағ сайын бір көрмесем,
Мен үнде тұра алмаймын жалғызсырап.

Кордиз бе? Бұл қазақ ақышы өзінің сүйген қызын қалай мақтай білген. Бұдан көріп отырсыздар, біздің татар өлең жағынан қазақтардан да артта қалған екен” – деп жазды Тоқай.

Ғабдолла Тоқайдың шәкірттері көп. Советтер Олағының Батыры, әйгілі татар ақышы Мұса Жәлел Тоқайды өзінің ұлы ұстазы санаған. Қазақтың атақты ақындары Сұлтанмахмұт Торайғыров, Бейімбет Майлин, Сәбит Дөнентаев, Сәбит

Мұқаповтар тағы басқалары ақындық жолында Тоқайдап көп үлгі-өнеге алып, оны ұстаз ітқан

Қазір татар халқының ұлы ақыны Ғ. Тоқай есімі мен олеңдері күллі елімізге мәшһүр. Революцияға дейін оның атын өз жұртынан басқа ешкім біле қоймаса, бүгінгі таңда оның шығармалары орыс, қазақ, қырғыз, өзбек, башқұрт, ұйғыр, чуваш тағы басқа да тілдерге аударылған. Оның ізгі армандары да іске асып, орындалып отыр. Көп ұлтты совет әдебиетінің асыл қорына қосылған Ғабдолла Тоқайдың шығармалары мәңгі бақи жасай береді.

ТАТАР ӘДЕБИЕТІНІҢ ТАРЛАНЫ

Атақты жазушы, татар әдебиетінің классигі, үлкен ғалым, көрнекті мемлекет қайраткері — Ғалымжан Ғыйрфанұлы Ибраһимовтың туғанына 100 жыл толды.

Көп ұлтты совет қалам қайраткерлерінің негізгі мұрағаттарын айқындап ашып айта келіп, Ғалымжан Ибраһимов былай деген.

— Біз, жазушылар, мәдениет қайраткерлері, бар талантымызды революцияға, социализм құру ісіне бағыштауға, қаламымызды сүңгі етіп, пролетариат дүшпаңдарына қарсы күресуге тиіспіз. Коммунист жазушының гворчествосы міне сол ұлы істің, аяусыз күрестің құралы болуға керек. Революционер жазушы өзі туралы.

— Мен пролетариат революциясының солдатпын. Бүкіл өткен өмір жолым мені соған әзірледі. Озім туып өскен татар халқының ғана емес, дүние жүзіндегі барлық езілген ұлттардың, таңнардың әлеуметтік азаттық алуы, пролетариат туы астында, ленинизм негізінде күрескенде ғана мүмкін деп сеніп еңбек етемін. — деген.

Ғалымжан Ғыйрфанұлы Ибраһимов 1887 жылы 12 мартта (ескі стиль бойынша 28 февральда) бұрынғы Уфа губерниясы Стерлитамақ уезінің (қазіргі Башқұрт АССР-ның Авырғазы ауданы) Сұлтанмұрат ауылында дүниеге келген. Әкесі Ғыйрфан көп жылдар бойы медреседе оқып, әуелде Троицк қаласында мұғалімдік қызметте болып, кейін Сұлтанмұрат ауылына қайтып, молда болады. Өлерінен үш жыл бұрын, 1910 жылы молдалықтан безніп, өле-өлгенше егіншілік кәсібімен шұғылданады. Ғалымжанның шешесі Бибихәсәнә да жақсы тәлім-тәрбие алған, өз заманындағы білімді әйелдердің бірі болған.

Әке-шешесімен оқу, жазуға үйренген соң, Ғалымжан екі қыс ауыл медресесінде және үш жылдық орыс бастауыш мектебінде оқиды. 1898 жылы он бір жасар Ғалымжанды әкесі Орынбор қаласындағы ең ескі оқу орындарының бірі — Уәли молда медресесіне оқуға береді. Ескі медресенің оқуына қанағаттанбаған талапты жас шәкірт өз бетімен білім көтеру жолын іздейді. Қала кітапханаларына барып, газет, журналдар оқып тұрады. Бұл медреседе 1905 жылға шейін ғана оқиды. 1905 жылғы революцияның әсерімен ескі оқу тәртібіне қарсы бас көтеріп, оқу программасына жаңалық енгізуді талап етіп, ереуілге шыққан шәкірттердің белсенділерінің бірі Ғалымжан болады. Сол үшін Уәли медресесінен қуылады.

1906 жылы Уфа қаласына келіп, сол қалада жаңа ғана ашылған, жаңа бағыттағы (жөдіг) жоғары оқу орны саналатын “Ғалия” медресесіне оқуға түседі. 1905 жылғы революциядан кейін мұнда оқитын шәкірттердің көпшілігі басқа медреселердегі ескі тәртіпке, оқу программаларына наразы болып шығып кеткендер болады. “Ғалия” медресесі өз заманында шәкірттерін белгілі дәрежеде демократиялық рухта тәрбиелеген оқу орны еді. Бұл медреседе оқыған жылдары Ғалымжанның әлеуметтік сана-сезімі өсіп, өмірге қозғарасы тереңдеп бастайды. Табиғи дарынды шәкірттің жазушылық сапары да “Ғалия” медресесінде басталады. 1907 жылы тұңғыш шығармасын — “Зәки шәкірттің медреседен қуылуы” атты әңгімесін жазды. Шығарма 1898-1905 жылдары Орынборда Уәли молда медресесінде оқып жүрген кезінде Ғалымжанның өз басынан кешкен уақиғалар негізінде жазылған. Жазушының бұл тұңғыш шығармасы революцияшыл татар жастарының Қазан қаласында шығып тұрған “Әль-пеләх” (“Реформа”) атты газетінің 1907 жылғы екінші санынан бастап, бірнеше санында жарияланады, кейін (1910 ж.) жеке кітап болып басылып шығады. Ғалымжанның осы ғырнақалды шығармасы оқушы қауымының назарын аударып, оның талантын танытады. Алғашқы кадамы сәтті басталған дарынды жазушының қаламынан қорқем шығармалар енді едел-жедел туындай бастайды. 1908 жылы “Махаббат құрбандары”, “Татар әйелдерінің азапты тағдыры” (1909) атты әңгімелер және “Бұрынғы ислам мәдениеті” (1908-1909) деген тарихи еңбегін жазды. Ғалымжан “Ғалия” медресесінде үш-ақ жыл оқиды. Шәкірттердің революцияшыл-демократияшыл қозғалыстарына белсенді қатынасқаны үшін бұдан да кетуге мәжбүр болады. Сөйтіп ол 1909 жылы қазақ даласына шығып кетеді.

Бұл жолінде Башқұртстан халық жазушысы, башқұрт совет әдебиетінің негізін салушылардың бірі Ғ. Ибраһимовтың шәкірті Сәйфи Құдан (1894 жылы туған) былай дейді:

“Ғалымжан Ибраһимов та жастық шағында қазақ даласында оқытушылық етті. Өткір көзді, өте сезімтал да зерек, кен құлашты, зор талантты жазушы еді ол. Ғ. Ибраһимов сол кездегі өзінің жіті бақылап, терең зерттеуінен нәтижесінде атақты “Қазақ қызы” романын жазды. Бұл роман жазылған жылдарда қазақ әдебиетінде проза жанры нәресте күйде еді де, “Қазақ қызы” дәрежесіндегі роман атымен жоқ болатын. Ғалымжан Ибраһимов өзінің “Қазақ қызы” және басқа роман, повестерімен қазақ әдебиетінің оркендеуіне күшті әсер етті. Сонымен қатар ол қазақтың әдеби тілі мен ұлттық көркем әдебиетін жасау турасында жастардың баспасөз бетіндегі пікірлерін қосап, осыған орай “Ғалия” медресесінде лекция оқыды, арнайы мақала жазды. Сойтіп, Ғалымжан Ибраһимов сол кездің өзінде-ақ қазақ жастарының сүйіспеншілігіне бөленді”.

Түркмен совет жазушысы, Социалистік Еңбек Ері Берді Кербәбаев (1894-1974) өзінің “Правда” газетінде (1962 жыл, 13 март, № 72) жарияланған мақаласында Ғ. Ибраһимов және оның “Қазақ қызы” романы туралы:

— Ол менен жеті жас қана үлкен еді. Мен әдебиетке бірінші адымымды ғана аттаған шақта ол әдебиет әлемінде қарыштап алымдан, басқиларды соңынан ертін бара жатар еді. Газеттерде менің бірінші поэмам — “Әйелдер-қыздар дүниесі” басылды, ал ол өзінің “Терең тамырлар” атты бесінші романын аяқтап қалған еді.

— Иә. Ғалымжан менің бірінші ұстазым болды. Қайталап айтамын ықтимал, бірден-бір оқытушым болған шығар.

— Ғалымжан Ибраһимов — нағыз сөз зергері. Оның таланты және қайнаған революцияшыл жүрегі, терең идеялы коммунист болуы тамаша нәтижелер берді.

— Мен оның “Қазақ қызы” романын сұқтанып оқыдым және Қазақстанның ақтығы қой, алағы жылқыға толы кен даласы қоз алдыма келді. Мен ру-тайпалар арасындағы талас-тартыстарды, билік үшін күрес, тұрмыс-тіршілік үшін күрестерді көрдім. Бұның бәрі революцияға дейін Түркменстандағы өмір шындығымен жанды образдар арқылы тығыз байланысатын еді.

Ғалымжан Ибраһимов бастатқан татар әдебиеті классиктерінің қазақ әдебиетіне және басқа туысқан халықтар әдебиетіне игі әсері туралы Сәбит Мұқанов та жеріне жеткізін айтқан екен. Ол былай депті:

— Татар әдебиеті қазақ әдебиетіне әсерін тигізбеді деген адамның тілі кесілсін. Өте-мөте Ғабдолла Тоқай, Ғалымжан Ибраһимов, Мәжит Ғафури, Ғалиасқар Камал, Фатих Амирхан, Ғафур Құлахметов сияқты үлкен жазушылар идея

және көркемдік шеберлік жағынан қазақ ақын-жазушыларының бүкіл бір буынына әсерін тигізді. Жалғыз мен ғана емес, қазақтың Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Ғабит Мүсірепов, Есмағамбет Ысмайылов және Жақан Сыздықов сияқты жазушылары мен ғалымдары да осы пікірді айтады. Татар әдебиеті және жеке татар жазушылары бізден басқа халықтардың әдебиетіне де әсерін тигізген. Мұның өзі түркмен жазушысы Берді Кербабаев, өзбек жазушылары Ғафур Ғұлам, Абдулла Қалири және тәжік жазушысы Садриддин Айнилардың творчествосынан айқын көрінеді.

* * *

Ғ. Ибраһимов “Ғалия” медресесінен кеткен соң қазақ даласында болып, одан кейін Оралда әр түрлі қызмет істеп, одан Астрахань барып, ондағы татар балаларын оқытады. 1909 жылдың аяғында, университетке түсіп, оқу мақсатымен Қазан қаласына келеді.

Бірақ, саяси сенімсіз адам деп саналған жас жазушыға жоғары оқу орынына түсіп оқуға мүмкіндік болмайды. Университетке оқуға түсе алмаса да, қайтпас қайсар мінезді, қажырлы Ғалымжан жасып-жабырқамайды, жалынды жас жазушының табиғи таланты тасқындай түседі. Қазан қаласында алғашқы болған жылдардың (1909-1912) ішінде: “Көктем басы”, “Тенізде”, “Жүз жыл бұрын”, “Махаббат – бақыт”, “Оты сонген жәһәңнәм”, “Ұры молла”, “Қарт жалшы” тағы басқа әңгімелерін және “Жас жүректер” (1912) атты романын жазады. Бұл шығармалары сол кезде-ақ Ғалымжанның көркем сөздің көрнекті зергері екенін көрсетіп, татар жазушыларының алдыңғы қатарындағы қалам қайраткері екенін танытады. Ғ. Ибраһимовтың ғылыми-зерттеу жұмысы да осы кезде басталады. 1911 жылы “Татар сарыфы” (“Татар тілінің морфологиясы”), “Тағар нәхуі” (“Татар тілінің синтаксисі”) кітаптарын жазады.

1912 жылдың аяғында Киев қаласына кетіп, ондағы университетте ерікті тыңдаушы ретінде оқиды. Сойтіп жүріп, Киевте оқитын мұсылман студенттерінің жасырын ұйымының жұмысына белсене қатынасады. 1913 жылы тұтқынға алынып, июнь айында түрмеден шығады. Бірақ сол кезден бастап, 1917 жылғы февраль революциясына шейін полицияның анық бақылауында болады.

Киевтегі бір жолдасына Қазаннан жазған хатында: “Киевте душар болған уақиғаға ешбір қайғырмаймын. Түрмеде отырып шығу мен үшін бір мектеп болды. Дұрысын айтқанда,

пайдалы мектеп. Қозім ашыла түсті. Коп нәрсені, коп кісіні анығырақ көріп, дұрысырақ тани бастадым...”, — дейді Ғалымжан.

1913 жылдың күзінде Қазанға келіп, ондағы жаңа шыға бастаған “Аң” (“Сана”) атты әдеби онер журналында жауапты хатшы болып қызмет істейді. 1914 жылы тағы да Киевке кетіп, одан Одесса және Сухуми қалаларында бірнеше ай болып, 1915 жылы Уфа қаласына келеді. Уфаға келген соң “Ғалия” медресесінде тіл мен әдебиет пәнінен сабақ беретін оқытушы болып қызмет істейді. Ғ. Ибраһимов тіл мен әдебиеттен және ол пәндерді оқыту методикасынан терең білім беру үстіне, бізді материялистік, реалистік негізде ойлап білуге, дүниеге қозқарасымыздың дұрыс болуын үйретуге ерекше көңіл болді.

Қазақ, әзірбайжан, қырғыз, өзбек, түркмен, башқұрт, татар шәкірттерінің арасында ғуыскандық достық қарым-қатынас берік қалыптасуда, интернационалдық тәрбие беруде Ғалымжан Ибраһимовтың еңбегі өте зор болды.

Башқұрт жазушысы Сәйфи Құдан, қазақ жазушысы Бейімбет Майлин, тағы басқа қазақ жастары 1915 жылы медреседе Ғалымжан Ибраһимовтан сабақ оқып, тәлім-тәрбие алған шәкірттері еді. С. Құдаш былай дейді:

“Ғалия” медресесінде тіл және әдебиет пәндерінен сабақ беретін Ғалымжан Ибраһимов бізге класіан тыс қалаған тақырыптарыңа еркін шығарма жазындар деп тапсырма берді. Мен “Сабан тойы алдында” деген шағын әңгіме жаздым. Ал, Бейімбет Майлин “Шұғаның белгісі” деген әңгіме жазды...

Бейімбеттің осы шығармасы сондағы тапсырма бойынша жазылған шығармалардың ішіндегі ең көлемдісі, ең жақсысы еді. Коп ұзамай өзі басқарып шығаратын “Садақ” қолжазба журналында жариялады. Соз орайы келгенде мынадай бір жайді айға кетейін: медреседе оқыған қазақ және қырғыз жастары арасынан әдебиетке келген, педагогтік-ғылыми қызмет майданына ат салысқан жалғыз ғана Бейімбет емес, басқа да бірқатар қазақ интеллигенттері, жазушы, тарихшы, педагог һәм журналист болу жолындағы алғашқы қадамдарын осы “Ғалия” медресесінде оқыған жылдарында бастаған. Бұлардың көпшілігі революциядан кейін совет мектептерінің тұңғыш оқытушылары болды.

Әрбір ұлттың тілі мен әдебиеті жаңында, 1916 жылы жасаған баяндамасында қазақ әдебиеті туралы Ғалымжан Ибраһимов:

— Қазақты татар әдебиетімен қанағаттандыру дейтін пікір тек ол халықты және тарихи ағымды білмеуден туады... қазақ әдебиеті ежелден келе жатқан әдебиет екендігі хак шындық.

Бүкіл қазақ сахарасына әдеби азық болып келген олең-жырлар, біздің қазіргі ақындарымыздан әлдеқашан бұрын туып, күдіретті дауысы кең даланы жаңғыртқан Ибраһим Құнанбасвар... қазақ мектептеріне кіріп, тамыр жайып отырған әдебиет — қазір оны мойындамау ешбір мүмкін емес, — деген.

Ғ. Ибраһимов ғылыми-педагогтік қызметімен қатар, еңбек адамдарының образдарын сипаттайтын көркем шығармалар жазады. “Малшылар” “Табиғат балалары”, “Марқұмның дәптерінен” әңгімелерін, және татар азаматтарының бірінші орыс революциясына қатынасуын суреттейтін “Біздің күндер” атты романын жазады.

Оның ғылыми-зерттеу еңбектерінің өзі — бір сала. Олар — “Әдебиет теориясы”, “Татар тілін қалап оқыту керек” және “Жаңа әдебиет” атты әдебиет хрестоматиясы.

1917 жылы революция күндерінде медреседегі оқытушы қызметін тастап және жазу жұмысын уақытша тоқтатып, өзінің бар талантын, күш-жігерін күнделікті баспасөз ісіне, революциялық насихат жұмысына арнайды. 1917 жылдың март айынан Уфада “Ерік” атты революциялық бағытта газет шығара бастайды.

Уфада 1917 жылы жаз айында мұсылмандардың Бүкілроссиялық бірінші съезіне уәкілдер сайлау, оларға аманат беруге арналған үлкен жиналыс өткізіледі. Халық көп жиналады. Жиналыста қызу айтыс, қатты тартыс болады. Мұсылман діншілдері, Закирліқадри бастаған татар ұлтшылдары кедей, байына қарамай халықты “мұсылман бірлестігіне” шақырып, ислам дініне қолайлы республика құруға үйлейді.

Оларды жақтаушылар, мұсылмандар кадет партиясымен бірлесіп, сол партияның басшылығымен республика құру мәселесін көтереді. Бұлардан кейін шығып сөйлеген Ғ. Ибраһимов “мұсылман бірлестігі” деген сөздің астарында қандай саясат жағқанын ашып көрсетіп, бұл “бірлестік” татар шаруаларының жұмысшыларды қайтадан құлдық құрсауына күсіру үшін құрылған зұлымдық торы екендігін түсіндіріп, дін иелерін, ұлтшыл, кадетшілерді өшкереледі.

— Сөз жоқ, бізге республика керек, — дейді Ғ. Ибраһимов, — бірақ, Америка республикасы сияқты емес, кадеттер партиясы басшылық ететін республика да емес, яғни фабриканттарды, алпауыттарды, жалпы байларды аластап, жұмысшыларға, өзі еңбек ететін шаруаларға азағық өперетін, кедей шаруаларға жер беретін, бүкіл халыққа бостандық беріп, әрбір ұлт мәдениетін түлдендіріп, өркендетіп, өсіретін республика керек. Біз сондай республика үшін күресуіміз

керек. Копшілік Ғ. Ибраһимовты қызу қолдап оның айтқан ақиқат сөзін мақұлдайды.

Ұлы Октябрь революциясының жеңісін Ғалымжан Ибраһимов Уфа қаласында зор қуанышпен қарсы алды.

Ғ. Ибраһимов жас совет өкіметін нығайту жұмысына белсене ат салысады. Советтердің III Бүкілроссиялық съезіне қатынасып, Бүкілроссиялық Орталық Атқару Комитетіне мүше болып сайланады. 1918 жылдың январынан бастап Ұлттар ісі жөніндегі Халық комиссариаты жапынан құрылған Орталық мұсылман комиссариаты (Петроград) председателінің орынбасары, комиссариаттың коллегия мүшесі, комиссариат органы “Шолпан” газетінің редакторы. Осы тұста ол В. И. Ленинді бірнеше мәрте көріп, оның сөзін тыңдайды. Ғ. Ибраһимов Лениннің қабылдауында болып, ұлы көсеммен жүздесіп, сөйлеседі.

1918 жылдың күзінде науқастанып, ауруханада емделіп шыққан соң Москвадан Қазанға қайтып келеді.

1919 жылы Колчак бандаларының шабуылы басталған кезде Ғ. Ибраһимов түр-түсін, аты-жөнін өзгертіп, қарапайым ат айдаушы шаруаның қалпына түсіп, жаудың тылына өтсді. Торт ай бойы жау інінде, қауіп-қатер үстінде құпия жұмыс жүргізеді.

1920 жылы большевиктер партиясына мүше болып қабылданады. Көп жылдар бойы революциялық күреске белсенді қатысқаны ескеріліп, Ғ. Ибраһимовтың партия стажы 1917 жылдың 15 апрелінен бастап саналатын болды.

Революция кезінде уақытша тоқтап қалған жазу жұмысына Ғ. Ибраһимов азамат соғысы аяқталған соң барып кіріседі. Революция, азамат соғысы уақиғатарына арнап “Жаңа адамдар” (1920) драмасын, “Қызыл гүлдер” (1921) повесін жазды. Жиырмасыншы жылдардың бас кезіндегі ауылдағы және қаладағы кескілескен тап күресінің уақиғаларын суреттейтін “Терең тамырлар” (1926) атты әйгілі романын жазды.

Революция тарихы бойынша ғылыми еңбек жазуға да көп күш жұмсайды. “Ұлы Октябрь революциясы және пролетариат диктатурасы” (1921), “Татарлар арасында революция қозғалыстары”, “Татар мәдениеті қандай жолмен дамуы керек” т.б. еңбектерін жариялайды.

1920-1924 жылдар арасында В. И. Лениннің теориялық еңбектеріне және көсемнің өз басына арнап алты үлкен мақала жазады. В. И. Ленин шығармаларын татар тіліне аудару және бастыру жөніндегі комиссияның жұмысына да Ғ. Ибраһимов басшылық етеді.

1932 жылы РСФСР Орталық Атқару Комитеті

Президиумының Указы бойынша Ғалымжан Ибраһимовқа Еңбек Ері атағы берілді.

1927 жылдан бастап өкпе ауруы асқынып кеткен соң, үнсімі Қырымда жатып емделуге мәжбүр болады.

Ғалымжан Ибраһимов 1938 жылдың 21 январында дүниеден қайтады.

“Семей таңы”, 14 май 1987.

ШОҚАННЫҢ ДОСЫ – ХҰСАЙЫН ФАЙЗХАНОВ

“Қазақ әдебиеті” газетінен “Хұсайын Файзхановтың Шоқанға екі хағы” деген академик Әлкей Марғұланның ғылыми-тарихи аса бағалы мақаласын оқыдық. Сол мақалаға қосымша ретінде, тарихи деректерге сүйенсе отырып, біраз пікір айта кетпекпіз.

Татардың тұңғыш ағартушы – нәғрифәчилері ХІХ ғасырдың бірінші жартысында шыға бастағаны тарихтан мәлім. Олар Қазан, Петербург университеттерінде, басқа да орысша оқу орындарында қызмет істеген өз заманындағы алдыңғы қатарлы оқымыстылар Ғали Махмұдов, Салихжан Кукляшев, Хұсайын Файзхановтар еді.

Татар оқымыстысы Ризаддин Фахруддинов деген адамның мұсылман ғалымдарының, мәшһүр кісілердің өмірбаяндарын жазған “Әсәр” атты 1908 жылы Орынбор қаласында басылып шыққан кітабында Хұсайын Фаизхановтың өмірбаяны, суреті басылған. Р. Фахруддинов осы кітабында 1866 жылы декабрь айында Петербург университетінің кеңсесінде төртіп етілген Х. Файзхановтың ресми өмірбаянын да келтіреді. Осы өмірбаянның аяғында Хұсайын Фаизхановтың ғылыми-зерттеу жұмысымен қазақ сахарасына бес ай уақытқа саяхат сапарына жіберілгені айтылады. Және 1862 жылдың 30 апрелінен бастап Хұсайынның төрт ай демалыста болғаны жазылған. Х. Фаизханов соңғы саяхат сапарынан Петербургке қайтып келе жатқан жолында 1866 жылы 28 августа Симбир губерниясы, озінің туған жері Сабачай ауылында 45 жасында қайтыс болады.

Жоғарыда Хұсайын Фаизханов 1862 жылдың 30 апрелінен бастап төрт ай демалыста болғаны жөнінде тарихи дерек келтірдік. Ресми өмірбаянда Х. Фаизхановқа не үшін төрт ай демалыс берілгені айғылмайды. Ал Хұсайын 1862 жылы январь айында, Қазан қаласында тұратын өзінің ұстазы, белгілі

татар ғалымы – Шаһбүддин Маржаниға Петербургтен жазған хатында:

“Мадресе кабирімізге (университетте Қ. М.) бағзы бір би төртбилік болғандықтан патша әмірі бойынша жабылды. Біздер за штат қалдық”. – дейді. Яғни 1862 жылы студенттердің қотерілісі болып, соған байланысты патшаның әмірі бойынша Петербург университетінің жабылып, оздерінің қызметсіз қалғандарын айтады.

Осы хатында одан әрі “февраль айында Петербургтан шығып ауылымызға қайтпақпыз. Онда бірер ай тұрып, онан соң Уфаға, Тройцкіге яки Пегронавлға (Қызылжар Қ. М.) барып, төрт-бес ай сонда болуға ниет қылам”, – дейді. Бұл хатқа карағанда Хұсайын Файзханов 1862 жылы жаз айларында Шоқанның ауылында болып, қымыз ішіп, сахарادا демалып, бір жағынан денсаулығын түзеуді ойласа, екінші жағынан Шоқанмен сырласып, әңгімелесіп ғылыми-зерттеу жұмысымен шұғылданған деген ой туғызады. Осы ойымызды бекіте түсетін тағы бір дәлел “Қазақ әдебиеті” газетінде Әлкей Марғұлан жариялаған Хұсайынның 1863 жылы 7 апрельде Шоқанға жазған хаты. Ол хатта:

“Өзімнің саулығым бу қышда бек яхшы болды, бір дә ауырмадым... Қымызның файдасы ма дей-мін...

Алла ярылқсын, өзіңізге қымыз ішәргә шақырып язупсыз, ләкин бу илға тағу баруп болмас”. – дейді. (астын сызған біз – Қ. М.).

Хұсайын Фаизхановтың 1862 жылы Маржаниға, 1863 жылы Шоқанға жазған хаттарындағы жоғарыда келтірілген сөздеріне карағанда, оның 1862 жылы жаз айларында Шоқан Уәлихановтың ауылында болғаны анық сияқты көрінеді.

Хұсайын қайтыс болған соң оның артында әйелі, үш жас қыз баласы қалғанын айттық. Бұл деректердің Шоқанның Фаизхановқа жазған хаттарын іздеп табу үшін үлкен мәні бар.

...Шоқанның Фаизхановқа жазған хаттары әлі табыла қойған жоқ. 1866 жылы Фаизханов қайтыс болғанда, оның ханымы Фатима бұл хаттарды өзімен бірге әкетіп, содан жоғалып қалғанға ұқсайды. Кейде бұл хаттар әлі күнге бір архивтің түкпірінде жасырынып жатуы да ғажап емес”, – дейді.

Мен Х. Фаизхановты арнайы зерттеуші адам емеспін. Бірақ қазақ әдебиетінің тарихын зерттеп, жазып жатқан еңбегіме байланысты татар әдебиеті, мәдениеті тарихына да үңіле қарау қажет болды. Сол себепті Фаизханов жағынан да біраз білгендеймін. Хұсайын Фаизхановтың Ш. Маржаниға жазған

жырма хатының мазмұнымен де таныстығым бар. Ол — өз алдына өңгіме егуді қажет ететін мәселе.

Ал енді Шоқанның Х. Фаизхановқа жазған хаттарын іздестіріп, табудың жолы қандай деген мәселеге келейік.

Жоғарыда аты аталған Р. Фахрулдинов 1916 жылы Хұсайын Фаизхановтың қайтыс болғанына 50 жыл толуына арнап жазған үлкен мақаласының аяғында Ш. Маржанидың Хұсайын хаттарын ұқыпты сақтап келгенін және Х. Фаизхановтың өзіне келген хаттарды да жинақтап, сақтап отырғанын айта келіп:

“Локин бу мактублар (хаттар,- Қ.М.). қай жерлерде қалған уа кімдердің қолына түскен?”, — деп сұрақ қояды да: “Хұсайын өфондінің хатыны Фатима Якия Уаһапов қызы болғандығы мағлұм. Бұл күнде сәләмәт (яғни 1916 жылы, — Қ. М.), Әмина есімінде қызымен бірге Петербургте тұрады” — дейді. Егер де мұны білген болсам, 1914 жылғы сапарымда Мұса өфондіні (Мұса Бегеевті айтады ғой дейміз, — Қ. М.) жолдастыққа алып, осы әйел тұрған орынды зиярат етіп және Хұсайын ахуалын сұрасқап болар едім. Бұл хатынның сәлеметлігін пайдаланып, Хұсайын хақында тәптіштеп, сұрап, білу енді жастарымыздың мойнындағы борышы. Дума мүшесі әскери офицер Сыртланов және осы жазда соғыс майданында қаза тапқан Рауил Сыртланов Хұсайын өфондінің Ғайша есімі қызынан дүниеге келген балалар” — дейді.

Сонда Шоқанның досы Хұсайын Фаизхановтың зайыбы Фатима, қызы Әмина 1916 жылға дейін сау-сәлемет, Хұсайын дүниеден қайтқаннан кейін де ешбір жерге қоныс ауыстырмай, Петербург қаласында тұрған болып отыр. Хұсайынның Ғайша деген қызынан туған, жеті балалары Сыртлановтардың біреуі мемлекет Думасының мүшесі, офицер, ол да 1916 жылы тірі, енді біреуі сол жылы соғыста қаза тапқан.

Осы деректерге қарағанда Шоқан Уәлихановтың Хұсайын Фаизхановқа 1862-1864 жылдары жазған хаттары табылуға тиісті деп сенуге болғандай.

ИЛИЯС БОРАГАНСКИЙ (1852-1934)

Абайдың тұңғыш өлеңдер жинағы 1909 жылы Петербург қаласында басылып шыққаны баршаға мәлім. Кітап мұқабасының төменгі жағында:

“Восточная” Электро-печатия И.Бораганского” — деп жазылып, Абай кітабының қандай баспаханадан шыққаны және ол кімнің баспаханасы екені айтылған.

“Кәкітай мен Тұрағұлдың Абай кітабын Петербург баспасынан шығарту себебі не және ақынның өлеңдері жинағын тұңғыш рет басып шығаратын Бораганский кім болған?” — деген сұрақтар көп уақыттан бері қоңілімізде жүретін еді.

Бораганский жайын баяндар алдында бірер мәселеге қоңіл бөле кетеміз.

“Абай 1896 жылы өзінің бұдан бұрын жазған өлеңдерін “жиналсын” деген. Бізге қаншалық ғажап көрінсе де, осы 1896 жылға шейін Абайдың өлеңдері бір араға топталып жиналмаған болатын. Абай өзі бір жазып тастаған өлеңін қайтадан жоқтап, жинап отырмаған”, — дейді Мұхтар Әуезов ақын туралы зерттеуінде.

1896 жылға шейін өз өлеңдерін топтап жинауды ескермей келген Абайдың дәл сол жылы “жиналсын” деп шәкірттерінс тапсырма беруіне не себеп болды екен? Абайдың өлеңдерін “жиналсын” деуі келешекте шығармаларының басылып шығып, халыққа тарауын қажет деп білгендігінен екені, әрине даусыз мәселе.

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқ, барды, ертегіні термек үшін.
Көкірегі сезімді, тілі орамды,
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін,

— дейтін және:

...Өлді деуге сия ма, ойлаңдаршы,
Өлмейтұғын арғына сөз қалдырған,

— деп ақындық өнерімен, халыққа қалдырған асыл мұрасымен мәңгі бақи өлмейтін екінші өмір табатынына сенген данышпан ақын өлеңдерінің кітап болып шығуын мақсағ етпеген деуге ешкімнің де батылы бармаса керек.

— Өмірінің ақырғы кезіне дейін Абай өз өлеңдерін жинауды ескермей келсе, бізше оның себебі өлеңдерін

талантты ақын, әнші, мәдениетті, саналы шәкірттері көшіріп жазып алып, жаптап, әніс қосып айтып, еліс таратып жүрген соң, шығармалары жоғалып кетпейтініне сенген деп те айта аламыз.

— Өлеңдерін “жиналсын” деуіне себеп болып, ақынға әсер еткен “Тәржіман” газетінде жарияланған бір мақала болды ма деген де ойға келеміз.

Ойтыңкі 1882 жылдан шыға бастаған “Тәржіман” газеті туралы Мұхтар Әуезов “Абай еңбектерінің биік нысанасы” атты мақаласында:

“...”Тәржіман” газеті Абай кезінде қазақ сахарасына да көп тараушы еді” — дейді.

Бұл газетті Абай да алдырып, оқып тұрған. Газетте бүкіл Россиядағы болып жатқан жаңалықтар, мәдениет, әдебиет, өнер-білім жайындағы хабарлар көп басылатын. Сондай бір жаңалық хабар “Тәржіман” газетінің 1900 жылы 14 июнь күні шыққан 23 санында екі тілде жарияланған: “Дело И.М.Бораганского, “Илияс мырза Бораганский”. — деп аталатын бас мақала.

Ол мақалада әдемі жазудың (Хусни хат) шебері — Илияс Бораганскийдің 10-15 жылдан бері Петербург қаласында тұратын, Илиястың жайдары мінезін, адамгершілік қасиетін ұнатқан бір орыс профессоры оған назар аударып, ақыл-кеңесін айтып, істейтін жұмыс беріп, қамқорлық жасағаны жазылған.

Кейінірек Бораганский Петербург қаласында баспахана ашуға рұқсат алып, кітап басу ісіне жап-төнімен беріліп кетеді.

Араб тілінде кітап басып шығарып, өзінің жұмысына маман, өнерпаз адам екенін таптыады. Бірақ басқа тілдерде де кітап басып шығарып, қанша тапантанғанымен, қаражағы жеткіліксіз болғандықтан, әуелде баспахана ісі ойдағыдай өркендеп кете алмайды.

Осындай астанада ашылған мұсылман баспаханасы өмір сүріп, өркендеп кету үшін астанадан алыс аймақтардағы бастыратын кітаптары бар адамдар болса, Бораганский баспасына берсе, оның жұмысының жанданып кетуіне үлкен жәрдем еткен болар еді. Петербург университетінде қызмет істейтін және басқа орыс адамдары басғырағын жұмыстарын Бораганскийдің баспаханасына беріп, оның игі бастамасының өркендеп кетуіне барынша жәрдемдесуде, бірақ ол жеткіліксіз делінген газет мақаласында.

Одан әрі Бораганскийдің баспаханасы орыс, араб, гүрік, парсы тілдерінде үлкенді-кішілі қандай кітап болса да басып шығара алатыны ашылған.

Осыны кітап саудасымен шұғылданатындардың, халық

ағарту мақсатымен түрлі кітаптар шығарғысы келетін адамдардың есіне салады.

Илияс Бораганскийдің баспахана ашудағы мақсаты күнкоріс, кәсіп үшін емес, ел игілігі үшін дейді мақалада. Әрине, Петербург университетінде түрік тілінен лекция оқытын дәрежеге не болып отырған Бораганский, баспахана ұстап, табыс табуға мұқтаж адам емес екені де мақалада атап айтылған.

Бұл мақаланы Абай және оның шәкірттері оқығандығына күмәніміз жоқ. Осы 1900 жылы жарияланған мақаланы оқып барып: “өлеңдерім жиналсын” демеді ме екен деген ойға келетін себебіміз де сол.

Біздің көбіміз күні кешеге дейін Бораганскийдің толық аты-жөні кім, қай ұлттан шыққан адам екенін де анық білмейтінбіз.

Абай кітабынан горт жыл бұрын, 1905 жылы, Илияс Бораганский Шоқан Уәлиханов ел аузынан жазып алған Едіге жайындағы жырдың қолжазбасын да жеке кітап етіп басып шығарыпты, Шоқан қолжазбасын баспаға әзірлеп, сөз басын жазған профессор П.М.Мелиоранский.

Біздің қолымызла Илияс Бораганскийдің баспаханасынан 1900 жылы басылып шыққан “Ислам жазуы үлгілері” атты кітап бар. Бұл кітап – Бораганскийдің өз мамандығы – арап әрпімен әр түрлі нұсқада әдемі, әсем жазу, көрікті етіп кітап басу тәсілдері – каллиграфия мәселесіне арналған еңбек. Кітапта әдемі жазудың (Хусни хат) он бір түрлі үлгісі берілген.

Бұл кітаптың мұқабасының аяқ жағында арап әрпімен:

“Илияс мырза Бораганский уа компаниясының мартбұғасында басылды. 1900”, – деп Бораганскийдің аты-жөні толық жазылыпты. Бораганскийдің баспаханасы мақтау медальға да ие болған. Оның баспаханасынан шыққан жоғарыда аталған кітаптардың сыртқы беттеріндегі медаль суретінде: “За трудолюбие и искусство” деген сөз жазылған. Сөйтіп, Петербург қаласындағы Илияс Бораганскийдің баспа жұмысы өрге басып, өркендеп кетеді.

Бораганский – тек қана баспахананың қожасы емес, ол өз ісінің маманы, өнерпаз, білімді адам. Ол – өткен ғасырда Петербург университетінде Шығыс тілінен лекция оқыған ғалым-оқытушы, орыс ғалымдары қадірленіп, сыйлаған өз заманындағы көрнекті мәдениет қайраткері болған адам.

Сондықтан да 1966 жылы Бораганский туралы сұрау салып, Москвадағы Ленин кітапханасына хат жаздық. Ленин кітапханасы өздерінде ешқандай дерек болмағандықтан, менің хатымды СССР Ғылым Академиясының Азия халықтары

институтының кітапханасына жібергенін хабарлады. Көп кешікпей Азия халықтары институтынан да хабар-хат алдым. Олар да Бораганский туралы ешбір дерек таба алмай. Шыныстану мәселесімен шұғылданатын профессор Б.А.Данцигтен сұрастырыпты. Ол кісінде де Бораганский жайында ешбір мәлімет жоқ болып шығыпты. Бірақ профессор Данциг Азия халықтары институтының Санкт-Петербургтегі бөлімінде істейтін ғалым, профессор Андрей Николаевич Кононовқа және Санкт-Петербург университетінің Шыныстану факультетіне Арон Давыдович Новичовқа жазсын депті. Тікелей түркология ғылымының тарихын зерттеу жұмысымен шұғылданатын екі ғалымның адресстерін көрсетіпті.

1966 жылы 11 қазанда Кононовқа жолдаған хатыма жауап келді. Профессор Кононовтың тапсыруы бойынша, оның бір қызметкері Инна.ь Александровна Дулина жауап жазыпты:

— Қазір мен сізге аз ғана мағлұмат бере аламын, өйткені И.Бораганский туралы мақала әзірге жазылған жоқ. Егер бізде қосымша мәліметтер табыла қалса, сізге жіберермін, — дей келіп:

— Академик В.В. Бартольдтың 1909 жылы Петербургте басылып шыққан Петербург университетінің шығыс тілдері факультетінің 1855-1905 жылдар арасындағы жұмысына тарихи шолу жасайтын: “Санкт-Петербург университетінің шығыс тілдері кітаптарының, IX томының 194 бетінде: — Илияс мырза Бораганскийдің 1898 жылы августан бастап түрік тілінен сабақ беретін лектор болып тағайындалуы туралы жазылғанын хабарлайды. Және профессор Н.И.Вессловскийдің “Санкт-Петербург университетінің профессорлары мен доценттерінің тізімі” деп аталатын кітабының 27 бетінде: Илияс мырза Бораганский 1898 жылдың 20 августынан 1908 жылдың 20 августіне “дейін Петербург университетінің шығыс тілдері факультетінде түрік тілінен сабақ беретін лектор болғаны жазылып, Бораганскийдің Стамбулда оқып, білім алған адам екені айтылған”, — депті.

Тағы осы хатта: — Санкт-Петербург облыстық тарихи архивінде Бораганский жөнінде мәлімет — деректер барын білеміз, бірақ біз ол деректермен әлі таныс емеспіз дей келіп, ол деректерді қалай іздеп, табу жолын көрсетіп жазған.

Хаттың ақырында: — “Тәржіман” газетінде 1900 жылы Илияс Бораганский туралы мақала жарияланғанын хабарлағанымын үшін алғыс айтқан. Біз ондай мақала барын білмейтін едік, — деген.

Бұл хатты алған соң, Санкт-Петербургтің облыстық тарихи архивінен Бораганский туралы сұрап, ол университеттің шығыс

тілдері факультетінің 1903 жылы 22 апрель күні өткізілген мәжілісінің протоколы екен. Мәжілісте жеті мәселе қаралып, шешім қабылданыпты. Солардың ішінде қаралған бесінші мәселе шығыс факультетінде шығыс тілдерінен лекция оқитын мерзімі 1903 жылдың 20 августынан бастап, тағы екі жылға ұзартуды сұрап, шешім қабылдаған.

Протокол Мелиоранскийдің қолымен жазылған. Протоколға қол қойғандар бүкіл әлемге аттары әйгілі Шығыстану ғылымының атақты ғалымдары, академиктер В.Жуковский, Н.Веселовский, П.Мелиоранский, В.Бартольд және П.Март.

Сонымен Илияс Бораганскийдің өмір сапарын зерттеп, білуге қаншама зер салып кіріссек те, іздеу жұмысымыз 1966 жылы тұйықталып, тоқтап қалды. Ол туралы бар тапқанымыз 1898 жыл мен 1909 жылдардағы Бораганскийдің қызмет жайын ғана баяндайтын мағлұматтар болды. Басқа сан жерлерге сұрау салып жазғандарымыздан нәтиже шықпады. Сөйтін, одан әрі Бораганский жайын зерттеу жұмысы амалсыз тоқталып қалып еді. Екі жылдан кейін ойда жоқ жерден, мүлдем күдер үзін қойған зерттеу жұмысын қайта бастауға жөн сілтейтіндей қызықты бір мағлұматқа тап болдық.

Семей қаласында 1919 жылдан бастап шығып тұрған “Қазақ тілі” газетінің (қазіргі “Семей таңы”) аман сақталған сандарын қарап отырғанымызда, 1922 жылы 28 октябрь күні шыққан “Қазақ тілі” газетінің бетінен, ірі әріптермен басылған: “ИЛИЯС БОРАГАНСКИЙ ҚАРТ” деген сөздер көзіме түсті. Хабарды 2-3 рет қайталап оқып шықтым.

Газетте: “Илияс Бораганский деген қарт Петербургте ең бірінші мұсылман баспаханасын ашқан. Өзгеріс уақытына шейін (“өзгеріс” деп революцияны айтып оғыр – Қ.М.) көп кітап басқан, өзінің әдемі жазуға ұсталығымен атак алған адам.

Осы күнгі 75 жаста болса да, жас кісіден кем қызмет қылмай, Башқұртстанның баспасын реттеуде күні-түні қызмет қылады. Жуырда баспаға керек құралдарды алу үшін Мәскеуге барып қайтты.

Башқұртстан өкіметі оның осы қызметі 50 жылға толғанын еске алып, қарттың құрметіне той жасамақ болып отыр”, – деген.

“Қазақ тілінің” хабарына қарағанда, Илияс Бораганский – кітап басып шығару ісіне кіріскеніне 1922 жылы жарты ғасыр болған. Октябрь революциясынан кейін, Петербургтен Башқұртстанға ауысып, жас республиканың баспа жұмысын реттеп, жолға қоюға белісене атсалысқан адал азамат.

Сөйтін, “Қазақ тілінің” хабары бойынша Бораганский

жайын зерттеу ісінің бағыты енді Башкүртстанға ауысты. Бірақ Башкүртстанның кітапхана, архив орындарынан сұрау салып жазған хаттарымынан тағы нәтиже шықпады. Енді Башкүртстанның кітапхана, архив орындарынан сұрау салып жазған хаттарынан тағы нәтиже шықпады. Енді Башкүртстаннан Бораганскийдің біледі-ау деген, кәрі құлақ қарт мәдениет қайраткерлерімен хат арқылы хабарласуды ұйғардым. Сонда ең алдымен, ойға келгені, башкүрт халқының сексенге аяқ басқан атақты қарт жазушысы, башкүрт әдебиетінің классиктерінің бірі және қазақ елімен ертеден араласқан, достас адам Сейфи Құлаш ағай болды.

Абайдың, Шоканның кітаптарын тұңғыш басып шығарған Бораганский жайынан білгені болса, хабарлауын отініп, Сейфи ағайға хат жазған едік. Ол кісінің 1966 жылдың аяғында жазған жауап хатын алдық. Үлкен адамның хатының өзінен де адамгершілік қасиеті көрініп тұр. Келе жатқан жана, жылмен құттықтай келіп, былай депті:

“Хатыңызға кешігіп жауап жазғаным үшін ғафу өтінем. Неге десеңіз, ұзақ уақыт науқастанып жатып қалдым. Илияс Борганский деген кісіні білем және көргенім бар. Алайда оның өмір жолын жетік білмеймін. Неге десеңіз, аса жақын таныс болғаным жоқ. Оның өмір жолы турасындағы қысқаша білетіндерімнің кейбіреуін айтып бере аламын: “Мысалы: Уфада шығып тұратын – Яны юл” (“Жана жол”) журналының 1923 жылғы 4 – санының -бетінде: “Матбұғат доньясында илле еллык хезмет” – атты бір беттік мағлұмат бар. Сонда Илияс Бораганскийдің кіпкене болса да фотосы басылған”, – деп сол мақаладан Борганскийдің өмір жолымен танысуға боларын айтып, журналдың қайда сақталғанын хабарлады.

Уфаның кітапханасы қанша сұратсақ та, Бораганский туралы мақала басылған “Жана жол” журналын жібермеді. Москва, Санкт-Петербург, Казан сияқты қалалардың кітапханаларында ол журнал жоқ болып шықты.

Уфа кітапханасынан мақаланың, Бораганскийдің суретінің фото көшірмесін сұрап едік. оларда фотолаборатория болмайды екен. Сонан соң Уфаның басқа мекемелеріне хат жазып, көмек сұрадық. Ақыры 1970 жылы ғана Бораганский туралы мақала мен оның суретінің фотокопірмесі қолымызға тиді.

“Матбұғат дүниесінде елу жылдық қызмет” деп аталатын мақалада былай делінген:

“Илияс баба Бораганскийдің Матбуға (баспа жұмысында – Қ.М.) жолында істеуіне 50 жыл толады.

Илияс баба 1852 жылы 22 апрельде, Қырым-Бакшасарай шаһарында дүниеге келіп, 15 жасына дейін Қырымның

мектеп, медреселерінде оқып және хусни хат (әдемі жазу — Қ.М.) мұғалімдерінен мағлұмат алған. 1867 жылы Туркияға барып, жеті жыл бойы Стамбулда баспа, сурет, пақыл, хусни хат ғылымдарын оқып, үйреніп және тәжірибе жүзінде істен, жаттығып, ол оперлерді әбден меңгеріп, жетілген соң, Қырымға қайтқан. Онда 1876 жылға дейін тұрып, өзінің опер-білімін көрсетіп, еңбек еткен. Сол жылы 12 декабрьде Россия қалаларына саяхат сапарына шыққан. Жеті жыл бойы Россияның көп шаһарларын аралап, көріп, 1882 жылы Петербургке келген. Онда келген соң да әдемі жазу-сызу оперімен шұғылданған”.

...Бұдан әрі Бораганскийдің Петербург университетінің шығыс тілі факультетінде оқытушы болғаны айтылады.

Бораганскийдің баспаханасында отыздан артық шетел тілдерінде кітап және журналдар басылып тұрған. Соңдай үлкен жұмысты ұйымдастырып, басқара жүріп, университетте лекция оқу ісінен де қол үзбегендігін айта келіп:

— Сол уақыттағы баспасөз жүзінде Илияс бабаның баспа ісіне аса шеберлігі жайында жарияланған көптеген мақала және хаттарды кездестіреміз. — дейді. Одан әрі:

“1917 жылғы революцияға дейін де Илияс баба сол Питерде істейді. Революциядан кейін де һәмән сол өз жұмысында болады, 1919 жылы башқұрт қызыл әскері Питер майданына келген шақта, Бораганский башқұрт бригадасының органы болған — “Салауат” атты газеттің баспаханасында істейді. Башқұрт қызыл әскерлерінен әріп терушілер даярлайды.

1920 жылы башқұрт әскерлерімен бірге Башқұртстанға келеді. Бүкіл баспахана құралдарын өзімен бірге Стерлітамақ қаласына алып келіп, ондағы баспаханаға тапсырады. Өзі де сол баспаханың басқарушысы болып, қызметке кірісіп кетеді. Жетіспей жатқан баспахананы жетілдіріп, ретке келтіру жұмысына көп күшін сарп етеді. Мәскеуге барып, баспаханаға керекті құралдар жеткізу жұмысымен шұғылданады.

Ол қазіргі күнде Уфа баспаханасының башқұрт бөлімінің басғығы болып істейді. Сонымен бірге баспахана жұмысын үздік опер, майталман шеберлікті тілейтін істерді басқарады. Ол әрқашанда жұмысшылар ортасында, олардың мейірімді, қамқор аталары сияқты. Баспахана жұмысында елу жыл еңбек етсе де, ешбір сауаны қайтпаған жан, еңбек дегенде ет жүрегі елжіреп, һәмәнда жанып түседі. Сөз арасында: “Енді тағы да 50 жыл өмірім болсайшы — көңілім тойғанша еңбек етіп олар едім мен”, — дейді ол.

Оның баспа ісіне сіңіріп жарты ғасырлық еңбегінің құрметіне, келесі күзге 50 жылдық мереке — тойы өткізілмек”

—деп Башкүртстанның “Жаңа жол” журналы 1923 жылы Илияс Бораганскийге арнап жарияланған мақаласын аяқтайды.

Бірнеше жыл бойы Илияс Бораганскийдің өмір жолын зерттеп, білу ісіндегі әзірше анықтаған тарихи мағлұмат — деректеріміз осы.

Осының өзі Илияс Бораганскийдің адал жүрегімен еңбекші халыққа келіп қосылған, өнер-білімін халық бақыты үшін еңбек етуге арнаған алдыңғы қатардағы ескі интеллигенттердің бірі болғанын көрсетеді.

Абайдың асыл әдеби мұрасын ең алғашқы кітап етіп баспадан шығарған Илияс Бораганскийдің есімі мен еңбегін қазақ халқы қадірлейді, ұмытпайды.

Илияс бабаның өмір сапарын зерттеу жұмысы әлі аяқталған жоқ.

Илияс Бораганскийдің матбұғат дүниесіне 50 жыл толуына арналған, 1923 жылы күз айында Башкүртстанда өткізілмек юбилей болды ма екен? Илияс баба қай жылы, қай айда дүниеден көшті екен? Оның денесі қай арала жерленді екен? Башкүртстанда оған арналған ескерткіштер бар ма екен? Илияс бабадан қалған тұқым-жұрағат және архивібар ма екен?

Илияс Бораганскийдің өмірін, қызметін зерттеу мәселесімен шұғылданған қаламдас башкүрт жолдастар бар ма екен?

Осы мәселелерді білуге аса құштармыз.

Бауырлас башкүрт туыстарымыздан хабар күтеміз.

1998 жыл.

КАЮМ НАСЫЙРИ (туғанына 150 жыл)

Татар ағартушысы, педагогі, жазушысы және ғалымы Каюм Насыйридың дүниеге келгеніне 14 февральда 150 жыл толады.

Халық қамы үшін қызмет еткен ғалымдардың, өнер-білім иелерінің, қалам қайраткерлерінің еңбегі әрбір елге ортақ. Сондай қайраткерлердің бірі — татар халқынан шыққан ағартушы-ғалым, педагог және жазушы Каюм Насыйри. Ол — жарты ғасыр бойы ерінбей-талмай халық үшін өнімді, нәтижелі еңбек етіп, тіл — әдебиет, педагогика, география, математика тағы басқа табиғат ғылымы саласында қырықтан астам кітап жазып қалдырған адам. Каюм Насыйри өз

халқының сана-сезімін оятып, өнер-білімге бастап, ағарту жолында зор мәдени-тарихи игілікті іс істеді.

Қаюм Насыйридың еңбектерімен қазақтың ағартушы — ғалымдары Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай жақсы таныс болған. Қазақтың XIX-XX ғасырдағы сауатты ақын, жазушылары К. Насыйридың шығармаларын құмарлықпен оқып, үлгі-өнеге алған, оның әдеби еңбектерінің тақырыбын, уақиғаларын пайдаланып, көркем шығармалар жазған. Қ. Насыйридың “Қырық үздігі”, “Әбуғалисина” кысқалары, “Қырық бақша”, “Қабус нама” әңгімелері қазақ оқушыларына ертеден әйгілі болған. Озық орыс мәдениетін таратуда, насихаттауда К. Насыйри еңбектері қазақ халқына да игі әсер еткен.

Ғабдылкаюм Ғабденнасырұлы Насыири (Қаюм Насыйри) бұрынғы Қазан губерниясы, Зоя оязы (Қазіргі Татарстан республикасы, Норлат ауданы), Жоғарғы Шырдан ауылында 1825 жылғы 14 февральда дүниеге келді. Қаюмның әкесі — өз тұсында білімді, көңіл — көзі ашық болған адам. Баласына заман талабына сай білім беру мақсатымен Қазан қаласына жібереді. Қаюм Насыири 1841 жылдан 1855 жылға дейін медреседе оқып, араб, парсы тілдерін жақсы біліп шығалы. Медреседен тыс өз бетімен орыс тілін үйренеді. Медресені бітіріп шыққан соң, Духовная училище аталатын орыс мектебінде тағар тілінен сабақ береді. Одан соң Духовная семинарияда оқытушы болады. Қаюм Насыйри оқытушы бола жүріп, өз білімін тереңдету ісімен қатты шұғылданады. Семинарияның орыс оқытушыларымен достасып, олардың көмегімен орыс тілінен, табиғат пәндерінен білім дәрежесін жетілдіре береді. Қызметін істей жүріп, Қаюм Насыйри Қазан университетін бітіріп, жоғары дәрежелі білім алады.

Петербург университетінің профессоры В. Григорьев:

“Қазан университетінен алған ғылымы Қаюм Насыириды ислам дініне сын көзімен қарайтын дәрежеге жеткізді, — дейді.

Қ. Насыйри 15 жыл 1870 жылға дейін семинарияда сабақ беріп келеді де, енді 1871 жылдан бастап татар балаларын орысша оқытуға кіріседі. Қазанның бай-көпестері, ишан, молдалары Қ. Насыйриға қолдарынан келген кедергі — кеселдерін жасап бағады. Оны келсе, мазақ етеді. Соның бәріне мойымай Қ. Насыйри кез келген жерден үй жалдап алып, орысша бала оқынады, өз қаржысын жұмсап, оқу құралдарын бастырып, таратады. Халқының мәдениетін, тарихын, ауыз әдебиет үлгілерін жинап зерттейді. Петербург, Қазан университеттерінің озық ой-пікірлері орыс ғалымдарымен тығыз байланыс жасап, өзінің мәдени-ағарту, ғылыми-зерттеу жұмысын жүргізеді. Қазан университеті

жанындағы археология, тарих және этнография ғылыми қоғамының жұмысына белсене қатысып, атсалысады. Сол Қоғам Қ.Насыйридың ғылым үшін еткен еңбегін, білімін жоғары бағалап, оны өзінің толық мүшелігіне сайлайды. Қ.Насыриды жаңашыл жастар қуаттайды.

Ол 1879 жылға дейін оқығушылық, жазу, ғылыми-зерттеу жұмысын қатар жүргізіп келеді де, сол жылдан бастап қалған өмірін бірыңғай ғылымға, жазушылыққа арнайды.

Қ.Насыйри “Қысқаша нәху кітабын” жазып, ол кітабын орыс тілін үйренуші татарларға және татар тілін білгісі келген басқа халықтарға арнап “Краткая грамматика” деп атап, 1860 жылы орыс тілінде бастырып шығарады. Сол жылы балаларға арнап, табиғат коріністерін, жаратылыс жайын қысқаша, әрі қызықты баяндап, мағлұмат беретін “Бос уақытта” атты кітап жазады. Бұл кітапты кеңінен тағы да кеңейтіңкіреп жазып, екінші нұсқасын шығарады. Адамның дене құрылысы-анатомиясын әңгіме етеді. Адамның қан тамырларының жайын, жүрек қағу себептерін айтып, түсіндіре келіп, “албасты басты” дейтін ескі нағандық ұғымның негізсіз екендігін әшкерстейді. Орысша ғылыми кітаптарды пайдаланып, ауа, ауа шарын, жердің айналуы, жауын-шашын, шық және басқа табиғат құрылыстарын ғылым негізінде түсіндіріп, қызықты әңгіме етеді. Сойтіп, бұл кітап көпшілікке арналған тұңғыш әдеби-ғылыми еңбек болады. Математика пәніне арнап “Хисаплық” (1873), “Ғыйльме һондеке” (1895, геометрия пәні), “Истиләхате жәғрафия” (география терминдері, 1890 үш бөлімді үлкен көлемді география кітабын — “Жағрафия көбір” (1894-1899) еңбектерін жазып шығарды.

Егіншілік, бау-бақша шаруашылығына ғылыми мәслихат беретін — “Ғылыми зирғат” (1892), ботаника жайында — “Гәлзар во чәманзор, яғни үләнлік во чәчәклік” (1894) кітаптарын жазды. “Сәнаигы гольфания” (1880-) зергерлік, слесарьлық өнерін, электр қуатын пайдаланып, металл өңдеу, никельдеу тәсілдерін түсіндіретін кітабын жазып, тұрмыс қажетіне ғылымның пайдасын айқындап, ашып берді. Діннің өріс алып, үстем болып тұрған дәуірінде Қ. Насыйридың бұндай еңбектер жазып, өнер-білімді насихаттау қызметінің тарихи мәні ерекше зор еді. Қ. Насыйри кітабы ғылым болып қана қалмай, өнер-білімнің пайдасын іс жүзінде көрсетіп, халыққа өнетте етеді. Ол өз қолымен айна, крахмал, сорғыш, сняя, лак жасап шығарды. Ол — түрлі құрал-жабдықты электр қуатымен өңдеп, нақыштау шебері — зергер әрі слесарь, ағаш ұстасы, ол кітапты әлемілеп түптеп, безендіреді, түрлі тағамды дәмді етіп, даярлайтын азназ-қулинар, өзінің кітап, оқу құралдарын, календарын баспаға қоркемдеп даярлап, керекті

карта, сурет, гүл, безектерді өзі жасайтын суретші болған. Оның үйінде әр түрлі музыка аспаптары тұрады. Қ.Насыйри музыка өнерін ерекше сүйіп, жоғары бағалаған. Өзі кобыз, қурай (сыбызғы) тартатын музыкант та екен. Елге өнер-білім таратуды өз өмірінің мақсат-мұраты деп білген ағартушы-ғалым, құрғақ насихатшы болмай, сол өнер-білімнің үлгі-өнегесін іс жүзінде көрсеткен.

Қ.Насыйри татар тілінде “Тан жұлдызы” атты тұңғыш газет шығармақ болып, үкіметтен рұқсат сұрайды. Үкімет газет шығаруға рұқсат етпейді. Ол бұл мақсатын басқа жолмен іске асырады. Қ.Насыри 1871 жылдан бастап 24 жыл бойы татар тілінде жылдық календарь, әдеби кітапшалар шығарып тұрады. Оның календарі жартылай журнал есебінде шығады. Қ.Насыйридың “Казан календарында” әдеби, ғылыми, тарихи тағы басқа сан алуан тақырыпта қызықты қысқа мақалалар, түрлі мағлұматтар басылып тұрған. Оның календарі бүкіл Россия мұсылмандарына мол тарайды. Сойтіп, Қ.Насыйри тұңғыш татар энциклопедист-журналист болған адам.

Татар халқын Россия тарихымен таныстыру мақсатымен Қ.Насыйри орыс кітаптарын пайдаланып, 1890 жылы қысқаша орыс тарихынан кітап (“Заблoгeн мнн тoварнх Русь”) жазады. Орыс тілін үйренуді тұңғыш кең насихаттаушы да Қ.Насыйри болған:

“Орыс тілі – Россиядағы барлық тілдердің атасы, оны жақсылап үйрену керек. қол оның бай қазынасынан пайдалану керек”, – дейді 1871 жылғы “Казан календарында”.

Қ.Насыйри орыс, татар, араб, парсы, түрік, шағатай тілін терең білген тіл маманы. Ол тұңғыш түсіндірме сөздігін (“Ләһжәй татари” 1895), орыс – татар және татар – орыс сөздігін жазып, бастырды. Дұрыс және әдемі жазу қағидаларын түсіндіретін – “Кавағыйде китабәт” (1892) атты басшылық құралы кітабын және “Әнмузәж” кітабын жазып, татар ғылыми грамматикасының негізін салды. Орыс тілін үйрену, орыс тілінде жазылған кітаптарды пайдалану үшін ең қажетті құрашар – “Қыйраәге рус” (1889) және орыс грамматикасын (“Нәмумә яқи әнмузәж”, 1891) жазып, бастырып, тарағты. Оның бұл еңбектері қазіргі күнде де маңызын жойған жоқ. Қ.Насыйри бір тілді екінші тілмен салыстырып зерттеу әдісін қолданды.

“Этимология – білімнің анасы, грамматика – атасы”, – дейді ол. Қ.Насыйри ғылым майданында еңбек студе үлгі-өнегесін Ломоносовтан алып, ұлы ғылымды ұстаз деп білді. Қ.Насыйри – ХІХ ғасырдағы алдыңғы қатарлы орыс мәдениетін қадір тұтып, өзіне өнеге еткен ағартушы-ғалым.

Буржуазияшыл ұлтшылдар пантюркистік кертартпа идеяны қолдап, татар тілін түрікшелестуге, татар грамматикасын түрік грамматикасына негіздеуге күш салып жүрген шақта, татар тілін көшенің тілі, ломовойлар тілі, әдеби-ғылыми тіл болуға жарамайтын тіл” — деп, әдебиет тілі етіп түрік тілін қабылдауымыз қажет деп әрекет жасап жүрген шақта, оларға қарсы жар салып шыққан Қажом Насыйри болды:

“Жалған жала бұл! Біз татармыз, тіліміз — татар тілі” — деді ол. Татар тілінің әдебиет, ғылым тілі бола алатындығын ол өз еңбектерімен дәлелдеп берді. Қ.Насыйри татар әдебиет тілінің тұңғыш іргетасын бастап қалаушы қалам қайраткері болды. Татар әдебиет тілі сол негізінде дамып, Ғ.Тоқайдың, Ғ.Камалдың, Ғ.Құлақметов, Ғ.Ибраһимовтардың әдебиет әлеміне шыққан дәуірінде оркендеп өсіп, кемеліне келді.

Қ. Насыйриға шейін басылған көркем әдебиет шынармалары аса аз болған. Қ.Насыйри халық ауыз әдебиетін жинап, зерттеп жариялады. Ол — оқымысты — фольклорист, жазушы, аудармашы. Оның Шығыс әдебиетінен аударған “Қырық үзір” киссасы 1868 жылдан бастап, сегіз рет баснадан шығып, қазақ арасында да көп таралды. Ұлы ғалым Әбуғали Сина туралы киссаны бастырып, халыққа жайды. Халықты пайдағы көркем әдебиет оқуға баулып, тәрбиеледі. Оның “Қырық бақша” атты кітабы көркемдік, идеялық — мазмұн жөнінен мәні зор шығарма болды. Қ.Насыйри кітаптарында адамгершілік, әділеттік, адал достық, өнер-білім, еңбек дәріптеледі. Жауыздық, екіжүзділік, надандық сияқты адамшылыққа жат іс, мінез-құлық әшкереленеді. Қ.Насыйридың новеллаларында ескі оқу, молла, халфе, ишандар, байлардың зұлымдықтары шенеліп, әшкере етіледі, жарлының ауыр тұрмысы суреттеледі. Осының бәрі Қ.Насыйридың демократтық, халықтық идеяның жаршысы болған қалам қайраткері екенін анық көрсетеді. Оның “Қырық бақшасы” мектептерде оқылатын оқу құралына айналды. Қ.Насыйри балалар әдебиетінің негізін салған жазушы-педагог болды. Оның осы кітабында тамаша нақыл сөздер де мол. Мысалы:

Әрбір нәрсенің шегі бар, ақылға шек жоқ.

Кісі өзін-өзі таныса, көмі ақыл сонысымен білінер.

Егер біреуге ғылым үйреткің келсе, әуелі өзінді өзің үйрет, ғылымның себебімен пайда болған әдебиеттерді көріп, басқалар тағылым алып т.т.

Ол даналық халықта дейді. “Халқына қарай ақыл пелері және хакімдері (философтары) болады,” — деп осы пікірінің дәлел мысалын халық творчествосынан келтіреді.

Қ.Насыйри ақындық өнерлі аса жоғары бағалап: “Ақындар

– сөз патшалары” “Қалам не нәрсе?” – деп сұрасан, қағаз бетіне жауһар пізетін бір қасиетті құрал”, – дейді.

Қ.Насыйри тәлім-тәрбие ісіне зор мән береді. “Тәрбиелегі мұрат ішкізін, жегізін, тәнді ғана тәрбие ету емес, бәлкі гән және ақылды, зиянды, жанды да тәрбиелеу болады”, – дейді. Ол музыканың тәрбиелік игі әсерін ерекше атайды.

Қ.Насыйри дін кітаптарына қарсы балалар тәрбиесіне қажетті пәндер деп математика, география, астрономия, тарих, жалпы табиғат пәндерін ұсынады. “Бұларды оқымаған адам – адам болмайды”, – дейді ол.

Қ.Насыйри өз елінің патриоты болды. “Шынында да біз-Россия халқы. Не үшін басқа жұртқа жалынамыз? Не үшін басқа жұрттан келген даруларға мұқтаж боламыз? Әрқашан да өз жерімізде дауаға жарайтын өсімдіктердің бәрі де бар.

Қ.Насыйри:

“Біз Россия адамымыз, Россияда болған нәрсе бізге жетеді”, – деген ой қорытындысымен шектеліп қалған болса, оның мұрагері Ғ.Тоқай, Қ.Насыйридың пікірін ілгері дамытып, патша үкіметінен, қанаушылардан азат болған, ерікті Россия болуын көксеп жар салды.

Ағартушы-ғалым, педагог-жазушы Қ.Насыйридың өз заманында ел үшін еткен еңбегінің мәдени-тарихи мәні, тек татар емес, қазақ және басқа халықтар үшін де зор болды.

Қ.Насыйри мал-жанын халықты ағарту ісіне, ғылым жолына бағыштаған адам. Ол тұрмыстың таршылығын көріп, жокшылықпен өмір кешті. Мағна мас, надан байлар, молда, ишандар оны келеке, мазақ етіп, көшеде жүргізбейтін болған.

Қ.Насыйри оның бәрине де жасымай, қажымай, халық үшін еңбек етіп, келешекке сеніп кетті. Ол өз еңбегі туралы:

“Бізден кейінгілер, әлбетте, пайдаланар, халық та көнігер, тыныштық уақыт болар, неприятно создер естілмес”, – дейді.

Қаюм Насыйри 1902 жылы 77 жасында Қазан қаласында қайтыс болды.

Қ.Насыйридің бар арманы Ұлы Октябрь революциясының жеңісінің арқасында толық орындалып, іске асты. Оның мұрасы көп ұлтты социалистік мәдениетіміздің алтын қорына қосылды.

1975 жыл.

ХАЛЫҚ МҰРАСЫН ҚАСТЕРЛЕГЕН ҒАЛЫМ

(Ә.Диваевтің туғанына 120 жыл толуына)

Қазақ халқының мәдени тарихынан құрметті орын алған ұлкен ғалым, ағартушы, педагог, қоғам қайраткері Әбубәкір Ахметжанұлы Диваевты туғанына 120 жыл толды.

Әбубәкірдің атамекені – бұрынғы Уфа губерниясы, Стерлітамақ уезі, Тоқай ауылы. Өзі Орынбор қаласында туыпты. Жасынан орыс мектебінде оқып, одан кейін Орынбордағы кадет корпусын бітірген соң, 21 жасында әскери, әкімшілік қызметтен босап, Түркістан генерал-губернаторында шығыс тілдерінің тілмашы болып қызмет атқарады.

Ол Орынборда оқыл жүргенде қазақ балаларымен достасып, қазақ ауылдарында жиі болып, қазақ елінің тұрмысымен жас шағынан танысып, қазақтың ақындық өнеріне қанық болады. Түркістанға келген соң, қызмет бабында қазақ елімен қатты араласады. Қазақтың тұрмыс-салт, әдет-ғұрпымен терең танысып, ойын-сауық, той-думашының ортасында болады. Жырау-жыршы, шежіре-шешендерін, әнші, күйші, онерпаздарын, ақын, сал-серілерін әдейі іздеп тауып танысады. Олардың аузынан естіген өлең-жыр, ертегі, ауыз-әңгімелерін, мақал-мәтел, жұмбақ, жаңылтпаш, қисса-дастан, айтыс өлеңдерін өзгертіп жазып алып, жинап жүреді.

1883 жылдан бастап ғылыми зерттеу жұмысына барынша беріліп, оны алдағы өмірінің шын мұрағы-мақсаты деп біледі.

Халық ауыз әдебиеті нұсқаларын жинағанда, айтушының аузынан қолма-қол жазып алып, сол айтушының аты-жөнін, елі-жұртын көрсетіп отырады. Және ауыз әдебиетін этнографиялық мағлұматтармен қоса жинап, халықтың тұрмыс-салт, әдет-ғұрпымен байланыстыра нағыз ғылым жолымен зерттейді.

Мысалы, қыз ұзату тойында айтылатын дәстүрлі өлең-жырды жазып ала отырып, сол тойдың салтын да суреттеп береді.

Қыз-келіншектер қалыңдыққа арнаған оғауға кіреді, тек жігіттер ғана сыртта қалады. Содан кейін қыз-бозбала екі жақ болып, кезектесіп өлең айтады, – дей келіп, содан кейін “Жар-жар” айтысын келтіреді.

Сол сияқты беташардың да аса бір қызықты, көркем де көлемді нұсқасын Әбубәкір алған жазып алып, бастырған. Осы күнге дейін әдебиет тарихы кітаптарында келтіріліп жүрген беташар, жар-жарларымыз – Әбубәкір жазып қалдырған мұрағар.

Әбубәкір қазақтың халық творчествосын, ауыз әдебиетін,

ғылым тілімен айтқанда, фольклорын жинап, зерттеуге неге құштар болып, не үшін сол жолда елу жыл бойы қажымай, талмай толассыз еңбек еткен? Өйткені фольклор — халық даналығы деген терең мағыналы (ағылшын сөзі) халықаралық ғылыми термин сөз екені мәлім. Сол фольклор деп аталатын халықтың ауыз әдебиеті — халық поэзиясын, яғни бүкіл еңбекші халық творчествосы — елдің тұрмыс-салтын, өлет-ғұрлын, сенім-нанымын, қуаныш-сүйінішін, қайғы-қасіретін, арман-тілегін, дүниеге келгеннен бастап, тіршілік сапарын аяқтағанға шейінгі бүкіл өмірін сипаттап, суреттеп беретін коркем шежіресі.

“Халық ауыз әдебиетін білмей тұрып, еңбекші халықтың нағыз тарихын білуге болмайды”. — дейді Максим Горький.

Жас шағынан қазақ халқының бай ауыз әдебиетімен таныс болып, халықтың опер-жыр, ән-күйін құмарта тыңдап, құштарланып құлағына құйып өскен Әбубәкір, ер жетіп, ақылы толып, ойы өсіп, білімі тереңдеген кезде, фольклордың тарихи-әдеби, ғылыми мәнін терең түсініп, халық фольклорын, этнографиясын зерттеу ісін өмірдегі мақсаты етеді.

Әбубәкірдің зер салып, індете іздей тауып жазып алып, зерттеген қазақ фольклорының шығармалары ұшан-теңіз. Ол қазақ фольклорының барлық түрін қағыс қалдырмай, қадағалап жинаған. Бесік жырынан бастап, балалардың ойын үстінде айтатын тақпақтары, өтірік өлеңдер, жаңылтпаш, жар-жар, беташар, сыңсу, жұбату, естірту, мотел, жұмбақ, батырлар жыры, ғашықтық жыры, ертегі аңыз, айтыс өлеңдері, бөдік жыры, бақсы сарыны, шешендер сөзі, аңыз әңгіме, кәсіп-шаруашылық, аңшылық, төрт түлік туралы өлең-жыр, тарихи жырлар, жарапазан, бата, халық ырымдары тағы басқалар.

Әбубәкірдің соншама бай мұраны жинағанына және оны таманна талдап, зерттеу ісіне сүйсінген бір татар жазушысы:

“Оның (Әбубәкірдің) інемең құдық қазғандай етіп жинаған материалдары қазір дарияға айналған. Ол өзінің осы дариясында балықтай жүзеді, — дейді.

“Әбубәкірдің жинап қалдырған, өлі зерттелмеген әдеби мұрасы 400 баспа табақ болады”, — деген Мұхтар Әуезов.

Шоқан Уәлиханов, Раллов, Потанин, Березин, Васильев, Мелиоранскийлер тәрізді үлкен ғалымдардай Диваев та өзінің зерттеу мақалаларында, түсіндірмелерінде қазақ фольклорын жоғары бағалайды. Оның әрі бай, терең мағыналы, әрі коркемдігін ерекше атап айтады. Мысалы, ол қазақ мақалдары туралы жазған бір мақаласында:

“Қазақ халқының жиналған мақал-мәтелдері төрт мың шамалы болады. Қазақтың мақалдары әрі өткір, әрі терең мағыналы, оның көбі нақ бүгін айтылған тәрізді. Егер қазақ

мақалдарын мағынасына қарай саралап, бөлімге болсе, ол жүздеген бөлім болар еді”, — дейді.

Әбубәкір Диваев қазақ ауыз әдебиетінен жинағандарын орыс тіліне аударып, ғылыми түсініктер беріп, үнемі баспасөз бетінде жариялап отырған. Оларды Ташкент, Қазан, Петербург, Москва, Орынбор тағы басқа үлкен қалаларда шығып тұратын газет-журналдарда, ғылыми жинақтарда бастырған.

Бір жүзден астам ғылыми-зерттеу еңбектің авторы, үлкен фольклорист ғалым, тюрколог Диваев қазақтың, өзбектің, қырғыздың, қарақалпақтың ауыз әдебиеті, тілі, этнографиясы жайында көптеген ғылыми еңбек жазған. Сөйтіп, ол Қазақстан, Орта Азияда этнография, фольклористика ғылымының негізін салған ғалымдардың бірі болған. Оның ғылымға сіңірген еңбегін жоғары бағалап, Қазан университетінің жанындағы археология, тарих және этнография қоғамы, сол сияқты Москва университетінің табиғаттану, антропология және этнография қоғамы Диваевқа диплом берген.

1909 жылы Түркістан ауылшарушылық көрмесінің эксперткомиссиясы қазақ халқы туралы жазып, жарияланған ғылыми еңбегі үшін оған үлкен алтын медаль тапсырылды. 1915 жылы орыс ғалымдары Әбубәкір Диваевтың ғылыми қызметіне 25 жыл толған мерекесін тойлап өткізеді.

Ұлы Октябрь революциясынан кейін Диваевтың ғылыми-зерттеу жұмысына, педагогтік, қоғамдық қызметіне кең жол ашылды. Оның жинаған қазақ халық әдебиеті нұсқалары енді жеке-жеке кітап болып басылып шыға бастайды. 1922 жылы “Қамбар батыр”, “Қобыланды батыр”, “Шора батыр”, “Алпамыс батыр”, “Бекет батыр”, “Қыз Жібек” баспадан шықты. Қазақ фольклорынан жиған-тергендерінің кейбіреулері 1924 жылы Ташкентте, 1926 жылы Қызылордада басылды.

Әбубәкір Диваев бұрынғы Түркістан аймағының ағартушы қайраткерлерінің де бірі болған азамат. Ол қазақ, өзбек және басқа Орта Азия халықтарын мәдениетке, өнер, білімге шақырып, сол жолда ерінбей-талмай еңбек етті. Әбубәкірдің бел байлап, белсене кірісуінің арқасында 1904 жылы Ташкент қаласында зиялылардың тұңғыш үйірмесі құрылды.

Әбубәкір Диваев халық ағарту ісінде көп жылдар үздіксіз еңбек етіп, сол еңбегімен мақсатына, арманына Ұлы Октябрь революциясының жеңісінен кейін ғана жетті.

Орта Азия мен Қазақстандағы жоғары дәрежелі тұңғыш оқу орны Мемлекеттік Орта Азия университетін ашу жөнінде В.И.Ленин қол қойған декрет шыққан соң, сол университетті

ұйымдастыру жұмысына Диваев белсене атсалысты және Түркістан Шығыс институтын ашуға да көп еңбек сіңірді. Осы жоғары дәрежелі оқу орындары ашылған соң соның екеуінде де профессор Диваев 1918 жылдан бастап лекция оқыды. Университет пен Шығыс институтында тюркология, ең алдымен қазақ тілі және этнографиясы кафедраларын ашу ісіндегі Диваевтың еңбегі ерекше зор еді.

Үлкен ғалым-педагог, фольклорист, тюрколог Диваевтан оқып, білім, тағылым алған оның көптеген шәкірттері – қазір Қазақстан, Озбекстан, Тәжікстан, Түркменстан және Қырғызстанның түрлі ғылыми мекемелерінде еңбек етіп жүрген ғалымдар.

1921 жылы Әбубәкір Диваев Түркістан республикасы оқу-ағарту комиссариаты жанындағы қазақ ғылым комиссиясының мүшесі болып бекітілді. Қазақ ауыз әдебиетін, этнографиялық мағлұмат жинайтын экспедиция ұйымдастырады. Көлемі сегіз мың бет қолжазбаны бір жыл отырып зерттеп, талдап, ғылыми жүйеге келтіреді.

Әбубәкір – ірі қоғам қайраткері болған адам. Ол Түркістан республикасының шаруашылық-экономика советінің, мәдени-ағарту мекемелерінің жұмысын жақсарту ісіне, заң институтының жұмысына белсене қатысып, атсалысады.

Ол қалың малды жою жөніндегі қаулының жобасын жасайтын ерекше комиссияның жұмысына қатынасады. Тағы басқа толып жатқан саяси-әлеуметтік жұмыс атқарады. Түркістан Совнаркомының ғылыми консультанты болады.

1923 жылы март айында Әбубәкір Ахметжанұлы Диваевтың ғылымға сіңірген еңбегіне 40 жыл толған мерекесі өткізілді. Ол мереке Қазақстан және бүкіл Орта Азия халықтарының советтік мәдениетінің салтанатты тойына айналды.

Саяси ағарту, мәдениет, ғылым мекемелері, оқу орындары, ғалымдар мен студенттер, қазақ, орыс, башқұрт пен татар, тәжік пен өзбек, қырғыз бен түрікпен – бауырлас дос халықтар Әбубәкір Диваевтың ғылымға сіңірген зор еңбегін құрметтеп, оны құттықтап, сәлем хат, телеграммалар жолдап жатты. Оның тойының құрметіне арналып “Тарту” атты кітап басылып шықты. Ол кітап Диваев жинаған қазақ ауыз әдебиетінің шығармалары жарияланды.

1925 жылы Әбубәкірдің туғанына 70 жыл толған мерекесі өткізілді. Ақырғы деміне шейін қолынан қаламы түспеген атакты совет ғылымы Әбубәкір Диваев 1933 жылы 5 февраль күні, 78 жасында дүниеден көшті.

1975 жыл

ТҮСІНІКТЕР

Бірінші бөлім Мақалалар мен зерттеулер

Шөкәрімнің шежіресі – “Қазақ әдебиеті” газетінің 1989 жылғы 14 шілде күнгі санында жарияланған. Дербес жинаққа алғаш рет енгізіліп отыр. Шөкәрім Құдайбердіұлының 1911 жылы Орынбор қаласында жарық көрген “Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі” еңбегіне ғылыми талдау жасау арқылы қазақ тарихы мен рулары жөнінде құнды пікірлер білдірген.

“Әудемжер” әні кімдікі? – 1983 жылы 13 мамырда “Қазақ әдебиеті” газетінде жарияланған. Абайдың талантты шәкірттерінің бірі – Көкбай Жанатаевтың ақындық, әншілік өнеріне тоқтала келе “Әудемжер” әні туралы мәселе көтереді. Ахмет Жұбановтың айтқан пікірлеріне сүйене отырып “Әудемжер” әнінің авторы Көкбай екенін дәлелдейді.

“Құдай” деген сөзден құдай сақтасын – “Қазақ әдебиеті” газетінің 1989 жылғы 17 наурыздағы санында жарияланған. Шөкәрім Құдайбердіұлының жарық көрген кітаптарына талдау жасайды. Шығарушылар тарапынан жіберілген оқиқылықтарды саралай келе, дінге қатысы бар ақын олеңдерінің қасақана бұрмаланғаны айтылады. Бұл Шөкәрімтану іліміне қосылған құнды еңбек болып табылады.

Ашық хатқа айқын жауап – Бұл көлемді мақала “Семей таңы” газетінің 1992 жылғы 18 шілде, 1 тамыздағы сандарында жарық көрді. Абайдың республикалық әдеби-мемориалдық мұражайының аға ғылыми қызметкері Мүздыбай Бейсенбаевтың “Абаи және оның заманы” атты кітабына ғылыми тұрғыдан талдан-ды. Абаи және оның заманы жайлы зерттеу еңбектерін жазған М. Әуезов, Ә. Марғұлан, Л. Әуезова пікірлерінен және архив материалдарынан нақты мағлұматтар

келтіре отырып, айтылған жаңсақ пікірлер мен дұдамал деректерді салыстыра галдан, ғылыми тұрғыдан тұжырымдайды.

Төлеу ақын – “Семей таңы” газетінің 1992 жылғы 15 наурыз күнгі санында жарық көрді. Әйгілі халық ақыны Төлеу Кобдіковтің туғанына жүз жыл толуына орай жазылған. Төлеу ақынның нағашы жұрты жөнінде және өмірбаяны туралы жан-жақты мәлімет береді. Оның айтыс ақышы ретіндегі импровизаторлық қасиетін ерекше бағалай келе, шығармашылығын жоғары бағалайды.

“Тарихи шындықтың шырқын бұзбайық” атты мақала хақында – “Семей таңы” газетінің 1989 жылғы 12 желтоқсандағы санында жарық көрді. Абайдың республикалық әдеби-мемориалдық мұражайының аға ғылыми қызметкері Мұздыбай Бейсенбаевтың 1989 жылы 28 қазанда “Семей таңы” газетінде жарияланған “Иманбазар Қазанғапов” атты мақаласына жауап ретінде жазылған. И. Қазанғаповтың “Дала уәлаяты” газетінде (№15, 08.04.1888 ж.) басылған өленінің нұсқасын жариялай отырып, М. Бейсенбаевтың мақаласында орын алған ғылыми негізсіз пікірлер мен жаңсақтықтарға қарсы дәлелді айғақтар келтіреді. Сондай-ақ “Сәтбек батыр” поэмасын жазған Ақылбек ақын жөнінде де пікір қозғайды.

“Челкаштың” гүңғыш аудармасы – “Семей таңы” газетінің 1968 жылғы 23 наурыздағы санында жарық көрді. М. Горькийдің туғанына 110 жыл толуына орай жазылған мақала. “Челкаш” әңгімесінің аудармасы Семейде шығып тұрған “Таң” журналының 1925 жылғы 3-4 сандарында жарияланған. Әңгімені аударған Абайдың баласы Тұрағұл туралы мәлімет береді.

Уәйіс ақынның шығармалар жинағы жайында – “Семей таңы” газетінің 1987 жылғы 27 тамыздағы санында жарияланған. Абайдың талантты шәкірттерінің бірі, сегіз қырлы өнерпаз Уәйіс Шондыбайұлының шығармашылығы мен соңында қалған мол мұрасының маңыздылығын айта келе ақынның архивтен табылған өлендеріне талдау жасайды.

“Тәуке – Жікібай” поэмасы – 1992 жылы 18 желтоқсанда “Қазақ әдебиеті” газетінде жарық көрді. 1942, 1964, 1965 жылдары жарық көрген “Айтыс” жинақтарындағы “Тәуке мен келіншек”, “Тәуке батыр мен келіншек” айтыстарына ғылыми тұрғыда салыстырулар жасан келе, ешбір дәлелсіз,

ойжота, күр жалаң айтылған пікірлерді жоққа шығарып, “Тәуке – Жікібай” поэмасының авторы Уәйіс Шондыбайұлы екендігін ғылыми тұжырымдармен дәлелдейді. Поэманың айтыс жанрына жатқызылып, “Айтыс” жинағына енуі түсініксіз дең келе, поэмала суреттеліп, баяндалатын оқиғаның тарихына тоқталады. Поэманың негізгі кейіпкері Тәукенің өмірбаяны жөнінде архив құжаттары берілген. Соңында Әріп Топірбергенов жазған “Тәуке – Жікібай” дастанын ұсынады.

Шоқанның өнерпаз інісі – “Ертіс” газетінің 1963 жылғы 11 маусымындағы санында жарияланған. Шыңғыс Уалихановтың ұлы Әбілмақыжанның өмірі туралы мол мағлұмат беріледі. Мақының Петербургтің Сурет өнер академиясында білім алғандығы және Шоқанның әкесі Шыңғысқа жазған хатынан қызықты деректер келтіреді. Мақының мәдени мұрасы және оның соңында қалған ұрпақтары жайлы да мағлұмат беріледі.

Халықтар достығының ұлы жыршысы – “Семей таңы” газетінің 1971 жылғы 30 қыркүйектегі санында жарияланған. Жыр алыбы Жамбылдың 125 жылдық мерекесі қарсаңында жазылған. Ақынның соңында қалған әдеби мол мұрасы мен шығармашылығына ғылыми тұрғыда талдау жасайды.

Әйгілі әншілер өмірінен – “Жұлдыз журналының” 1976 жылғы № 12 жарияланған. Қазақтың әйгілі өнерпаздары Әміре мен Майранның әншілік, композиторлық өнері туралы жазылған зерттеу мақала. Мақалала қазақтың мәдениеті мен өнеріне еңбегі сіңген басқа да тарихи тұлғалар жөнінде ғылыми құнды пікірлер айтады.

Ардагер азамат, жалынды азамат – “Семей таңы” 1973 жылғы 28 қазан. Қазақ әдебиеті тарихындағы ірі тұлға Сұлтанмахмұт Торайғыровтың шығармашылығы жөнінде жазылған мақала. Ғалым ақынның соңына қалдырған мол мұрасын саралай келе “Сұлтанмахмұт қазақ әдебиеті тарихындағы Абайдан соңғы аса талантты әр жақты дарынды үлкен ақын”, - деп баға береді.

Әбілқайыр Досов – “Семей таңы” газетінің 1972 жылғы 16 қарашадағы санында жарияланған. Ірі мемлекет қайраткері Әбілқайыр Досовтың өмірбаяны мен қайраткерлік еңбегін көптеген нақты тарихи деректер келтіре отыра баяндалды. Мақалада Сәкен Сейфуллиннің Досовқа арнаған өлеңі және

Досовтың Семей губерниясында, Керскуде, Қарқаралыда г.б. жерлерде атқарған қызметі нақты архив құжаттары арқылы баяндалады.

Жазушы. Тарихшы. Революционер. — “Қазақ әдебиеті” газетінің 1989 жылы 15 желтоқсан күнгі санында жарияланған. Қазақстанда Совет өкіметін орнату күресіне белсене қатысқан, азамат соғысы қаһармандарының бірі, ержүрек революционер-большевик. талантты жазушы, жатынды журналист, тарихшы-ғалым, комиссар Сабыржан Ғаббасовтың өмірбаяны, ерлік істері туралы мағлұмат береді.

“Жалындап өткен жақсы өмір” — Мақала 1971 жылы жарық көрген. Топкеріс ісіне белсене араласқан, қоғам қайраткері Абдолла Ярмұхамедовтың төңкеріс жолында атқарған қызметі мақалаға өзек болған.

Елубай Өмірзақов 70 жаста — “Семей таңы” газетінің 1969 жылғы 14 ақпан күнгі санында жарияланған. Қазақтың сегіз қырлы өнерпазы, табиғи дарынды актері Елубай Өмірзақовтың өнерден жолы баяндалады. Мақалада актердің Бейімбет Майлинмен таныстығы және киноға түсудегі шеберлігі сөз болады.

Үлкен сезім иесі — “Семей правдасы” газетінің 1962 жылғы 28 қарашадағы санында жарияланған. Қазақ әдебиетінің ірі өкілдерінің бірі, талантты қаламгер Ғабиден Мұстафиннің шығармашылық қызметі туралы жазылған. Жазушының қайраткерлік еңбегіне тоқтала келе, еңбек, өндіріс тақырыбына жазылған шығармаларына талдау жасайды.

Асқар ақын — “Ертіс” газетінің 1965 жылғы 10 қыркүйектегі санында жарияланған. Қазақ әдебиетінің талантты өкілдерінің бірі Асқар Токмағанбетовтың 60 жылдық мерекесіне арналып жазылған мақала. Асқар Токмағанбетовтың аңы ажуа өлеңдеріне саяси әлеуметтік мәні зор өткір сатирасына, поэзиясына зор баға берілді.

Екінші бөлім **Шетел жазушылары туралы мақалалар**

Крылов және Абай — “Екпінді” газетінің 1949 жылғы 16 ақпан күнгі санында жарияланған. Мысал жазудың өйгілі шебері И.А.Крыловтың өмірі мен шығармашылық қызмегіне

тоқталады. Абайдың Крыловтан алған үлгісі Абай поэзиясын мазмұн, идея, түр жағынан гереңдетіп, байығып, сағиралық сарынды күшейтіп, қазақ әдебиетінің реалистік даму жолын кеңіткенін ғылыми түрде тұжырымдайды.

Олмес өмір, өшпес есім — “Семей таңы” газетінің 1987 жылы 10 ақпандағы санында жарық көрген. Орыс әдебиетінің ұлы ақыны А. С. Пушкиннің әдеби мұрасына тоқтала келе, қазақ әдебиетіне байланысы жөнінде айтады. Ұлы ақынның Абайға және қазақ әдебиетіне гигіезен үлгі-өнегесі, өсері туралы барынша қамтылып, талдау жасалады.

Абай мен Лермонтов — Мақала “Семей таңы” газетінде 1983 жылы 10 тамызда жарық көрген. Абайдың шексіз сүйген және өлеңдерін көп аударған ақынның бірі Лермонтов. Мақалада Абайдың Лермонтовтан аударған өлеңдері туралы және ақынның аудармашылық шеберлігі дәлелді баяндалады.

“Данышпан жазушы, ұлы ұстаз” - Мақала “Семей таңы” 1978 жылы 29 тамызда жарияланған. Данышпан жазушы, кемеңгер ойшыл, ұлы гуманист Лев Николаевич Толстойдың туғанына 150 жыл толуы құрметіне орай жазылған. Мақалада қазақ жазба әдебиетінің тарихында Лев Толстойды ең алғаш танып, оның данышпандық шығармаларын терең түсініп оқып, оны өздеріне ұлы ұстаз деп білген өздерінің ағартушылық, жазушылық қызметінде үлгі-өнеге еткен, қазақтың тұңғыш ғалым, ағартушы-демократтары, ақын-жазушылары жайлы сөз қозғайды.

“Талантты түлеткен бір кезең” - Мақала 1981 жылы жарияланған. Орыстың ұлы жазушысы Федор Михайлович Достоевскийдің Семейде болған жылдардағы хал-ахуалы, жасаған қызметі туралы нақты деректер негізінде баяндалған. Семейде облыстық прокурор болған барон Врангельдің естеліктері берілген.

Украина халқының ұлы ақыны — “Екпінді” газетінің 1946 жылғы 10 март күнгі санында жарияланған. Украинаның халық ақыны, дарынды шебер суретшісі Тарас Григорьевич Шевченконың балалық шағы, шығармашылық өсу жолы баяндалады. Ақынның ауыр тұрмыс, бұғаудан босап, Москва, Петербург қалаларындағы және Қазақстанда айлауда болған азатты өмірі жөнінде деректер келтіреді.

Ұлы ақын, революцияшыл демократ — “Ертіс” газетінің 1964 жылғы 4 марттағы санында жарық көрген. Тарас

Григорьевич Шевченконың туғанына 150 жыл толуы қарсаңында жазылған мақала ғалым Т. Шевченконы Н.Г.Чернышевский, Н.А.Добролюбов сынды демократтармен қапар қояды. Ақынның шығармашылығын ғылыми тұрғыдан зерттейді.

Абайдың досы — Михаэлис — Мақала 1968 жылы жарияланған. Жарты ғасырға жуық өмірін Семей қаласында, Семей облысында өткізіп, қала мәдениетінің тарихына онегелі үлес қосқан, орыс халқының абзал азаматы, көрнекті ғалымдарының бірі Евгений Петрович Михаэлис болатын. Абайдың жаңа ізденіп, шарқ ұрып жүрген шағында алғашқы ақылшысы, жанашыр жәрдемішісі, айнымас адал досы Е.П. Михаэлис жөнінде, олардың достық қарым- қатынасы туралы жазылған.

Ержүрек революционер, жалынды ақын — “Семей таңы” газетінің 1970 жылғы 29 қыркүйектегі санында жарияланған. Талантты ақын, азаттық жолындағы күрестің жаршысы, декабристер күресінің белсенді ұйымдастырушысы - К.П.Рылсевичтің өмірі жайлы сөз болады. Сондай-ақ азаттық жолында күрескен басқа да декабристер туралы, олардың Ш.Уалихановпен таныстығы жөнінде деректі мағлұматтар берелі.

Совет жазушыларының ұлы ұстазы — 1978 жылы наурызда “Семей таңы” газетінде жарияланған. М.Горькийдің туғанына 110 жыл толуына орай жазылған мақала. Ғалым жазушының қоғамдық, қайыраткерлік қызметіне тоқтала отырып, оның шығармашылығының қазақ ақын-жазушыларына тигізген әсері жайлы құнды пікірлер айтады.

Қорқытпа мені дауылдан — Мақала қолжазба күйінде сақталған, аяқталмаған. Бұрын сонды баспасыз бетінде жарияланбаған. “Қорқытпа мені дауылдан” өлеңін Абайдың орыс ақындарының қайсысынан аударғанын айқындау мәселесі қажет болды дей келе, ақын бұл өлеңді Буниннің “Не пугай меня грозою” өлеңін аударғанын дәлелді түрде салыстырулар келтіре отырып талдайды.

Атақты орыс ғалымы, жазушы — Даль — Мақала 1976 жылы жазылған. Семей қаласында Абай мұражайында тұрақты түрде өткізіліп тұрған “Абай оқулары” дәрісіне оқу үшін дайындалған. Орыстың жазушысы, атақты лексикограф, этнограф ғалымы Дальдің туғанына 175 жыл толуына арналған. Дальдің өмірбаяны, оның қазақ даласында өткізген

жылдары да нақты деректермен баяндалады. Дальдің әдеби шығармаларымен Шоканның, Ыбырайдың, Абайдың жақсы таныс болғандығы айтылады.

Орыстың ұлы ғалымы – Орыстың ұлы ғалымы зерттеушісі П.П.Семенов Тань – Шяньскийдің Шоқанмен достығы және оның Семей қаласындағы өмірі баяндалады. Мақалада ғалымның Семей, Аякөз, Үржар елінде болған сапары және оның естеліктері беріледі.

Совет елінің ұлы ғалымы – “Семей таңы” 1969 жылы газетінің 15 қараша күнгі санында жарияланды. Шығыстанушы В.В.Бартольдтың Шығыс тарихын зерттеудегі қосқан үлесін жоғары бағалайды. Ұлы ғалымның лекцияларын М. Әуезов, Ә. Марғұланның тыңдағаны жөнінде құнды деректер келтіреді.

Николай Островский – “Семей таңы” газетінің 15 қараша күнгі санында жарияланды. Мақала 1959 жазылған. Совет әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі талантты жазушы Николай Островскийдің өмірі мен шығармашылығына талдау жасалады. Жазушының “Құрыш қалай шынықты” романының кейіпкері П.Корчагиннің образына жан-жақты тоқталады.

Қазақ әдебиетінің асыл досы – “Қазақ әдебиеті” газетінің 1985 жылғы 22 ақпандағы санында жарияланды. Жазушы Всеволод Ивановтың Семейге келген сапары жайлы баяндалады. Жазушының Семейдегі Абай, Достоевский мұражайларын аралағаны, әдебиет. өнер жөнінде айтылған пікірлері және М.Әуезовтің “Абай жолы” романына зор баға бергені жайлы сөз қозғалады.

Поляк халқының ұлы ақыны – “Семей таңы” газетінің 1973 жылғы 22 желтоқсан күнгі санында жарияланды. Поляк халқының ұлы ақыны Адам Мицкевичтің туғанына 175 жыл толуына орай жазылған. Адам Мицкевичтің шығармашылығын саралап келе, халық даналығы - ақындық өнердің қайнар бұлағы, - деп түсінген ақын дейді.

Қытайдың ұлы жазушысы – Лу Синь - “Семей правдасы” газетінде 1956 жылы 26 қыркүйекте жарияланды. Қытай халқының кеменгер жазушысы, ойшылы, ұлт қаһарманы Лу Синьнің өмірі туралы жазылған мақала. Лу Синьнің әдебиет майданында ұстаған бағыты мен шығармашылығы сөз болады.

Ұлы өмір — “Екпінді” газетінің 1948 жылғы 23 қарашадағы санында жарияланған. Дағыстан халқының ұлы ақыны Сүлейман Стальскийдің өмірі мен шығармашылығы баяндалады. Сүлейманның ақындық қуаты мен жалынды жырлары туралы пікір айтады.

Түркімен әдебиетінің классигі — “Семей таңы” газетінің 1969 жылғы 15 наурыз күнгі санында жарияланады. Түркімен халқының атақты ақыны, әйгілі жазушысы, қоғам қайраткері Берді Кербабасовтың туғанына 75 жыл толуына байланысты жазылған мақала. Ақынды Түркімен совет поэзиясындағы новатор ақын деп бағалай келе, әдебиетте де көркем прозаның негізін салған қаламгер деп бағалайды.

Жаңа заманның жаршысы — “Семей таңы” газетінің 1969 жылғы 19 наурыз күнгі санында жарияланады. Өзбек совет әдебиеті мен көркем өнерінің туын көтерген көшбасшысы, жаңа заманның жалынды жаршысы, әрі ақын, әрі драматург, әрі музыкант, әрі суретші Хамза Хаким-зада Ниязидың туғанына 90 жыл толуына орай жарық көрген мақала. Ниязидің өзек әдебиеті мен мәдениетіне сіңірген еңбегі жан-жақты баяндалады.

Микаэл Налбандян — “Екпінді” газетінің 1948 жылғы 13 сәуірдегі санында жарияланады. Армян халқының ХІХ ғасырда өмір сүрген ең көрнекті жазушысы, ақыны, әрі публицисі, ағартушысы Микаэл Налбандяниның өмірі мен шығармашылығына жан-жақты тоқталады.

Татар совет әдебиетінің классигі — “Семей таңы” газетінің 1974 жылы 28 ақпандағы санында жарияланды. Татар совет әдебиетінің классик жазушысы және көрнекті қоғам қайраткері Шариф Камалдың туғанына 90 жыл толуына орай жарық көрген мақала. Шариф Камалдың әңгімелеріне талдау жасай келе, “нағыз көркем жазылған шығармалар” дейді.

Өмірі өлеңмен өрген — “Лениншіл жас” 1976 жылы 27 сәуірде Татар халқының ұлы ақыны Ғабдолла Тоқайдың туғанына тоқсан жыл толуына орай жазылған мақала. “Ғабдолла Тоқай өлең өлкесіне ілеуде бір келетін өнердің үздік өкілі”, - деді ғалым. Тоқайдың қазақ халқын, қазақ ауыз әдебиетін жоғары бағалағаны жөнінде “Өлеңдеріміз” деген мақаласынан үзінді келтіреді.

Татар әдебиетінің тарланы — “Семей таңы” газетінің 1987 жылғы 14 наурыз күнгі санында жарияланды. Татар

әдебиетінің классигі, корнекті ғалым, мемлекет қайраткері Ғалымжан Ибраһимовтың туғанына 100 жыл толуына орай жарық көрген мақала. Ғ. Ибраһимовтың шығармашылығына баға бере келе оның қазақ даласында оқытушылық еткендігі және қазақ әдебиетіне тигізген әсері туралы құнды пікір айғады.

“Шоқанның досы - Хұсайын Файзханов” – “Қазақ әдебиеті” газетінен 1965 жылы 12 қарашада “Хұсайын Файзхановтың Шоқанға екі хаты” деген академик Әлкей Марғұланның ғылыми-тарихи аса бағалы мақаласы басылады. Сол мақалаға қосымша ретінде, тарихи деректерге сүйене отырып жазылған мақала.

“Илияс Бораганский” – Мақала 1989 жылы “Семей таңы” газетінде жарық көрген. “Көкітай мен Тұрағұлдың Абай кітабын Петербург баспасынан шығарту себебі не және ақынның оларды жинағын тұңғыш рет басып шығаратын Бораганский кім болған?”- деген сұраққа жауап беретін, Башқұрттан шыққан баспагер, діни кітаптармен қатар, қазақ ақын - жазушыларының шығармаларының жарық көруіне көп еңбек сіңірген Илияс Бораганскийдің баспагерлік қызметі туралы жазылған мақала.

“Қаюм Насыйри” – “Семей таңы” газетінде жылы 8 ақпанда жарық көрген. Татар ағартушысы, педагогі, жазушысы және ғалымы – Қаюм Насыйридың дүниеге келгеніне 150 жыл толу құрметіне орай жазылған. Ағартушының өсіп – жетілу жолы, халыққа білім беру үшін атқарған қызметі және анатомия, математика, егінші-бақшалық ғылым туралы жазған еңбектері, қазақ ағартушыларына тигізген ықпалы туралы жазылған ғылыми мақала.

“Халық мұрасын қастерлеген ғалым” – Мақала 1975 жылы 20 желтоқсанда “Семей таңы” газетінде жарық көрген. Қазақ халқының мәдени тарихынан құрметті орын алған үлкен ғалым, ағартушы, педагог, қоғам қайраткері Әбубәкір Ахметжанұлы Диваевтің туғанына 120 жыл толуына орай жазылған. Мақалада Әбубәкір ақсақалдың өмір деректерімен қатар этнографтық, фольклористік қызметі туралы. Мемлекеттік Орта Азия университетін және Түркістан Шығыс институтын ашуға сіңірген еңбегі барынша жан-жақты қамтылып, мағлұмат берілген.

МАЗМҰНЫ

БІРІНШІ БОЛІМ

Мақалалар мен зерттеулер

1. Шәкәрімнің шежіресі.....	5
2. Кокбай акынның әншілік өнері және “Әудемжер әні”.....	21
3. “Құдай” деген сөзден құдай сақтасын.....	32
4. Ашық хатқа айқын жауап.....	48
5. Төлеу акын.....	71
6. “Тарихи шындықтың шырқын бұзбайық” атты мақала хакында	80
7. “Челкаштың” тұңғыш аудармасы.....	87
8. Уәліс акын шығармалар жинағы жайында.....	90
9. “Тәуке – Жікібай” поэмасы.....	92
10. Шоқанның оперпаз інісі (Мақы Уәлиханов).....	105
11. Халықтар достығының жыршысы (Жамбыл Жабаев).....	109
12. Әйгілі әншілер өмірінен (Майра мен Әміре).....	115
13. Ардагер азамат. Жалынды акын. (Сұлтанмахмұт Торайғыров).....	120
14. Әбілхайыр Досов.....	127
15. Жазушы. Тарихшы. Революционер.....	138
16. Жалындап өткен жақсы өмір.....	148
17. Елубай Өмірзақов 70 жаста.....	156
18. Үлен сезім иесі.....	159
19. Асқар акын алпыста.....	161

ЕКІНШІ БОЛІМ

Шетел жазушылары туралы мақалалар

1. Крылов және Абай.....	166
2. Олмес өмір, өшпес есім (А. Пушкин).....	170
3. Абай мен Лермонтов.....	176
4. Данышпан жазушы. ұлы ұстаз (Л. Толстой).....	182
5. Талантты түлеткен бір кезең (Ф. Достоевский).....	188
6. Украина халқының ұлы ақыны (Тарас Шевченко).....	195
7. Ұлы акын, революцияшыл демократ... ..	199

8. Абайдың досы — Михаэлис.....	204
9. Ержүрек революционер, жатынды акын (К.Ф. Рылеев).....	209
10. Совет жазушыларының ұлы ұстазы.....	215
11. Қорқыпа мені дауылдан (И. Бунин).....	220
12. Атақты орыс ғалымы, жазушы (В. Даль).....	226
13. Орыстың ұлы ғалымы (Семенов Тянь-Шанский).....	231
14. Совет елінің ұлы ғалымы (В.В. Бартольд).....	236
15. Николай Островский.....	241
16. Қазақ әдебиетінің адал досы (В. Иванов).....	245
17. Поляк халқының ұлы ақыны (А. Мицкевич).....	253
18. Қытайдың ұлы жазушысы — Лу Синь.....	258
19. Ұлы өмір (С. Сгальский).....	262
20. Түркімен әдебиетінің классигі (Б. Кербабаев).....	265
21. Жаңа заманның жаршысы (Хамза Ниязи).....	268
22. Микаэл Натбандян.....	272
23. Татар совет әдебиетінің классигі (Ш. Камал).....	274
24. Өмірі олеңмен ор ген (Ғ. Тоқай).....	278
25. Тағар әдебиетінің тарланы (Ғ. Ибраһимов).....	282
26. Шоқанның досы - Хұсапшын Файзханов.....	289
27. Илияс Бораганский.....	292
28. Каюм Насыйри.....	299
29. Халық мұрасын қастерлеген (Ә. Диваев).....	305
ТҮСІШКТЕР.....	309

*“Егі-шежіре” қоғамдық қорының президенті
Дидахмет Әшімханұлы*

ҚАИЫМ МҰХАМЕДХАНОВ

VI том

Шығармалары

Редакторы Ж. Шағатай

Техникалық редакторы А. Сағалмәтұлы

Компьютерге теріп салыстыру жүргізгендер – М. Ермағанова,
Қ. Камзина

Компьютерге беттеген – М. Шығалмәтұлы
ИБ № 64

Теріте 28.10.08 ж. берілген. Баспаға 21.11.08 ж. көп қопылты. Пішімі
84x108 /32. Қағазы офсеттік. Қаріп түрі Times Kaz. Басылымы
офсеттік. Шартты басып тiбағы 176. Гесіптік басып табағы 150.
Таратымы 2000 тана. Тапсырыс № 320.

Егі-шежіре қоғамдық қоры 050009 Алматы қаласы
Абай атындағы 143 үй 609 бөлме

ЖІІС Желел басу баспаханасы
050030 Алматы қаласы Красногорская көшесі 71

ISBN 978-601-7011 69 7

9 786017 011697